

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στρατηγικές διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού, στην ελληνική κοινωνία, σε
περιβάλλον απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιάκωβος Πελεκάνος

Αθήνα, 2024

Τριμελής Επιτροπή

Δέσποινα Παπαδοπούλου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Γιάννης Κουζής, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ηρακλής Μαυρίδης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ιάκωβος Πελεκάνος, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματός.

.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στην οικογένειά μου

Ευχαριστίες

Ολοκληρώνοντας τη συγγραφή του διδακτορικού, θέλω να ευχαριστήσω κάποιους ανθρώπους οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά στην περάτωση αυτής της διαδικασίας.

Η διαδικασία αυτή δεν θα είχε καν υλοποιηθεί χωρίς την καθοδήγηση, τη βοήθεια, τη συμπαράσταση και την παρότρυνση της καθηγήτριάς μου και επιβλέπουσας της διατριβής, καθηγήτριας, στο τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, Δέσποινας Παπαδοπούλου. Χάρη στην συμβολή της, τις γνώσεις της, την εμπειρία στο ερευνητικό πεδίο και την υπομονή της φτάσαμε στο τέλος της διαδικασίας με την καλύτερη συνεργασία που θα μπορούσα να έχω. Την ευχαριστώ πολύ για όλα!

Στη συνέχεια θέλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου και μέλος της τριμελούς επιτροπής του διδακτορικού και πρόεδρο του τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής, καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου Γιάννη Κουζή. Η βοήθεια του, οι γνώσεις του και η ερευνητική του εμπειρία, είναι πάντα πολύτιμες και η συνεργασία μαζί του ανεκτίμητη.

Ευχαριστώ θερμά τον επίκουρο καθηγητή στο τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, Ηρακλή Μαυρίδη και μέλος της τριμελούς επιτροπής του διδακτορικού, για όλη τη συμβολή και τη βοήθειά του. Οι προτάσεις του και οι επισημάνσεις του σε κομβικά ζητήματα του διδακτορικού, με βοήθησαν ουσιαστικά και συνέβαλαν περαιτέρω στην ολοκλήρωσή του.

Στη συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω όλες και όλους τις/τους συμμετέχουσες/ντες που πήραν μέρος στην εμπειρική έρευνα μέσω των συνεντεύξεων. Με την πολύτιμη συμβολή τους ολοκληρώθηκε η ερευνητική διαδικασία. Τους/τις ευχαριστώ θερμά για την εμπιστοσύνη τους, την διάθεση και την υπομονή τους. Χωρίς την πολύτιμη και καθοριστική συμβολή τους και συμμετοχή τους, δεν θα ήταν εφικτό το παρόν εγχείρημα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στην καθηγήτριά μου, ομότιμη καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου, Καίτη Μιχαλοπούλου για την συμπαράστασή της, την καθοδήγησή της, την υποστήριξη και γενικότερα για την συνεργασία μας όλα αυτά τα χρόνια.

Ευχαριστώ επίσης την ξαδέρφη μου, Άννα Σωτηροπούλου, για τη βοήθεια της και τις συμβουλές της σε τεχνικά ζητήματα του διδακτορικού.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ τους γονείς μου, τον αδερφό μου και τους φίλους μου, για την κατανόηση, την υπομονή και την ανοχή τους. Τους ευχαριστώ επίσης για τα σχόλιά τους σε σχέση με το διδακτορικό και που με στήριζαν έμπρακτα σ' αυτήν τη διαδικασία.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
Πίνακες	8
Περίληψη	9
Abstract	11
Εισαγωγή	13
Το αντικείμενο της διατριβής	17
Τα κεφάλαια της διατριβής	22
ΜΕΡΟΣ Α΄ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	27
Κεφάλαιο 1 Η εννοιολογική διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού	29
1.1 Εισαγωγή	29
1.2 Η συμβολή του Ferdinand Tönnies στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού	31
1.3. Η συμβολή του Max Weber στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού	42
1.4. Η Σχολή του Σικάγο, ως προς τη νοηματοδότηση του κοινωνικού δεσμού	51
1.5 Ο Erving Goffman και η κοινωνιολογία της παρέκκλισης	58
1.6 Ο Talcott Parsons και η κοινωνική συνύπαρξη	61
1.7 Η συμβολή του Emile Durkheim στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού	63
1.8 Η Έννοια και η τυπολογία του κοινωνικού δεσμού	69
1.9 Η διαμόρφωση ιστορικά του κοινωνικού δεσμού στην ελληνική κοινωνία	75
1.10 Οικογενειακός δεσμός ή δεσμός του αίματος	80
1.11 Εκπαιδευτικός δεσμός	82
1.12 Οργανικός δεσμός	84
1.13 Δεσμός προσωπικών επιλογών	87
1.14 Πολιτικός-Εθνικός δεσμός	88
Κεφάλαιο 2 Πολιτικές προστασίας των διαφορετικών τύπων δεσμού και η συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων	92
2.1 Το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία και η ανεπαρκής προστασία του	96
2.2 Το κοινωνικό δικαίωμα στην εκπαίδευση και η ανεπαρκής προστασία του	103
2.3 Ο οικογενειακός δεσμός και η ανεπαρκής προστασία του	107
2.4 Ο Συλλογικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία και τα χαρακτηριστικά του	112
Κεφάλαιο 3 Η απορρύθμιση της εργασίας και ο ρόλος της ευελιξίας	117
3.1 Η ευελιξία της απασχόλησης	124
3.2 Ιστορική αναδρομή διαμόρφωσης των μισθών	127
3.3 Ευελιξία των αποδοχών	130

3.4 Ευελιξία του χρόνου εργασίας	140
3.5 Έξτρα και νοικιασμένοι εργαζόμενοι.....	145
3.6 Συμπεράσματα	150
ΜΕΡΟΣ Β΄ Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	157
A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	159
Κεφάλαιο 1 Η δομή της έρευνας πεδίου.....	160
1.1 Εισαγωγή.....	160
1.2 Υποθέσεις εργασίας	163
1.3 Ερευνητικά ερωτήματα	165
Κεφάλαιο 2 Μεθοδολογία.....	168
2.1 Εισαγωγή.....	168
2.2 Θεμελίωση της επιλογής της ποιοτικής έρευνας.....	168
2.3 Οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες	171
2.4 Η διαδικασία	173
2.5 Οδηγός συνέντευξης: Σύνδεση με τα ερευνητικά ερωτήματα	176
2.6 Η έρευνα πεδίου	180
B. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	182
Κεφάλαιο 3 Κοινωνικά χαρακτηριστικά και εργασιακή διαδρομή	182
3.1 Η πιλοτική έρευνα.....	182
3.2 Κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών.....	183
3.3 Η εργασιακή και προσωπική διαδρομή των συμμετεχόντων/σών	184
3.3.1 Εργασιακές σχέσεις- συνθήκες εργασίας- καθεστώς απασχόλησης.....	184
3.3.2 Προσωπική-εργασιακή πορεία των εργαζομένων	189
3.4 Συμπεράσματα	192
Κεφάλαιο 4 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον οργανικό δεσμό	194
4.1 Συζήτηση για τον οργανικό δεσμό	201
4.2 Συμπεράσματα	204
Κεφάλαιο 5 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον οικογενειακό δεσμό	208
5.1 Συζήτηση για τον οικογενειακό δεσμό	212
5.2 Συμπεράσματα	216
Κεφάλαιο 6 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον εκπαιδευτικό δεσμό	218
6.1 Συζήτηση για τον εκπαιδευτικό δεσμό	221
6.2 Συμπεράσματα	227
Κεφάλαιο 7 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον δεσμό των προσωπικών επιλογών	228

7.1 Συζήτηση για τον δεσμό των προσωπικών επιλογών	233
7.2 Συμπεράσματα	236
Κεφάλαιο 8 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον εθνικό & πολιτικό δεσμό	240
8.1 Συζήτηση για τον εθνικό και πολιτικό δεσμό	245
8.2 Συμπεράσματα	251
Κεφάλαιο 9 Ανάλυση συνεντεύξεων των στρατηγικών επιβίωσης για το μέλλον.....	255
9.1 Συζήτηση για τις στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον.....	262
9.2 Συμπεράσματα	267
ΜΕΡΟΣ Γ΄ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	271
Γενικά Συμπεράσματα	273
Επίλογος.....	294
Βιβλιογραφία	295
Ελληνόγλωσση.....	295
Ξενόγλωσση	299
Παράρτημα Ι: Οδηγός συνέντευξης.....	305
Παράρτημα ΙΙ: Πίνακες με συνοπτικά συγκεντρωτικά αποτελέσματα συμμετεχόντων	307

Πίνακες

Πίνακας 1. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των έξι ερωτώμενων στην πιλοτική έρευνα	182
Πίνακας 2. Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων/σών στην έρευνα (N=45)	183
Πίνακας 3. Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των 45 συμμετεχόντων στην έρευνα ανά φύλο (N=45)	184
Πίνακας 4. Η κατανομή του μισθού	196
Πίνακας 5. Η κατανομή του νοικοκυριού	212
Πίνακας 6. Η κατανομή του εκπαιδευτικού επιπέδου	225
Πίνακας 7. Η κατανομή της οικογενειακής κατάστασης	236
Πίνακας 8. Η κατανομή της αλληλεγγύης	247
Πίνακας 9. Η κατανομή της αισιοδοξίας	263

Περίληψη

Το αντικείμενο της παρούσας διατριβής έχει να κάνει με τις στρατηγικές διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού από τα δρώντα υποκείμενα. Είναι η ερμηνεία της προσπάθειας των συμμετεχόντων να αντεπεξέλθουν στα νέα δεδομένα. Μέσω των βιωμάτων τους και του προσωπικού κεφαλαίου του καθενός, τεκμαίρονται συμπεράσματα ως προς τις στρατηγικές και τις τάσεις διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού.

Ως κεντρική υπόθεση εργασίας της διατριβής, θα αναζητηθούν οι τρόποι που συγκροτείται σήμερα ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία, ως συνέπεια της εγκαθίδρυσης απορρυθμισμένων εργασιακών σχέσεων. Δηλαδή θα διερευνηθεί η σχέση με την εργασία ως αξιακό καθεστώς και πώς αυτή η σχέση επηρέασε τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις (δεσμούς) με την οικογένεια, την εκπαίδευση, τις ελεύθερες επιλογές που καλείται να κάνει ως ενήλικο άτομο και κάθε μορφής συλλογικό δεσμό. Με άλλα λόγια, πώς ο οργανικός δεσμός, δηλαδή ο δεσμός που πηγάζει από τον καταμερισμό της εργασίας σε μία σύγχρονη και οργανωμένη κοινωνία, επηρεάστηκε από όλη αυτήν την κατάσταση, αλλά και επηρέασε τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού.

Για τη νεωτερική κοινωνία, ο οργανικός δεσμός είναι θα λέγαμε ο πυρήνας πάνω στον οποίο στήνεται το οικοδόμημα της σύγχρονης κοινωνίας. Αυτός ο τύπος δεσμού, αποτελεί το κριτήριο ευημερίας σε μία κοινωνία. Μαζί με τον οικογενειακό δεσμό, ο οποίος προηγείται χρονικά του οργανικού, είναι οι δύο πυλώνες πάνω στους οποίους ορθώνεται το σύγχρονο κοινωνικό κατασκεύασμα.

Η διερεύνηση του αντικειμένου, έγινε μέσω της ποιοτικής μεθόδου με ημιδομημένες συνεντεύξεις. Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν βάσει των βιωμάτων τους σε μία σειρά ερωτήσεων που αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν στην καθημερινότητά τους, από τη μία τις αλλαγές που έχουν επέλθει στην αγορά εργασίας και από την άλλη τους τρόπους αντιμετώπισης όλης αυτής της νέας κοινωνικής πραγματικότητας.

Με τους συμμετέχοντες να ανήκουν σε όλο το ηλικιακό φάσμα του ενεργού πληθυσμού, προερχόμενοι από όλο το φάσμα του μορφωτικού επιπέδου, οικογενειακής κατάστασης και ανήκοντας και στα δύο φύλα, κατέθεσαν τις εμπειρίες τους και τα βιώματά τους, δίνοντας το στίγμα για την κατεύθυνση που πλέον κινείται ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία.

Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι ενδεικτικά ως προς την τάση διαμόρφωσης πλέον του κοινωνικού δεσμού. Πέραν του ότι αποτυπώνουν τα βιώματα των συμμετεχόντων σε κάθε έναν τύπο δεσμού, μας δείχνουν και σε ποιον βαθμό έχει επηρεαστεί ο κάθε τύπος δεσμού από

τη νέα εργασιακή και κοινωνική πραγματικότητα. Για παράδειγμα, ο τύπος κοινωνικού δεσμού που φαίνεται να επηρεάστηκε περισσότερο, είναι ο οργανικός. Με την απορυθμισμένη αγορά εργασίας και την γενικευμένη επισφάλεια σε αυτό το πεδίο, είναι ο τύπος κοινωνικού δεσμού που έχει υποστεί το μεγαλύτερο πλήγμα. Ο οικογενειακός δεσμός, διατηρεί μία σταθερά στην ελληνική κοινωνία, αλλά παρατηρούμε ότι και αυτός ο τύπος δεσμού, έχασε πολλά από τα κεκτημένα του σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τον εκπαιδευτικό δεσμό, ο οποίος χάνει στις μέρες μας τη δυναμική του, σε σύγκριση με παλιότερα. Ο συλλογικός δεσμός είναι και αυτός σε μία εντελώς απορρυθμιστική και ασταθή πορεία, μιας και είναι αυτός που ενσωματώνει όλους τους παραπάνω τύπους κοινωνικού δεσμού.

Τέλος, αυτός που φαίνεται να έχει πληγεί λιγότερο είναι ο δεσμός των προσωπικών επιλογών, ως μία ένδειξη αισιοδοξίας θα λέγαμε, σε όσα δύσκολα επέφεραν οι υπόλοιποι τύποι δεσμού. Κλείνοντας, πρέπει να τονίσουμε ότι κυρίαρχο ρόλο στην ισχυροποίηση του κάθε τύπου δεσμού, παίζει το προσωπικό κεφάλαιο του καθενός, που κάνει και τη μεγάλη διαφορά σε σχέση με τις στρατηγικές που τελικά συνδιαμορφώνουν τον κοινωνικό δεσμό.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνικός δεσμός, στρατηγικές διαμόρφωσης, απορρύθμιση, εργασιακές σχέσεις, κοινωνική συνοχή

Abstract

The research objective of the current PhD has to do with the shaping strategies of social bond in a sample of Greek adult participants. It has to do with the interpretation of the participants' attempts to cope with a new reality. Through their experiences and their personal capital, conclusions are inferred regarding the strategies and tendencies of shaping the social bond.

As a central working hypothesis, the present Thesis aims to identify the ways in which the social bond is formed today in the Greek society, as a consequence of the establishment of deregulated labor relations. In other words, we will be investigating the relationship with work as a status and how this relationship affected the rest of social relationships with family, education, the free choices that someone is called to make as an adult and any other form of collective bond. Finally, how the organic participation bond, i.e. the bond that stems from the division of labor in a modern and organized society, was affected by this whole situation and how it also affects the other types of social bond.

For modern society, the organic participation bond is the core on which the edifice of contemporary society is built. This type of bond is the criterion of well-being in a society. Together with the family bond, which precedes the organic one in time, they are the two pillars on which the modern social structure is built.

The present research was conducted using qualitative methods, in particular, semi-structured interviews. The participants were invited to answer, based on their experiences, a series of questions that reveal the way in which they experience in their daily lives, on the one hand, the changes that have taken place in the labor market and on the other, the ways of dealing with this new social reality.

With the participants belonging to the entire age spectrum of the active population, coming from the entire spectrum of educational level and family status and of course belonging to both sexes, they shared their experiences, giving the impetus for the direction in which the social bond is moving in the Greek society.

The results of the research are indicative and shed light on the tendencies of social bond configuration. Beyond capturing the experiences of the participants in each type of social bond, they also highlight at what degree the new labor and social reality influence each type of bond. For example, the organic is the type of social bond that seems to be most affected. With the deregulated labor market and the generalized precariousness in this field, it is the organic type that suffers the greatest blow. The family bond maintains a stable presence in the Greek society, but we notice that this type of bond has also lost a lot in relation to previous decades.

Similarly, the educational bond nowadays loses its momentum compared to the past. The collective bond (citizenship) is also in a completely disorganized and unstable course, since it is this bond that incorporates all the above types of bonds.

Finally, the least-affected bond type seems to be the elective participation bond, as a sign of optimism, in what the rest of the bond types suffered. In conclusion, we should emphasize that the dominant role in consolidating each bond type is played by everyone's personal capital, which makes the greatest difference in relation to the strategies that ultimately co-shape the social bond.

Keywords: social bond, shaping strategies, deregulation, labor relationship, social cohesion

Εισαγωγή

Το έναυσμα για την ενασχόληση με το αντικείμενο του κοινωνικού δεσμού και του τρόπου με τον οποίο νοηματοδοτείται, βιώνεται και δομείται στην ελληνική κοινωνία, μου δόθηκε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της φοίτησής μου και της ενασχόλησής μου με το πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Τι είναι ο κοινωνικός δεσμός; Ποιοι είναι οι τύποι του κοινωνικού δεσμού; Πώς κάτι τόσο αόρατο βιώνεται και αποτελεί το συστατικό στοιχείο σε μία κοινωνία; Ποιο είναι το κοινό χαρακτηριστικό που έχουν οι άνθρωποι γύρω μας; Τι μας ενώνει και ποια είναι αυτή η “αόρατη κλωστή” που μας συνδέει, μας τροφοδοτεί, μας προστατεύει ή μας αποκλείει. Με άλλα λόγια, πώς επιτυγχάνεται η κοινωνική συνοχή και με ποιες δυσκολίες, εμπόδια και διαδρομές κατορθώνουμε να συνυπάρχουμε στην κοινωνία του 21^{ου} αιώνα;

Τα παραπάνω ερωτήματα είναι μέρος της προβληματικής που προηγήθηκε της ενασχόλησης με το αντικείμενο του κοινωνικού δεσμού. Βρίσκεται στην καρδιά της κοινωνιολογίας και αποτελεί το εφελτήριο της διερεύνησης όλων εκείνων των συνθηκών που συν-διαμορφώνουν τον τύπο της εκάστοτε κοινωνίας και το κοινωνικό γίγνεσθαι μέσα στο οποίο ζούμε και αποτελεί την κινητήρια δύναμη για την κοινωνική συνοχή.

Σύμφωνα με τη Healy (2017), η κοινωνική συνοχή αποτελεί ένα νέο όρο που έρχεται να αντιμετωπίσει και να συναντήσει ένα παλιό πρόβλημα. Την επιθυμία για μία σταθερή κοινωνία. Ο όρος της κοινωνικής συνοχής, σε πολλές περιπτώσεις έχει μία πολιτική χροιά. Είναι ένας όρος “ομπρέλα” που χρησιμοποιείται για να προσδώσει μία έννοια τόσο επιστημονική, όσο και κοινωνική-πολιτική, έχοντας ως σημείο αναφοράς τις μεθόδους για την καταπολέμηση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η έννοια του αποκλεισμού, αποτελεί μία πολυσυζητημένη και πολύ-αμφισβητούμενη επιστημονικά έννοια. Αποτελεί μία έννοια που, όσο και εάν υπερβολικά απορρίφθηκε από τους επιστήμονες, άλλο τόσο υπερβολικά χρησιμοποιήθηκε από την πολιτική και την επιστήμη για να περιγράψει εκείνη την όμοια κατάσταση που παρουσιάζουν από κοινού, διαφορετικής φύσης φαινόμενα, και που μέχρι εκείνη τη στιγμή απασχολούσαν τους επιστήμονες σε ξεχωριστές θεματικές ενότητες και κατηγορίες ανάλυσης (Παπαδοπούλου, 2002, σ. 44).

Η ουσία της κοινωνικής συνοχής, όσο κι αν είναι ένας όρος με πολιτική χροιά, είναι η επίτευξη της ευημερίας σε μία κοινωνία και ο τρόπος για να μπορέσουμε να συνυπάρξουμε και να γευτούμε όλα εκείνα που νοηματοδοτούν τη συμμετοχή μας σε έναν κοινό σκοπό. Σύμφωνα με τον Maxwell (1996), όπως βλέπουμε στους Fonseca, Lukosch & Bazier (2018), η κοινωνική συνοχή έχει να κάνει με τις κοινές αξίες και με ένα κοινό πλαίσιο ερμηνειών, σε σχέση με τη μείωση της ανισότητας σε ό,τι αφορά τον πλούτο και τα διαθέσιμα εισοδήματα

και την ίδια στιγμή να δίνει την αίσθηση στον κόσμο ότι μοιράζεται κάτι κοινό και ότι μπορεί να αντιμετωπίσει από κοινού τις προκλήσεις, τις δυσκολίες και τα εμπόδια, μιας και είναι μέλη της ίδιας κοινότητας.

Η αλήθεια όμως είναι πως δεν είναι ούτε αυτονόητη, ούτε εύκολη μία τέτοια διαδικασία. Χρειάζεται προσπάθεια και κυρίως πολιτικές αντίστοιχες του ρόλου και της έννοιας της κοινωνικής συνοχής. Αυτός ο κοινός τόπος σύμφωνα με τον Maxwell (1996), είναι το ζητούμενο για την εδραίωση της αίσθησης της ασφάλειας που προκρίνει η κοινωνική συνοχή.

Αναφερθήκαμε προηγουμένως στο γεγονός ότι ο όρος της κοινωνικής συνοχής, είναι ένας όρος που έχει μία πολιτική χροιά. Είναι ένας όρος που, σε πολλές περιπτώσεις, χρησιμοποιείται από τις κυβερνήσεις καθώς και από άλλα κέντρα λήψης αποφάσεων, όπως η ΕΕ, για να προσδώσουν κύρος στις εξαγγελθείσες πολιτικές τους, αλλά και να δώσουν ένα στίγμα φιλολαϊκών εξαγγελιών. Όπως βλέπουμε στους Fonseca, Lukosch & Brazier (2018), το συμβούλιο της Ευρώπης, ορίζει την κοινωνική συνοχή ως “την ικανότητα μίας κοινωνίας να εξασφαλίσει την ευημερία για όλα τα μέλη της, ελαχιστοποιώντας τις ανισότητες και αποφεύγοντας την περιθωριοποίηση” (Europe, 2008). Στην πραγματικότητα όμως, οι επιλεγείσες πολιτικές που τελικά εφαρμόζονται, είναι αυτές που κατά βάση γεννούν τις ανισότητες. Είναι αυτές οι πολιτικές που διαχωρίζουν τις κοινωνικές ομάδες και αποστρέφονται την κοινωνική συνοχή, αποκόπτοντας τους ανθρώπους από την αίσθηση του ανήκειν και της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης είναι μία έννοια που χτίζεται. Η αλληλεγγύη προκύπτει μέσω του παραδείγματος που προβάλλεται. Είναι μία έννοια τόσο σύμφυτη με την ανθρώπινη φύση, όσο λίγες. Το παράδειγμα της αλληλεγγύης είναι αυτό που μας οδηγεί στην έννοια του “ανήκειν” και που σηματοδοτεί τις συνθήκες που επικρατούν στην κάθε κοινωνία. Οι κοινωνικές σχέσεις και όλο το περίγραμμα που απορρέει από αυτές, είναι στην ουσία ο καθρέφτης μίας κοινωνίας. Είναι η επιλεγόμενη πορεία που ακολουθούμε και που είτε μας οδηγεί σε ένα κόσμο καλύτερο και ένα πιο αισιόδοξο αύριο, είτε μας καθηλώνει με το βλέμμα στραμμένο στο παρελθόν και στις δυσκολίες του.

Οι κοινωνικές σχέσεις λοιπόν, μπαίνουν στο μικροσκόπιο της ανάλυσης και με τα εργαλεία που διαθέτουμε αξιολογούμε, κρίνουμε, αναλύουμε, παρατηρούμε και κατατάσσουμε τον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία είναι ενδυναμωμένη ή όχι, μέσω των κοινωνικών προτύπων που κυριαρχούν. Την ίδια στιγμή, όμως μπορούμε να συνδιαμορφώσουμε τις συνθήκες για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και δράσης μας με στόχο την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής.

Στην παρούσα διατριβή, το κύριο στοιχείο ενασχόλησης και ανάλυσης είναι ο κοινωνικός δεσμός. Οι κοινωνικές σχέσεις μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συνυπάρχουμε στην ελληνική κοινωνία. Η μελέτη και η ανάλυση που ακολουθεί στην παρούσα διατριβή, είναι μέσω των τύπων του κοινωνικού δεσμού. Όλα τα μέλη μίας κοινωνίας είναι φορείς αυτών των τύπων δεσμού. Ο κοινωνικός δεσμός είναι πολυδιάστατος. Είναι ένας όρος που ενσωματώνει όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητάς μας και που ο ένας τύπος δεσμού συμπληρώνει τον άλλον δίνοντάς μας την ευκαιρία να συνειδητοποιήσουμε την αξία του για την πορεία της ζωής μας.

Ο κοινωνικός δεσμός, όπως άλλωστε όλες αυτές οι θεμελιώδεις έννοιες της κοινωνιολογίας, αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή με πολλαπλές διαστάσεις και μορφές. Από τη στιγμή που οι κοινωνίες μας μεταμορφώθηκαν σε νεωτερικές, έχοντας χάσει την αυστηρή ιεραρχική δομή των κοινωνικών κατηγοριών και τάξεων, οι κανόνες του παιγνιδιού άλλαξαν προς την κατεύθυνση της ανταλλαγής ρόλων και θέσεων μέσα σ' αυτή τη δομή. Έτσι, η δεδομένη και σχετικά στατική θέση των υποκειμένων τέθηκε σε αμφισβήτηση και άρχισε να κατασκευάζεται με διαφορετικούς όρους και συνθήκες (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 132).

Αυτές λοιπόν τις “νέες-διαφορετικές” συνθήκες αναζητούμε μέσω της παρούσας διατριβής, καθώς και τον ρόλο που διαδραμάτισαν ως προς τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού και της επακόλουθης πορείας μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι πέντε τύποι του κοινωνικού δεσμού, όπως αποτυπώθηκαν, αναλύθηκαν και παρουσιάστηκαν στο δεύτερο μέρος αυτής της διατριβής, μας έδωσαν το στίγμα και την τάση ως προς το ποιες στρατηγικές ακολουθούνται από τα δρώντα υποκείμενα, σε σχέση με τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Επιγραμματικά η τυπολογία του κοινωνικού δεσμού αποτελείται από τους παρακάτω τύπους του δεσμού και είναι: Ο οργανικός δεσμός, ο οικογενειακός δεσμός, ο δεσμός των ελεύθερων-προσωπικών επιλογών, ο εκπαιδευτικός δεσμός και ο δεσμός της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας.

Αυτοί οι πέντε τύποι του κοινωνικού δεσμού είναι η αφετηρία της ανάλυσης του συγκεκριμένου επιστημονικού αντικειμένου και ταυτόχρονα είναι και ο τρόπος κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα στις παρούσες συνθήκες. Πριν περάσουμε στο αντικείμενο της διατριβής, θα ήταν χρήσιμο να αποσαφηνισθεί το γεγονός ότι οι τάσεις που καταγράφηκαν από την έρευνα πεδίου σε σχέση με τον κάθε τύπο του κοινωνικού δεσμού, δεν είναι μία πάγια και στατική κατάσταση. Ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν τόσο σε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, αλλά και σε προσωπικό επίπεδο, διαφοροποιούν,

μεταβάλουν και ορίζουν διαφορετικά τον τρόπο που αποτυπώνεται και βιώνεται ο κοινωνικός δεσμός.

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι αλλάζει η ουσία, η χρησιμότητα και η σπουδαιότητα του κοινωνικού δεσμού, αυτό που αλλάζει είναι οι συνθήκες που συν-διαμορφώνουν τον δεσμό και ανάλογα με αυτές είτε τον αποδυναμώνουν, τον χαλαρώνουν και τον παραγκωνίζουν, είτε τον ισχυροποιούν, τον ενδυναμώνουν και τον καθιστούν κυρίαρχο στην κοινωνία. Γι' αυτήν τη σπουδαιότητα της κυριαρχίας ενός ισχυρού δεσμού θα ασχοληθούμε στην παρούσα διατριβή, δίνοντας τον λόγο στους ανθρώπους οι οποίοι κατέθεσαν τις εμπειρίες τους και τα βιώματα τους, ώστε να μπορέσουμε να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο εσωτερικεύουν, αντιλαμβάνονται αλλά και κοινωνικοποιούνται μέσα στο περιβάλλον και στις συνθήκες που υπάρχουν στην ελληνική κοινωνία.

Με άλλα λόγια θα καταγράψουμε και θα αναλύσουμε τις στρατηγικές που ακολουθούν τα δρώντα υποκείμενα, ως προς τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού, λαμβάνοντας υπ' όψιν τόσο τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσής του, όσο και τις οικονομικές-πολιτικές συνθήκες και εξελίξεις που συν-διαμορφώνουν την τάση που καταγράφεται στο πεδίο του κοινωνικού δεσμού.

Το αντικείμενο της διατριβής

Το αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η αποτύπωση των στρατηγικών που ακολουθούν τα δρώντα υποκείμενα, ως προς τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Με άλλα λόγια, είναι μία επιστημονική προσέγγιση των βιωμάτων των συμμετεχόντων, οι οποίοι μέσα σε δύσκολες συνθήκες μάς καταθέτουν τον τρόπο με τον οποίο πορεύονται μέσα στην κοινωνία. Αφορμή για την ενασχόληση με τη συγκεκριμένη θεματική, στάθηκε το γεγονός της δεκαετούς οικονομικής ύφεσης, η οποία μέσω των μνημονίων που εφαρμόστηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις, άλλαξαν επί τα χείρω τη ζωή και την καθημερινότητα της συντριπτικής πλειονότητας της ελληνικής κοινωνίας.

Η απότομη και δραματική αυτή αλλαγή στη ζωή των πολιτών, συμπαρέσυρε ολόκληρη την πορεία της μέχρι τότε ζωής τους, αναδεικνύοντας με δραματικό τρόπο τις επιπτώσεις που απέρρεαν από όλη αυτήν τη μακρά περίοδο. Τα μνημόνια που συνόδευσαν το πρόγραμμα διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, ως απόρροια της κρίσης χρέους και των ελλειμμάτων του ελληνικού κράτους, επέφεραν μια ραγδαία δημοσιονομική προσαρμογή, με αναγκαστική και άμεση εφαρμογή μέτρων λιτότητας, που μέσω του οριζόντιου και άδικου χαρακτήρα τους, ισοπέδωσαν την οικονομία με άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνία και την πραγματική ζωή. Τα μέτρα ήταν τόσο σκληρά, όσο σπάνια έχουμε δει σε περίοδο ειρήνης σε ένα ευρωπαϊκό κράτος. Τα μνημόνια, ήταν στην ουσία τα μέτρα και οι δεσμεύσεις που συνόδευσαν τα δάνεια των δισεκατομμυρίων ευρώ που δόθηκαν στην Ελλάδα για τη “διάσωσή” της. Κύριος στόχος από την πρώτη στιγμή ήταν η διάσωση πάση θυσία των τραπεζών και ολόκληρου του τραπεζικού συστήματος. Αυτό προϋπόθετε πολύ σκληρά μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής, με αποτέλεσμα την κατακόρυφη και απότομη μεταβολή του βιοτικού επιπέδου για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Τα μέτρα και οι δεσμεύσεις αποτυπώθηκαν άμεσα σε νόμους του κράτους, ταυτόχρονα με την εγκαθίδρυση επιτροπείας που ορίστηκε από τους δανειστές.

“Τα δάνεια για τα προγράμματα διάσωσης των τραπεζιτών δόθηκαν με την προϋπόθεση λήψης μέτρων λιτότητας εναντίον των λαών – μέτρων που οδήγησαν στην μείωση των εισοδημάτων από τα οποία εξαρτιόταν ολόκληρο το οικοδόμημα” (Βαρουφάκης, 2016, σ. 17).

Από το 2010 που υπογράφηκε το πρώτο μνημόνιο μεταξύ της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (η αποκαλούμενη Τρόικα) μέχρι και το 2018 που τυπικά λήγει το πρόγραμμα, οι επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία είναι καταστροφικές. Μειώνεται ο ονομαστικός μισθός των εργαζομένων, μειώνονται οι κύριες και οι επικουρικές συντάξεις, θεσπίζεται με νόμο από

το Υπουργείο Εργασίας ο κατώτατος μισθός χωρίς τη δυνατότητα διαμόρφωσής του από τους κοινωνικούς διαπραγματευτές, ως εθίσται, κλείνουν μαζικά επιχειρήσεις, μεταναστεύουν στο εξωτερικό για αναζήτηση εργασίας πολλές χιλιάδες νέων επιστημόνων, αυξάνεται δραματικά το ποσοστό της ανεργίας, παγιώνονται και διευρύνονται οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Την ίδια στιγμή, αυξάνεται το ιδιωτικό χρέος των νοικοκυριών προς τις τράπεζες και το δημόσιο, μειώνονται δραματικά ή και καταργούνται πολλά προνοιακά επιδόματα, αυξάνεται κατακόρυφα το ποσοστό των αστέγων, και η ελληνική κοινωνία βρίσκεται αντιμέτωπη με μία πρωτοφανή οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση που με μία φράση μπορεί να περιγράψει ως *ανθρωπιστική κρίση*.

Οι επιπτώσεις όλων αυτών, που περιληπτικά αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι άμεσες και δραματικές. Κυρίαρχο πρόβλημα είναι η ανεργία, η δραστική μείωση των εισοδημάτων, καθώς και οι ελαστικές και ευέλικτες μορφές απασχόλησης, που σε πολλές περιπτώσεις με πρόσχημα την κρίση βρίσκουν άμεσο πεδίο εφαρμογής σε όλους τους κλάδους της οικονομίας. Δεν υπάρχει εργαζόμενος που να μην έχει υποστεί έστω και μία μορφή ευέλικτης εργασιακής σχέσης. Η οικονομική κρίση γίνεται το μέσο για την επιβολή πολύ σκληρών και άδικων μέτρων, τα οποία σε συνδυασμό με τη νομοθεσία που τα συνοδεύει, τα παγιώνουν, τα κάνουν μέρος της ζωής μας και μάλιστα θεωρούνται αναγκαία, καθώς παρουσιάζονται ως μονόδρομος για τη διάσωση της οικονομίας.

Εκείνη την περίοδο, εμφανίζεται και ένας καινούριος όρος που χαρακτηρίζει τους εργαζόμενους. Ο όρος *νεόπτωχοι*, εισάγεται στην καθημερινότητα μας για να περιγράψει την κατάσταση των εργαζομένων και όλα όσα βιώνουν στην εργασιακή, κοινωνική και προσωπική τους ζωή. Είναι όσοι “γλύτωσαν” από το τέρας της ανεργίας. Είναι οι εργαζόμενοι οι οποίοι μέσω όλης αυτής της κατάστασης φτωχοποιήθηκαν. Είναι όσοι “τυχεροί” δεν έχασαν τη δουλειά τους και πρέπει να είναι “ευγνώμονες” γι’ αυτό, ανεξάρτητα απ’ το γεγονός ότι οι συνθήκες που εργάζονται και οι μισθοί που παίρνουν κάθε άλλο παρά τύχη είναι. Είναι οι εργαζόμενοι που παρότι έχουν δουλειά, δεν μπορούν σε πολλές περιπτώσεις να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους. Είναι οι εργαζόμενοι οι οποίοι παρότι έχουν και τις γνώσεις και τις δεξιότητες και την όρεξη και τα προσόντα για μία απασχόληση που θα τους εξασφαλίσει μία αξιοπρεπή διαβίωση, είναι αναγκασμένοι να δουλεύουν για ελάχιστα χρήματα, πολλές φορές ανασφάλιστοι ή μερικώς ασφαλισμένοι, αδυνατώντας να προγραμματίσουν τη ζωή τους και το μέλλον τους.

Αυτό ακριβώς είναι και το αντικείμενο της παρούσας διατριβής. Οι επιπτώσεις όλης αυτής της κατάστασης των εργαζομένων, όχι μόνο σε σχέση με το κομμάτι της απασχόλησης, αλλά σε σχέση με ολόκληρη τη ζωή τους. Για τον σκοπό αυτό η συγκρότηση της κεντρικής

υπόθεσης εργασίας έχει ως κύριο άξονα την ευελιξία στο εργασιακό πεδίο και τις απορυθμισμένες εργασιακές σχέσεις.

Έτσι ως κεντρική **υπόθεση εργασίας** λοιπόν, θα αναζητηθούν οι τρόποι που πλέον συγκροτείται ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία, ως συνέπεια της εγκαθίδρυσης απορυθμισμένων εργασιακών σχέσεων. Δηλαδή, θα διερευνηθεί η σχέση με την εργασία ως αξιακό καθεστώς και πώς η σχέση αυτή επηρέασε τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις, με την οικογένεια, την εκπαίδευση, τις ελεύθερες επιλογές που καλείται να κάνει ως ενήλικο άτομο και κάθε μορφής συλλογικό δεσμό.

Με άλλα λόγια, πώς ο **οργανικός δεσμός** επηρεάστηκε από όλη αυτήν την κατάσταση, αλλά και πώς επηρέασε τους υπόλοιπους τύπους του κοινωνικού δεσμού.

Γιατί ο οργανικός δεσμός να είναι στον πυρήνα της προβληματικής του όλου εγχειρήματος; Η απάντηση είναι ότι από την εποχή της νεωτερικότητας και έπειτα είναι αυτός ο τύπος του κοινωνικού δεσμού που ορίζει, διαμορφώνει, κατασκευάζει και προωθεί την όλη πορεία του σύγχρονου ανθρώπου. Η εργασία είναι ο πυρήνας διαμόρφωσης των συνθηκών ζωής και ευημερίας σε μία κοινωνία. Δημιουργεί άρρηκτους δεσμούς με την ίδια τη ζωή. Διαμορφώνει τις συνθήκες και το πλαίσιο μέσω του οποίου οι άνθρωποι μπορούν να συνυπάρξουν και φυσικά, επηρεάζει όλες τις άλλες μορφές της κοινωνικής και προσωπικής μας ζωής.

Η σπουδαιότητα, η χρησιμότητα και η κυριαρχία του οργανικού δεσμού φάνηκε όταν έπαψε να είναι δεδομένος. Όταν λόγω των συνθηκών που επικράτησαν έγινε ζητούμενο. Όταν η χαλάρωση ή η διάρρηξη αυτού του τύπου του κοινωνικού δεσμού άρχισε να απειλεί τα θεμέλια του κόσμου. Άρχισε να μεταβάλλει την κοινωνική πραγματικότητα και μας έκανε να αναλογιστούμε το πόσο καταστροφικές είναι οι συνέπειες λόγω της διάρρηξης του. Όταν μπήκαμε σε μία διαδικασία ανασφάλειας, αβεβαιότητας, φόβου για το αύριο και γενικά όταν γεννήθηκε μία αίσθηση προσωρινότητας. Όταν χάσαμε στην ουσία το σημείο αναφοράς μας. Άλλαξαν οι κοινωνικές σχέσεις, άλλαξε ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη συνύπαρξή μας και παγιώθηκε μια αίσθηση ανασφάλειας και γενικευμένης ευελιξίας όχι μόνο στην εργασία, αλλά και στη ζωή μας,

Ο κοινωνικός δεσμός (social bond) είναι το πλέγμα εκείνο των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζεται από μονιμότητα και σταθερότητα και συνδέει τα μέλη μίας οργανωμένης κοινωνίας. Δεν υπάρχει οργανωμένη κοινωνία χωρίς κοινωνικούς δεσμούς. Διακρίνεται από τις απλές κοινωνικές σχέσεις που μπορεί να είναι πρόσκαιρες, γιατί χαρακτηρίζεται από μόνιμες και σταθερές σχέσεις, οι οποίες μάλιστα λειτουργούν ως πλέγμα,

αλληλοσυνδέονται και παράγουν ένα τρίτο προϊόν που απέχει πολύ από το άθροισμα των επιμέρους κοινωνικών σχέσεων, σταθερών και πρόσκαιρων (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 46).

Σταθερότητα και μονιμότητα λοιπόν είναι τα συστατικά για έναν ισχυρό και κυρίαρχο κοινωνικό δεσμό. Αυτά ακριβώς όμως είναι που χάθηκαν. Ειδικά στον οργανικό δεσμό χάθηκε και η σταθερότητα και η μονιμότητα. Όλα μπήκαν σε μία λογική προσωρινότητας, ραγδαίων αλλαγών, ευελιξίας, επισφάλειας και αγωνίας. Όλοι είναι αναλώσιμοι. Προσωρινοί. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του οργανικού δεσμού και ταυτόχρονα την άμεση επιρροή και των υπολοίπων τύπων του κοινωνικού δεσμού.

Στο κέντρο λοιπόν της παρούσας διατριβής είναι ο οργανικός δεσμός, ο οποίος, λόγω της ευελιξίας, της αβεβαιότητας και της επισφάλειας που χαρακτηρίζει τις εργασιακές σχέσεις επηρέασε άμεσα όλους τους υπόλοιπους τύπους του κοινωνικού δεσμού. Με βάση λοιπόν τον οργανικό δεσμό δημιουργήθηκαν οι υποθέσεις εργασίας που διαμόρφωσαν τον κορμό της διατριβής και του ερευνητικού πεδίου. Βάσει των μεταβολών στις εργασιακές σχέσεις, και κατ' επέκταση στον οργανικό δεσμό, δημιουργήθηκε ο οδηγός συνέντευξης και μέσω της ποιοτικής μεθοδολογίας υλοποιήθηκε η έρευνα πεδίου.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής υπάρχουν αναλυτικά κεφάλαια σε σχέση με τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, τις υποθέσεις εργασίας, τα ερευνητικά ερωτήματα, τα χαρακτηριστικά των ερωτώμενων και γενικότερα όλα όσα αφορούν την έρευνα πεδίου. Στο σημείο αυτό, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί επιγραμματικά το γεγονός ότι στην κυρίως έρευνα συμμετείχαν 45 ερωτώμενοι και έξι στην πιλοτική έρευνα. Ανήκουν και στα δύο φύλα και είναι ηλικίας από 18 έως 50 ετών. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι το γεγονός ότι είναι εργαζόμενοι, είτε στον ιδιωτικό, είτε στον δημόσιο τομέα, είτε ως αυτοαπασχολούμενοι.

Τα πολύτιμα βιώματά τους, οι εμπειρίες τους, οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις τους, το προσωπικό τους κεφάλαιο, η προσωπική και η επαγγελματική τους διαδρομή αλλά, κυρίως, οι μεταβολές που υπέστησαν στο εργασιακό τους περιβάλλον, κατά το διάστημα της οικονομικής κρίσης, είναι τα δεδομένα που έχουμε για τη μελέτη, ανάλυση και αποτύπωσή τους στην παρούσα διατριβή. Τους ευχαριστώ όλους θερμά για την πολύτιμη και καθοριστική τους συμβολή στην υλοποίηση της έρευνας πεδίου και γενικότερα στην πραγματοποίηση μίας επιστημονικής έρευνας σε ένα πεδίο που είναι στην καρδιά των κοινωνικών επιστημών.

Έτσι, με τη συμμετοχή των ερωτώμενων και μέσω της ευελιξίας και ανασφάλειας που έχουν υποστεί ως εργαζόμενοι, είδαμε τις μεταβολές που δημιουργήθηκαν στον οργανικό δεσμό και κατ' επέκταση και στους υπόλοιπους τύπους του κοινωνικού δεσμού. Η άμεση σύνδεση των διαφόρων τύπων του κοινωνικού δεσμού και ο βαθμός που επηρεάζεται ο ένας τύπος από τον άλλον, μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι πάντα οι άνθρωποι θα εξαρτώνται ο

ένας απ' τον άλλον. Ο τρόπος που αλληλοεπιδρούμε έχει άμεσο αντίκτυπο τόσο στις διαπροσωπικές μας σχέσεις, όσο και στις κοινωνικές.

Η ευημερία μας στηρίζεται στην ευημερία του διπλανού μας. Αυτό είναι δεδομένο. Μέσα από την έρευνα προέκυψε ότι ένας αδύναμος οργανικός δεσμός επηρεάζει αρνητικά τους περισσότερους από τους υπόλοιπους τύπους δεσμού και υποσκάπτει την αίσθηση της ασφάλειας της σιγουριάς και της μονιμότητας. Οι συγκυρίες έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια στην ελληνική κοινωνία, κάθε άλλο παρά ευνοϊκές είναι για την επίτευξη της ασφάλειας που μπορεί να παράσχει ένας ισχυρός κοινωνικός δεσμός.

Στο εμπειρικό μέρος της διατριβής αποτυπώνεται η αγωνία των συμμετεχόντων για το αύριο λόγω της επισφάλειας που βιώνουν στο εργασιακό πεδίο. Αυτή η γενικευμένη επισφάλεια έχει παρεισφρήσει σε όλα τα πεδία της κοινωνικής και προσωπικής τους ζωής, με αποτέλεσμα μια διαρκή αίσθηση αγωνίας, που σταδιακά μετατρέπεται σε απογοήτευση και τελικά σε αποξένωση. Η έννοια της αποξένωσης με Μαρξικούς όρους, είναι η αποξένωση από τον ίδιο μας τον εαυτό. Ο άνθρωπος χάνει την αίσθηση του ανήκειν, αλλοτριώνεται, αποδυναμώνεται και τελικά καταλήγει να αποξενώνεται όχι μόνο από τον περίγυρό του, αλλά και από τον ίδιο του τον εαυτό. Ένας διαρρηγμένος κοινωνικός δεσμός ωθεί τους ανθρώπους στην αλλοτρίωση, αποκόποντάς τους από το φυσικό τους περιβάλλον που είναι η ενεργή συμμετοχή στην κοινωνία.

Στο εμπειρικό μέρος της διατριβής θα δούμε και θα αναλύσουμε την τάση που καταγράφηκε. Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, το ανησυχητικό είναι ότι όσο οι συνθήκες δεν βελτιώνονται και δεν ενισχύονται οι κοινωνικές πολιτικές που μπορούν να αμβλύνουν αυτές τις καταστάσεις, τόσο βαθαίνει το ρήγμα της αβεβαιότητας και των ανισοτήτων. Ο κοινωνικός δεσμός μπορεί να οδηγηθεί σε διάρρηξη με δυσχερείς συνέπειες για μία μεγάλη μερίδα του κοινωνικού συνόλου.

Τα κεφάλαια της διατριβής

Η διατριβή χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος έχει να κάνει με τη θεωρητική και εννοιολογική προσέγγιση του θέματος του διδακτορικού. Το δεύτερο μέρος αφορά τη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε για την εμπειρική έρευνα, την έρευνα πεδίου με τις απαντήσεις των ερωτώμενων βάσει του οδηγού συνέντευξης, καθώς και τις αναλύσεις/συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα. Το τρίτο μέρος αφορά αποκλειστικά τα γενικά συμπεράσματα ολόκληρης της διατριβής.

Πιο συγκεκριμένα, στο **πρώτο μέρος** της διατριβής συναντάμε τρία κεφάλαια.

Στο **πρώτο κεφάλαιο** είναι η εννοιολογική διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού, μέσα από τη μακρά πορεία της εξέλιξης και διαμόρφωσης των κοινωνιών στο πέρασμα των αιώνων. Σε αυτό το κεφάλαιο βλέπουμε αρχικά τη συμβολή του Tönnies, ενός από τους πρωτεργάτες της έννοιας του κοινωνικού δεσμού. Ο Tönnies, μαζί τους Simmel και Weber, ιδρύουν τη γερμανική κοινωνιολογική εταιρία και ασχολούνται με τις δομικές αλλαγές, αλλά και τις σχέσεις μέσα σε μία διαρκώς εξελισσόμενη κοινωνική πραγματικότητα. Η κύρια συμβολή του Tönnies είναι ουσιαστικά η μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία.

Στη συνέχεια, έχουμε την προσέγγιση του Weber. Ο ίδιος, όπως και ο Tönnies, ασχολήθηκε με το ζήτημα του κοινωνικού δεσμού, μέσω της αντιπαράθεσης των σχέσεων που διέπουν την κοινότητα και την κοινωνία. Ένα από τα βασικότερα ζητήματα που τον απασχόλησαν ήταν αυτό των κοινωνικών σχέσεων.

Συνεχίζοντας τη θεωρητική προσέγγιση συναντάμε τη σχολή του Σικάγο, ή όπως καθιερώθηκε τη σχολή της ανθρώπινης οικολογίας. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν πλέον η μαζική μετανάστευση στις πόλεις για αναζήτηση εργασίας είναι πλέον το κυρίαρχο μοντέλο στον Δυτικό κόσμο, η σχολή του Σικάγο ασχολήθηκε με τη μελέτη και την κατασκευή της ταυτότητας των δρώντων υποκειμένων. Ταυτόχρονα, μέσω εμπειρικών ερευνών εξέτασε τη φύση του κοινωνικού δεσμού, όπως διαμορφωνόταν σε μία πόλη, όπως το Σικάγο, που συνέρρεαν άνθρωποι με διαφορετικές καταβολές, προσλαμβάνουσες παραστάσεις και εμπειρίες, με μοναδικό σκοπό την αναζήτηση εργασίας.

Από την εννοιολογική αποσαφήνιση δεν θα μπορούσε να λείπει ο Durkheim. Η παρατήρησή του για τον καταμερισμό της εργασίας και η σύνδεση πλέον των ανθρώπων μέσω αυτού του καταμερισμού εργασίας, ώστε να δημιουργούν δεσμούς, στάθηκε κομβική για τη μελέτη και την περαιτέρω διεύρυνση των κοινωνικών σχέσεων. Η μηχανική και η οργανική αλληλεγγύη του Durkheim είναι θα λέγαμε η απόδειξη της μετάβασης από την κοινότητα στην κοινωνία, νοηματοδοτώντας οι άνθρωποι εκ νέου τις σχέσεις τις οποίες δημιουργούν.

Στη συνέχεια συναντάμε την ιστορική πορεία διαμόρφωσης του δεσμού στην ελληνική κοινωνία καθώς και την τυπολογία και την έννοια του κοινωνικού δεσμού. Σε αυτά τα υπό-κεφάλαια, αναλύοντας έναν προς έναν τους πέντε τύπους του κοινωνικού δεσμού, βλέπουμε πώς σχηματοποιούνται οι κοινωνικές μας ανάγκες για συμμετοχή, καθώς επίσης και τη σπουδαιότητα της έννοιας του ανήκειν.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** συναντάμε τις πολιτικές προστασίας των διαφορετικών τύπων του κοινωνικού δεσμού, καθώς και τη συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Μιας και το ζήτημα της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι καθοριστικό για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας, μέσω της διασφάλισης μιας αξιοπρεπούς ζωής, αντιλαμβανόμαστε τη σπουδαιότητα της ύπαρξης κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία θα εφαρμόζονται στην πράξη και θα καθορίζουν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οι πολίτες θα νιώθουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προστασία. Εδώ βλέπουμε και τη σημασία των κοινωνικών πολιτικών, οι οποίες παρεμβαίνοντας στο σωστό χρόνο, και όχι όταν είναι ήδη αργά, αμβλύνουν τις διαφορές, μειώνουν τις ανισότητες και διαμορφώνουν ένα δίκαιο και εποικοδομητικό κοινωνικό πλαίσιο, βάσει του οποίου οι πολίτες νιώθουν ασφάλεια. Στην ελληνική κοινωνία οξύνθηκαν οι ανισότητες και λόγω του ελλειμματικού κοινωνικού κράτους και λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και λόγω της απουσίας ενός προστατευτικού πλέγματος κοινωνικών δικαιωμάτων και πολιτικών, τα οποία αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς αφορούν κατά βάση τους ήδη ενταγμένους πολίτες. Στο κεφάλαιο αυτό λοιπόν βλέπουμε όλες τις παθογένειες και τις ελλείψεις σε κάθε έναν από τους τομείς που συμβάλουν στη διαμόρφωση της κοινωνικής ευημερίας. Ακόμα παρατηρούμε και την ανεπάρκεια προστασίας των διαφορετικών τύπων κοινωνικού δεσμού, μιας και δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι στους περισσότερους από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού η προστασία είναι μία καθαρά ατομική υπόθεση.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** γίνεται η εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων και της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας. Κομβικό στοιχείο για τη διερεύνηση, αλλά και διαμόρφωση, του κοινωνικού δεσμού πλέον στην ελληνική κοινωνία, αποτελούν οι μεταβολές που έχουν υποστεί οι εργασιακές σχέσεις, υπό το πρίσμα μιας γενικευμένης απορρύθμισης τους τα τελευταία χρόνια, μέσω και της ευελιξίας. Οι ευέλικτες μορφές εργασίας αποτελούν, εδώ και αρκετές δεκαετίες, μία πραγματικότητα η οποία έχει καθιερωθεί σε διεθνές επίπεδο και προσδιορίζει τα νέα δεδομένα στον εργασιακό τομέα. Η συγκυρία αυτή, αποτυπώνεται στις νέες εργασιακές διαδικασίες που έχουν εισαχθεί δίνοντας το στίγμα της νέας εποχής. Σε αυτό το κεφάλαιο λοιπόν βλέπουμε τους πυλώνες της ευελιξίας που εφαρμόζονται στο εργασιακό πεδίο και αφορούν την ευελιξία της απασχόλησης, την

ευελιξία των αποδοχών, την ευελιξία του χρόνου εργασίας, καθώς και το καθεστώς με τους εξτρά και νοικιασμένους εργαζόμενους.

Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της ΕΕ όπου – εκτός των απωλειών σε πραγματικούς όρους των κατώτατων αποδοχών κατά την διετία 2010-2011- επιβάλλεται τον Φεβρουάριο του 2012 στο πλαίσιο της υλοποίησης του 2^{ου} μνημονίου, ονομαστική μείωση στις κατώτατες αποδοχές πρωτοφανούς εύρους, 22% στον κατώτατο μισθό και ημερομίσθιο (και 32% αντίστοιχα για τους νέους ηλικίας κάτω των 25 ετών). Ο κατώτατος μισθός, από εργαλείο προστασίας των χαμηλά αμειβόμενων μετατρέπεται σε εργαλείο για την επίσπευση της διαδικασίας γενικευμένης μείωσης των αποδοχών στον ιδιωτικό τομέα που επιδιώκεται στο πλαίσιο της εσωτερικής υποτίμησης (INE/ΓΕΣΣΕ, 2013, σ. 170).

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν δίνεται το στίγμα των όσων θα ακολουθήσουν τα επόμενα χρόνια για τον κόσμο της εργασίας. Μέσω της ραγδαίας απορρύθμισης των κατώτατων μισθών αρχικά και κατ' επέκταση με τη δραστική μείωση όλων των μισθολογικών κλιμακίων γύρω στο 25% κατά μέσο όρο, σε συνδυασμό με την κατάλυση των συλλογικών συμβάσεων, η ευελιξία των αποδοχών καθίσταται αφετηρία και κεντρικός πυλώνας αβεβαιότητας για τους εργαζόμενους. Συμπίεζονται οι αποδοχές τους, εντείνεται η φτωχοποίησή τους και τίθεται υπό διαπραγμάτευση και διερεύνηση η διαμόρφωση της κοινωνικής συνοχής στην ελληνική κοινωνία, με όλα τα νέα αυτά δεδομένα.

Στο **δεύτερο μέρος** της διατριβής είναι η έρευνα πεδίου. Αποτελείται από 9 κεφάλαια που όλα έχουν να κάνουν με την μεθοδολογία, την ερευνητική διαδικασία και τα αποτελέσματα που παρήχθησαν.

Στο **πρώτο κεφάλαιο** του δεύτερου μέρους έχουμε τη δομή της έρευνας πεδίου. Πιο συγκεκριμένα εδώ είναι οι υποθέσεις εργασίας βάσει των οποίων στηρίχθηκε όλη η ερευνητική διαδικασία και μέσω αυτών προέκυψε όλος ο σχεδιασμός της έρευνας. Οι υποθέσεις εργασίας, μαζί με τα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία βρίσκονται και αυτά στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, αποτελούν τον κορμό και την ουσία της έρευνας που υλοποιήθηκε.

Το **δεύτερο κεφάλαιο** αποτελείται από τη μεθοδολογία της έρευνας. Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζεται η ποιοτική μέθοδος, η οποία επιλέχθηκε ως μέθοδος παραγωγής δεδομένων, λόγω της φύσης του υπό εξέταση αντικειμένου. Στην συγκεκριμένη ερευνητική δουλειά, μας ενδιαφέρουν πρωτίστως τα βιώματα των συμμετεχόντων και ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι εσωτερικεύουν την όλη κατάσταση που καλούνται να υποστηρίξουν. Σε αυτό το κεφάλαιο επίσης είναι τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, όπως επίσης και ο σχεδιασμός της έρευνας πεδίου.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** συναντάμε τα αποτελέσματα της έρευνας καθώς και τα συμπεράσματα που τεκμαίρονται σε ό,τι έχει να κάνει με την εργασιακή αλλά και την προσωπική διαδρομή των συμμετεχόντων.

Το **τέταρτο κεφάλαιο** έχει να κάνει με την ανάλυση του οργανικού δεσμού. Σε αυτό το κεφάλαιο μπαίνουμε στην ουσία της έρευνας αναλύοντας τον κάθε έναν από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού. Συγκεκριμένα, στο τέταρτο κεφάλαιο βλέπουμε πώς νοηματοδοτούν οι ερωτώμενοι τη σχέση τους με τον οργανικό δεσμό, μέσω των συνεντεύξεων που προηγήθηκαν. Με άλλα λόγια, εδώ καταγράφεται η τάση διαμόρφωσης του οργανικού δεσμού, υπό το πρίσμα ενός πλήρους ευέλικτου και απορυθμισμένου εργασιακού προτύπου.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** παρουσιάζεται και αναλύεται ο οικογενειακός δεσμός. Ένας ιστορικά ισχυρός δεσμός για την ελληνική κοινωνία, λόγω των συνθηκών της έλλειψης κοινωνικών και οικογενειακών πολιτικών στην Ελλάδα. Παρά το ότι είναι ένας τύπος δεσμού, που όπως προκύπτει και μέσα από την έρευνα είναι ακόμα σχετικά ισχυρός, φαίνονται σημάδια κόπωσης στον βαθμό και στο εύρος που πλέον η οικογένεια είναι σε θέση να συνδράμει τα μέλη της.

Στο **έκτο κεφάλαιο** βρίσκεται ο εκπαιδευτικός δεσμός. Ο συγκεκριμένος τύπος κοινωνικού δεσμού, αποτελούσε διαχρονικά έναν πολύ σημαντικό και ισχυρό δεσμό για την ελληνική κοινωνία. Αυτός ο τύπος δεσμού, δηλαδή η σχέση και η αποτύπωση των δρώντων υποκειμένων με τον θεσμό της εκπαίδευσης, συνδέθηκε από την δεκαετία του '70 και έπειτα στην Ελλάδα με ανοδική επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα. Σήμερα όμως, όπως φαίνεται και από την τάση που καταγράφηκε στην έρευνα, αυτό έχει αρχίσει να αποδυναμώνεται. Φαίνεται ότι δεν αποτελούν οι σπουδές το μέσο για επαγγελματική αποκατάσταση και κινητικότητα, λόγω όλων αυτών των ανατροπών που προηγήθηκαν με την διεθνοποιημένη οικονομική ύφεση.

Στο **έβδομο κεφάλαιο** συναντάμε έναν εξίσου σημαντικό τύπο κοινωνικού δεσμού. Τον δεσμό των προσωπικών επιλογών. Εδώ αποτυπώνεται η επιθυμία των ερωτώμενων για την δημιουργία του δικού προσωπικού κοινωνικού περιγύρου αλλά και η θέση τους στο να φτιάξουν τη δική τους οικογένεια. Είναι ένας καθοριστικός τύπος δεσμού για την περαιτέρω εξέλιξη και πορεία των υποκειμένων και θα δούμε το κατά πόσο επηρεάστηκε από έναν όχι πλέον και τόσο ισχυρό οργανικό δεσμό. Πώς δηλαδή, μία ασταθής επαγγελματική πορεία με επισφαλείς θέσεις απασχόλησης, είναι ικανή να διαμορφώσει νέες τάσεις σε σχέση με τον δεσμό των προσωπικών επιλογών.

Στο **όγδοο κεφάλαιο** η αποτύπωση και η ανάλυση του εθνικού-πολιτικού δεσμού. Αυτός ο τύπος δεσμού, περιλαμβάνει όλους τους προαναφερθέντες τύπους κοινωνικού δεσμού

και εξετάζεται μέσω του πρίσματος της ιδιότητας του πολίτη. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο βλέπουμε το κατά πόσο οι ερωτώμενοι αισθάνονται ότι ζουν σε μία συνεκτική κοινωνία και επίσης πόσο θεωρούν ότι υπάρχει το αίσθημα της αλληλεγγύης γύρω μας.

Τέλος, στο **ένατο κεφάλαιο** συναντάμε τις στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον. Το παρόν κεφάλαιο ουσιαστικά αποτυπώνει την πεποίθηση των ερωτώμενων για την πορεία τους στο μέλλον. Τόσο σε προσωπικό, εργασιακό, οικογενειακό επίπεδο, αλλά και σε συλλογικό, φαίνεται μία τάση αμφισβήτησης για το ότι τα πράγματα θα βελτιωθούν στο μέλλον. Είναι ουσιαστικά συμπυκνωμένη όλη η μέχρι τώρα πορεία τους σε σχέση με το τι βιώνουν και αυθόρμητα σκέφτονται ότι αυτό δεν είναι τόσο εύκολο να αλλάξει.

Στο **τρίτο μέρος** της διατριβής παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα. Δίνονται τα συγκεντρωτικά και γενικά συμπεράσματα για κάθε έναν από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού που είδαμε, παρουσιάσαμε και αναλύσαμε στα κεφάλαια που προηγήθηκαν. Με αυτό το κεφάλαιο κλείνει η διατριβή, έχοντας αναλύσει και παρουσιάσει την τάση που διαμορφώνεται πλέον ως προς τους διαφορετικούς τύπους του κοινωνικού δεσμού που εξετάσαμε.

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1 Η εννοιολογική διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού

1.1 Εισαγωγή

Η εννοιολογική διαμόρφωση του επιστημονικού αντικειμένου που πραγματεύεται η κάθε διατριβή-έρευνα, είναι από το πιο σημαντικά μέρη αυτής της διαδικασίας. Στην προκειμένη περίπτωση η εννοιολογική διαμόρφωση του αντικειμένου αφορά τον κοινωνικό δεσμό, την απαρχή της κατασκευής του και το πλαίσιο μέσα στο οποίο ορίζεται η έννοια και ο ρόλος του. Οι κοινωνικές σχέσεις, πριν ακόμα τεθούν οι επιστημονικοί όροι για την ανάλυσή τους, ήταν από τα κυρίαρχα συστατικά της σύνδεσης των ανθρώπων μεταξύ τους και η δημιουργία δεσμών ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της όλης εξελικτικής πορείας της κοινωνίας.

Η εξελικτική πορεία και η δυναμική της κοινωνίας είναι συνυφασμένα με την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας που η απαρχή τους ξεκινά από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά. Οι επιστήμονες και οι διανοητές του 19^{ου} αιώνα αρχίζουν να θέτουν το πλαίσιο της εξέλιξης της κοινωνίας με εργαλεία την παρατήρηση και την έρευνα.

Στην Ευρώπη οι μεταβολές που επήλθαν μετά τη γαλλική επανάσταση, συντέλεσαν ουσιαστικά στη γέννηση της κοινωνιολογίας ως ένα αντικείμενο για τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και ερμηνείας του κόσμου με βάση την επιστήμη αυτήν τη φορά και όχι τη θρησκεία (Giddens,2002). Επίκεντρο λοιπόν της μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, οι οποίες αρχίζουν να γίνονται πιο διευρυμένες, καθώς προέκυψαν καινούρια σημεία σύγκλισης και σύνδεσης μεταξύ τους πέραν της οικογένειας, της συγγένειας και του αίματος.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν, παρουσιάζεται μια περιοδολόγηση ορισμένων από τους σημαντικότερους διανοητές της επιστήμης της Κοινωνιολογίας, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και έπειτα. Οι πρωτεργάτες αυτού του πεδίου, έθεσαν τις βάσεις ,αλλά και το θεωρητικό και επιστημονικό πλαίσιο σχετικά με ό,τι έχει να κάνει με την ανάλυση των ανθρώπινων συμπεριφορών και επιλογών μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο.

Ο Tönnies, ο Durkheim, ο Weber και οι πρωτοπόροι της Σχολής του Σικάγο, είναι οι διανοητές που έθεσαν τις βάσεις της σύστασης του επιστημονικού αντικειμένου του κοινωνικού δεσμού. Η σπουδαία συμβολή του καθενός από αυτούς είναι η παρακαταθήκη για τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι δημιουργούν δεσμούς και συμμετέχουν σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, αλλά και το κατά πόσο οι συνθήκες και οι συγκυρίες της κάθε εποχής και περιόδου συμβάλλουν στο να ενδυναμώσουν ή να αποδυναμώσουν τις κοινωνικές σχέσεις και να ισχυροποιήσουν ή να διαρρήξουν τον κοινωνικό δεσμό.

Η ανάγκη για την ύπαρξη και διατήρηση του κοινωνικού δεσμού, είναι το σημείο αναφοράς για τη συγκριτική απεικόνιση των καταστάσεων, όταν λόγω των επιλεγμένων και άδικων πολιτικών και συνθηκών ο κοινωνικός δεσμός διαρρηγνύεται.

Στο σημείο αυτό, οφείλουμε μία μνεία στον Marx αλλά και σε μαρξιστικές σχολές και όχι μόνο, οι οποίες προτάσσουν τον ανταγωνισμό ως θεμελιακό χαρακτηριστικό των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, γεγονός που αποτελεί τροχοπέδη της δημιουργίας και ενίσχυσης του κοινωνικού δεσμού. Απ' όταν ο ίδιος ο Marx, ανέλυε τον καπιταλισμό, η έννοια της αλληλεγγύης τέθηκε υπό αμφισβήτηση, μιας και η σχέση ανάμεσα στην κυρίαρχη και κυριαρχούμενη τάξη είναι εκ των πραγμάτων άνιση. Ακόμα και τα συμφέροντα των δύο (σύμφωνα με τον Marx) τάξεων είναι αντίθετα. Δεν διαπνέονται από καμία τάση αλληλεγγύης. “Ο εργάτης μοχθεί πέρα από τα όρια της αναγκαίας εργασίας. Του στοιχίζει βέβαια εργασία, ξόδεμα εργατικής δύναμης, δεν δημιουργεί όμως αξία γι' αυτόν. Δημιουργεί υπεραξία που χαμογελάει του κεφαλαιοκράτη με όλες τις χάρες μιας δημιουργίας εκ του μηδενός”. (Marx, I, 1978, σ. 229). Η ανάλυση που έκανε ο Marx στον καπιταλισμό, και οι μετέπειτα μαρξιστικές θεωρίες που ανέλυσαν και βασίστηκαν στο έργο του, ανέδειξαν ως κομβικό το ζήτημα της πάλης των τάξεων και των διαφορετικών συμφερόντων που διαπνέονται. Στις μέρες μας οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες θέτουν τα άτομα και κυρίως τις κοινωνικές ομάδες απέναντι τη μία από την άλλη μέσα από ανταγωνιστικές συνθήκες. Με αυτόν τον τρόπο ο κοινωνικός δεσμός είναι πάντα απειλούμενος και συγκροτείται μέσα σε ανταγωνιστικές συνθήκες για λόγους που θα αναλύσουμε στο δεύτερο μέρος της διατριβής.

Παρά το ότι ο ανταγωνισμός και η αντίθεση των συμφερόντων των διαφορετικών τάξεων και κοινωνικών ομάδων δεν είναι οι μόνοι λόγοι διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού, οι ανισότητες που παράγονται μέσω του ανταγωνισμού είναι εγγενή χαρακτηριστικά του νεοφιλελεύθερου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου. Αυτές οι ανισότητες απειλούν την κοινωνική συνοχή μίας κοινωνίας και αυτό συμβαίνει μέσω της διάρρηξης των τύπων του κοινωνικού δεσμού. “Ο νόμος ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, είναι να χωρίζουν ολοένα και περισσότερο τα μέσα παραγωγής από την εργασία και να συγκεντρώνουν όλο και περισσότερο σε μεγάλες ομάδες {...} μετατρέπουν δηλαδή την εργασία σε μισθωτή εργασία και τα μέσα παραγωγής σε κεφάλαιο”. (Marx, III, 1978, σ.1086).

Εδώ λοιπόν τίθεται το ζωτικό θέμα της ευημερίας, ή καλύτερα της ποιότητας ζωής. Η ευημερία για την κοινωνία είναι ζητούμενο. Από την εποχή που έγραφε ο Marx μέχρι και σήμερα η ευημερία μίας κοινωνίας αποτελεί τον βασικό πυλώνα αμφισβήτησης ή μη του κυρίαρχου μοντέλου που επικρατεί. Παρότι η ευημερία αφορά τις ηγεμονικές ατομοκεντρικές θεωρίες και ιδεολογίες, η αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων οργάνωσης της κοινωνίας και

επίτευξης της κοινωνικής συνοχής, θα μπορούσε να προσεγγιστεί μέσω της ενδυνάμωσης των κοινωνικών αγαθών. Ακόμα και σήμερα παραμένει ζητούμενο η δημιουργία, η εναρμόνιση και η άσκηση κοινωνικών πολιτικών, που θα αμβλύνουν τις διαφορές και θα περιορίζουν τις ανισότητες, ώστε η πρόσβαση στα δημόσια αγαθά να είναι όντως κατορθωτή και να σηματοδοτεί στην πράξη την κοινωνική αλληλεγγύη. Να γίνει η κοινωνία ένας τόπος που δεν θα είναι δομημένη μέσω εγγενών ανισοτήτων που πηγάζουν από το κυρίαρχο μοντέλο και που δεν θα στηρίζεται στην παντοδυναμία του ατομοκεντρισμού.

“Η ενεργός συνείδηση της ζωής του «εγώ» με τον «άλλον», που εκδηλώνεται ως «ταυτότητα» , αποτελεί το θεμέλιο της κοινωνικής συνοχής. Όταν η συνείδηση αυτή και η προκύπτουσα ταυτότητα διασαλεύονται, τότε η κοινωνική συνοχή περνάει κρίση”. (Τσαούσης, 1991, σ. 102). Όταν λοιπόν κυριαρχεί ο ανταγωνισμός, ο ατομοκεντρισμός και η διάχυτη έννοια της ανισότητας δεν μπορεί να συνδεθεί το «εγώ» με τον «άλλον». Δεν μας ενώνουν τα ίδια πράγματα. Δεν υπάρχει αυτή η ασπίδα προστασίας που θα συμβάλλει στο να ενώσει τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Όταν για παράδειγμα σε μία κοινωνία μια ομάδα ανθρώπων είναι άνεργοι, δεν τους ενώνει τίποτα με όσους είναι εργαζόμενοι. Εδώ ο οργανικός δεσμός έχει διαρραγεί. Όταν μία ομάδα ανθρώπων είναι χωρίς χαρτιά και περιθωριοποιημένοι δεν τους ενώνει τίποτα με τους υπόλοιπους οι οποίοι δεν αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα. Τα παραδείγματα είναι ατελείωτα. Μέσω αυτών μπορούμε να δούμε τους τύπους του κοινωνικού δεσμού καθώς επίσης και τον τρόπο με τον οποίο σήμερα νοηματοδοτείται.

Στα επόμενα κεφάλαια επομένως θα δούμε το πώς γεννήθηκαν οι τύποι του κοινωνικού δεσμού μέσα από το πέρασμα από την κοινότητα στην κοινωνία, τα στάδια της εξέλιξης τους και τις διαδρομές που καθόρισαν τη σύσταση αυτού του τόσο σημαντικού για την ανθρώπινη συνύπαρξη αντικειμένου.

1.2 Η συμβολή του Ferdinand Tönnies στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού

Η ιστορική και εννοιολογική διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού, έχει μια μακρόχρονη πορεία, που άπτεται της εξελικτικής διαδρομής της κοινωνίας στο πέρασμα των αιώνων. Παρόλο που ο όρος κοινωνία εμφανίζεται μετά τη βιομηχανική επανάσταση, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά, οι άνθρωποι συμβιώνουν και οργανώνονται μέσω όποιου πλαισίου και αν διέπεται η εποχή, η περίοδος, και το γεωγραφικό σημείο που βρίσκονται. Η επιλογή του κοινωνικού δεσμού, από τα άτομα, είτε ακούσια είτε εκούσια, κυριαρχεί στο να οργανώνονται, να συνυπάρχουν και να δημιουργούν σχέσεις μεταξύ τους, ως φορείς κοινωνικών ρόλων.

Από τους πρωτεργάτες της έννοιας του κοινωνικού δεσμού υπήρξε ο Tönnies. Ο γερμανός κοινωνιολόγος, μαζί με τους συμπατριώτες του Simmel και Weber ιδρύουν τη γερμανική κοινωνιολογική εταιρία και ασχολούνται με τις δομικές αλλαγές, αλλά τις σχέσεις μέσα σε μία διαρκώς εξελισσόμενη κοινωνική πραγματικότητα. Η κύρια μελέτη του Tönnies, αφορούσε το πέρασμα από την κοινότητα στην κοινωνία, μελετώντας τις μεταβολές, αλλά και τις σχέσεις των ατόμων από το ένα μοντέλο στο άλλο.

“Ο Tönnies είδε στην πορεία του ιστορικού γίνεσθαι μία μετακίνηση από την Gemeinschaft στην Gesellschaft, κυρίως σαν συνέπεια της εμπορικοποίησης σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του σύγχρονου κράτους και της επιστημονικής προόδου” (Tönnies, 1975, σ. 13). Ο γερμανικός όρος Gemeinschaft σημαίνει κοινότητα, ενώ αντίστοιχα ο όρος Gesellschaft, κοινωνία. Σύμφωνα με τον γερμανό κοινωνιολόγο, η κάθε μία από τις παραπάνω μορφές κοινωνικής οργάνωσης και συμβίωσης των ατόμων, κυριαρχείται από συγκεκριμένες βασικές έννοιες.

Οι δύο βασικές έννοιες του Tönnies, η Wesenwille (γενικά φυσική θέληση) και η Kuerwille (γενικά λογική θέληση), στις οποίες θεμελιώνει τη διχοτόμηση των κοινωνικών σχηματισμών – δηλαδή την Gemeinschaft και την Gesellschaft αντίστοιχα – αποκαλύπτει την προσπάθειά του να συνδέσει τη λογοκρατική κοινωνική θεωρία με τις θέσεις της ιστορικής και ρομαντικής σχολής (Tönnies, 1975, σ. 13).

Η διχοτόμηση αυτή των κοινωνικών σχέσεων και δεσμών κατά τον Tönnies, έχει να κάνει με το μοίρασμα από τη μία των προσωπικών σχέσεων, αξιών και των αντιλήψεων που εκφράζονται από την κοινότητα-Gemeinschaft, ενώ από την άλλη, υπάρχουν οι πιο απρόσωπες σχέσεις, ρόλοι, αξίες και αλληλεπιδράσεις που εκφράζονται από την κοινωνία-Gesellschaft. Δύο όψεις ουσιαστικά των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στο προσωπικό και συλλογικό. Οι δύο κόσμοι της κοινότητας και της κοινωνίας. Η Schnapper (2008), κατέδειξε ότι και οι δύο αυτοί τύποι κοινωνικής ενσωμάτωσης συνυπάρχουν σε κάθε κοινωνία.

Η φύση του κοινωνικού δεσμού που δημιουργείται, εσωτερικεύεται και βιώνεται από τα δρώντα υποκείμενα, αποτέλεσε τον καθοριστικότερο ίσως παράγοντα της κοινωνικής συνύπαρξης. Αναφερόμενοι στον δεσμό, οφείλουμε να πούμε ότι πρόκειται για μία ατομική επιλογή, που μέσω προσωπικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραγόντων υιοθετείται συνειδητά ή ασυνείδητα από τα άτομα, καθορίζοντας την περαιτέρω πορεία τους μέσα στην κοινωνία.

“Ο κοινωνικός δεσμός ενέχει μία αυστηρά ηθική διάσταση με την έννοια της κοινωνικής υποχρέωσης, της επιλογής του καλού και του κακού”. (Παπαδοπούλου, 2013).

Στην περίοδο για την οποία έγραψε ο Tönnies, η κοινωνιολογία έκανε τα πρώτα της βήματα ως αυθύπαρκτη επιστήμη και τότε τέθηκαν οι βάσεις για τη διερεύνηση των ζητημάτων που άπτονται του κοινωνικού δεσμού. Μέσα από μία αρκετά θετικιστική προσέγγιση, ο Tönnies περιέγραψε, ανέλυσε και κληροδότησε, μέσω της επιστημονικής του εμπειρίας, τόσο στο κομμάτι των κοινοτικών σχέσεων (Gemeinschaft), όσο και σε αυτό των κοινωνικών σχέσεων (Gesellschaft), το διαφορετικό πλαίσιο που συναντάται στις δύο δομές.

Όλη η προβληματική του έργου του Tönnies, βασίστηκε στη μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία. Παρουσιάζοντας τις διαφορές, τις ομοιότητες αλλά κυρίως τη φύση του δεσμού που δημιουργείται και εδρεύει ως κυρίαρχο μοντέλο σε κάθε μία από τις δύο μορφές οργάνωσης των ατόμων, εξήγησε τις επιμέρους λειτουργίες και συμπεριφορές σε κάθε πεδίο της καθημερινότητας.

Κάθε ενδόμυχη, ιδιωτική και αποκλειστική συνύπαρξη, όπως αποκαλύπτουμε, μπορεί να κατανοηθεί σαν μια ζωή στην Gemeinschaft (κοινότητα), ενώ η Gesellschaft (κοινωνία) είναι δημόσια ζωή, είναι ο ίδιος ο κόσμος. Στην Gemeinschaft ζει κανείς με την οικογένειά του από τη γέννηση του, είναι δεμένος μ' αυτή σε χαρές και λύπες. Η μετακίνηση στην Gesellschaft συντελείται σαν να πηγαίνει κανείς σε μια παράξενη χώρα (Tönnies, 1975, σ. 20).

Παρατηρούμε ότι ο Tönnies είναι σαν να έχει επιλέξει “μεριά”. Παρουσιάζει την κοινότητα ως ένα μέρος οικείο, προσφιλές που ζει ο άνθρωπος κοντά με την οικογένειά του. Είναι ο χώρος που θα λέγαμε ότι προορίζεται για να ζήσει ο άνθρωπος, με τις χαρές και λύπες του. Εν αντιθέσει η κοινωνία και η μετακίνηση προς αυτήν προσομοιάζεται από τον Tönnies σαν μία παράξενη χώρα. Μία άγνωστη πορεία δηλαδή προς κάτι καινούριο, ξένο και ίσως εχθρικό για τον άνθρωπο. Κατά τη Schnapper (2008), ο Tönnies εκφράζει την προτίμησή του στην κοινότητα, που είναι ζωντανή και φυσική, ενώ η κοινωνία είναι μηχανική και τεχνητή. Θα λέγαμε ότι η διαφοροποίηση στο δίπολο της κοινότητας και της κοινωνίας, αντανακλά τη σχέση ανάμεσα στην αληθινή και τη φαινομενική ζωή. “Οι αγροτικές κοινότητες δημιουργούν ισχυρότερες και ζωντανότερες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων: η κοινότητα αποτελεί την κοινή, αληθινή και διαρκή ζωή. Η κοινωνία είναι μόνο παροδική και φαινομενική” (Tönnies, 1977, σ. 48).

Η άποψη του Tönnies, πρέπει να τίθεται πάντα στο πλαίσιο της εποχής κατά την οποία έζησε και έγραψε τη μελέτη του, σε σχέση με τον ρόλο της κοινότητας και της κοινωνίας ως προς τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήταν πολύ πρώιμο το στάδιο της μετεγκατάστασης των ανθρώπων στις πόλεις. Οι συνθήκες ήταν πολύ σκληρές και όλο το πλαίσιο που αφορούσε την οργάνωση της ζωής, της εργασίας και κατ' επέκταση των

ανθρώπων σχέσεων, ήταν κάτι άγνωστο, δύσκολο και κυρίως τελείως διαφορετικό απ' ό,τι ίσχυε μέχρι τότε και ήταν και το κυρίαρχο μοντέλο.

Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τους αιώνες που προηγήθηκαν της βιομηχανικής επανάστασης – στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έπειτα – που γίνεται το πέρασμα στην κοινωνία, οι άνθρωποι, σαν να λέγαμε από τη φύση τους, συνυπήρχαν αρμονικά σε κοινότητες. Η κοινότητα αποτελεί την πρώτη μορφή συλλογικής συνύπαρξης και μάλιστα φυσικά προερχόμενη. “Η Gemeinschaft θα πρέπει να κατανοηθεί σαν ένας ζωντανός οργανισμός, ενώ η Gesellschaft σαν ένα μηχανικό σύνολο ή κατασκεύασμα” (Tönnies, 1975, σ. 22).

Η σπουδαιότητα της καταγραφής και μελέτης του διαφορετικού πλαισίου που ενυπάρχει σε κάθε ένα από τα παραδείγματα κοινωνικής συνύπαρξης, έγκειται και στην επιλογή του κυρίαρχου τύπου κοινωνικού δεσμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην Gemeinschaft κυριαρχεί ο δεσμός του αίματος. Οι σχέσεις σε αυτήν, καθορίζονται από ένα φυσικό πλαίσιο οργάνωσης μιας και οι άνθρωποι επιλέγουν να συνδέονται μεταξύ τους, έχοντας ως γνώμονα κυρίως τις οικογενειακές, συγγενικές και φιλικές μορφές συνύπαρξης.

“Την πραγματική θεμελίωση και κατά συνέπεια τη δυνατότητα της Gemeinschaft αποτελεί πρώτα-πρώτα η εγγύτητα της σχέσης αίματος και ανάμειξη του αίματος. Κατά δεύτερο λόγο η φυσική εγγύτητα, και τελικά, για τα ανθρώπινα όντα, η πνευματική εγγύτητα” (Tönnies, 1975, σ. 46). Η πορεία της ζωής και της συνύπαρξης εντός της κοινότητας, καθορίζεται σύμφωνα με τον Tönnies, μέσα από κύριους νόμους. Οι σχέσεις των ανθρώπων έχουν ως κύριο γνώρισμα την αγάπη, την κατανόηση και το οικογενειακό πνεύμα που επικρατεί και που είναι αυτό που διέπει κάθε έκφανση της καθημερινότητάς τους.

Σύμφωνα με τον ίδιο λοιπόν, οι κύριοι αυτοί νόμοι κατηγοριοποιούνται ως εξής:

1. Οι συγγενείς και τα παντρεμένα ζευγάρια αγαπιούνται μεταξύ τους ή προσαρμόζονται εύκολα ο ένας στον άλλο. Μιλούν μαζί και σκέπτονται κατά τον ίδιο τρόπο. Το ίδιο κάνουν οι γείτονες και οι άλλοι φίλοι.
2. Υπάρχει μια κατανόηση στους ανθρώπους που αγαπούν ο ένας τον άλλο.
3. Εκείνοι που αγαπούν και καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον παραμένουν μαζί και κατοικούν μαζί οργανώνοντας την κοινή ζωή τους. Μια ανάμεικτη ή περίπλοκη μορφή κοινής καθοριστικής θέλησης που έχει γίνει τόσο φυσική, όσο η ίδια η γλώσσα και που αποτελείται από μια πολλαπλότητα αισθημάτων κατανόησης μετρούμενα από τους κανόνες της αποκαλούμε ομόνοια ή οικογενειακό πνεύμα (Concordia σαν μια εγκάρδια πίστη και ενότητα). Η κατανόηση και ομόνοια είναι ένα και το αυτό, δηλαδή η θέληση της κοινότητας στις πιο στοιχειώδεις μορφές, συμπεριλαμβανομένης της κατανόησης στις διακεκριμένες σχέσεις και πράξεις τους και της ομόνοιας στη συνολική τους δύναμη και φύση (Tönnies, 1975, σ. 46-47).

Σύμφωνα με τη Schnapper (2008), το οικογενειακό πνεύμα και η σύμπνοια εκφράζονται μέσα από τη συγκατοίκηση, που είναι η “χωρική”, αλλά και η “πνευματική προσέγγιση”, ενδυναμώνουν ακόμα περισσότερο τους πανίσχυρους δεσμούς που δημιουργούνται στην κοινότητα.

Στην Gemeinschaft, η συνεργασία, η κατανόηση, η αλληλοϋποστήριξη και η κοινή αίσθηση του ανήκειν είναι καθοριστικά και δομικά στοιχεία της δημιουργίας δεσμού. Ο τρόπος με τον οποίο εσωτερικεύονται και βιώνονται οι ανθρώπινες σχέσεις, δίνει ως άμεσο αποτέλεσμα την κατοχύρωση του κοινοτικού προτύπου οργάνωσης. Ο οικογενειακός τύπος δεσμού κυριαρχεί και σηματοδοτεί την ταυτότητα των μελών της κοινότητας.

Σημαντικό στοιχείο στη μελέτη της Gemeinschaft, είναι και η παραμονή και κατοικία στον ίδιο τόπο. “Η Gemeinschaft τοποθεσίας μπορεί να συλληφθεί ως κοινότητα φυσικής ζωής που αντιπροσωπεύει την αληθινή και υπέρτατη μορφή κοινότητας” (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 93)

Η πρόσδεση στο έδαφος είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των προβιομηχανικών κοινωνιών, μιας και η μετακίνηση και μετεγκατάσταση σε άλλον τόπο από τον γενέθλιο, είναι στοιχείο κατοπινό και σηματοδοτεί τη μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία μετά τη βιομηχανική επανάσταση. Ο τρόπος ζωής και εργασίας καθορίζεται μέσω της κοινότητας. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είναι μία πραγματικότητα η οποία αργεί ακόμα.

“Η ζωή στην Gemeinschaft αναπτύσσεται σε μόνιμη σχέση με το έδαφος και την κατοικία. Μπορεί να εξηγηθεί μόνο σε σχέση με την ύπαρξη της, καθώς η καταγωγή της και κατά συνέπεια η πραγματικότητα της ανήκουν στην φύση των πραγμάτων” (Tönnies, 1975, σ. 51).

Μέσω μίας απλής αναδρομής στην Ευρώπη, των αιώνων που προηγήθηκαν της βιομηχανικής επανάστασης, διαπιστώνουμε ότι ήταν χωρισμένη σε φέουδα. Το φεουδαλικό καθεστώς είχε μία κοινωνική και οικονομική οργάνωση και λειτουργία, η οποία απείχε εντελώς από τον τρόπο που δομήθηκε η κοινωνία μετά τον 18^ο αιώνα. Τα φέουδα στην ουσία ήταν τα αυτόνομα επί μέρους βασίλεια και οι διοικητικοί άρχοντες είχαν υπό την κυριαρχία τους, όχι μόνο τις εκτάσεις που ανήκαν στο εκάστοτε φέουδο, αλλά και τους ανθρώπους που ζούσαν και εργάζονταν στη γη για λογαριασμό του φεουδάρχη.

Αν ρίξουμε μια ματιά στο χάρτη της Ευρώπης γύρω στο 1000 μ.Χ., την βρίσκουμε διαιρεμένη σε βασίλεια, μερικά από τα οποία ήταν σχετικά μεγάλα, όπως η Γαλλία, η Αγγλία, και η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που συνδύαζε το πιο μεγάλο μέρος της εκτάσεως, η οποία αποτελεί τώρα τη Γερμανία και την Ιταλία. Οι πολιτικές αυτές οντότητες είχαν κάποια κοινά

χαρακτηριστικά που τις κρατούσαν μαζί, αλλά η ενότητα αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό εικονική (Tuma, 1978, σ. 108).

“Το φέουδο μπορούσε να αποτελεί από μόνο του μία οικονομική μονάδα, αλλά μπορούσε και να διασπασθεί σε μικρότερες μονάδες που ονομάζονταν τιμάρια. Το τιμάριο μπορούσε να μοιραστεί σε περισσότερους από έναν άρχοντες” (Tuma, 1978, σ. 109).

Μέσα στα τιμάρια και κατ’ επέκταση στα φέουδα, οργανώνονταν όλη η ζωή της κοινότητας. Ο κυρίαρχος θεσμός της οικογένειας, ήταν η βασική παραγωγική μονάδα εντός αυτού και όλη η οικογένεια και εν γένει η κοινότητα είχε ως αποκλειστική απασχόληση την καλλιέργεια της γης.

Έλεγχος της γης και των άλλων μέσων παραγωγής παρέχόταν από πάνω με φεουδοποίηση.

Η καλλιεργητική μικρομονάδα, και κοινωνική μονάδα μέσα στο τιμάριο, ονομαζόταν manse στη Γαλλία, hufe στη Γερμανία, hide στην Αγγλία και boal στη Δανία. Η μονάδα αυτή περιείχε τη λειτουργική οικογένεια, που μπορούσε να ήταν μία εκτεταμένη οικογένεια, της οποίας τα μέλη εργάζονταν και ζούσαν μαζί (Tuma, 1978, σ. 114).

Αυτό το σύστημα οργάνωσης συναντάται στην Ευρώπη μέχρι τη σύγχρονη περίοδο¹, φυσικά με διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή και σταδιακή ανάπτυξη του εμπορίου, των συντεχνιών και της πρώιμης επιχείρησης. Ο τύπος όμως του κοινωνικού δεσμού που δεσπόζει μέσα σε όλο αυτό το πλέγμα των σχέσεων και των αλλαγών, εξακολουθεί να είναι ο οικογενειακός.

Παρά το γεγονός όμως ότι οι σχέσεις των μελών της κοινότητας με τον φεουδάρχη ήταν ανισομερείς, με σαφή την ισχύ του άρχοντα και με προνόμια που τον καθιστούσαν κυρίαρχο σε όλα τα επίπεδα, δεν ήταν συμβατικές.

Η σχέση μεταξύ κοινότητας και φεουδαρχών και ειδικότερα εκείνη μεταξύ της κοινότητας και των μελών της δεν βασίζεται στις συμβάσεις, αλλά στην κατανόηση όπως εκείνη στην οικογένεια. Η κοινότητα του χωριού, ακόμη κι όταν περιλαμβάνει τον φεουδάρχη, μοιάζει μ’ ένα ατομικό σπίτι στην αναγκαία σχέση του με τη γη. Η κοινή γη αποτελεί αντικείμενο της δραστηριότητας του και της φροντίδας τους και εν μέρει προορίζεται για συλλογικούς σκοπούς της ίδιας της μονάδας, εν μέρει στους ταυτόσημους και σχετικούς σκοπούς των μελών της (Tönnies, 1975, σ. 64).

Με τη μελέτη του Tönnies, πάνω στους τρόπους οργάνωσης μίας κοινωνίας μέσω του έργου του, γίνεται κατανοητό ότι οι μορφές δεσμού και οι συνθήκες μέσω των οποίων

¹ Η σύγχρονη περίοδος ορίζεται ως η περίοδος της βιομηχανικής επανάστασης της Ευρώπης, που άρχισε γύρω στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Έχει επίσης οριστεί ως η εποχή του καπιταλισμού, της απογειώσεως και της ώριμης οικονομίας των πιστώσεων όπως επίσης και των χρηματικών ανταλλαγών, της ελεύθερης επιχειρήσεως, του οικονομικού ορθολογισμού και της εξελιγμένης τεχνολογίας (Tuma, 1978, σ. 393).

αναπτύσσεται ο καθένας από τους τύπους κοινωνικού δεσμού είναι ο ακρογωνιαίος λίθος πάνω στον οποίο στηρίζεται μία κοινωνία. Οι μορφές των σχέσεων που υπάρχουν δεν μας πληροφορούν μόνο για τις επιλογές των δρώντων υποκειμένων, αλλά ερμηνεύουν και τη σύσταση μίας κοινωνίας, τον βαθμό συνεκτικότητας που έχει, τον τρόπο που είναι οργανωμένη, αλλά μας δίνει και την ώθηση να διερευνήσουμε τις αιτίες όταν διαπιστώνεται ότι υπάρχει χαλάρωση ή διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού.

Αν υποτεθεί, σύμφωνα με τον Tönnies, ότι η Gemeinschaft, είναι η πρώτη μορφή συνύπαρξης και μάλιστα φυσικά προερχόμενη, η Gesellschaft ορίζεται ως μία τεχνητή κατασκευή. Η δυναμική και η εξέλιξη της κοινωνίας επιβάλλει νέους τρόπους οργάνωσης και συνύπαρξης, καθιερώνοντας νέα πρότυπα και τύπους κοινωνικού δεσμού, οι οποίοι στην κοινοτική συνύπαρξη είναι άγνωστοι. Το πέρασμα από την κοινότητα στην κοινωνία μέσω του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, οδηγεί τη νεοσυσταθείσα κοινωνία να εσωτερικεύσει μία καινούρια μορφή συνύπαρξης, που έχει ως σημείο αναφοράς τον θεσμό της εργασίας.

Παρ' ότι η εργασία υπήρχε και στην κοινοτική μορφή οργάνωσης, η νεωτερική εποχή με τον καταμερισμό της εργασίας επιφέρει νέους τύπους κοινωνικού δεσμού και κυρίως τον οργανικό δεσμό. Ο Tönnies στη συνέχεια του έργου *Κοινότητα και Κοινωνία*, ασχολείται με την πρώιμη, έως την εποχή που γράφει, διαμόρφωση της κοινωνίας με τα νέα δεδομένα που εισάγει ως προς μία σύγχρονη μορφή συνύπαρξης.

Η θεωρία της Gesellschaft ασχολείται με την τεχνητή κατασκευή ενός συνόλου ανθρωπίνων όντων, που επιφανειακά μοιάζει μ' εκείνο της Gemeinschaft στην έκταση που τα άτομα ζουν και κατοικούν μαζί ειρηνικά. Στην Gemeinschaft όμως παραμένουν ουσιαστικά ενωμένοι παρ' όλους τους παράγοντες διαχωρισμού, ενώ στην Gesellschaft είναι ουσιαστικά διαχωρισμένοι παρ' όλους τους ενοποιητικούς παράγοντες (Tönnies, 1975, σ. 73).

Η πρώτη μεγάλη διαπίστωση από τον Tönnies, ως προς τη μετάβαση στην κοινωνία, έρχεται να επικυρώσει την ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης και συνύπαρξης των ατόμων. Το πέρασμα στην “απρόσωπη” κοινωνία φανερώνει την αποδέσμευση από ένα περιβάλλον που λίγα χρόνια πριν λειτουργούσε σε ένα πιο προστατευτικό πλαίσιο και που οι σχέσεις είχαν ως αφετηρία τη συγγένεια, την οικογένεια, τη φιλία, τη γειτονία. Οι σχέσεις στην κοινότητα, βασιζόνταν στο οικείο και στο γνώριμο. Η κοινωνία στήνεται με βάση το άγνωστο, το διαφορετικό, το καινούριο. Είναι το πέρασμα στην εποχή της νεωτερικότητας. Είναι μια μεταστροφή, σύμφωνα με τη Schnapper (2008), σε έναν πιο τεχνητό τρόπο σύνδεσης και όχι σε φυσικό, όπως στην κοινότητα. “Σ’ αυτήν την τεχνητή ομάδα που ονομάζουμε “κοινωνία”, όλοι είναι στην ουσία απομονωμένοι και διαχωρισμένοι

από τους υπόλοιπους. Ο κοινός ρυθμίζεται συνεπώς συμβατικά, δηλαδή από τη σύμπτωση δύο βουλήσεων που συμφωνούν κάτι συγκεκριμένο για ορισμένη χρονική περίοδο” (Schnapper, 2008, σ. 78).

Η νοηματοδότηση από τα άτομα σε αυτές τις δύο καταστάσεις συνύπαρξης, είναι διαφορετική. Τα φαινόμενα που νοηματοδοτούν, συγκροτούν και ορίζουν τη νέα πραγματικότητα πρέπει να γίνουν αντιληπτά, σύμφωνα με τον Dilthey, από όσους διερευνούν την κοινωνική ζωή. Χρειάζεται να καταλάβουν το νόημα που αποδίδεται σε αυτά από τα δρώντα υποκείμενα. “Το καθήκον του καθένα που καταπιάνεται με τη διερεύνηση της κοινωνικής ζωής είναι να προσπαθήσει να αισθανθεί και να κατανοήσει το ‘νόημα’ που οι άνθρωποι αποδίδουν στα φαινόμενα και τις πράξεις, τόσο τις δικές τους όσο και των άλλων” (Τερλέξης, 1999, σ.48).

Αυτή ακριβώς η νοηματοδότηση των συνθηκών συνύπαρξης, είναι που παίζει καθοριστικό ρόλο ως προς τις σχέσεις των ατόμων με τους άλλους, καθώς και με τον ίδιο τους τον εαυτό. Τώρα πλέον, μέσα στην απρόσωπη κοινωνία τα άτομα είναι μόνα τους. Πρέπει να επαναπροσδιορισθούν οι σχέσεις. Όλα όσα ήταν γνώριμα κατά την περίοδο της κοινοτικής συμβίωσης, στη μετάβαση στην κοινωνία είναι αναγκαίο να ορισθούν εκ νέου. Ο κοινωνικός δεσμός αποκτά νέο περιεχόμενο. Εμπλουτίζεται με νέους τύπους δεσμού. Με αόρατες κλωστές που πρέπει να ενώσουν αυτήν τη φορά τα μέλη της κοινωνίας στην κοινή τους διαδρομή. Οι κοινωνικές σχέσεις θα αποτελέσουν το εφελτήριο για την επίτευξη του κοινού οράματος της συνύπαρξης. Η διαδρομή θα είναι μεγάλη και τα εμπόδια πολλά. Κυρίως είναι η μετάβαση σε κάτι πρωτόγνωρο. Η φύση του ανθρώπου όμως είναι να δημιουργεί δεσμούς και οι νέοι θεσμοί που δημιουργούνται σταδιακά, με κυρίαρχο τον θεσμό της εργασίας, θα αποτελέσουν την κινητήρι δύναμη της ανάδειξης του κοινωνικού δεσμού ως τον καθοριστικότερο παράγοντα μετεξέλιξης και συνέχισης της κοινωνίας.

Στην Gesellschaft, σε αντίθεση με την Gemeinschaft, δεν απαντάμε πράξεις που θα μπορούσαν να εξαχθούν από μια ενότητα που υπάρχει a priori και αναγκαστικά. Κατά συνέπεια, δεν απαντάμε καμία πράξη, που εκφράζει τη θέληση και το πνεύμα της ενότητας, ακόμη κι αν επιτελείται από το άτομο. Καμία πράξη στο μέτρο που επιτελείται από το άτομο, δεν πραγματοποιείται χάρη εκείνων που είναι ενωμένοι μαζί του. Αντίθετα, εδώ καθένας είναι μόνος του και απομονωμένος και υπάρχει ένας όρος έντασης κατά των άλλων (Tönnies, 1975, σ. 73).

Οι πράξεις και οι λειτουργίες μέσα στην Gesellschaft, αλλάζουν περιεχόμενο και χαρακτήρα. Χάνεται η αίσθηση της ανιδιοτέλειας. Εδώ όλα έχουν ένα τίμημα. Οι σχέσεις αποκτούν ένα υλιστικό κίνητρο. Τα άτομα πλέον έχουν περισσότερους λόγους να

διαχωρίζονται παρά να ενώνονται. “[...] κανείς δεν θέλει να χορηγήσει και να παράγει αγγύστα κάτι για ένα άλλο άτομο, αν δεν πρόκειται για ανταλλαγή ενός δώρου ή μιας εργασίας ισοδύναμης, που θεωρεί τουλάχιστο ίση μ’ αυτό που έδωσε” (Tönnies, 1975, σ. 74). Ο Tönnies βλέπει καχύποπτα αυτήν τη μετάβαση στην κοινωνία. Τίποτα δεν είναι αθώο όπως πριν στην κοινότητα. Οι σχέσεις εμπορευματοποιούνται, χαρακτηρίζονται από ιδιοτέλεια και όλα μοιάζουν να είναι μέρος μιας κατάστασης που δεν μπορεί να αποφευχθεί. Οι σχέσεις γίνονται πιο τυπικές, πιο απρόσωπες και τελικά κερδοσκοπικές.

Η κοινωνία των πολιτών εξελίσσεται ουσιαστικά σε συναλλακτική κοινωνία ή, σύμφωνα με την έκφραση του Adam Smith, όπως αναφέρεται από τον Tönnies, “όλοι γίνονται έμποροι”. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν εκεί την επιθυμία για κέρδη και εξουσία, πράγμα που γεννά την πολιτική διαμάχη και την πάλη των τάξεων, οι οργανικοί δεσμοί διαλύονται, οι άνθρωποι διατρέχουν τον κίνδυνο να κινούνται μόνο από τις φιλοδοξίες τους χωρίς περιορισμούς και χωρίς όρια (Schnapper, 2008, σ. 78).

Με την είσοδο στη νεωτερική εποχή, όλα μπαίνουν σε μία λογική ανταλλαγής. Επικρατεί η λογική του κέρδους, του ανταγωνισμού, του οφέλους. Οι παραδοσιακές δομές χάνουν την πρωτοκαθεδρία τους και όλα μπαίνουν σε μία τροχιά ανωνυμίας και ωφελιμισμού. Όπως είδαμε και πιο πάνω, η μετάβαση στη νεωτερική εποχή δεν είναι εύκολη. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να είναι; Είναι απόλυτα λογικό και κατανοητό σήμερα, που έχουμε και την απόσταση από μία τόσο μακρινή εποχή, αλλά και συγκρίσιμα στοιχεία, ώστε να καταλάβουμε ότι η μετάβαση από το ένα μοντέλο στο άλλο δεν είναι εύκολη υπόθεση. Μαζί με το κυρίαρχο παραγωγικό μοντέλο, άλλαξε και το κυρίαρχο κοινωνικό μοντέλο, ή για να είμαστε ακριβείς το κοινοτικό μοντέλο μετεξελίχθηκε σε κοινωνικό.

“Στη σύγχρονη εποχή άλλαξαν αρκετές συνθήκες και επομένως απαιτήθηκαν καινούριες μέθοδοι οργανώσεως. Η αγορά έγινε πιο ανώνυμη. Η προστασία αντικαταστάθηκε από τον ανταγωνισμό και η ασφάλεια από τον κίνδυνο” (Tuma, 1978, σ. 599).

Μέσα στο πλαίσιο της οργανωμένης κοινωνίας πλέον, μπήκε η λογική της αξίας. Η ανταλλαγή έχει μία αξία. Το κέρδος είναι η νέα κουλτούρα σε μία περίοδο που χάνεται όλο και ταχύτερα το κοινοτιστικό πλαίσιο συνύπαρξης. Πρέπει να βρεθούν τώρα πια νέοι τρόποι συνύπαρξης και νέοι δεσμοί. Αυτό δεν σήμαινε ότι θα περιθωριοποιηθούν οι παλαιότεροι τύποι δεσμού, όπως ο οικογενειακός, απλώς θα αποκτήσουν νέα νοηματοδότηση. Οι προϋπάρχουσες δομές και δεσμοί, θα εσωτερικεύονται και θα βιώνονται με ένα νέο τρόπο.

Η εργασία μέσα στην κοινωνία, τώρα πια, αναδεικνύεται σε υπέρτατη αξία. Αποκτά μία δυναμική και ένα περιεχόμενο πολύ παραπάνω από ίδια τη διαδικασία της απασχόλησης. Είναι το σημείο αναφοράς. Όλα κινούνται γύρω από την εργασία. Ο θεσμός αυτός στη

νεωτερική κοινωνία εξελίσσεται σε διαμορφωτή της νέας εποχής που μόλις ξεκίνησε. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι το έναυσμα για την οριστική απομάκρυνση από αυτό που πρέσβευε η κοινοτική συνύπαρξη. Είναι η τομή για το καινούριο που είναι ήδη εδώ. Η εργασία, ή μάλλον η απασχόληση, γιατί ο όρος ενέχει έμμισθη σχέση, αποτελεί το νέο κοινωνικό συμβόλαιο στη νέα εποχή. Οι σχέσεις διαμορφώνονται πλέον και μέσω της εργασίας. Η κοινωνία συμβαδίζει και προσαρμόζεται σταδιακά στο νέο παραγωγικό μοντέλο – το βιομηχανικό – και οι νέοι κανόνες θέτουν τα θεμέλια που θα οικοδομήσουν τη σύγχρονη κοινωνία, ως ένα προϊόν εξέλιξης της ήδη υπάρχουσας και ως ένας νέος τρόπος αυτοπροσδιορισμού των μελών της.

“Ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά στη σύγχρονη κοινωνία το θεμελιακό κοινωνικό γεγονός, καθώς διαπλέκει τους κοινωνικούς δεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις” (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 172). Η κοινωνία αντανakλά το πνεύμα της εποχής. Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, αυτή η νέα περίοδος χαρακτηρίζεται από συμβάσεις. Στην κοινότητα δεν υπήρχαν οι συμβάσεις σε διαπροσωπικό επίπεδο. Η ανταλλαγή κινείται και διαπνέει την καθημερινότητα. Οι σχέσεις σταδιακά μέσα στην Gesellschaft προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των καιρών. Το μοντέλο των διαπροσωπικών και συλλογικών σχέσεων μεταλλάχθηκε. Η κοινωνία πλέον απαιτεί νέους κανόνες που είναι σίγουρο ότι θα δημιουργηθούν. Είναι νομοτελειακό σχεδόν, αλλιώς η κοινωνία θα βαλτώσει, δεν θα προχωρήσει και δεν θα εξελιχθεί με τη δυναμική και την πρωτοπορία που της πρέπει.

Η ομόνοια της θέλησης σε κάθε ανταλλαγή, στο μέτρο που η ανταλλαγή θεωρείται ότι πραγματοποιείται στην Gesellschaft, ονομάζεται σύμβαση, που είναι παράγωγο δύο αποκλινουσών ατομικών θελήσεων και που διατέμνονται σ’ ένα σημείο. Η σύμβαση διαρκεί μέχρι τη συμπλήρωση της ανταλλαγής (Tönnies, 1975, σ. 83).

Ο Tönnies αναφερόμενος για την κοινωνία, κάνει λόγο συχνά για “κοινωνία της ανταλλαγής”. Είναι μέσα στο πλαίσιο μίας σύμβασης, μίας συνθήκης που έχει δημιουργηθεί και που απέχει από το νόημα της παράδοσης, της κουλτούρας, των εθίμων και των κληροδοτημένων σχέσεων και δεσμών.

Καθώς όλες οι σχέσεις της Gesellschaft βασίζονται στη σύγκριση δυνατών και προσφερόμενων υπηρεσιών, είναι προφανές ότι οι σχέσεις με ορατά υλικά πράγματα έχουν προτίμηση και ότι οι απλές δραστηριότητες και λέξεις συγκροτούν τα θεμέλια αυτών των σχέσεων μόνο κατά μη πραγματικό τρόπο (Tönnies, 1975, σ. 94).

Είναι έκδηλο ότι η προτεραιότητα της κοινωνίας αφορά σε πολύ μεγάλο βαθμό στην υλική διάσταση των πραγμάτων και σε σχέσεις που ορίζονται γύρω από αυτήν. Χάνεται η φυσικότητα του δεσμού που επί αιώνες κυριαρχούσε στην Gemeinschaft. “η Gemeinschaft σαν

ένας δεσμός ‘αίματος’ αποτελεί πρώτα μια φυσική σχέση και κατά συνέπεια εκφράζεται με πράξεις και λέξεις” (Tönnies, 1975, σ. 94).

Η αντίθεση ανάμεσα στη φυσική και τη λογική θέληση, είναι σύμφωνα με τον Tönnies, και η αντίθεση ανάμεσα στην κοινότητα και την κοινωνία. Ο διαφορετικός ηθικός, αλλά και εννοιολογικός διαχωρισμός αυτών των δύο εννοιών, τονίζει και συμπυκνώνει ολόκληρη τη διαδικασία που απορρέει από τη μία και από την άλλη μορφή συνύπαρξης. “Οι συσχετίσεις της σκέψης, που συγκροτούν την φυσική θέληση αντιστοιχούν στην Gemeinschaft, ενώ εκείνες που υποδουλώνουν την λογική θέληση αντιστοιχούν στην Gesellschaft” (Tönnies, 1975, σ. 94). Η μετεξέλιξη της κοινότητας σε κοινωνία είναι, θα λέγαμε, το φυσικό πέραςμα σε μία πιο λογική και κατανοητή για το σήμερα κοινωνική πραγματικότητα.

Συμπερασματικά, ο Tönnies, μέσα από το έργο του, κατέταξε τις διαφορετικές έννοιες που συναντώνται στην κοινότητα και στην κοινωνία δίνοντας το πνεύμα της διαφορετικότητας που συναντώνται στην κάθε μία από τις μορφές κοινής συνύπαρξης των ατόμων.

Με αυτό τον τρόπο, έχουμε στη μεν Gemeinschaft τους όρους, φυσική θέληση, εγώ, επάγγελμα, γη, οικογενειακό δίκαιο, που νοηματοδοτούν και αντανakλούν τις σχέσεις των ατόμων, ενώ αντίστοιχα στην Gesellschaft, επικρατεί η λογική θέληση, τα πρόσωπα, ο πλούτος, το χρήμα και το δίκαιο των συμβάσεων (Tönnies, 1975, σ. 266).

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν, έχουμε μία ουσιαστική απεικόνιση της ετερότητας των δύο μορφών συνύπαρξης, εμπεριέχοντας και τα δομικά συστατικά που τις αποτελούν. Το ζήτημα του κοινωνικού δεσμού αποκτά μια πολύ ουσιαστική διάσταση και μία πρώτη ερμηνεία. Ο Tönnies κατέδειξε τη σημαντικότητα, αλλά και τη διαχρονικότητα του οικογενειακού δεσμού, που είναι ο κυρίαρχος δεσμός της κοινότητας και αποτύπωσε με παραστατικό τρόπο τις νέες μορφές κοινωνικού δεσμού που άρχισαν να εδραιώνονται με τη νεωτερική εποχή. Αν και δεν τον κατονόμασε, ο οργανικός δεσμός είναι ο δεσμός που με την είσοδο στην καινούρια εποχή θα προσδιορίσει τη νέα κοινωνική πραγματικότητα. Η σπουδαιότητα των κοινωνικών σχέσεων τροφοδοτείται μέσω του κοινωνικού δεσμού. Ο τρόπος με τον οποίο εσωτερικεύεται από τα άτομα, που είναι φορείς διαφορετικών τύπων δεσμού, μας οδηγεί σε ερμηνείες για τη σύσταση και λειτουργία μίας κοινωνίας. “Η κοινωνική σχέση ή ο κοινωνικός δεσμός εμπεριέχει αλληλεξάρτηση και σημαίνει ότι η θέληση του ενός προσώπου επηρεάζει εκείνη του άλλου, είτε διευρύνοντας είτε εμποδίζοντας ή και τα δύο” (Tönnies, 1975, σ. 266).

Όσα νέα επιφυλάσσει η κοινωνία για τα μέλη της, είναι σε αντίθεση, σύμφωνα με τον Tönnies, σε όσα συνέβαλαν στη διαμόρφωση των άρρηκτων και πραγματικών δεσμών που συνέβαιναν στην κοινότητα. Όπως αναφέρει η Παπαδοπούλου (2012, σ. 94), “ο κανόνας του

ανώνυμου μέσα σ' αυτήν την κοινότητα θα αντικατασταθεί σταδιακά από τον κανόνα του ανώνυμου μέσα στην κοινωνία, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Το ανώνυμο είναι αυτό που γεννάει την εγκληματικότητα, την παραβατικότητα και τη δυστυχία”.

Η θέση του Tönnies σε σχέση παραμένει ιστορική, αν όχι σε εξελικτική, προοπτική στο βαθμό που χαρακτηρίζει την ιστορική εξέλιξη με την “κίνηση από τη θέση στη σύμβαση”, με άλλα λόγια, με την εξέλιξη της “κοινότητας” προς την “κοινωνία” (Schnapper, 2008, σ. 79). Η εξελικτική διαδικασία της μετάβασης από το ένα κυρίαρχο μοντέλο στο άλλο, θα σηματοδοτήσει και τη μοιραία αποδυνάμωση του κοινοτικού δεσμού, χωρίς όμως να εξαλειφθεί ή να πάψει να έχει τη σπουδαιότητα της πρωταρχικής συνένωσης των ανθρώπων. Ακόμα και σήμερα, τόσα χρόνια μετά την αλλαγή του προτύπου, ο οικογενειακός δεσμός, ή αλλιώς ο δεσμός της κοινότητας, παίζει σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού.

Το σύνολο της εξελικτικής της πορείας αποτελεί σταδιακή προσέγγιση προς την κοινωνία. Ωστόσο, από μίαν άλλη σκοπιά, η δύναμη της κοινότητας, αν και βαίνει μειούμενη, επιβιώνει στην εποχή της κοινωνίας και παραμένει στους κόλπους της μια πραγματικότητα του κοινωνικού βίου [...] Η δεύτερη εποχή εμφανίζεται καθώς τα χωριά εξελίσσονται σε πόλεις (Tönnies, 1887/1977, σ. 281-282).

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, ότι όλη αυτή η προσπάθεια αποτύπωσης της διαδρομής από τη μία συλλογική μορφή συνύπαρξης στην άλλη, επιφέρει με έναν σαφή τρόπο την ουσία και τη σπουδαιότητα των κοινωνικών σχέσεων. Με τον όρο κοινωνικός δεσμός όμως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν αναφερόμαστε μόνο στις κοινωνικές σχέσεις. Αυτός ο όρος κατέχει αυτήν τη σπουδαιότητα στις κοινωνικές επιστήμες, γιατί εμπεριέχει όλα όσα συμβάλουν ώστε να παραμένει ενωμένη μία κοινωνία.

1.3. Η συμβολή του Max Weber στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού

Η ενασχόληση των κλασικών κοινωνιολόγων με τις σχέσεις που διαπνέουν την κοινωνία συνολικά, εμπλούτισαν την επιστημονική σκέψη και έδωσαν την ευκαιρία σε μελετητές να την επεκτείνουν, έχοντας πολύτιμα εργαλεία στα χέρια τους για την περαιτέρω παρατήρησή της. Την εποχή της νεωτερικότητας, και καθώς η κοινωνιολογία, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα λειτουργούσε ήδη ως αυθύπαρκτη επιστήμη, ο Weber όντας ένας από τους θεμελιωτές της, διατύπωσε τις επιστημονικές του θέσεις μέσω των έργων του.

Ο Weber, όπως και ο Tönnies, ασχολήθηκε με το ζήτημα του κοινωνικού δεσμού, μέσω της αντιπαράθεσης των σχέσεων που διέπουν την κοινότητα και την κοινωνία, ενώ ένα από τα βασικά ζητήματα που τον απασχόλησαν ήταν αυτό των κοινωνικών σχέσεων.

Κοινωνική σχέση θα ονομάζουμε μια συμπεριφορά πολλών ατόμων, η οποία ως προς το νοηματικό της περιεχόμενο είναι προσαρμοσμένη αμοιβαίως προς αλλήλους και είναι έτσι αντιστοίχως προσανατολισμένη. Η κοινωνική σχέση συνίσταται λοιπόν πλήρως και τελείως αποκλειστικά στην πιθανότητα ότι επιτελείται κοινωνική πράξη με έναν (εννοηματικά) προσδιορισμένο τρόπο, ασχέτως, εν πρώτοις, πού στηρίζεται αυτή η πιθανότητα (Weber, 2005, σ. 29).

Σύμφωνα με τον Weber, “μια κοινωνική σχέση υπάρχει εφόσον δύο ή περισσότερα άτομα πράττουν κοινωνικά, προσανατολίζουν δηλαδή και υπολογίζουν στην πορεία της πράξης-δράσης τους οι μεν την πράξη-δράση των δε και τανάπαλιν” (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 282).

Ο Weber ασχολήθηκε με το ζήτημα του κοινωνικού πράττειν. Είναι η νοηματοδότηση των ενεργειών των δρώντων υποκειμένων. Η πορεία ζωής, συνύπαρξης, ενέργειας και εν γένει αποτύπωσης της κοινωνικής πραγματικότητας όπως εκλαμβάνεται και εσωτερικεύεται από τα άτομα. “Στο πλαίσιο του κοινωνικού πράττειν μπορούν να παρατηρηθούν πραγματικές κανονικότητες, δηλαδή πορείες του πράττειν που επαναλαμβάνονται με τυπικά ομοειδές προσδιδόμενο νόημα από τον ίδιο δρώντα ή (ενδεχομένως δε, συγχρόνως) εκτείνονται σε πολυάριθμους δρώντες” (Weber, 2005, σ. 29).

Το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που ενυπάρχει μεταξύ των δρώντων υποκειμένων, συναντάται είτε μέσω της κοινοτικοποίησης (Vergemeinschaftung) είτε μέσω της κοινωνικοποίησης (Vergesellschaftung)². Η διακριτή αυτή σχέση, θυμίζει την κατηγοριοποίηση που έκανε ο Tönnies.

Κοινοτικοποίηση θα ονομάζεται μια κοινωνική σχέση, εάν και εφόσον η προκατασκευή του κοινωνικού πράττειν –στη μεμονωμένη περίπτωση ή κατά μέσο όρο ή στον καθαρό τύπο– στηρίζεται στο υποκειμενικά αισθητό (αισθηματικό ή παραδοσιακό) συνανήκειν των μετεχόντων. Κοινωνικοποίηση θα ονομάζεται μια κοινωνική σχέση, εάν και εφόσον η προκατασκευή του κοινωνικού πράττειν στηρίζεται σε ορθολογικά υποκινημένο (κατά την αξία ή κατά τον σκοπό)³ συμβιβασμό συμφερόντων, ή σε εξίσου υποκινημένη σύνδεση συμφερόντων. Η κοινωνικοποίηση μπορεί να στηρίζεται ιδιαίτερα (αλλά όχι και

² Ο Grossein, JP. πρότεινε να μεταφραστούν οι δύο όροι ως “κοινοτικοποίηση” και “κοινωνικοποίηση”, βλ. Schnapper, 2007/2008, σ. 81

³ Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να γίνει μία αναφορά στους τύπους κοινωνικού πράττειν που κατηγοριοποιεί ο Weber: 1. Ορθολογικά κατά το σκοπό, αυτός ο τύπος, αναφέρεται και προσδιορίζεται μέσω της προσδοκίας της συμπεριφοράς αντικειμένων του εξωτερικού κόσμου και άλλων ανθρώπων, και μέσω χρήσης αυτών των προσδοκιών ως όρων ή ως μέσων για ορθολογικούς, ως αποτέλεσμα επιδιωκόμενους και σταθμισμένους ιδίους σκοπούς. 2. Ορθολογικά προς την αξία: μέσω συνειδητής πίστης στην άνευ όρων- ηθική, αισθητική, θρησκευτική ή όπως αλλιώς ερμηνευμένη – αυταξία μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς, καθαρά ως τέτοιας και ανεξαρτήτως του αποτελέσματος. 3. Αισθηματικά, ιδιαίτερα δε συγκινησιακά: μέσω πραγματικών αισθημάτων και συναισθηματικών καταστάσεων. 4. Παραδοσιακά: μέσω εξοικειωμένης συνήθειας (Weber, 2005, σελ. 25).

αποκλειστικά) σε ορθολογική συμφωνία μέσω αμοιβαίας συγκατάβασης (Weber, 2005, σ. 43).

Όπως στον Tönnies, έτσι και στον Weber, η κοινοτικοποίηση βασίζεται σε ένα αισθηματικό και πιο παραδοσιακό πλαίσιο. Πρόκειται για μία μορφή συνύπαρξης που έχει ως γνώμονα τη συγγένεια. Ο οικογενειακός δεσμός είναι ο κατ' εξοχήν δεσμός της κοινοτικοποίησης. Το οικείο, το προσφιλές, το συγγενικό και κυρίως το αίμα, είναι το μέσο για να δομηθεί η κοινοτική συνύπαρξη των δρώντων υποκειμένων, αλλά και ο τύπος δεσμού που προηγείται χρονικά, συγκριτικά με τον κοινωνιακό. Η Schnapper (2008, σ. 82), ερμηνεύοντας τον Weber, αναφέρει ότι “η οικογένεια αποτελεί ‘τον πλέον βολικό τύπο’, αλλά και μία πνευματική κοινότητα φίλων, μία ερωτική σχέση, μία σχέση που θεμελιώνεται σε αισθήματα ευσέβειας, μια εθνική κοινότητα ή μία συντροφική ομάδα αποτελούν επίσης παραδείγματα αυτού του είδους”.

Εάν ο Tönnies χρησιμοποιεί την αντίθεση μεταξύ “κοινότητας” και “κοινωνίας”, με ιστορικούς όρους, ο Max Weber επιστρατεύει την ίδια διάκριση με κυρίως αναλυτικό τρόπο. Η “κοινοτικοποίηση” (Vergemeinschaftung) ή σχηματισμός “κοινότητας” και η “κοινωνιοποίηση” (Vergesellschaftung) ή σχηματισμός “κοινωνίας” αποτελούν γι’ αυτόν αναλυτικές έννοιες – ή ιδεατούς τύπους- και όχι ιστορικές πραγματικότητες. Κατά συνέπεια, οι συγκεκριμένες κοινωνίες, έχουν χαρακτηριστικά και της μίας και της άλλης λογικής, έστω και αν η λογική της “κοινωνίας” παρουσιάζει τάση επέκτασης στον σύγχρονο κόσμο (Schnapper, 2008, σ. 81).

Ο Weber, διαπιστώνει ότι ακόμα και στον κοινωνιακό δεσμό, ενυπάρχει πάντοτε η κοινοτικοποίηση. Δηλαδή ακόμα και σε αμιγώς επαγγελματικές σχέσεις, όπως για παράδειγμα οι εμπορικές, μπορεί να γεννηθούν κοινοτικοποιημένες μορφές δεσμού.

Η μεγάλη πλειονότητα των κοινωνικών σχέσεων έχει όμως πάντα εν μέρει χαρακτήρα κοινοτικοποίησης και εν μέρει κοινωνιοποίησης. Ακόμα και η πιο ορθολογική ως προς τον σκοπό, νηφάλια και εμπρόθετα συγκροτημένη σχέση (για παράδειγμα η εμπορική), μπορεί να γεννήσει συναισθηματικές αξίες που υπερβαίνουν τον επιδιωκόμενο σκοπό (Weber, 2005, σ. 43).

Από την άλλη μεριά, ο κοινωνιακός τύπος σχέσεων των ατόμων εμπεριέχει μία “συμφωνία”, είναι αυτό που συναντήσαμε και στον Tönnies, αποκαλούμενο ως σύμβαση. Οι σχέσεις μέσα στην κοινωνία καθορίζονται μέσω συναλλαγής. Παρ’ ότι, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ακόμα και μέσω αυτών των μορφών σχέσεων, υποκρύπτονται μορφές κοινοτικού δεσμού.

Οι πιο αμιγείς τύποι κοινωνιοποίησης είναι α) η αυστηρά ορθολογική κατά το σκοπό και ελεύθερα συμφωνημένη ανταλλαγή στην αγορά: ένας ενεργός συμβιβασμός

αντιπαραιθέμενων αλλά συμπληρωματικών συμφερόντων, β) ο καθαρός, ελεύθερα συμφωνημένος ένσκοπος σύνδεσμος, δηλαδή μια συμφωνία διαρκούς πράττειν ως προς την πρόθεση και τα μέσα, καθαρά υπό την προοπτική επιδίωξης εμπράγματων (οικονομικών ή άλλων) συμφερόντων των μελών, γ) ο ορθολογικά κατά την αξία υποκινούμενος φρονιματικός σύλλογος: η ορθολογική σέκτα, εφόσον αποστρέφεται τη μέριμνα συγκινησιακών και αισθηματικών ενδιαφερόντων και θέλει μόνον να υπηρετήσει την κοινή υπόθεση (πράγμα που βεβαίως μόνον σε ιδιαίτερες περιπτώσεις εμφανίζεται ως τελείως καθαρός τύπος) (Weber, 2005, σ. 43).

Η οικογένεια είναι μία από τις πρώτες μορφές κοινοτικής συνύπαρξης. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται εντός αυτής έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα και αντανakλώνται στην κοινότητα. Παρ' ότι η οικογένεια, κατά τον Weber, στη μορφή που φανταζόμαστε, δεν υπήρχε από καταβολής κόσμου, η συμβολή της στη διαμόρφωση του κοινοτικού δεσμού, θεωρείται κομβική και αζεπέραστη. Η οικογένεια πέραν από τις βιολογικές και συναισθηματικές σχέσεις που αναπτύσσονται εντός της, αποτελεί την πρώτη οικονομική κοινότητα.

Η οικιακή κοινότητα δεν είναι απαραίτητως κάτι πρωτόγονο. Δεν προϋποθέτει μια οικία με τη σημερινή σημασία, αλλά σίγουρα ένα συγκεκριμένο βαθμό προγραμματισμένης αγροκαλλιέργειας. Εντούτοις όμως η οικιακή κοινότητα αποτελεί την καθολικά εξαπλωμένη 'οικονομική κοινότητα' και περιλαμβάνει ένα κοινοτικό πράττειν που διέπεται από διάρκεια και ένταση. Η κοινότητα αυτή αποτελεί την αυτοφυή βάση της ευσέβειας και της αρχής, που αποτελούν τις βάσεις αναρίθμητων ανθρωπίνων κοινοτήτων εκτός της ίδιας (Weber, 2007, σ. 34-35).

Στην ουσία ο Weber μέσω του παραδείγματος της οικιακής κοινότητας, εξηγεί τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μετέπειτα μέσω εμπορικών και άλλων συμβάσεων. Παρά το ότι υπάρχει μια σαφής διαφορά στις κοινοτικές και στις κοινωνιακές σχέσεις και, κατ' επέκταση, στις δομές, ο Weber χρησιμοποιεί εύστοχα παραδείγματα αλληλεξάρτησης με αλληλοσυμπληρούμενες μορφές σχέσεων, ασχέτως της δομής στην οποία αναφέρεται. Το παράδειγμα της γειτονίας είναι ένα πολύ εύστοχο σχόλιο του Weber για να κατανοήσουμε τις σχέσεις που διέπουν μία κοινωνία μέσω διαφορετικών πλαισίων και εποχών.

Η κοινότητα της γειτονίας μπορεί βεβαίως να έχει εξωτερικά τελείως διαφορετική όψη, ανάλογα με το είδος του οικισμού για τον οποίο πρόκειται: μεμονωμένες αυλές ή χωριό ή οδοί πόλεων ή πολυκατοικία, όπως και το κοινοτικό πράττειν που επιτελεί μπορεί να έχει πολύ διαφορετική ένταση και υπό ορισμένες συνθήκες, ιδιαίτερα υπό νεωτερικές αστεακές σχέσεις, να μειώνεται ενίοτε σχεδόν μέχρι μηδενικού σημείου (Weber, 2007, σ. 38).

Από την άλλη μεριά, οι δεσμοί που δημιουργούνται στο κοινοτικό πεδίο βασίζονται σε ένα πλαίσιο αλληλεγγύης και οικειότητας κάτι που καλλιεργείται μέσω του συνδέσμου⁴ που προκύπτει από τη μακρόχρονη πρόσδεση στο έδαφος. “Η κοινότητα γειτονιάς στηρίζεται ακόμη στο απλό δεδομένο της εγγύτητας του πραγματικού τόπου μόνιμης διαμονής. Στο πλαίσιο της αγροτικής ιδιοοικονομίας της αρχαϊκής περιόδου το χωριό, μια ομάδα στενά συνεγκατεστημένων οικιακών κοινοτήτων, αποτελεί τον τυπικό σύνδεσμο γειτονιάς” (Weber, 2007, σ. 38).

Ο Weber δίνει μεγάλη σημασία στο νόημα που πλαισιώνει τις ενέργειες και τις αποφάσεις των δρώντων υποκειμένων. Ανάλογα με το νόημα που αποδίδεται σε κάθε πράξη δίνεται και το στίγμα στις σχέσεις, αλλά και στους δεσμούς που δημιουργούνται.

Μόνο με το νόημα που αποδίδουν στην πράξη τους τα υποκείμενα, που έρχονται σε επαφή και επικοινωνία, μπορεί να μας αποκαλύψει τον χαρακτήρα της σχέσης στην οποία βρίσκονται, [...]. Το νόημα, όπως είναι προφανές, που συγκροτεί την κοινωνική σχέση δεν είναι αυθαίρετο, ούτε προκύπτει στο κενό. Προϋποθέτει τον πολιτισμό, την ιδιαίτερη ιστορική κοινωνία στην οποία υφίσταται και λειτουργεί τόσο το νόημα, όσο και η κοινωνική σχέση που προσδιορίζει. Αυτό σημαίνει επίσης για τον Weber οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανοικτές μη παγιωμένες (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 285-286).

Αυτό που παρατηρείται ως κοινή βάση ανάμεσα στον Tönnies και τον Weber, είναι ότι η σύσταση του κοινοτικού δεσμού επιτυγχάνεται μέσω της συγγένειας. Η συγγένεια για να πιστοποιηθεί προϋποθέτει το κοινό αίμα. Η διαχρονικότητα του οικογενειακού δεσμού, νομιμοποιείται μέσα από το αίμα.

Οι παραδοσιακές μορφές σύστασης κοινωνιών, όπως τις είδαν ο Durkheim, τη «μηχανική αλληλεγγύη», ο Tönnies την κοινότητα και ο Weber την Gemeinschaft, υπήρξαν οι κύριες μορφές κοινωνικού δεσμού που στηρίχθηκαν και νομιμοποιήθηκαν με το αίμα. Ο ρόλος αυτού του λεγόμενου φυσικού και βιολογικού δεσμού υπήρξε ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανομή των θέσεων μέσα σ’ ένα οργανωμένο κοινωνικό σύστημα (Παπαδοπούλου, 2013, σ. 246).

Παρ’ ότι, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι έννοιες της κοινοτικοποίησης και κοινωνικοποίησης αλληλοεπηρεάζονται, οι κοινωνικές μορφές σχέσεων και κατ’ επέκταση οι σχέσεις και οι δεσμοί που δημιουργούνται και ενδυναμώνονται μέσα στην κοινωνία, έχουν ως σημείο αναφοράς τους την πόλη. Η βιομηχανική επανάσταση και το πέρασμα στα αστικά κέντρα, σε συνάρτηση με τον καταμερισμό της εργασίας που επήλθε, τέμνει τις παραδοσιακές

⁴ Σύνδεσμος θα ονομάζεται μια κοινωνική σχέση που είναι μέσω ρύθμισης προς τα έξω περιορισμένη ή κλειστή, όταν η τήρηση της διάταξης της είναι εγγυημένη από τη συμπεριφορά συγκεκριμένων ανθρώπων, η οποία είναι προσαρμοσμένη ειδικά για τη διεκπεραίωσή της. βλ. Weber (2007), σ. 50.

δομές της κοινότητας και η πόλη μάς εισάγει σε καινούριους τύπους σχέσεων και νεοεισερχόμενους τύπους κοινωνικού δεσμού. Η πόλη εισάγει το πεδίο της αγοράς. Οι σχέσεις σε αυτήν καθορίζονται και μέσω συμβάσεων. Η πόλη, για τον Weber υποκρύπτει μια πολιτική έννοια. Είναι ουσιαστικό το επιστέγασμα όλης αυτής της μετάβασης. Η μετάβαση από το μικρό χωριό στην πόλη. Η μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία. Η μετάβαση από τις διαπροσωπικές σχέσεις σε αυτές τις πιο περιπλοκές. Η πόλη νοηματοδοτεί μία νέα εποχή στην ουσία. Δεν είναι μόνο το καινούριο του όλου εγχειρήματος, είναι η υλοποίηση της διαφορετικής τροπής του ίδιου πράγματος. Με άλλα λόγια είναι η συνέχιση, η εξέλιξη και ο εμπλουτισμός του κοινωνικού δεσμού με νέους τύπους και υπό άλλο πρίσμα.

Η πίστη στην κοινή καταγωγή- ασχέτως βέβαια εάν κατά κάποιον τρόπο είναι αντικειμενικά θεμελιωμένη- μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες για τη διαμόρφωση πολιτικών κοινότητων. Θα ονομάζουμε τέτοιες ανθρώπινες ομάδες, οι οποίες – υπό την προϋπόθεση ότι δεν αποτελούν «πατρίες»– βασισμένες σε ομοιότητες του εξωτερικού *habitus* ή των ηθών ή και των δύο, ή βασισμένες σε αναμνήσεις εποικισμού και μετανάστευσης, διατηρούν μια υποκειμενική πίστη στην κοινή καταγωγή με τρόπο, ώστε η [πίστη] αυτή να καθίσταται σημαντική για τη διάδοση κοινοτικοποιημένων σχέσεων ‘εθνοτικές’ ομάδες, ασχέτως από το εάν υπάρχει ή όχι αντικειμενική αιματική κοινότητα (Weber, 2007. σ. 82)

Η ομοιότητα και η πίστη στα κοινά ήθη, τον πολιτισμό και τις συνήθειες, είναι το πλαίσιο καθορισμού της κοινοτικοποίησης. Η αλληλεγγύη και το αίσθημα του κοινού τόπου ως σημείο αναφοράς, μπορεί να δημιουργήσουν δεσμούς, οι οποίοι είναι ικανοί να διατηρηθούν και μετά το πέρας της ίδιας της κοινότητας. Η κοινή πεποίθηση του συνανήκειν συμβάλλει στον προσδιορισμό, αλλά και στην εσωτερίκευση της έννοιας του κοινωνικού δεσμού. “Οι κοινότητες μπορεί από την πλευρά τους να γεννήσουν συναισθήματα κοινού στοιχείου τα οποία παραμένουν ακόμη και μετά τον αφανισμό της κοινότητας και γίνονται αισθητά ως ‘εθνοτικά’ συναισθήματα” (Weber, 2007. σ. 82). Η κοινή πεποίθηση και ο κοινός σκοπός, γεννούν την έννοια της ομάδας, η οποία αποκτά κοινωνικά χαρακτηριστικά όσο παγιώνεται στον χρόνο.

Σύμφωνα με τους Hughes & Kroehler (2007) οι ομάδες διαθέτουν τα δικά τους χαρακτηριστικά, χωρίς αυτό να είναι απαραίτητο ότι ταυτίζονται (αυτά τα χαρακτηριστικά) με τα επιμέρους άτομα που τις αποτελούν. Διαγράφουν μια δική τους πορεία και υπάρχουν, σαν ιδέα έστω, πέραν από τα επιμέρους άτομα που κάθε φορά απαρτίζουν την ομάδα.

Οι άνθρωποι κατασκευάζουμε τις ομάδες στο πλαίσιο των κοινωνικών μας σχέσεων, καθώς σχηματίζουμε κοινωνικές ομάδες όπως οι οικογένειες, οι αθλητικές ομάδες, οι κλίκες, οι εθνικότητες, οι φυλές, τα εργατικά σωματεία, οι αδελφότητες, οι σύλλογοι, οι

εταιρείες, κ.α. Στη συνέχεια, ενεργούμε με βάσει αυτές τις κοινά αποδεκτές νοητικές κατασκευές, δημιουργώντας οντότητες που υπερβαίνουν τα άτομα που τις αποτελούν (Hughes & Kroehler, 2007, σ.218).

Μέσα σ' αυτό το πλέγμα των ομάδων, των κοινοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων, είναι που θεωρεί ο Weber ότι μπορεί να γεννηθούν συναισθήματα κοινού σκοπού, ακόμα και μετά το πέρας της ομάδας. Η έννοια της συνύπαρξης και της δημιουργίας δεσμών είναι σταθερή. Ολόκληρη η πορεία της ζωής μας καθορίζεται και διαμορφώνεται μέσω των σχέσεων που συνάπτουμε. Είναι αυτές οι σχέσεις, αλλά και η συμβολική διαντίδραση Craib, 2008, σ. 158) των δρώντων υποκείμενων, που γεννούν και εδραιώνουν τη συμμετοχή στην ομάδα. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα την έννοια του Weber για την κατασκευή των ομάδων και της δημιουργίας κοινοτήτων, οι Hughes & Kroehler (2007) μιλούν για δημιουργία δύο μεγάλων ειδών δεσμού. Τους εκφραστικούς και τους λειτουργικούς. Η ανάγκη για τη δημιουργία δεσμών που μας καλύπτουν συναισθηματικά, αλλά και η ιδέα ενός κοινού σκοπού, είναι οι κινητήριες δυνάμεις της όλης διαδικασίας.

Οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους με διαπροσωπικές σχέσεις, αναπτύσσοντας δύο είδη δεσμών: τους εκφραστικούς και τους λειτουργικούς. Οι εκφραστικοί δεσμοί είναι κοινωνικοί δεσμοί που σχηματίζονται όταν συνδεόμαστε συναισθηματικά με άλλους ανθρώπους και δεσμευόμαστε απέναντί τους. Μέσω της σχέσης μας με ανθρώπους που μας είναι σημαντικοί, αποκτούμε ένα αίσθημα ασφάλειας, αγάπης, αποδοχής, συντροφικότητας και προσωπικής αξίας. Οι λειτουργικοί δεσμοί είναι κοινωνικοί δεσμοί που σχηματίζονται όταν συνεργαζόμαστε με άλλους ανθρώπους για να επιτύχουμε κάποιον συγκεκριμένο σκοπό (Hughes & Kroehler, 2007, σ. 218).

Σχετικά με την παρατήρηση των Hughes & Kroehler, για τους λειτουργικούς δεσμούς, είναι προφανές ότι τέτοιους είδους σχέσεις αναπτύχθηκαν κατά κόρον με τη μαζική προσέλευση στην πόλη και με τη δημιουργία εμπορικών σχέσεων και λειτουργιών. Η ανωνυμία που έφερε η μετακίνηση στην πόλη, είχε ως επακόλουθο τη σύναψη δεσμών που πλέον θα στηρίζονται με καθαρά λειτουργικούς όρους. Αυτό βέβαια δεν αλλοιώνει την ύπαρξη των δεσμών που αναπτύσσονται, αλλά εισάγει ένα νέο πλαίσιο με μία διάσταση αγοραία ως προς την εξέλιξη του κοινωνικού δεσμού.

Η πόλη, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, εισάγει τη λογική της αγοράς. Ο Weber αναφέρει ότι: “Κάθε πόλη με την έννοια που χρησιμοποιείται εδώ είναι το ‘αγοραίο κέντρο’, δηλαδή έχει μια τοπική αγορά ως οικονομικό κέντρο της εγκατάστασης, μέσω της οποίας, ως συνέπεια της διαρκούς οικονομικής εξειδίκευσης της παραγωγής” (Weber, 2008. σ. 4).

Η πόλη είναι το σημείο συνάθροισης περισσοτέρων ομάδων, μιας και είναι ο τόπος που γίνονται οι συναλλαγές. Η πόλη αναπτύσσει αγοραίες σχέσεις με την ύπαιθρο. Η κοινότητα συνδιαλέγεται με την πόλη μέσω της ανταλλαγής, μέσω συμβάσεων και νέων ηθών δομείται μία νέα σχέση. Προκύπτουν νέες μορφές οργάνωσης, συμβίωσης και τελικά νέοι τύποι δεσμού. Το εμπόριο, οι ενγρήματες συναλλαγές, η τριβή με την αγορά ως μέσο βιοπορισμού, αλλά και ως το νέο παραγωγικό μοντέλο, προοικονομούν τη δημιουργία δεσμών που τώρα διέπονται από έναν κοινό σκοπό που είναι το κέρδος. Η λειτουργία της αγοράς δημιουργεί δεσμούς, γιατί τα μέλη της κοινωνίας βρήκαν αυτόματα έναν νέο τρόπο συνύπαρξης και ένωσης, που αυτή τη φορά δεν είναι το αίμα, η καταγωγή, η συγγένεια, αλλά το όφελος. Συνυπάρχουν γιατί είναι μέλη μιας αγοραίας ανταλλακτικής ενγρήματης ή μη κοινότητας και έχουν κάτι κοινό. Την αγορά. Αργότερα αυτό θα εμπλουτιστεί θα γίνει με πιο συμβατικό τρόπο και μέσω του καταμερισμού της εργασίας, θα κάνουμε λόγο για τον οργανικό τύπου δεσμό.

Το είδος της σχέσης της πόλης ως φορέα επιτηδεύματος και εμπορίου προς την ύπαιθρο ως προμηθευτή ειδών διατροφής αποτελεί ένα μόνο τμήμα ενός συμπλέγματος φαινομένων, τα οποία έχουν ονομαστεί ‘αστεακή οικονομία’ και έχουν αντιπαρατεθεί αφενός ως ιδιαίτερο οικονομικό επίπεδο στην ιδιοοικονομία και αφετέρου στη λαϊκή οικονομία (Weber, 2008. σ. 11).

Η μετάβαση στην πόλη, και κυρίως στις δυτικές πόλεις, ενισχυόταν το αίσθημα της ελευθερίας. Ακόμα και η ρήση: “ο αέρας της πόλης σε κάνει ελεύθερο” (Weber, 2008. σ. 36), σήμαινε ότι ακόμα και ένας υποτελής, παραμένοντας στην πόλη για συγκεκριμένο διάστημα, δεν τον υποχρέωνε πια τίποτα να επιστρέψει στα δεσμά του. Η ερμηνεία για το πέραςμα στην πόλη, επιδέχεται πολλών αναλύσεων. Το μόνο σίγουρο ήταν ότι η πόλη σηματοδοτούσε κάτι καινούριο. Οι σχέσεις αποκτούσαν άλλο περιεχόμενο και βαρύτητα. “Η διάρρηξη των δεσποτικών δεσμών, αποτέλεσε μια μεγάλη επαναστατική καινοτομία της μεσαιωνικής-δυτικής πόλης σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στις υπόλοιπες” (Weber, 2008. σ. 36).

Βλέποντας τις διαφοροποιήσεις που αρχίζουν να συμβαίνουν σταδιακά με τη γέννηση της πόλης, καταλαβαίνουμε ότι από το σημείο αυτό και έπειτα η λειτουργία ενός συνόλου ανθρώπων μεταβάλλεται και οι σχέσεις αποκτούν νέο περιεχόμενο. Όσο κι αν ακόμα βρισκόμαστε στην αρχή, μιας και η αναφορά έχει να κάνει με τη μεσαιωνική πόλη δυτικού τύπου κατά βάση, οι δομές αρχίζουν να μετατρέπονται από κοινοτικού τύπου σε κοινωνικού.

Η πόλη δημιουργεί τους πελάτες, τους αγοραστές, τους εμπόρους, δημιουργεί τις συνθήκες που οι διαφορετικές ομάδες θα μπορούν να οργανώνονται και να είναι μέσα στο πλαίσιο της αγοράς. Οι ανθρώπινες σχέσεις μετεξελίσσονται. Ο κοινωνικός δεσμός εμπλουτίζεται με τους νέους τύπους που θα προκύψουν από την μετάβαση στην κοινωνία, και

η βιομηχανική επανάσταση θα σημάνει το πέρασμα όχι μόνο από την κοινότητα στην κοινωνία, αλλά και προς τη νέα εποχή. Οφείλουμε βέβαια να πούμε ότι παρά τη μετάβαση στην πόλη, εξακολουθούν να υπάρχουν οι κοινοτικού τύπου δεσμοί. Θα μπορούσαμε να πούμε ίσως ότι είναι ένα αμάλγαμα κοινοτικών και κοινωνικών σχέσεων. “Η μεγάλη πλειονότητα των κοινωνικών σχέσεων έχουν εν μέρει κοινωνιοποιητικό και εν μέρει κοινοτικοποιητικό χαρακτήρα” (Weber, 1971, σ. 41).

Βέβαια, οι σχέσεις είναι ανισομερείς. Οι αλλαγές που προμηνύονται είναι ραγδαίες. “Όλες αυτές οι αλλαγές, και ιδίως εκείνες που λαμβάνουν χώρα στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο, έμελλε να προσδώσουν δραματικές επιπτώσεις στις κοινότητες” (Bernard, 1973, σ. 15). Η νέα μορφή που αποκτά η έννοια της συνύπαρξης καθιστά μοιραία την αλλαγή του μέχρι τότε ισχύοντος πλαισίου, ως προς τον καθορισμό και τη νοηματοδότηση της ταυτότητας. Η πόλη γίνεται πόλος έλξης γιατί προσφέρει ευκαιρίες για εμπόριο, ανταλλαγές, εργασία. Η νέα ταυτότητα αρχίζει και χτίζεται σταδιακά με αφετηρία τη βιομηχανική πόλη, η οποία είναι αυτή που ορίζει τη νέα εποχή και συμβάλει καθοριστικά στη δημιουργία του κοινωνικού δεσμού.

Οι αγρότες και οι χωρικοί μεταναστεύουν στις πόλεις (όπου γίνεται και σήμερα σε μαζική κλίμακα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου) εξαιτίας της έλλειψης ευκαιριών στην ύπαιθρο, σε συνδυασμό με τα εμφανή πλεονεκτήματα και την έλξη των πόλεων, όπου οι δρόμοι είναι ‘στρωμένοι με χρυσάφι’ (δουλειές, πλούτο, μεγάλο φάσμα αγαθών και υπηρεσιών). Οι πόλεις έγιναν, επιπλέον, συγκεντρωμένα κέντρα χρηματικής και βιομηχανικής δύναμης και οι επιχειρηματίες δημιουργούσαν μερικές φορές αστεακές περιοχές σχεδόν εκ του μηδενός. Το Σικάγο αναπτύχθηκε σε μία περιοχή με πάνω από 2 εκατομμύρια κατοίκους το 1900, εκεί που μέχρι το 1830 ήταν μια σχεδόν ακατοίκητη έκταση (Giddens, 2002, σ. 618).

Αν λοιπόν η μεσαιωνική δυτική πόλη κατά τον Weber, διέρρηξε τους δεσμούς με ό,τι δεσποτικό συνέβαινε σε άλλου τύπου πόλεις, η σύγχρονη πόλη του 20^{ου} αιώνα είναι το αποκορύφωμα της έννοιας της πόλης και της μετάβασης στην αστεακή κοινωνία. Η πόλη νοηματοδότησε κατά τον Weber τις μορφές των σχέσεων που αναπτύσσονται στο νέο αυτό κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι νέοι κοινωνικοί δεσμοί που γεννιούνται ορίζονται μέσω των νέων σχέσεων που δημιουργούνται, οι οποίες σχέσεις αυτές είναι κατά βάση οικονομικής φύσεως πλέον.

Η οικονομική λοιπόν σχέση, η πραγματική σχέση της ανταλλαγής, όπως και κάθε άλλη κοινωνική σχέση προϋποθέτει πολιτισμικό και νοηματικό συμφυρμό μεταξύ των μερών της, μεταξύ των δρώντων. Προϋποθέτει κοινότητα νοήματος, ή αλλιώς επικοινωνία. Το νόημα, όπως είναι προφανές, που συγκροτεί την κοινωνική σχέση δεν είναι αυθαίρετο, ούτε προκύπτει στο κενό. Προϋποθέτει τον πολιτισμό, την ιδιαίτερη ιστορική κοινωνία

στην οποία υφίσταται και λειτουργεί τόσο το νόημα, όσο και η κοινωνική σχέση που προσδιορίζει (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 285-286).

Οι σχέσεις γίνονται ολοένα πιο σύνθετες, ακολουθούν τις νόρμες που ορίζει η νέα αυτή περίοδος. Είναι η αρχή μίας εποχής που θα κατασκευάσει τις πολλαπλές ταυτότητες των δρώντων υποκειμένων και θα συμβάλλει στη διάδραση μεταξύ τους όσο ποτέ άλλοτε. Οι σχέσεις, τυπικές και άτυπες θα λειτουργούν μέσω ενός πιο πολύπλευρου μηχανισμού.

Καθένα από το άτομα ζει συνεχώς σε σχέση λειτουργικής εξάρτησης από άλλα άτομα. Αποτελεί τμήμα της αλυσίδας που το δένει με τους άλλους, ενώ και καθένας από τους άλλους αποτελεί – άμεσα ή έμμεσα- τμήμα της αλυσίδας με την οποία δένει τον ίδιο του τον εαυτό. Οι αλυσίδες αυτές δεν είναι τόσο ορατές και απτές όσο οι κοινές σιδερένιες αλυσίδες. Είναι περισσότερο ελαστικές, αλλάζουν και μεταμορφώνονται ευκολότερα, αλλά είναι εξίσου υπαρκτές με τις σιδερένιες και σίγουρα όχι λιγότερο στέρεες. Και το σύνολο αυτό των λειτουργιών που εκτελούν αμοιβαία οι άνθρωποι αποτελεί αυτό που αποκαλούμε “κοινωνία” (Elias, 1991, σ. 52).

Η νοηματοδότηση λοιπόν είναι θεμελιακή στην ύπαρξη δεσμού. Ο Weber με την αμφίπλευρη σχέση ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα, ορίζει το πλαίσιο πάνω στο οποίο διαπλάθεται ο κοινωνικός δεσμός. Το νόημα που υπάρχει πίσω από τις πράξεις, αλλά και ταυτόχρονα το βίωμα του καθενός σε σχέση με τον δεσμό, τον καθιστούν ως κάτι εσωτερικό και ταυτόχρονα δυναμικό στοιχείο, αλλά και άκρως απαραίτητο για την πρόοδο και την εξέλιξη της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η κοινωνική κατασκευή της έννοιας της ομάδας, της κοινωνικής ταυτότητας, των ρόλων και των πολύπλοκων σχέσεων, ο Weber μας εισάγει στην ουσία της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα από την επιστημονική του παρατήρηση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας πάνω σε μία αντικειμενική πραγματικότητα. Πώς βιώνει δηλαδή το άτομο τις κοινωνικές σχέσεις και τους ρόλους του μέσα από το πρίσμα μίας ομάδας, της κοινότητας, ή της πόλης.

1.4. Η Σχολή του Σικάγο, ως προς τη νοηματοδότηση του κοινωνικού δεσμού

Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο δημιουργείται το πρώτο διεθνώς τμήμα κοινωνιολογίας. Η ομάδα των κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγο, ή όπως επικράτησε να ονομάζεται, η σχολή της ανθρώπινης οικολογίας, ασχολήθηκε με τη μελέτη και την κατασκευή της ταυτότητας των δρώντων υποκειμένων, αλλά και μέσω εμπειρικών ερευνών εξέτασε τη φύση του κοινωνικού δεσμού όπως διαμορφωνόταν σε μία μεγαλούπολη όπως ήταν το Σικάγο. “Στην κρίση των περισσότερων ειδικών αναλυτών, η Σχολή αυτή συνιστά έναν ιδεότυπο της έννοιας, μια σχεδόν ιδανική, θα έλεγε κανείς,

απεικόνιση του νοηματικού προτύπου που γενικά αντιλαμβανόμαστε με τον όρο «Σχολή» (Τάτσης, 2009, σ.26).

Η μαζική συρροή μεταναστών, είτε εσωτερικών είτε εξωτερικών, προς αναζήτηση εργασίας, σε ένα από τα μεγαλύτερα βιομηχανικά κέντρα του δυτικού κόσμου, στάθηκε η αφορμή για να ξεκινήσει η συστηματική μελέτη της συγκρότησης της ταυτότητα των δρώντων υποκειμένων μέσα στο πλαίσιο του βιομηχανικού αστεακού περιβάλλοντος. Οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων στις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις του δυτικού κόσμου, οι δεσμοί που ανέπτυσαν, ο τρόπος που νοηματοδοτούσαν την ύπαρξη τους, μέσω του νέου τρόπου ζωής και επικοινωνίας, ήταν οι σταθερές της μελέτης των κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγο.

Από τη μία ή την άλλη σκοπιά, το παράδειγμα της κοινότητας και της κοινωνίας, αποτέλεσε κύρια ενασχόληση της κοινωνιολογίας από το ξεκίνημά του. Παρά το ότι έχει μελετηθεί από διαφορετικές σκοπιές και διαφορετικούς ερευνητές, κατ' ουσίαν όμως όλοι συμφωνούν και αναφέρονται στις αλλαγές που έλαβαν χώρα στη φύση των ανθρώπινων σχέσεων, όταν η προβιομηχανική εποχή “απομονώθηκε”, “έκλεισε” και οι παραδοσιακές κοινότητες μεταμορφώθηκαν σε αστεακές μέσω μίας ολοκλήρωσης και μετάβασης σε ένα ευρύτερο βιομηχανοποιημένο σύστημα (Bernard, 1973, σ. 92).

Οι καινοφανείς για την εποχή συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, για ανθρώπους οι οποίοι προέρχονταν από διαφορετικούς “κόσμους”, στάθηκε το σημείο μελέτης από τη Σχολή του Σικάγο. Το πέρασμα από την κοινότητα στην κοινωνία που έχει ήδη ξεκινήσει, σταδιακά παγιώνεται. Το διάστημα όμως, από τη στιγμή που ο κόσμος καλείται να προσαρμοστεί σε μία νέα εποχή, είναι μικρό. Σ' έναν βαθμό ο κόσμος νοσταλγεί την περίοδο της κοινότητας, όχι απαραίτητα ως κάτι καλύτερο, μα περισσότερο ως κάτι οικείο.

Η κυρίαρχη πεποίθηση για την ‘κοινότητα’, ήταν σα μια ζεστή, αγαπημένη, αρμονική και συναισθηματικά πλούσια οργανική ολότητα, εμποτισμένη με μια τρυφερή αίσθηση θαλπωρής. Αυτή η κοινότητα και οι αξίες της κυριαρχούσαν σε ένα νοσταλγικό παρελθόν. Τώρα πια βρίσκονται σε μια διαδικασία διάλυσης μπροστά σ' ένα σκληρό παρόν (Bernard, 1973, σ. 93).

Αυτή λοιπόν η γιγάντωση των πόλεων, με όλες τις πληθυσμιακές και κοινωνικές διεργασίες που συνεπάγεται, δίνει την αφορμή για την επιστημονική μελέτη, έρευνα και τεκμηρίωση των εν λόγω αλλαγών. Αρκεί να σκεφτούμε ότι μέσα σε λίγες δεκαετίες υπήρξε γεωμετρική αύξηση του πληθυσμού και με σύγχρονους όρους θα λέγαμε ότι δημιουργούνται μεγαλουπόλεις εκεί που κάποτε ήταν ένα απλό αστικό κέντρο.

Η πόλη του Σικάγου που αριθμούσε το 1840 περίπου 5000 κατοίκους ξεπέρασε στα 1890 το ένα εκατομμύριο. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα έγινε κέντρο εμπορικό και

βιομηχανικό, σταθμός ραγδαίας εξάπλωσης προς τις δυτικές πολιτείες, προορισμός μιας πανσπερμίας εθνοτικών ομάδων παλαιών και νέων αποίκων και τόσο ιδιόμορφη αστεακή σύνθεση που θα συνταράξει την κοινωνιολογική ευαισθησία του Max Weber όταν θα την επισκεφθεί αργότερα (Τάτσης, 2009, σ. 16).

Πολλοί και διαπρεπείς κοινωνικοί επιστήμονες στελέχωσαν τη Σχολή, προσδίδοντας με την επιστημονική τους έρευνα και τις μελέτες τους, τις βάσεις της εμπειρικής κοινωνιολογικής μελέτης ως προς τον καθορισμό της ταυτότητας και του δεσμού που ενυπάρχει και συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας.

Οι κοινωνιολόγοι που αποτέλεσαν την αποκαλούμενη Σχολή του Σικάγο μεταξύ του 1920 και 1935 και υπήρξαν ιδρυτές της αμερικανικής κοινωνιολογίας εξέταζαν τις διαδικασίες με τις οποίες πρόσφατοι μεταναστευτικοί πληθυσμοί θα μπορούσαν να συγκροτήσουν ενιαία και ενωτική κοινωνία – τις διαδικασίες αφομοίωσης, όπως αποκαλούνταν τότε τόσο στην Αμερική όσο και στη Γαλλία. Πώς να διαχειριστούμε τη συγκατοίκηση και τις συγκρούσεις μεταξύ εθνικών και φυλετικών κοινοτήτων; Πώς θα λυθεί, ιδίως το πρόβλημα που περιγραφόταν μέχρι τη δεκαετία του 1960 ως ‘νέγρικο ζήτημα’, το οποίο φαινόταν στενά συνδεδεμένο με διάφορες μορφές κοινωνικής περιθωριοποίησης, εγκληματικότητας, νόθων παιδιών και τοξικομανίας; Οι κοινωνιολόγοι προσπάθησαν να χειριστούν τα προβλήματα αυτά με επιστημονικό τρόπο, ελπίζοντας να προτείνουν λύσεις (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 97-98).

H Schnapper (2008), αναφέρει ότι οι σχέσεις μεταξύ των εθνοτικών κοινοτήτων, καθώς και προβλήματα που ανέκυπταν, όπως η βία, η φτώχεια, ο αποκλεισμός, η περιθωριοποίηση, ήταν πάντα στο επίκεντρο των κοινωνιολογικών ερευνών που αφορούσαν την ενσωμάτωση στην Αμερικανική κοινωνία.

Ένας από τους σημαντικότερους επιστήμονες της Σχολής ήταν ο Park. “Η συνεισφορά του Park υπήρξε καταλυτική, όχι μόνο γιατί θα επεκτείνει το θεματικό κύκλο των ερευνητικών ενδιαφερόντων των μελών, αλλά επειδή θα αναπτύξει ταυτόχρονα και μια θεωρητική οπτική του κοινωνικού που θα χαρακτηρίζει εφεξής τη Σχολή του Σικάγο” (Τάτσης, 2009, σ. 17).

Η δυναμική που κατέχει η ομάδα, μιας και αυτή θα είναι πλέον το αντικείμενο μελέτης, αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ενασχόλησης με το καινούριο πλαίσιο έρευνας. Οι κοινωνικοί επιστήμονες της Σχολής του Σικάγο, εξάγουν συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο συνυπάρχουν οι άνθρωποι, μέσα από συλλογικές διεργασίες ενσωμάτωσης ή μη, σε νέα περιβάλλοντα και υπό πρωτόγνωρες συνθήκες συνύπαρξης. Η κοινωνιολογία της παρέκκλισης μόλις γεννιέται. “Κατά κοινή ομολογία καταδεικνύεται ότι οι άνθρωποι κάτω από την επιρροή ενός συλλογικού κινήτρου, συχνά επιτυγχάνουν ενέργειες τις οποίες ως μονάδες, είτε δεν θα μπορούσαν, είτε δεν θα ήθελαν” (Park, 1972, σ. 18-19). Η ενασχόληση με την καθημερινή

συνύπαρξη των ανθρώπων μιας πολυπολιτισμικής και αμιγώς ετερόκλητης κοινωνίας, όπως αυτής του Σικάγο των αρχών του 20^{ου} αιώνα, βάζει τα θεμέλια μιας ιδιότυπης, αλλά άκρως ενδιαφέρουσας συνύπαρξης ανθρώπων, καθώς μας εμπλουτίζει με γνώση ως προς τον τρόπο που οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, υπό το καθεστώς του νέου “κοινωνικού συμβολαίου”, που οι καινούριες συνθήκες προσφάτως έχουν συνάψει.

Το πλήθος πρέπει να μελετάται περισσότερο ως ένα αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης κοινωνιολογικής διαδικασίας της οποίας τα γενικά χαρακτηριστικά είναι εκείνα τα οποία παράγουν μια συλλογική προσοχή. Αν για παράδειγμα ένας μεγάλος αριθμός ατόμων σταματήσει σ’ έναν πολυσύχναστο δρόμο παρατηρώντας μια παρέλαση, ή ακούσει κάποιον που μιλάει σε μια γωνία, είναι ένα παράδειγμα συλλογικής προσοχής. Έτσι η συλλογική προσοχή μοιάζει σαν μια διαδικασία που η ομάδα δρα επί του εαυτού της. (Park, 1972, σ. 45-46).

Αναλύοντας και περιγράφοντας συμπεριφορές αλλά και τρόπους συλλογικής δράσης, ο Park μάς εισάγει στα νέα δεδομένα, στο κοινωνικό επίπεδο που σηματοδοτούν τον 20^ο αιώνα. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η μελέτη των κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγο μέσω των εμπειρικών τους ερευνών ‘γέννησε’ την κοινωνιολογία της παρέκκλισης. Παρ’ ότι για το ζήτημα της παρέκκλισης έχουν παρουσιαστεί αρκετές αναλύσεις που πηγάζουν από διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, αυτή του Σικάγο, κάνει άμεσα τη σύνδεση του δρώντος υποκειμένου με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει.

Η Σχολή του Σικάγο, ασχολήθηκε με την επίδραση που έχει το κοινωνικό περιβάλλον στην γέννηση και την εκδήλωση της εγκληματικής συμπεριφοράς. Οι δύο βασικές μέθοδοι για την συγκέντρωση και την ανάλυση των στοιχείων της έρευνας της βασίστηκαν σε επίσημα στοιχεία (αστυνομικές, δικαστικές στατιστικές) και σε ατομικές ιστορίες εγκληματιών (Becker, 2000, σ. 13).

Οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από τους επιστήμονες της Σχολής του Σικάγο, επικεντρώθηκαν στην ανάλυση των συμπεριφορών που λάμβαναν χώρα εκείνη τη στιγμή, υπό τις συνθήκες που επικρατούσαν και αφορούσαν στο παρόν. Η μετάβαση στην πόλη είναι το κυρίαρχο πεδίο πάνω στο οποίο οι ερευνητές επικέντρωσαν τις έρευνές τους, μιας και όπως προέκυψε, οι όποιες συμπεριφορές ήταν απόρροια αυτής της μετάβασης.

Οι ερμηνείες των φαινομένων στις διάφορες ερευνητικές εργασίες τους δίνουν μια εικόνα της πραγματικότητας “όπως είναι” και όχι συγκριτικά με το πως ήταν ή το πως θα έπρεπε να ήταν και άρα το πως πρέπει μελλοντικά να γίνει. Η συγχρονικότητα μετατρέπεται έτσι αναπόφευκτα σε φορέα τουλάχιστον έμμεσης αποδοχής της κοινωνικής και πολιτι(σμι)κής

πραγματικότητας με πολλαπλές συνέπειες για όσους και όσες εντάσσονται συγκυριακά ή μη σε αυτή (Tomassi, 1998)⁵.

Με δεδομένο λοιπόν το παρόν περιβάλλον και τον συγκεκριμένο αστεακό τόπο και χρόνο, οι μελέτες που είχαν να κάνουν με την παρέκκλιση, έθεσαν τα θεμέλια της ανάλυσης της συμπεριφοράς των ανθρώπων που αναγκασμένοι να ζουν κάτω από σκληρές συνθήκες και σε ένα περιβάλλον ξένο γι' αυτούς και πολλές φορές εχθρικό, ωθούνταν σε αποκλίνουσες συμπεριφορές, οι οποίες μπορούν μόνο μέσα από το παραπάνω πρίσμα να αναλυθούν. Έτσι, οι βασικές θέσεις της Σχολής του Σικάγο ως προς την παρέκκλιση μπορούν να κωδικοποιηθούν στα εξής:

- Οι άνθρωποι είναι κοινωνικά δημιουργήματα και η συμπεριφορά τους είναι προϊόν του κοινωνικού τους περιβάλλοντος.
- Τα κοινωνικά περιβάλλοντα παρέχουν πολιτισμικές αξίες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά αυτών που ζουν μέσα σ' αυτά.
- Η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση έχουν δημιουργήσει κοινότητες, οι οποίες έχουν μια ποικιλία από ανταγωνιστικές κουλτούρες, ατονώντας έτσι παλιότερους και πιο συνεκτικούς τύπους αξιών.
- Αυτή η ατονία ή η αποδιοργάνωση της αστικής ζωής έχει επιδράσει στους βασικούς θεσμούς της οικογένειας, των φιλικών ομάδων και των κοινωνικών ομάδων που έχουν γίνει πιο ψυχροί.
– Η συνεχιζόμενη αποδιοργάνωση κάνει τη δυνατότητα για σύγκρουση ακόμη πιο πιθανή.
- Η παρεκκλίνουσα ή εγκληματική συμπεριφορά γενικώς εμφανίζεται όταν κάποιος συμπεριφέρεται σύμφωνα με τους προσδιορισμούς που έρχονται σε σύγκρουση με αυτούς της κυρίαρχης κουλτούρας.
- Η κοινωνική αποδιοργάνωση και η κοινωνική παθολογία είναι περισσότερο διαδεδομένες στην περιοχή του κέντρου της πόλης και μειώνεται με την απόσταση από αυτήν την περιοχή. – Το έγκλημα και η παρέκκλιση μεταβιβάζονται με τη συχνή επαφή με εγκληματικές παραδόσεις που έχουν αναπτυχθεί διαχρονικά σε αποδιοργανωμένες περιοχές της πόλης (Becker, 2000, σ. 13-14).

Βλέποντας το πλαίσιο που ενυπάρχει και αντιπροσωπεύει τη Σχολή του Σικάγο ως την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, γίνεται κατανοητό ότι το περιβάλλον που συνυπάρχουμε και δραστηριοποιούμαστε, παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση συμπεριφορών. Ο Becker (2000), βγάζει από το πλάνο της έρευνάς του τον παραβάτη αυτόν καθ' αυτόν, και εστιάζει σε έναν ολόκληρο μηχανισμό που τυχόν μπορεί να δημιουργεί αποκλίνουσες συμπεριφορές. Οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης σε μία κοινωνία, τα είδη του δεσμού που παράγουν, ο τρόπος

⁵ Βλ., Τάτσης & Θανοπούλου (2009). σ. 27.

αντιμετώπισης των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς και οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, είναι όσα σμιλεύουν την κοινωνική πραγματικότητα και δημιουργούν ή αποθαρρύνουν τις συνθήκες για την συνύπαρξη.

“Ο Becker υποστηρίζει ότι η αποκλίνουσα δράση δεν αποτελεί μια ιδιότητα της αντικοινωνικής πράξης ενός ατόμου, αλλά μια συνέπεια της εφαρμογής εκ μέρους των άλλων ατόμων συγκεκριμένων κυρώσεων απέναντι σ’ έναν ‘παραβάτη’” (Τσαούσης, 2009, σ. 56).

Οι τρόποι που οι άνθρωποι “επιλέγουν” να συνυπάρξουν, ενισχύονται και πλαισιώνονται με κανόνες, νόρμες, συμπεριφορές και κυρίαρχα πρότυπα. Κάθε εποχή πρεσβεύει δικούς της τρόπους οργάνωσης των ατόμων. Ο Becker, πιστός στο ιδεολογικό πρότυπο της Σχολής του Σικάγο, επιβεβαιώνει ότι το κοινωνικό πλαίσιο ορίζει τις νόρμες και θέτει τους κανόνες κάθε φορά για το τι θεωρείται σωστό και τι λανθασμένο, ή αποκλίνει από την γενική τάση. “Όλες οι κοινωνικές ομάδες θεσπίζουν κανόνες και επιχειρούν κάποιες φορές και κάτω από ορισμένες συνθήκες να τους επιβάλλουν. Οι κοινωνικοί κανόνες καθορίζουν καταστάσεις και είδη συμπεριφοράς που αρμόζουν σ’ αυτούς, προσδιορίζουν κάποιες ενέργειες σαν ‘σωστές’ και απαγορεύουν άλλες σαν λανθασμένες” (Becker, 2000, σ. 51).

Σύμφωνα με τον Τσαούση (2009, σ. 57), “το έργο του Becker φώτισε άγνωστες μέχρι τότε πτυχές της κοινωνικοποίησης, που έγινε πλέον κατανοητή ως μια δυναμική διεργασία και συνεργασία μεταξύ ατόμων”.

Το σπουδαίο στο έργο και στις μελέτες του Becker, είναι ότι εισήγαγε μια αμιγώς ανθρωποκεντρική προσέγγιση και θεώρηση στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Αποτέλεσε το παράδειγμα της νοηματοδότησης του κοινωνικού δεσμού μέσα από μία ατομική και εντελώς προσωπική σκοπιά που αντανακλά τους τρόπους βάσει των οποίων συνυπάρχουμε. Ούτως ή άλλως, η έννοια του κοινωνικού δεσμού ενέχει κατά πολύ το προσωπικό στοιχείο που ανάγεται και κατατάσσεται σε κάτι ευρύτερο. Έτσι η κοινωνική ενσωμάτωση ή η κοινωνική αποδιοργάνωση είναι όψεις του ίδιου νομίσματος που απορρέουν μέσω του τρόπου συγκρότησης μίας κοινωνίας.

Όταν για παράδειγμα οι πολωνικής καταγωγής William Thomas και Florian Znaniecki δημοσίευσαν το βιβλίο τους *‘Ο πολωνός χωρικός’* (1918), μέσω της έρευνας που προηγήθηκε, έκαναν σαφές ότι το νέο κοινωνικό πλαίσιο που βρέθηκαν οι Πολωνοί μετανάστες, καθόρισε ουσιαστικά τον τρόπο που κοινωνικοποιήθηκαν καλούμενοι να ακολουθήσουν εντελώς διαφορετικές ‘οδούς’ απ’ ό,τι ήξεραν σε μία χώρα αγροτική όπως ήταν η Πολωνία. Όπως βλέπουμε και στη Schnapper (2008), “οι δύο συγγραφείς ήθελαν να αποδείξουν ότι η συχνά εύθραυστη πνευματική κατάσταση των μεταναστών δεν οφείλεται στη φυλή τους, αλλά ότι

συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν στην καθημερινή τους ζωή ως συνέπεια της μετανάστευσης” (σ. 89).

Οι Thomas & Znaniecki (1958), εισάγουν τον όρο “αποδιοργάνωση” για να αποδώσουν με αυτόν τον τρόπο όλες τις μορφές της μεταβολής που υπέστη η ζωή τους, από την στιγμή που είναι εγκατεστημένοι στην Αμερική ως μετανάστες. Η αποδιοργάνωση των σχέσεων, των κυρίαρχων προτύπων, του τρόπου ζωής και κυρίως η αποδιοργάνωση του ίδιου του εαυτού τους, ορίζει το νέο πλαίσιο των συμπεριφορών και διαμορφώνει μία δύσκολη κοινωνική πραγματικότητα.

Το γεγονός ότι οι άνθρωποι αυτοί που εγκαθίστανται σε μια νέα κοινωνία ουσιαστικά υφίστανται μια μορφή αποδιοργάνωσης σε όλα τα επίπεδα: καθημερινό, συναισθηματικό, υλικό, οικογενειακό, αξιακό και συχνά ψυχικό. Αυτή η αποδιοργάνωση που την ονόμασαν κοινωνική αποδιοργάνωση, τους οδηγεί σταδιακά στην εγκληματικότητα, την αυξημένη παραβατικότητα και σε κάθε λογής παγίδα επιβίωσης που εμφανίζεται μπροστά τους, στο πλαίσιο της καθημερινής τους ζωής στην νέα κοινωνία (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 98).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η Αμερική είναι το καινούριο για τους Πολωνούς μετανάστες. Έχει άλλη δομή, διαφορετικούς θεσμούς, πιο σύνθετη καθημερινότητα, αλλά κυρίως διαφέρει ριζικά από την γεωργική κοινωνία της Πολωνίας. Είναι το πέρασμα από την κοινότητα στην κοινωνία για τους Πολωνούς χωρικούς και μία καινούρια αντίληψη για τη συνύπαρξη. Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση του Becker, για την κοινωνικοποίηση στην προκειμένη περίπτωση κατέχει δεσπόζουσα θέση. Οι δεσμοί επαναπροσδιορίζονται, αποκτούν νέο περιεχόμενο και η περίοδος προσαρμογής περνάει από πολλά στάδια. Μέρος των σταδίων αυτών είναι και η “αποκλίνουσα” συμπεριφορά είτε πρόκειται για μετανάστες είτε όχι. Η ενσωμάτωση στην Αμερικανική κοινωνία θα κατορθωθεί, αλλά με αρκετές δυσκολίες.

Όπως βλέπουμε και στην Κοβάνη (2009), “οι Thomas & Znaniecki, επιχείρησαν να συλλάβουν τις λεπτές πτυχές των στάσεων του Πολωνού χωρικού, τόσο στην καθημερινότητα της ζωής του, σε παραδοσιακό κοινοτικό πλαίσιο, όσο και κατά τη φάση των μεταλλάξεων και του ανοίγματος της αγροτικής του κοινότητας στον αστικό περίγυρο”. (σ. 425).

Για την παρέκκλιση έχουν δοθεί πολλές ερμηνείες και όλοι οι ερευνητές ψάχνουν τις αιτίες αυτών των συμπεριφορών. Η αθρόα υπερπόντια μετανάστευση των αρχών του 20^{ου} αιώνα, έδωσε πλήθος ερμηνειών, μέσω των διαφορετικών ομάδων που εγκαταστάθηκαν στην Αμερική. Η ενσωμάτωση των μεταναστευτικών ομάδων δεν υπήρξε εύκολη ούτε ανώδυνη διαδικασία. Ο κοινωνικός δεσμός που άρχισε να χτίζεται στην Αμερική του 20^{ου} αιώνα, αποτέλεσε ένα πλούσιο ερευνητικό πεδίο, με όλες τις πτυχές αυτής της διαδικασίας να

ακολουθούν ένα πρότυπο ερευνητικό εργαλείο και μία σπουδαία παρακαταθήκη για τις μελλοντικές έρευνες πάνω σε αυτό το αντικείμενο.

Μερικοί κοινωνιολόγοι χρησιμοποιούν επίσης ένα μοντέλο παρέκκλισης βασισμένο ουσιαστικά πάνω στις ιατρικές έννοιες της υγείας και της ασθένειας. Εξετάζουν μια κοινωνία ή κάποιο μέρος της κοινωνίας και ρωτούν κατά πόσον υπάρχουν διαδικασίες που διεξάγονται μέσα σ' αυτήν και τείνουν στην αποδυνάμωση της σταθερότητάς της, ελαττώνοντας έτσι την πιθανότητα της για επιβίωση. Χαρακτηρίζουν έτσι τις διαδικασίες παρεκκλίνουσες ή τις αναγνωρίζουν σαν συμπτώματα κοινωνικής αποδιοργάνωσης (Becker, 2000, σ. 56-57).

“Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης μπορούμε να πούμε ότι τερματίζεται με την αφομοίωση η οποία περιέχει περισσότερο ή λιγότερο πλήρη ενσωμάτωση του ατόμου μέσω του υπάρχοντος ηθικού κανόνα” (Park, 1972, σ. 141).

1.5 Ο Erving Goffman και η κοινωνιολογία της παρέκκλισης

Συνεχίζοντας πάντα μέσα στο ίδιο πλαίσιο, αυτό της Σχολής του Σικάγο, ο Καναδός Erving Goffman (1956), εμπλουτίζει την κοινωνική επιστήμη με την προσέγγιση του.

Το 1956 δημοσίευσε το πιο σημαντικό έργο του ‘*The presentation of self in everyday life*’, που αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη έκφραση της Σχολής της συμβολικής διαντίδρασης. Εδώ ο Goffman εισάγει τη ‘δραματουργική’ προσέγγιση βάσει της οποίας η καθημερινή κοινωνική μας ζωή εξομοιώνεται με θεατρική σκηνή. Ο Goffman εξηγεί ότι ο κάθε άνθρωπος, σαν άλλος ηθοποιός, δίνει καθημερινά μια παράσταση ενώπιον των συνανθρώπων του στο άμεσο κοινωνικό του περιβάλλον. Ο καθένας από εμάς γίνεται ένας ‘χειριστής των εντυπώσεων’ και ‘σκηνοθετεί’ την εικόνα του εαυτού του που επιθυμεί να περάσει στους συνανθρώπους του, ανάλογα με την κοινωνική ομάδα στην οποία βρίσκεται κάθε φορά. Παραδείγματος χάρη, διαφορετική εικόνα του εαυτού μας θέλουμε να προβάλλουμε στο εργασιακό μας περιβάλλον και διαφορετική σε μια συγκέντρωση φίλων (Τσαούσης, 2009, σ. 58).

Η πτυχή αυτή της ανθρώπινης συνύπαρξης, μαρτυρεί ότι ο άνθρωπος είναι φορέας διαφορετικών ρόλων στην προσωπική και κοινωνική του ζωή. Είναι φίλος/η, γιος/κόρη, εργαζόμενος/η, γονιός, εραστής, και κάθε ένα από αυτά, συνειδητά ή ασυνειδητά, καταλήγουν και απορρέουν μέσω συγκεκριμένων κοινωνικών δεσμών. Μέσα από την καθημερινή συναναστροφή μας, είμαστε σε μια διαδικασία αμοιβαίας επικοινωνίας πρωταγωνιστές και σκηνοθέτες των δικών μας προσωπικών επιλογών μέσα από συγκεκριμένους θεσμούς που επιλέγουμε ή όχι να υπηρετήσουμε. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να πούμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι πάντοτε θέμα επιλογής. Η ανάπτυξη των κοινωνικών δεσμών είναι μία

διαδικασία που καλλιεργείται μέσω της σωστής λειτουργίας των θεσμών. Η ένταξη και η κοινωνικοποίηση περνάει μέσα από την όσο το δυνατόν καλύτερη λειτουργία των δομών και γι' αυτόν τον λόγο δεν είναι μόνο θέμα επιλογής. Για παράδειγμα, ένα παιδί που ανήκει σε μία μειονότητα, είτε είναι παιδί προσφύγων, είτε είναι Ρομά, δεν επιλέγει αν θα ενταχθεί σε μία σχολική δομή, όταν το εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκει προσχώματα και ανακόπτει την ένταξη του παιδιού στην σχολική κοινότητα.

Ένα ακόμα πεδίο που ασχολήθηκε ο Goffman είναι και η παρέκκλιση. Μελέτησε τον τρόπο συμπεριφοράς των στιγματισμένων, σε ένα πλαίσιο διάδρασης με τους υπόλοιπους στην κοινωνία.

Το θεωρητικό ενδιαφέρον του Goffman για τους κανόνες που ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή – είτε πρόκειται για κανόνες καλής συμπεριφοράς είτε για τελετουργίες είτε για βασικές προϋποθέσεις εύρυθμης επικοινωνίας, άμεσα συνυφασμένες με ηθικές αξίες όπως η εντιμότητα, η πειθαρχία και η εμπιστοσύνη – εμφανίζεται και ανανεώνεται σε όλα του σχεδόν τα έργα. Στο 'Στίγμα' (2001), ο Goffman, ως θεωρητικός της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, δεν επικεντρώνεται στην παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αλλά στη σημασία που της αποδίδουν τα άτομα μέσα σε συνθήκες αμοιβαίας επικοινωνίας, στις συνέπειες που έχει για το υποκείμενο η παραβίαση των κανονιστικών προτύπων, καθώς και στα τεχνάσματα που αυτό υιοθετεί προκειμένου να συγκαλύψει την έκταση της απόκλισής του από αυτά (Μακρυγιάννη, 2001, σ. 12).

Ο καθορισμός της ταυτότητας του υποκειμένου επιδέχεται πολλών ερμηνειών και συνδέεται με πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων. Ο τρόπος που μας βλέπουν οι άλλοι, ο τρόπος που εμείς επιλέγουμε να συστήνουμε τον εαυτό μας, η συμμετοχή μας ή όχι σε κοινωνικούς θεσμούς, ο βαθμός οργάνωσης της κοινωνίας που ζούμε, η πίστη μας σε ηθικούς κανόνες και τόσα ακόμα, προβάλλουν τον τρόπο με τον οποίο συνυπάρχουμε και νοηματοδοτούμε τις μορφές του κοινωνικού δεσμού που είμαστε φορείς.

Μετά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, οι κοινωνιολόγοι της παραβατικότητας, καθ' όλη τη διάρκεια της εικοσαετίας 1950-1970, αντιμετώπισαν την κοινωνική ενσωμάτωση με όρους σύγκρουσης αξιών και κανόνων όπως ο Merton. Για πρώτη όμως φορά βλέπουν την κοινωνία όχι ως ένα ενιαίο σύστημα αλλά ως υποσυστήματα στα οποία θα μπορούσε κανείς να ενσωματωθεί. Οι δύο συγγραφείς Becker και Goffman, βλέπουν τις πρακτικές των στιγματισμένων ομάδων (χρήστες μαριχουάνας, μουσικοί πλανόδιοι της τζαζ, ή ψυχικά ασθενείς) ως εναλλακτικές μορφές συνύπαρξης που αν και περιθωριακές λόγω στιγματισμού τους, χαρακτηρίζονται από μια εσωτερική οργάνωση και έναν ορθολογισμό στην επιλογή των στάσεων και συμπεριφορών (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 101-102).

Ο Goffman, στο “Στίγμα”, αφού κάνει μια καταγραφή των στιγμάτων που αφορούν είτε μεμονωμένα άτομα, είτε ομάδες, εξηγεί και καταγράφει την αντίδραση της “φυσιολογικής” κοινωνίας απέναντι στο διαφορετικό.

Η στάση που υιοθετούμε εμείς οι φυσιολογικοί απέναντι σ’ ένα πρόσωπο που φέρει ένα στίγμα και τα πράγματα που κάνουμε σε σχέση με αυτό είναι πολύ γνωστά, αφού αυτές ακριβώς τις αντιδράσεις είναι σχεδιασμένη να απαλύνει και να βελτιώνει η αγαθοεργός κοινωνική δράση. Εξ’ ορισμού βέβαια, πιστεύουμε ότι ένας στιγματισμένος δεν είναι εντελώς άνθρωπος (Goffman, 2001, σ. 67).

Με αυτόν τον τρόπο, όπως ο ίδιος εξηγεί, δημιουργούνται διακρίσεις. Κατηγοριοποιούνται τα άτομα και αποτελούν σημείο αναφοράς του τι να μην γίνεις. Παρ’ όλα αυτά όμως ο Goffman εξηγεί πως αυτές οι ομάδες έχουν χώρο να δημιουργήσουν τους δικούς τους δεσμούς. Δεν είναι υποχρεωτικό να ενταχτούν μέσα στο ήδη υπάρχον διευρυμένο κοινωνικό κατεστημένο. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, δημιουργούν ένα υποσύνολο και κοινωνικοποιούνται εντός του.

Ωστόσο, σήμερα στην Αμερική η παρουσία ξεχωριστών συστημάτων τιμής φαίνεται πως είναι σε ύφεση. Το στιγματισμένο άτομο τείνει να έχει τις ίδιες πεποιθήσεις σχετικά με την ταυτότητα που έχουμε κι εμείς. Αυτό είναι ένα βασικό δεδομένο. Τα βαθύτερα αισθήματα που τρέφει για τον εαυτό του μπορεί να συνοψίζονται στην αίσθηση ότι είναι ‘φυσιολογικό άτομο’, ένας άνθρωπος όπως όλοι οι άλλοι, ένα πρόσωπο που δικαιούται επομένως ίση μεταχείριση και μια καλή ευκαιρία (Goffman, 2001, σ. 69) .

Αυτή την έννοια του να ανήκουμε κάπου, να οργανώνουμε δράσεις και να μοιραζόμαστε κοινές ελπίδες και σχέδια την συναντάμε ακόμα και σε ομάδες που έχουν στιγματιστεί ως αποκλίνουσες. Στην ουσία λοιπόν δεν τίθεται ζήτημα κοινωνικοποίησης, αλλά συμμετοχής, ένταξης και πρόσβασης. Οι ομάδες με αποκλίνουσες συμπεριφορές, οι οποίες έχουν αναπτύξει μία μορφή κοινωνικοποίησης μεταξύ τους και όπως είδαμε έχουν τις ίδιες πεποιθήσεις σχετικά με την ταυτότητα που έχουν και όλοι οι υπόλοιποι – οι ενταγμένοι – αντιμετωπίζουν ζητήματα σε σχέση με την πρόσβαση και συμμετοχή στο πλαίσιο μίας οργανωμένης κοινωνίας. Εδώ λοιπόν έρχεται το ζήτημα που θίξαμε και πιο πάνω. Δεν είναι θέμα επιλογής. Είναι θέμα δομών και μηχανισμών που θα εντάσσει τους ανθρώπους με αποκλίνουσες συμπεριφορές και δεν θα τους αποκλείει.

Τα μέλη των οργανωμένων παρεκκλινόντων ομάδων έχουν σίγουρα ένα πράγμα κοινό: την παρέκκλισή τους. Τους δίνει την αίσθηση κοινής μοίρας, ότι είναι στο ίδιο τσουβάλι. Από την αίσθηση της κοινής μοίρας, έχοντας να αντιμετωπίσουν τα ίδια προβλήματα, αναπτύσσεται μια παρεκκλίνουσα υποκοουλτούρα: μια ομάδα απόψεων και κατανοήσεων

σχετικά με το πώς μοιάζει ο κόσμος και πώς να τον αντιμετωπίσουν καθώς και μια ομάδα δραστηριοτήτων ρουτίνας βασισμένες σ' αυτές τις απόψεις. (Becker, 2000, σ. 89).

1.6 Ο Talcott Parsons και η κοινωνική συνύπαρξη

Στη συνέχεια, προσπαθώντας να δούμε τους τρόπους οργάνωσης της κοινωνίας, το σύστημα των αξιών της, τον τρόπο που οι άνθρωποι εντάσσονται σε αυτόν τον κοινωνικό 'οργανισμό', θα προσεγγίσουμε τη θέση του Parsons. "Ο Parsons ασχολείται με την οργάνωση της ατομικής δράσης σε συστήματα δράσης, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα την ολιστική και την ατομοκεντρική προσέγγιση" (Craib, 2000, σ. 72).

Η κεντρική θεώρηση του έργου του Parsons είναι θετικιστική. Ο δομολειτουργισμός είναι αυτό που χαρακτήρισε τον Parsons, ως προς τη νοηματοδότηση που ο ίδιος έδινε στον τρόπο που συγκροτούμε κοινωνίες και που επιλέγουμε να συνυπάρχουμε.

Η έννοια του συστήματος είναι αυτή που παρέχει την κρίσιμη οργανωτική αρχή στη θεωρία του Parsons: το σύστημα της κοινωνίας παρομοιάζεται με βιολογικό οργανισμό. [...], "Η ιδέα της κοινωνικής ζωής ως συστήματος (δηλαδή ως ενός πλέγματος ή δικτύου με διαφορετικά μέρη) εξηγεί το δομικό μέρος του όρου 'δομολειτουργισμός' που συνήθως συνοδεύει το έργο του Parsons. Η αναλογία με το βιολογικό σύστημα εξηγεί το 'λειτουργικό' μέρος (Craib, 2000, σ 72).

Σύμφωνα με τον Parsons, η κοινωνία όπως και ένας ανθρώπινος οργανισμός, πρέπει να τελεί ορισμένες λειτουργίες για να μπορεί να επιβιώνει. Ο ανθρώπινος οργανισμός αποτελείται από τα επιμέρους όργανα, που όλα μαζί αποτελούν τη σύσταση του ατόμου. Όπως ο άνθρωπος χρειάζεται τροφή για να λειτουργήσει και να καλύψει τις ανάγκες του έτσι και η κοινωνία, για να μπορέσει να επιβιώσει, πρέπει μέσω της κοινωνικής δράσης να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της.

Ο Parsons κατ' αρχάς μιλάει για κοινωνική μεταβολή και τρία στάδια κίνησης που ενσαρκώνουν αυτή τη μεταβολή. Αυτή η μεταβολή προετοιμάζεται στα υποσυστήματα τα οποία σηκώνουν και το βάρος της. Όμως, τη βλέπει μέσα από τον σεβασμό στους κανόνες και όχι μέσα από ρήξεις. Το άτομο εσωτερικεύει σταδιακά τους συλλογικούς κανόνες και συμψηφίζει τα πιθανά αποτελέσματα της διάσπασης των διαφόρων στοιχείων του συλλογικού βίου μέσω της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, δηλαδή μιας συνεχούς εκμάθησης. Κατά τον Parsons, η ιδέα της ενσωματωμένης κοινωνίας γίνεται το κοινωνιολογικό κριτήριο του καλού και του κακού. Οι δομολειτουργιστές τροφοδοτούν την κοινωνική θεωρία με έντονη ηθικοποίηση της κοινωνίας την οποία διέγνωσαν και στις επιτόπιες έρευνές τους (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 101).

Η ηθική διάσταση της κοινωνίας που συναντάμε στον Parsons, έχει σαφείς αναφορές στον Durkheim. Η κοινωνία πάνω από όλα είναι μία ηθική συνύπαρξη ατόμων. Η ηθική λοιπόν και οι αξίες που πρέπει να διέπουν την κοινωνία, είναι απαραίτητο συστατικό σύμφωνα με τον Parsons για την εύρυθμη λειτουργία της.

Ο Parsons προσεγγίζει την κοινωνική πραγματικότητα με βάση τις ιδέες των ιδίων των κοινωνικών υποκειμένων – ιδιαίτερα τους κανόνες τους οποίους ακολουθούν και τις αξίες τις οποίες υιοθετούν. Οι κανόνες έχουν να κάνουν με τα κοινώς αποδεκτά πλαίσια εντός των οποίων τα υποκείμενα διαμορφώνουν τις αποφάσεις τους για την κοινωνική τους δράση, ενώ οι αξίες έχουν να κάνουν με τις πεποιθήσεις τους σχετικά με το πως πρέπει να λειτουργεί η κοινωνία (Craib, 2000, σ. 71-72).

Ένα πλαίσιο κανόνων, ρυθμίσεων, ηθικών επιταγών και συμπεριφορών, είναι τα απαραίτητα συστατικά για την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Ο Parsons αντιλαμβάνεται αυτήν τη σχέση ως δομική και λειτουργική, ώστε να μπορέσει το άτομο να ενταχθεί και να πορευτεί μέσα σε αυτό το οργανωμένο πλαίσιο, ακολουθώντας κανόνες που ως βάση θα έχουν την ηθική.

Η ανομία αποτελεί, κατά τη γνώμη του, την κατάσταση αποδιοργάνωσης μέσα στην οποία καταρρέει η επιρροή που ασκούν οι κανόνες στις ατομικές συμπεριφορές. Για να ενσωματωθεί η κοινωνία και να εγκαθιδρυθούν οι αναγκαίες διαδράσεις μεταξύ ατόμων, χρειάζεται να υιοθετήσουν από κοινού συμβολικό και κανονιστικό σύνολο ρυθμίσεων. Οι κανόνες συλλογικού βίου οφείλουν να αναφέρονται στις ίδιες αξίες. Η κοινωνία είναι ενσωματωμένη όταν οι κοινές αυτές αξίες θεσμοποιούνται σε δομικά στοιχεία του κοινωνικού συστήματος (Schnapper, 2008, σ. 95).

Η αντίληψη του Parsons για μία κοινωνία με κανόνες και ηθική διάσταση πρέπει να γίνεται με την υιοθέτηση των κανόνων από τα άτομα και μέσω μίας διαρκούς διαδικασίας προσαρμογής. Οι σχέσεις των ατόμων πρέπει και αυτές με τη σειρά τους να υπακούουν σε κανόνες, γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο θα επέλθει η επιθυμητή κοινωνική ισορροπία. Παρότι το μοντέλο αυτό του δομολειτουργισμού είναι αναπόσπαστα συνυφασμένο με το δέον γενέσθαι, η κοινωνική πραγματικότητα διαφέρει από ένα τόσο ιδεατό μοντέλο λειτουργίας μίας κοινωνίας. Η άμβλυνση των ανισοτήτων, η ένταξη, η κοινωνική αλληλεγγύη και η λειτουργία των θεσμών, ώστε να προλαμβάνουν και να παρεμβαίνουν έγκαιρα εκεί που απαιτείται, δεν είναι αποκλειστικά θέμα κανόνων και ρυθμιστικών πλαισίων. Η διαδικασία της κοινωνικής ένταξης και η ανάπτυξη δεσμών, είναι μία διαρκής ισορροπία ανάμεσα σε ρητά και άρρητα μέρη και προϋποθέτει έναν συνδυασμό πράξεων που μέρος τους είναι και οι κανόνες. Η ηθική διάσταση της λειτουργίας της κοινωνίας, πολλές φορές μπορεί να απομακρύνει, να περιθωριοποιήσει, να αποκλείσει και να στιγματίσει άτομα ή/και κοινωνικές

ομάδες, των οποίων οι επιλογές είτε δεν ήταν οι καλύτερες είτε ακόμα χειρότερα, δεν είχαν ποτέ την πολυτέλεια της επιλογής.

1.7 Η συμβολή του Emile Durkheim στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού

Αναφερόμενοι στην έννοια και την ουσία του κοινωνικού δεσμού, δεν θα μπορούσαμε να μην αποδώσουμε στον Durkheim το μερίδιο που του αναλογεί, πάνω σε αυτό το πολυποίκιλο και καθοριστικό ζήτημα για την εξέλιξη της κοινωνίας. Οι σχέσεις των ανθρώπων και η συμπεριφορά τους μέσα σε ένα οργανωμένο κοινωνικό περιβάλλον, αποτέλεσαν για τον Durkheim την αφετηρία για να τεθούν οι βάσεις της κοινωνικής συνύπαρξης με τους “κανόνες” και τις πρακτικές που ορίζουν, αλλά και νοηματοδοτούν την ίδια την κοινωνία.

Τον Durkheim τον απασχολούσαν, όπως και τους άλλους ιδρυτές της κοινωνιολογίας, οι μεταβολές που μεταμόρφωναν την κοινωνία της εποχής του. Πίστευε ότι αυτό που συνέχει την κοινωνία είναι οι αξίες και τα ήθη που μοιράζονται τα μέλη της. Η ανάλυση που έκανε της κοινωνικής μεταβολής βασιζόταν στην εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας (η ανάπτυξη σύνθετων διαφοροποιήσεων των διαφόρων απασχολήσεων). Ο Durkheim υποστήριζε πως ο καταμερισμός της εργασίας αντικαθιστούσε τη θρησκεία ως βάση κοινωνικής συνοχής. Όσο διευρύνεται ο καταμερισμός της εργασίας οι άνθρωποι εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο ο ένας απ’ τον άλλον, διότι κάθε άτομο έχει ανάγκη από τα αγαθά και τις υπηρεσίες που προσφέρουν τα άλλα επαγγέλματα (Giddens, 2002, σ. 58).

Αυτή η παρατήρηση, για τον καταμερισμό της εργασίας και τη σύνδεση που απορρέει ανάμεσα στους ανθρώπους, στάθηκε κομβική για την περαιτέρω διερεύνηση των κοινωνικών σχέσεων και τη μετάβαση ουσιαστικά από την κοινότητα στην κοινωνία. Η ουσία της κοινωνίας περνάει μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσουν τα μέλη της και με τον τρόπο που νοηματοδοτούν και βιώνουν αυτές τις ποικιλόμορφες σχέσεις. Ο Durkheim έθεσε τις βάσεις της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από το πρίσμα των αλλαγών που συνέβαιναν στην εποχή του και που σηματοδότησαν την έναρξη μίας νέας εποχής, της εποχής της νεωτερικότητας και όλων όσων έφερε και γέννησε η περίοδος αυτή. Με τη νεωτερικότητα άλλαξαν ουσιαστικά όλα όσα επί αιώνες θεωρούνταν δεδομένα. Οι αυθεντίες και τα πρότυπα που σηματοδοτούσαν τις κοινωνικές συνθήκες άρχισαν να τίθενται υπό αμφισβήτηση. Όχι από μία αόρατη αρχή, αλλά από την ίδια την πραγματικότητα. Ο κόσμος άλλαξε. Υπήρξε μία τομή ανάμεσα στο παλιό και στο νέο. Οι αιώνες που προϋπήρχαν της βιομηχανικής επανάστασης, με όλα τα πρότυπα και τα δεδομένα, αρχίζουν να υποχωρούν και να δίνουν σταδιακά τη θέση τους στο νέο, το καινούριο, το διαφορετικό.

Μοιραία λοιπόν επηρεάστηκαν και οι ανθρώπινες σχέσεις. Η νέα εποχή φέρνει νέα ήθη, νέα δεδομένα και καταστάσεις, οι οποίες διαφοροποιούν και αλλάζουν τον πυρήνα των σχέσεων, των αντιλήψεων και των παραγόντων που πλέον συμβάλλουν στην ενιαία λειτουργία της κοινωνίας. Καθοριστικό για τον Durkheim και το έργο του ήταν το γεγονός ότι αρχίζοντας την ενασχόλησή του με τα ζητήματα που απασχολούν και διαμορφώνουν τη νεωτερική κοινωνία, συνέπεσε χρονικά η Κομούνα του Παρισιού. Στα 1870 οι ιδεολογικές αναζητήσεις που έφερε εκείνη η περίοδος αποτέλεσαν την κινητήριο δύναμη για τον ίδιο να ασχοληθεί ουσιαστικά με τα φλέγοντα ζητήματα που σημάδεψαν εκείνη την εποχή, αλλά και τον τρόπο που εξελίχθηκε ιστορικά ο κόσμος.

Την κοινωνία συλλαμβάνει ο Durkheim ως μία πραγματικότητα πέρα και έξω από τα μεμονωμένα άτομα που απαρτίζουν την κοινωνική ομάδα. Την αντιλαμβάνεται ως μία δύναμη που επιβάλλεται στα άτομα σε βαθμό καταναγκασμού. Από την επιβολή της κοινωνίας δεν μπορούν να ξεφύγουν τα ανθρώπινα άτομα. Η προσπάθειά τους να αμφισβητήσουν την κοινωνία, ή να αρνηθούν τις κοινωνικές επιταγές έχει ως συνέπεια να υφίστανται κυρώσεις. Η κοινωνία είναι για τον Durkheim πάνω απ' όλα μία ηθική ενότητα ανθρώπων (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 145).

Αυτή του η πεποίθηση για την ηθική ενότητα των ανθρώπων που ζουν σε μία ενιαία κοινωνία είναι καθοριστική για το έργο του. Μέσω αυτής της πεποίθησης και όλων όσων προστάζει η εποχή της νεωτερικότητας με τον καταμερισμό της εργασίας, πηγάζει και η έννοια της αλληλεγγύης για τον Durkheim. Με άλλα λόγια η έννοια της κοινωνικής συνοχής. Η κοινωνία είναι ένας οργανισμός που λειτουργεί με κανόνες και υπάρχουν πολύ συγκεκριμένα κριτήρια που καθορίζουν και συμβάλλουν στην επίτευξη αυτής της συνοχής. Όταν αυτά εκλείπουν, η αλληλεγγύη παραμερίζεται, χάνεται και η κοινωνία αποδυναμώνεται και παρακμάζει. Η θεμελιώδης έννοια της αλληλεγγύης στάθηκε εφελτήριο για τη δυναμική της κοινωνίας. Είναι η ουσία της συνύπαρξης και της απρόσκοπτης λειτουργίας του κοινωνικού συνόλου και καθορίζει όλη τη δημιουργική παρουσία των μελών της.

Η κοινωνία είναι συνδεδεμένη με την αλληλεγγύη, ή τουλάχιστον έτσι θα έπρεπε να είναι. Οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων είναι απόρροια αυτής της σύνδεσης. Άλλωστε δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικό ον. Γεννιέται έτσι, είναι προορισμένος γι' αυτό. Η συνύπαρξη είναι μέσα μας και από εκεί εκπορεύεται όλη του η πεποίθηση για δημιουργία και συνύπαρξη.

Η ταύτιση λοιπόν της έννοιας της κοινωνίας με εκείνη της κοινωνικής συνοχής, μαζί με την απόρριψη εξωκοινωνικών παραγόντων για την προσέγγιση και την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων δεν επιτρέπει παρά μόνον τη διαπραγμάτευση της κοινωνίας ως

μίας ενότητας αλληλεγγύων μερών. Πράγματι ο Durkheim εισάγει την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης ως μίας έννοιας που καταγράφει τον συνολικό χαρακτήρα και την οργάνωση της κοινωνίας. Ο Durkheim διέκρινε δύο βασικούς τρόπους κοινωνικής συνένωσης. Έναν που στηρίζεται στην ομοιότητα των κοινωνικών ατόμων και έναν που προκύπτει με την ανάπτυξη ατομικών διαφορών και κοινωνικής ανομοιογένειας. Οι δύο αυτοί τρόποι κοινωνικής συνοχής αντιστοιχούν επίσης σε δύο τύπους κοινωνικής οργάνωσης, τη “μηχανική” και την “οργανική αλληλεγγύη” (*solidarité mécanique, organique*). Όπως όμως είναι προφανές, οι έννοιες κοινωνική συνένωση και κοινωνική αλληλεγγύη, είναι σχεδόν ταυτόσημες. Η δεύτερη δεν εμπεριέχει καινούρια γνώση, αλλά καταγράφει τη μετάθεση που υποχρεώνεται να κάνει ο Durkheim από το επίπεδο της απλής συνύπαρξης-συνένωσης των ανθρώπινων ατόμων, στο επίπεδο της συνείδησης και της ηθικής. Η οργανική αλληλεγγύη που κατά τον Durkheim συνιστά τη σύγχρονη διαφοροποιημένη κοινωνία είναι αδιάκριτη από την οργανική συνδεσμοποίηση που δημιουργεί ως αιτία της ο καταμερισμός της εργασίας (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 158-159).

Η σχέση της μηχανικής και της οργανικής αλληλεγγύης, είναι για τον Durkheim μία σχέση ανάμεσα στον τρόπο που συνδέονταν οι άνθρωποι στις προ-βιομηχανικές και μετά-βιομηχανικές κοινωνίες. Μηχανικός είναι ο τρόπος που μας συνδέει με την οικογένεια, με τις πρωτογενείς κοινωνικές σχέσεις αλλά μηχανικός είναι ο τρόπος που συνδέονταν οι άνθρωποι στην προ-βιομηχανική κοινότητα. Οργανική αλληλεγγύη είναι η σύνδεση με τους συνανθρώπους μας στην νεωτερική κοινωνία, μέσω του καταμερισμού εργασίας και μέσω των νέων μορφών και τύπων σχέσεων.

Ο Durkheim διαπίστωνε ότι η κοινωνική συνοχή δεν διασφαλίζεται πλέον από την “ομοιότητα” των ανθρώπων – η αποκαλούμενη “μηχανική” αλληλεγγύη. Τη στιγμή που οι κοινωνικές ομάδες πολλαπλασιάζονται και αποξενώνονται σταδιακά μεταξύ τους, γενόμενες παράλληλα περισσότερο ιεραρχικές, τη στιγμή που κάθε σφαίρα δράσης διέπεται από διαφορετικούς κανόνες, που η οργάνωση χαρακτηρίζεται από εντονότατη διαφοροποίηση επαγγελματιών και λειτουργιών, πως είναι δυνατόν να διατηρηθεί η πνευματική και ηθική συνοχή που εξασφαλίζει η μηχανική αλληλεγγύη; (Schnapper, 2008, σ. 61).

Οι κοινωνικές σχέσεις που δημιουργήθηκαν μετά τη βιομηχανική επανάσταση είχαν ως αφετηρία την εργασία και όχι τη συγγένεια. Η συνύπαρξη προσδιοριζόταν με τρόπους διαφορετικούς από το παρελθόν. Οι κοινωνικές σχέσεις δεν είχαν ως βάση το αίμα, τη συγγένεια, την οικογένεια ή τη θρησκεία. Είχαν ως βάση μία καινούρια καθημερινότητα που διαμόρφωνε τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους με “οργανικό” τρόπο.

Οργανική είναι η προσφορά του κάθε ατόμου στο σύνολο και με οργανικό τρόπο διαμορφώνει την ιδιαιτερότητά του και την ατομικότητά του αφού το έργο που ασκεί είναι

απαραίτητο στην κοινωνία. Έτσι, ο καταμερισμός της εργασίας έχει μόνο αγαθά αποτελέσματα, αφού συντείνει στη συνεργασία και την αδελφικότητα των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 158-159).

Η θέση του Durkheim ήταν λειτουργιστική. Ως θετικιστής κοινωνιολόγος παρομοιάζει την κοινωνία ως έναν φυσικό οργανισμό που οι λειτουργίες της είναι όπως ενός βιολογικού όντος. Όπως τα διαφορετικά όργανα σ' έναν έμβιο οργανισμό τελούν τις διαφορετικές λειτουργίες του, έτσι και τα άτομα μέσα σε μία κοινωνία λειτουργούν αρμονικά και άρρηκτα μεταξύ τους, διαφυλάσσοντας την απρόσκοπτη λειτουργία και συνέχειά της. Η απρόσκοπτη όμως λειτουργία της κοινωνίας έχει να κάνει με τις σχέσεις που αναπτύσσονται και καλλιεργούνται. Οι κοινωνικές σχέσεις ή αλλιώς ο κοινωνικός δεσμός, είναι η απαραίτητη “κόλλα” που χρειάζεται για να υπάρξει μία συνεκτική κοινωνία κάτι που θα της εξασφαλίσει την περαιτέρω πορεία της προς το μέλλον.

Η συλλογική προσπάθεια και ευημερία των μελών της κοινωνίας είναι καθοριστική για τον Durkheim και αντανakλά την πεποίθηση ότι η κοινωνική αλληλεγγύη και η συνοχή είναι τα σημαντικότερα συστατικά μιας απρόσκοπτης πορείας προς την ευημερία.

Σύμφωνα με τον Hirschi (1969) και όπως επισημαίνει ο Wickert (2022) στο άρθρο του, ο κοινωνικός δεσμός εκλαμβάνεται και μεταφράζεται ως κοινωνική συνοχή. Αυτό περιλαμβάνει τον δεσμό με την οικογένεια, τον δεσμό με τις ηθικά αποδεκτές αξίες και θεσμούς της κοινωνίας και εν γένει την πεποίθηση ότι όλα τα παραπάνω αποτελούν σημαντικά πράγματα για τη ζωή και την πορεία των ατόμων.⁶

Ο Durkheim συνελάμβανε την κοινωνία ως μία συμπαγή μονάδα με ενότητα και κανόνες ηθικούς που βοηθούσαν στη συγκρότηση και τη διατήρησή της ως τέτοια. Η έννοια του συλλογικού στην αντίληψη περί κοινωνικού δεσμού ήταν κεντρική στις αναλύσεις του και εύκολα κανείς μπορεί να διαπιστώσει τη δομική διαφορά που εντοπίζεται σήμερα, όπου το επίκεντρο των αναλύσεων των κοινωνιών μας είναι το άτομο και ο ατομισμός. (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 83).

Βάσει της μελέτης του περί αυτοκτονίας, ο Durkheim διαπίστωσε πως η κοινωνική συνοχή είναι καθοριστική ώστε να μην φτάσουμε σε δυσάρεστα αποτελέσματα. Η διάρρηξη της συνοχής είναι το αποτέλεσμα της χαλάρωσης του κοινωνικού δεσμού ή της απόλυτης απώλειάς του.

Με βάση αυτή τη θεωρία η οικογένεια, η θρησκεία και η πατρίδα αποτελούν σοβαρές συμπαγείς πηγές της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Προς την ίδια κατεύθυνση ο ρόλος της εκπαίδευσης για τον Durkheim είναι πολύ σημαντικός. Η εκπαίδευση επιφορτίζεται να

⁶ Βλ. σχετικά: <https://soztheo.de/theories-of-crime/control/social-bonds-theory-hirschi/?lang=en>

εμφυσήσει στους μέλλοντες πολίτες την κοινότητα ιδεών χωρίς την οποία η πολιτική κοινωνία παύει να είναι ενσωματωμένη (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 83).

Η οικογένεια, η εκπαίδευση, οι προσωπικές σχέσεις, οι συλλογικές σχέσεις και κυρίως η εργασία είναι οι πολυθρύλητοι κοινωνικοί δεσμοί και η σχέση των μελών μίας κοινωνίας με αυτούς τους τύπους δεσμού καθορίζουν και τον βαθμό συνεκτικότητας που υπάρχει. Ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι δεσμοί βιώνονται και ενσωματώνονται από τα μέλη της κοινωνίας καθιστά τη λειτουργία της πιο ομαλή και δημιουργεί συνθήκες ευημερίας και συνέχειας. Η κοινωνική ενσωμάτωση είναι το μέσο για την επίτευξη του συλλογικού οράματος της συνοχής. Η ενσωμάτωση σε όλα τα επίπεδα και από όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Για τον Durkheim το ζήτημα της ενσωμάτωσης αφορά στην κοινωνία εν γένει, σε αντίθεση με την άποψη που επικράτησε από τη Σχολή του Σικάγο και την πεποίθηση τους ότι η ενσωμάτωση αφορά μόνο στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Σε αντίθεση με τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους, προκειμένου να αναλύσει την ιδιαίτερη περίπτωση της συμμετοχής των αλλοδαπών και των παιδιών τους, ο Durkheim χρησιμοποίησε τον όρο της αφομοίωσης, όπως επικράτησε μέχρι τη δεκαετία του '80. Θεωρούσε άλλωστε, ότι στις κοινωνίες με οργανική αλληλεγγύη, η αφοσίωση αυτή αποτελούσε μακρά και περίπλοκη διαδικασία. Όσο πιο αμβλυμένη είναι η αλληλεγγύη, όσο δηλαδή είναι χαλαρότερος ο κοινωνικός ιστός, τόσο είναι ευκολότερο για τους ξένους να ενσωματωθούν στην κοινωνία (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 89).

Η κατά Durkheim ανομία, στις μέρες μας μεταφράζεται ως η απομάκρυνση από μία συνεκτική κοινωνία, μέσω των αλλεπάλληλων και ραγδαίων μεταβολών της καθημερινότητας λόγω της οικονομικής ύφεσης και των συνεπειών της. Η πρωτοφανής σε ένταση οικονομική κρίση, που έφτασε να είναι ξεκάθαρα ανθρωπιστική, άλλαξε τον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν και ενσωματώνουν τις συνθήκες τις ζωής τους. Αυτό είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την αλλαγή στον τρόπο που πλέον διαμορφώνεται ο δεσμός στην ελληνική κοινωνία. Η αναπροσαρμογή του τρόπου με τον οποίο βιώνεται πλέον ο κοινωνικός δεσμός, αλλά και η έλλειψη πολιτικών προστασίας των διαφορετικών τύπων του δεσμού, οδηγούν σταδιακά στην εκ βάθρων μεταβολή τους και τίθενται υπό αμφισβήτηση και η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η οργανική αλληλεγγύη στις μέρες πλήττεται άμεσα καθιστώντας τον θεσμό της εργασίας να χάνει το ουσιαστικό του περιεχόμενο και να δημιουργεί χάσμα ανάμεσα σε όσους εργάζονται και σε όσους είναι επισφαλώς εργαζόμενοι ή άνεργοι. Το ίδιο συναντάμε και στους υπόλοιπους τύπους του κοινωνικού δεσμού, μιας και είναι άμεσα συνδεδεμένοι μεταξύ τους και οι κραδασμοί του ενός διαποτίζουν και διαβρώνουν και τους υπόλοιπους. Για την ανεπάρκεια πολιτικών προστασίας του κοινωνικού δεσμού, θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε

επόμενο κεφάλαιο, το σίγουρο είναι όμως ότι η πεποίθηση του Durkheim για την ανομία οδηγεί σε αποδιάρθρωση την κοινωνία αφού χάνει τον κοινό στόχο και το συλλογικό όραμα που έχει.

Σε μία πρόσφατη μελέτη του για την ανομία του Durkheim, ο Philippe Besnard θέτει το θέμα της κοινωνικής ενσωμάτωσης με όρους περισσότερο κωδικοποιημένους, οι οποίοι συνοψίζονται στις παρακάτω παραδοχές: Μία κοινωνική ομάδα μπορεί να θεωρείται ενσωματωμένη στον βαθμό που τα μέλη της , 1. Διαθέτουν κοινή συνείδηση, μοιράζονται τα ίδια συναισθήματα, πεποιθήσεις και πρακτικές (θρησκευτική κοινωνία), 2. Βρίσκονται σε διαντίδραση μεταξύ τους (οικιακή κοινωνία), 3. Αισθάνονται ότι έχουν κοινούς στόχους. Και συνεχίζοντας υποστηρίζει ότι είναι “ διαφορεούμενο αν αυτή η διάκριση των τριών στοιχείων στην πράξη ενδυναμώνει το ένα το άλλο. Όμως φαίνεται πως για τον Besnard ο Durkheim έχει διατυπώσει μια ολοκληρωμένη και συνεπή θεωρία ως προς την κοινωνική ενσωμάτωση, με την έννοια ότι και οι δύο ακραίες μορφές της αυτοκτονίας, τόσο η εγωιστική όσο και η αλτρουϊστική, αποτελούν εκφάνσεις της διάρρηξης της κοινωνικής ενσωμάτωσης (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 88).

Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει στο έργο του για την αυτοκτονία κατά τις περιόδους της οικονομικής καταστροφής. Στην περίπτωση μάλιστα των οικονομικών καταστροφών συμβαίνει κάτι σαν μία αποταξινόμηση που ρίχνει ξαφνικά ορισμένα άτομα σε μία κατάσταση κατώτερη από την προηγούμενη. Τότε πρέπει να συμπίεστούν οι απαιτήσεις τους, να περιορίσουν τις ανάγκες τους, να διδαχθούν μεγαλύτερο αυτοέλεγχο. Όλοι οι καρποί της κοινωνικής δράσης χάνονται κατά τον λόγο που τους αφορούν. Η ηθική τους εκπαίδευση πρέπει να ξαναρχίσει (Durkheim, 1980, σ. 284).

Η αποστέρηση όχι μόνο υλικών αγαθών, αλλά και του τρόπου ζωής και διαβίωσης, είναι αυτό που αποτελεί τη γενεσιουργό αίτια του ολέθρου, που στην ακραία μορφή του μπορεί να οδηγήσει το άτομο ακόμα και στην αυτοκτονία. Αυτή η αποσταθεροποίηση είναι έκδηλη σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας μιας και το άτομο βιώνει καταστάσεις πρωτόγνωρες και νοιώθει πολλές φορές αδύναμο να ανταπεξέλθει στις καθημερινές του συνήθειες και να επανακτήσει τον τρόπο ζωής του. Σταδιακά αποκόβεται από το κοινωνικό σύνολο, απομακρύνεται από τη συλλογική πραγματικότητα και αρχίζει να διολισθαίνει σε μία νέα και εντελώς επικίνδυνη κοινωνική πραγματικότητα. Διαρρηγνύει και αποκόπτει τους δεσμούς γύρω του, είτε ηθελημένα είτε όχι και μένει ουσιαστικά αβοήθητος σε μία νέα ζοφερή και άδικη πραγματικότητα. Ο κοινωνικός δεσμός, που μέχρι πρότινος ήταν η αόρατη κλωστή που μας έδενε με τους γύρω μας, πλέον έχει κοπεί και η ανάκτηση του είναι το στοίχημα που πρέπει να κερδηθεί. Δεν είναι όμως εύκολο, ούτε κοινό για όλους. Όσο πιο βαθύ το ρήγμα τόσο πιο δύσκολη η γεφύρωσή του.

Ο κοινωνικός δεσμός μέσω της παλινωδίας της τελευταίας δεκαετίας, έφτασε στα όρια του. Άλλαξε ο τρόπος με τον οποίο τα μέλη της κοινωνίας εσωτερικεύουν τις ραγδαίες εξελίξεις που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν και φάνηκε εκ του αποτελέσματος ότι δεν ήταν ούτε προετοιμασμένοι, ούτε δυνατοί για να αντέξουν ένα τέτοιο πλήγμα. Σε όλα τα πεδία φάνηκε ότι δεν υπάρχουν κοινοί στόχοι. Η συνοχή απειλείται και σε αρκετές περιπτώσεις έχει διαρραγεί. Ως συνήθως οι πρώτοι που υποφέρουν και χάνουν τον προσανατολισμό τους είναι οι ευπαθείς ομάδες, οι οποίες λόγω έλλειψης και ενός προστατευτικού και υποστηρικτικού πλαισίου πλήττονται άμεσα. Στην προκειμένη όμως περίπτωση η διάβρωση προχωράει και συνολικά σε ομάδες πληθυσμού, οι οποίες δεν κινδύνευαν πρωτίστως και σήμερα αγωνίζονται να κρατηθούν με όσα μέσα τους απέμειναν. Η ανεργία και η ευελικτοποίηση της εργασίας με όρους απεχθείς δεν άφησε πολλά περιθώρια. Έτσι άμεσα πλήττεται η οικογένεια, η εκπαίδευση, οι προσωπικές επιλογές και οι συλλογικές σχέσεις. Η ελληνική κοινωνία ζει πλέον πρωτοφανείς συνθήκες και ο κοινωνικός δεσμός δοκιμάζεται μέσα σε συνθήκες ακραίας αποσταθεροποίησης θέτοντας υπό αμφισβήτηση και σε ορισμένες περιπτώσεις καταλύοντας την κοινωνική συνοχή.

1.8 Η Έννοια και η τυπολογία του κοινωνικού δεσμού

Σε ένα πλαίσιο απαξίωσης της κοινωνικής ζωής και του σπουδαίου ρόλου των κοινωνικών σχέσεων, για την ομαλή και απρόσκοπτη λειτουργία της κοινωνίας, ο κοινωνικός δεσμός είναι πιο επίκαιρος από ποτέ. Σήμερα που επανακαθορίζεται ο κοινωνικός χώρος, επανατοποθετείται η έννοια του συλλογικού και τείνει να απαξιώνεται η ομαδική συνύπαρξη, οι κοινωνικές επιστήμες και κατ' επέκταση οι κοινωνικές πολιτικές οφείλουν να πλαισιώνουν το κοινωνικό σύνολο με έναν ουσιαστικό και αποτελεσματικό τρόπο, προτείνοντας λύσεις και αμβλύνοντας τις ανισότητες όπου είναι αναγκαίο. Η φτώχεια που για άλλη μία φορά είναι στο προσκήνιο, απαξιώνει κάθε έννοια συλλογικής ζωής και αποδυναμώνει τις ομάδες που πλήττονται, όχι μόνο οικονομικά αλλά κυρίως κοινωνικά. “Η φτώχεια δεν έχει να κάνει μόνο με την έλλειψη εισοδήματος και άλλων υλικών αγαθών, αλλά έχει να κάνει με την έλλειψη δύναμης, με την έλλειψη κοινωνικής αυτονομίας, αλλά και σεβασμού” (Fraser, 1994), (Sennett, 2003), (Townsend, 2011).

Η λογική της ευελικτοποίησης πέρασε από την αγορά εργασίας στην καθημερινή ζωή. Οι κοινωνικές σχέσεις έγιναν και αυτές ευέλικτες, έχασαν τη δυναμική τους και είναι σαν να λειτουργούν αποδιαρθρωμένες και με πρότυπα αγοράς. Κι αν θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η ευελιξία προφυλάττει και προσαρμόζει καλύτερα τους ανθρώπους στα νέα δεδομένα, ο

Sennett μάς αναφέρει πολύ εύστοχα ότι κάτι τέτοιο είναι ουτοπία. “Ίδεατά, η ευελιξία στις ανθρώπινες συμπεριφορές, οφείλει να έχει ισχύ ώστε να προσαρμόζεται σε μεταβαλλόμενες καταστάσεις και όχι να σπάει μαζί μ’ αυτές συμπαρασύροντάς τους” (Sennett 1999, σ. 46).

Αυτή η ευελικτοποίηση ακόμα και στις ανθρώπινες σχέσεις, φέρνει τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού απειλώντας ευθέως την κοινωνική συνοχή. Οι κοινωνικοί παράγοντες που επιτρέπουν τη διάρρηξη του δεσμού και την απώθηση των κοινωνικών σχέσεων, είναι ορατοί στις μέρες μας και δυστυχώς ολοένα και περισσότερο εντείνουν τη διαδικασία απόσχισης των ανθρώπινων σχέσεων, καθιστώντας τα άτομα ανήμπορα να αντιδράσουν και ωθώντας τα σε πρωτοφανείς και δύσκολες δοκιμασίες σε όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού τους βίου. Η οικογένεια, η εργασία, οι διαπροσωπικές σχέσεις, οι συλλογικές σχέσεις και η εκπαίδευση είναι οι τομείς στους οποίους η κοινωνία στήριξε τη συνέχειά της. Βασίστηκε πάνω σε αυτούς τους τομείς μιας και είναι οι βασικοί πυλώνες της ουσιαστικής ανθρώπινης συνύπαρξης.

Τι ακριβώς όμως είναι ο κοινωνικός δεσμός; Πώς δομείται, ποιες παράμετροι τον επηρεάζουν και ποιες οι τυπολογίες του; Σε αυτά τα ερωτήματα απαντάμε για να μπορέσει να γίνει κατανοητό και ευδιάκριτο ότι η καρδιά της κοινωνίας, αλλά και της κοινωνιολογίας ως επιστήμης, ορίζεται μέσω του κοινωνικού δεσμού.

Ο κοινωνικός δεσμός, όπως άλλωστε όλες αυτές οι θεμελιώδεις έννοιες της κοινωνιολογίας, αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή με πολλαπλές διαστάσεις και μορφές. Από τη στιγμή που οι κοινωνίες μας μεταμορφώθηκαν σε νεωτερικές, έχοντας χάσει την αυστηρή ιεραρχική δομή των κοινωνικών κατηγοριών και τάξεων, οι κανόνες του παιχνιδιού άλλαξαν προς την κατεύθυνση της ανταλλαγής ρόλων και θέσεων μέσα σ’ αυτή τη δομή. Έτσι η δεδομένη και στατική θέση των υποκειμένων τέθηκε σε αμφισβήτηση και άρχισε να κατασκευάζεται με διαφορετικούς όρους και συνθήκες (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 132).

Η διαφοροποίηση και η ιεραρχική δομή των τάξεων, παρατηρείται ακόμα και στις πιο ταξικές κοινωνίες στις μέρες μας, όπως είναι η Βρετανική. “Τα τελευταία χρόνια, είναι κοινή παραδοχή σε ορισμένους πολιτικούς, ακαδημαϊκούς και δημοσιογραφικούς κύκλους ότι η Βρετανία δεν αποτελεί πλέον μία ταξική κοινωνία” (Bukodi & Goldthorpe, 2019 σ. 31).

Τα νέα δεδομένα λοιπόν προσδιορίζουν και επανατοποθετούν την κοινωνική ταυτότητα σε όλα τα πεδία διαμορφώνοντας τις συνθήκες μέσα στις οποίες νοσηματοδοτούν τα δρώντα υποκείμενα την ίδια τους την ταυτότητα. Δεν υπάρχει μία κοινωνική ταυτότητα, αλλά πολλαπλές. Αυτό το γεγονός οδηγεί με τη σειρά του και σε πολλαπλούς κοινωνικούς δεσμούς ή αλλιώς σε πολλαπλές κοινωνικές σχέσεις. Η νεωτερικότητα και ό,τι νέο αυτή έφερε

σηματοδότησε και τη συγκρότηση πολλαπλών ταυτοτήτων και ρόλων, οι οποίοι δεν έχουν ως βάση τους πλέον τη συγγένεια.

Η κατασκευή της πολλαπλής ταυτότητας οδήγησε με τη σειρά της στην κατασκευή πολλών κοινωνικών δεσμών. Ενώ η παραδοσιακή σύσταση του δεσμού περνούσε ουσιαστικά μέσα από το αίμα και τη συγγένεια, η σύγχρονη σύστασή αναμειγνύει πολλά και διαφορετικά στοιχεία αφού το υποκείμενο διαθέτει πολλές ταυτότητες: είναι ταυτόχρονα και εργαζόμενος και πατέρας και σύζυγος και φίλος και μέλος συνδικάτου και μέλος κόμματος κ.ο.κ. Άρα η ζωή του πλέκεται πάνω στους δεσμούς του αίματος και της συγγένειας, στους πνευματικούς δεσμούς που αναπτύσσει μέσα από την εκπαίδευση του, στον οργανικό δεσμό που τον δένει με τον εργασιακό χώρο, στους δεσμούς των προσωπικών επιλογών που τον οδηγούν να επιλέξει γειτονιά, φίλους και καθημερινό περίγυρο, καθώς επίσης και στους δεσμούς πολιτικής και εθνικής ταυτότητας με τη συμμετοχή του ως ψηφοφόρου στις εκλογές και ενδεχομένως ως μέλους ενός κόμματος ή μιας οργάνωσης (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 132-133).

Η σχέση μας με τον καθένα από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού είναι εξόχως σημαντική γιατί αυτοί μας προσδιορίζουν, μας καταξιώνουν, μας ενώνουν με το περιβάλλον μας και γενικότερα μας βάζουν σε μία τροχιά κοινωνικοποίησης και συμπίεσης με τους άλλους. Μέσω του κοινωνικού δεσμού ικανοποιούνται οι κοινωνικές μας ανάγκες για συμμετοχή και σχηματοποιείται με έναν ουσιαστικό τρόπο η αίσθηση του ανήκειν. Για τον άνθρωπο που γεννιέται κοινωνικό όν, η αίσθηση ότι ανήκει κάπου είναι καθοριστική. Τον διαμορφώνει, τον επηρεάζει και οδηγεί την προσωπική του πορεία εντάσσοντάς τον μέσα στο σύνολο. Παρά το γεγονός όμως ότι ο κοινωνικός δεσμός είναι πολύτιμος και αναγκαίος για την ανθρώπινη ύπαρξη, δεν είναι κάτι στατικό ούτε δεδομένο. Οι επιλογές που κάνουν τα δρώντα υποκείμενα, ηθελημένες ή μη, προσδιορίζουν ταυτόχρονα τη φύση, αλλά και το εύρος των κοινωνικών του σχέσεων και άρα του κοινωνικού δεσμού.

Ο Durkheim, αναφερόμενος στη λειτουργία της κοινωνίας και στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα συναποτελούν το ενιαίο και αδιαίρετο κοινωνικό σώμα, τόνιζε πάντα την ηθική διάσταση που διέπει ή οφείλει να διέπει και να καθορίζει την ίδια την κοινωνία και τις σχέσεις που αναπτύσσονται από τα ίδια τα άτομα. “Η κοινωνία για τον Durkheim είναι πάνω απ’ όλα μία ηθική ενότητα ανθρώπων” (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 145). Μέσω της ηθικής προσδιορίζεται ο δεσμός με τους γύρω μας και μέσω της “ανομίας” φτάνουμε στην παρακμή και στην αποδόμηση του κοινωνικού συνόλου, στη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και τελικά στη ρήξη της κοινωνικής συνοχής με αποτέλεσμα να κάνουμε λόγω για διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού.

Ένα στοιχείο που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι η ισχυρή ηθική διάσταση του κοινωνικού δεσμού. Ο κοινωνικός δεσμός ενέχει μία αυστηρά ηθική διάσταση με την έννοια της κοινωνικής υποχρέωσης, της επιλογής του καλού και του κακού. Ας μην ξεχνάμε ότι ο κοινωνικός δεσμός αποτελεί τον βασικότερο τροφοδότη της κοινωνικής συνοχής, όρου επίκαιρου και έντονα πολιτικοποιημένου την τελευταία δεκαετία. Είναι σαφές ότι οποιοσδήποτε παράγοντας απειλεί την κοινωνική συνοχή, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης και ύφεσης, αποκτά βαρύνουσα σημασία. Γίνεται παράγοντας μάθησης και άσκησης συνύπαρξης με άλλα μέλη της κοινωνίας, όπλο αντιμετώπισης σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων και δυσλειτουργιών, όπως είναι η ύπαρξη αποκλεισμών (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 133).

Όπως αναφέρει ο Norbert Elias (1991), τα άτομα ζουν συνεχώς σε σχέση λειτουργικής εξάρτησης από άλλα άτομα. Αυτό αποτελεί τμήμα της αλυσίδας που τους δένει με τους άλλους, ενώ και καθένας από τους άλλους αποτελεί – άμεσα ή έμμεσα – τμήμα της αλυσίδας με την οποία δένει τον ίδιο του τον εαυτό.

Αυτές οι αλυσίδες είναι ο κοινωνικός δεσμός και κατ' επέκταση αυτό σημαίνει να ζουν και να μοιράζονται την καθημερινότητά τους μέσα σε μία κοινωνία. Ο ρόλος του κοινωνικού δεσμού για ένα οργανωμένο σύνολο ανθρώπων είναι να τους προσδιορίζει και να τους ενώνει. Σηματοδοτεί τη συμμετοχή τους στην ομάδα και τους θωρακίζει στο να μπορέσουν να δημιουργήσουν και να λειτουργήσουν συλλογικά. Η απώλεια των κοινωνικών δεσμών ισοδυναμεί με την απώλεια της κοινωνικής τους ταυτότητας. Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού συνεπάγεται και μία διαδικασία απορρύθμισης για τα άτομα και κατ' επέκταση για την ίδια την κοινωνία. Αυτές οι αλυσίδες που αναφέραμε παραπάνω, αν και είναι αόρατες, όταν σπάσουν έχουν πολύ ορατά και απτά αποτελέσματα. Σημαίνουν τη ρήξη και την απώλεια του κοινωνικού γίνεσθαι για τα άτομα που βιώνουν κάτι τέτοιο.

Η σπουδαιότητα του κοινωνικού δεσμού είναι ύψιστη. Όλοι ανήκουμε κάπου. Όλοι μπορούμε να ανήκουμε κάπου και όλοι είμαστε προορισμένοι γι' αυτόν τον σκοπό. Έτσι λοιπόν, αν και σε πολλές περιπτώσεις νομίζουμε ότι δεν έχουμε κοινά με ανθρώπους γύρω μας, η αλήθεια είναι ότι έχουμε πολλά παραπάνω από όσα θα μπορούσαμε να φανταστούμε.

Καθένα από τα άτομα που συναντώνται στο δρόμο, φαινομενικά ξένα και χωρίς ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ τους, είναι δεμένα μέσω πλήθους αόρατων αλυσίδων με άλλα άτομα, είτε με δεσμούς ως προς την εργασία, είτε με περιουσιακούς δεσμούς, είτε με δεσμούς ενστικτώδεις ή συναισθηματικούς. Πάμπολλες διαφορετικές λειτουργίες καθιστούν ή κατέστησαν στο παρελθόν τους μεν εξαρτώμενους από τους δε. Έζησαν και ζουν από την πιο τρυφερή τους ηλικία μέσα σ' ένα δίκτυο εξαρτήσεων που δεν μπορούν ούτε να το διαρρήξουν ούτε να το αλλάξουν ως δια μαγείας, που μπορούν μόνο να μεταβάλουν και

τούτο μόνον εφόσον το επιτρέπει η δομή του δικτύου. Ζουν μέσα σε πλέγμα ρευστών σχέσεων που έχουν στο μεταξύ διαποτίσει το είναι τους, διαμορφώνοντας την προσωπικότητά τους...αυτή η λειτουργική αλληλεξάρτηση έχει σε κάθε ανθρώπινη ομάδα πολύ ιδιαίτερη δομή (Elias, 1991, σ. 50-51).

Στην πράξη λοιπόν αυτοί οι δεσμοί έχουν πολύ συγκεκριμένη αναφορά και πολύ σαφές περιεχόμενο που αντανακλά και κωδικοποιεί κάθε έναν από αυτούς. Αναφορικά λοιπόν έχουμε την εξής τυπολογία κοινωνικών δεσμών:

“Ο οικογενειακός δεσμός ή δεσμός του αίματος. Ο οργανικός δεσμός. Ο δεσμός των προσωπικών επιλογών. Ο εκπαιδευτικός δεσμός ή δεσμός πνευματικής κοινωνικοποίησης, και τέλος ο συλλογικός δεσμός ή αλλιώς ο δεσμός της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας”. (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 139). Οι πέντε αυτοί τύποι κοινωνικού δεσμού, έχουν να κάνουν με τις βασικότερες και πιο ουσιαστικές εκφάνσεις της ζωής του κάθε ατόμου. Είναι οι κοινωνικοί τομείς που νοηματοδοτούν την ίδια την ύπαρξη μέσω των άλλων. Σε αλληλεπίδραση με τους άλλους ή, όπως ανέφερε ο Parsons, σε συμβολική διαντίδραση με τους άλλους.

Η έννοια της συμβολικής διαντίδρασης βασίζεται σε μία σειρά υποθέσεων περί το κοινωνικό υποκείμενο. Κατά πρώτον, το υποκείμενο προβαίνει σε επιλογές ανάμεσα σε διάφορους σκοπούς και στα μέσα για την επίτευξη τους, εντός του δεδομένου φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος που βρίσκεται και φυσικά το κοινωνικό περιβάλλον περιλαμβάνει κοινωνικούς κανόνες και πολιτισμικές αξίες. Η διαδικασία της θεσμοποίησης προϋποθέτει υποκείμενα που συσχετίζουν από κοινού τη δράση τους, ώστε να υπάρχει αμοιβαία ικανοποίηση (Craib, 2000, σ. 158-159).

Οι ρόλοι μας λοιπόν ως εργαζόμενοι, γονείς, σύζυγοι, φίλοι, μαθητές, πολίτες κ.ο.κ είναι ό,τι μας καθορίζει και μας ενώνει με το κοινωνικό μας περιβάλλον. Ένας από τους πρώτους ρόλους που αναδύεται στη ζωή μας είναι μέσω της οικογένειας. Η πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης περνάει μέσω της οικογένειας και ιστορικά είναι η παλαιότερη μορφή κοινωνικού δεσμού.

Ακόμα και σήμερα, ο οικογενειακός δεσμός στην Ελλάδα παραμένει ισχυρός, παρά τις όποιες στρεβλώσεις και μεταβολές έχει υποστεί, λόγω του γεγονότος ότι η οικογένεια, όπως θα δούμε και παρακάτω και κυρίως στο β' μέρος της διατριβής, υποκαθιστά ένα υπολειμματικό ή και ανύπαρκτο πολλές φορές κράτος πρόνοιας. Παρόλα αυτά, η μετάβαση στη νεωτερικά έγινε. Έστω αργότερα από άλλα κράτη και με διαφορετικό παραγωγικό μοντέλο, αλλά έγινε. Το πέρασμα από την κοινότητα στην κοινωνία, επήλθε και στην ελληνική κοινωνία, διατηρώντας όμως πολλά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πρωτόλειου οικογενειακού δεσμού. Παρόλα αυτά όμως, βλέπουμε ότι από τη μεταπολίτευση και μετά άρχισε σταδιακά ν'

αλλάζει ο τρόπος που συγκροτείται η ελληνική κοινωνία. Ο ατομισμός τείνει να καταστεί κυρίαρχος ειδικά από την εποχή του εκσυγχρονισμού και μετά. Έτσι αλλάζουν τα πρότυπα σταδιακά και η ελληνική κοινωνία μετεξελίσσεται σε ένα κατ' εξοχήν παράδειγμα ατομικιστικής κοινωνίας, όπου η έννοια της αλληλεγγύης αντικαθίσταται από την έννοια του ανταγωνισμού..

Όλα αυτά και κυρίως οι πολιτικές που συνοδεύουν αυτήν την περίοδο μεταμορφώνουν την έννοια του κοινωνικού δεσμού. Συνδυαστικά με τις άκρως ελλειμματικές πολιτικές του κράτους πρόνοιας, οδεύουμε προς την εποχή της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων που αλλάζουν άρδην το τοπίο σε σχέση με τη συγκρότηση αλλά και διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Σήμερα είναι πλέον ξεκάθαρο το έλλειμα που υπάρχει στο συλλογικό επίπεδο και η προσπάθεια ανασυγκρότησης του κοινωνικού δεσμού περνάει μέσα από πολλές δυσκολίες και εμπόδια που δεν είναι καθόλου εύκολο πως θα ξεπεραστούν.

Παρά το γεγονός ότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι τα τελευταία χρόνια γεννήθηκαν μορφές και κινήματα αλληλεγγύης, με τις αλληπαλλήλες κρίσεις που έπληξαν την ελληνική κοινωνία -κρίση χρέους, μνημόνια- αλλά τις πιο πρόσφατες κρίσεις όπως το μεταναστευτικό, η πανδημία, η ενεργειακή και πληθωριστική κρίση, η συνολική εικόνα που υπάρχει είναι ότι η κοινωνική συνοχή δοκιμάζεται. Μοιάζει σήμερα σαν ο κοινός σκοπός που πρεσβεύει η κοινωνική συνοχή να έχει χαθεί. “Η κοινωνική συνοχή βρίσκει την ενεργό της έκφραση στη δράση που αναλαμβάνουν συλλογικά τα μέλη μίας κοινωνίας επιδιώκοντας κάποιους κοινούς σκοπούς”. (Τσαούσης, 1991, σ.121). Αυτή η συλλογική δράση παίρνει υπόσταση μέσω των κυρίαρχων θεσμών που υπάρχουν σε μία οργανωμένη κοινωνία. Θεσμοί όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση, η δικαιοσύνη, οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί, είναι οι πυλώνες που συμβάλλουν στην ενίσχυση, μετεξέλιξη και διαίωνιση μίας κοινωνίας. Στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία αρκετά χρόνια όλοι αυτοί οι θεσμοί είναι σε κρίση. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την διατάραξη της κοινωνικής συνοχής και την πρόκληση κοινωνικής δυσφορίας σε όλους τους τομείς. Ο κάθε ένας από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού είναι αποδιοργανωμένος. Η αλλοτρίωση που ανέδειξε ο Marx, καθώς και η απαισιοδοξία του Tonnies για την μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία, μοιάζει να βρίσκουν πρακτική εφαρμογή. Δεν είναι όμως νομοτελειακά τα πράγματα που έχουν να κάνουν με ζωντανούς οργανισμούς όπως οι κοινωνίες, ούτε στατικά.

Οι καταστάσεις διαμορφώνονται, συνδιαμορφώνονται και βελτιώνονται ανάλογα με τις πολιτικές που θα ακολουθηθούν. Ο κοινωνικός δεσμός στην Ελλάδα, όπως θα δούμε και στο β' μέρος της διατριβής, περνάει κρίση. Σίγουρα υπάρχει μία τάση διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού. Όπως είδαμε και πιο πάνω δεν ήταν στέρεο και το οικοδόμημα που είχε

ανεγερθεί, λόγω του ατομοκεντρισμού που υπήρχε. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν διαχρονικά δεν ευνόησαν την δημιουργία ενός ισχυρού κοινωνικού δεσμού, ικανό ν' αντέξει τις καταστάσεις που ήρθε αντιμέτωπη η ελληνική κοινωνία.

Σίγουρα ο κάθε τύπος δεσμού διαφέρει και ως προς τη δομή και ως προς τα χαρακτηριστικά. Κάποιοι τύποι κοινωνικού δεσμού είναι πιο δυνατοί κάποιοι άλλοι πιο ισχυροί. Ένας αδύναμος οργανικός δεσμός, δεν συνεπάγεται απαραίτητα και έναν αδύναμο οικογενειακό δεσμό και το αντίστροφο. Το ζήτημα είναι όμως όταν ένας αδύναμος κοινωνικός δεσμός συμπαράσχει και επηρεάζει και άλλους τύπους δεσμού.

Στη συνέχεια θα παραθέσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα για κάθε έναν από τους τύπους του δεσμού, ξεκινώντας από τον οικογενειακό.

1.9 Η διαμόρφωση ιστορικά του κοινωνικού δεσμού στην ελληνική κοινωνία

Ο τρόπος που συγκροτείται ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία, έχει σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα κράτη της Ευρώπης λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και μετασχηματισμών που σημειώθηκαν από την γέννηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και μετά. Το γεγονός ότι οι συνθήκες που διαμόρφωσαν το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος διέφεραν σημαντικά από εκείνες που διαμόρφωσαν τα αστικά κράτη της Ευρώπης, ήταν ένας από τους παράγοντες που συνέβαλλαν στο να νοηματοδοτηθεί και να λειτουργήσει διαφορετικά και με κάποιες στρεβλώσεις, κυρίως ο οργανικός δεσμός στην Ελλάδα.. Η απουσία εκβιομηχάνισης πέραν από συγκεκριμένα κέντρα στην Ελλάδα και κυρίως το κράτος που δημιουργήθηκε μετά τον 'β παγκόσμιο πόλεμο, δεν ήταν ικανά για να χτίσουν μία κουλτούρα θεμελίωσης ενός ισχυρού αρχικά οργανικού δεσμού. Τα εργασιακά-κοινωνικά δικαιώματα στην Ευρώπη που θεμελίωσαν έναν ισχυρό οργανικό δεσμό και που διαχρονικά σηματοδότησε όλο αυτό το σταθερό πλέγμα προστασίας για τους εργαζόμενους, στην Ελλάδα δεν ήταν κατ' ουσίαν ποτέ ισχυρός. Για τον λόγο αυτό, η οικογένεια πρωτοστάτησε στην δημιουργία ενός προστατευτικού πλαισίου και ενός ισχυρού οικογενειακού δεσμού, για να αντιμετωπίσει τις ελλειμματικές πρακτικές ενός κράτους που υστερούσε αισθητά στην ενδυνάμωση ενός οργανικού και συλλογικού δεσμού.

Στο σημείο αυτό, θα ήταν χρήσιμο ν' αναφερθούμε ως μία σύντομη ιστορική αναδρομή στη συγκρότηση του κοινωνικού δεσμού στην Ελλάδα. Η ελληνική κοινωνία ήταν κατά βάσει μία παραδοσιακή κοινωνία μικροϊδιοκτητών και αγροτών. Ως μία χώρα που δεν εκβιομηχανοποιήθηκε όπως άλλες χώρες της Ευρώπης, παρέμεινε για πολλές δεκαετίες μια παραδοσιακή κοινωνία που σημαίνοντα ρόλο έπαιζε ο οικογενειακός δεσμός. Είναι

χαρακτηριστικό ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα την ίδια δηλαδή περίοδο που τα κράτη της Ευρώπης είχαν ήδη εκβιομηχανοποιηθεί, στην Ελλάδα κυριαρχούσε ο πρωτογενής τομέας και γίνονταν κάποια μικρά βήματα εκβιομηχάνισης. “Έως το 1922 (στην Ελλάδα), η απουσία βιομηχανικού προλεταριάτου συμβαδίζει με την απουσία μεγάλων ημιπρολεταριοποιημένων άνεργων μαζών και τα πολυπληθέστερα στρώματα του πληθυσμού των πόλεων απαρτίζονται από συμπαγή μικροαστικά στρώματα που αναπτύσσονται αδιάκοπα στη διάρκεια του αιώνα”. (Τσουκαλάς, 2006, σ. 205). Ο πρωτογενής τομέας στην ελληνική οικονομία είναι αυτός που υπερτερεί αριθμητικά σε σχέση με όλους τους υπόλοιπους κλάδους. Χαρακτηριστικό είναι ότι “το 1864 το 62,63% του ενεργού πληθυσμού ασχολείται με τον πρωτογενή τομέα και στα 1907 αυτό το ποσοστό είναι 50,05%. Τις ίδιες περιόδους ο βιομηχανικός τομέας είναι στο 11,2% και 18,33% αντίστοιχα”. (Τσουκαλάς, 2006, σ. 182).

Αυτή η κατανομή της ελληνικής οικονομίας-κοινωνίας θα παραμείνει για πολλά χρόνια έτσι, με αποτέλεσμα να μην δημιουργηθούν ποτέ οι κατάλληλες συνθήκες διαμόρφωσης μίας εργατικής τάξης αντίστοιχης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Παρότι δημιουργήθηκαν βιομηχανίες σε συγκεκριμένα κέντρα της Ελλάδας, η ουσιαστική ταξική διαμόρφωση μίας ισχυρής εργατικής τάξης δεν επιτεύχθηκε ποτέ. “Η οργάνωση των εργατών μέχρι το 1910 περίπου ήταν υποτυπώδης, {...} καμία κατηγορία εργατών δεν κατάφερε να οργανωθεί τόσο ισχυρά ώστε να μπορέσει ν’ αντέξει, εκτός από τους εργάτες των μεταλλείων του Λαυρίου και τους εργάτες των ναυπηγείων της Σύρας”. (Τσουκαλάς, 2006, σ. 205).

Η μετάβαση σε μία σύγχρονη νεωτερική κοινωνία, θα λέγαμε ότι έγινε έναν αιώνα μετά απ’ ό,τι στη δυτική Ευρώπη. Αυτή η μετάβαση είχε ορισμένες ιδιαιτερότητες λόγω του τρόπου με τον οποίο είχε δημιουργεί όλο το παραγωγικό, οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο στην Ελλάδα. Αυτό το φαινόμενο έχει επιπτώσεις στον τρόπο που συνδέονται οι άνθρωποι μεταξύ τους. Ο οργανικός δεσμός στην Ελλάδα είναι αδύναμος, όταν την ίδια στιγμή είναι ήδη ισχυρός σε χώρες της Ευρώπης. Η έλλειψη ισχυρών συνδικάτων και η πολύ χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα συνετέλεσε διαχρονικά στο να είναι τόσο αδύναμος αυτός ο τύπος δεσμού στην ελληνική κοινωνία. “Οι περιορισμένοι χαρακτήρα καπιταλιστικές παραγωγικές δομές της μετεπαναστατικής Ελλάδας και η υποτυπώδης βιομηχανία στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, συνιστούν τη βασική και αντικειμενική αιτία της απουσίας εργατικής τάξης και δημιουργίας προϋποθέσεων διαμόρφωσης των συλλογικών της εκφράσεων”. (Κουζής, 2007, σ. 26-27). Η Ελλάδα παραμένει για δεκαετίες μετά την απελευθέρωση μία “καθυστερημένη” βιομηχανικά χώρα και δεν μπορεί να συγκριθεί με άλλες χώρες που από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχαν αναπτύξει μία ισχυρή συνδικαλιστική παρουσία και κατ’ επέκταση είχαν αρχίσει ήδη να αναπτύσσουν έναν ισχυρό οργανικό δεσμό.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις “στο τέλος του 1980 η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα συνθέτει το 50% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού”. (Κουζής, 2007, σ. 27). Αυτή η τόσο μεγάλη καθυστέρηση είχε ένα τίμημα. Δεν δημιουργήθηκαν οι συνθήκες που θα επέτρεπαν θεσμικά την παρέμβαση, μέσω κινητοποιήσεων και άλλων δράσεων για την συγκράτηση των καταστάσεων που έπληξαν τον κόσμο της εργασίας στην Ελλάδα. Αυτό φάνηκε με πολύ δραματικό τρόπο την περίοδο των μνημονίων και όλα όσα επακολούθησαν.

Μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο στην Ελλάδα, οι δεκαετίες που ακολούθησαν σηματοδότησαν μία περίοδο που πέραν των δραματικών επιπτώσεων σε όλα τα επίπεδα, την απώλεια ζωών, την καταστροφή του παραγωγικού ιστού, την φτώχεια, την ανέχεια και τις κατεστραμμένες υποδομές, σηματοδεύτηκε από την τεράστια μετανάστευση τουλάχιστον 1,3 εκατομμυρίων ανθρώπων παραγωγικής ηλικίας προς τις χώρες της βόρειας Ευρώπης. Την ίδια περίοδο, ερημώνει η επαρχία, γιγαντώνεται η Αθήνα λόγω εσωτερικής μετανάστευσης και αρχίζει να δημιουργείται ταυτόχρονα μια μικροαστική τάξη δημοσίων υπαλλήλων.

“Μερικά χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, το ένα τρίτο περίπου των μισθωτών στις πόλεις και ίσως το μισό των μη χειρώνακτων ήταν άμεσα ή έμμεσα εξαρτημένο από το κράτος”. (Τσουκαλάς, 2005, σ. 91). Αυτές οι πολιτικές συνδέθηκαν με ένα πελατειακό κράτος που δημιούργησε τις συνθήκες ώστε να οι ψήφοι όπως και οι επιλογές των ψηφοφόρων να συνδέονται με κόμματα τα οποία εξυπηρετούσαν αυτήν την λογική. Αυτή η πρακτική είναι εν την γενέσει του Ελληνικού κράτους και διαιωνίζει παθογένειες πολλών δεκαετιών με απτά και συγκεκριμένα αποτελέσματα. “Στο μέτρο όμως που οι λεγόμενες πελατειακές σχέσεις εμφανίζονται συχνότατα όχι μόνο σαν απλά περιγραφικά σχήματα, αλλά σαν θεμελιακές και αυθύπαρκτες δομές που προδικάζουν το σύνολο της εξέλιξης της νεοελληνικής πολιτικής ζωής”. (Τσουκαλάς, 1999, σ. 323). Η εξάρτηση των ψηφοφόρων από τις ρουσφετολογικές πολιτικές εξώθησαν το σύνολο της κοινωνίας να πορεύεται βάσει των ατομικών της συμφερόντων και να στηρίζει επιλογές οι οποίες ευνοούσαν τα μικρο-συμφέροντα της μίας ή της άλλης τάξης, στερώντας τη δυνατότητα συλλογικής δράσης και συνείδησης. Έτσι, η ελληνική κοινωνία εκπαιδεύεται σε έναν πλήρως ατομικιστικό τρόπο οργάνωσης και συμπεριφοράς. Αυτό έχει άμεσες επιπτώσεις στον τρόπο δράσης της κοινωνίας, αλλά και έμμεσες λόγω του ότι εκπαιδεύει τις επόμενες γενιές στη λογική του ατομικισμού και της επίτευξης στόχων που αφορούν μόνο τα ατομικά τους συμφέροντα.

Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι σε έναν βαθμό τουλάχιστον η επιστροφή στη ρουσφετολογική παράδοση υπήρξε εσκεμμένη πολιτική επιλογή που κατέτεινε στην οικοδόμηση νέων μορφών πολιτικού ελέγχου και ότι η αλόγιστη και χωρίς προηγούμενο

επέκταση της κρατικής εργοδοσίας, στην πρώτη δεκαετία μετά το τέλος του πολέμου είναι συνάρτηση μιας γενικότερης πολιτικής στρατηγικής που κατέτεινε στην επιλεκτική και συστηματοποιημένη κατασκευή μίας εκτεταμένης τάξης-στηρίγματος, η έλλειψη της οποίας κινδύνευε να είναι μακροπρόθεσμα καταλυτική. (Τσουκαλάς, 2005, σ. 93). Οι επιλογές αυτές στερούν από την ελληνική κοινωνία τις δεκαετίες μετά τον πόλεμο την ουσιαστική ανασυγκρότηση των δομών του κράτους και την θέσπιση μέτρων που θα άμβλυαν τις διαφορές στο κοινωνικό πεδίο. Την ίδια στιγμή που η Ευρώπη οικοδομούσε ένα κράτος πρόνοιας και διένυε την ένδοξη τριακονταετία (1950-1980), η Ελλάδα ενθάρρυνε το πελατειακό κράτος που φυσικά προνόμια είχε μόνο μία συντηρητική μερίδα του πληθυσμού και των ψηφοφόρων. Έτσι, χάνεται για την Ελλάδα μία ευκαιρία ουσιαστικής δημιουργίας όχι μόνο ενός κράτους πρόνοιας αλλά και εκπαίδευσης των πολιτών σε μορφές συλλογικής έκφρασης και αλληλεγγύης και ενδυνάμωσης του κοινωνικού δεσμού, που θα αποτελούσε το καταφύγιο και την ασπίδα όχι μόνο των πιο ευάλωτων στρωμάτων, αλλά του συνόλου της κοινωνίας.

Οι δραματικές συνθήκες μετά τον πόλεμο στην Ελλάδα και οι πολιτικές επιλογές που συνδέθηκαν με αυτήν την περίοδο, απέκλεισαν στην ουσία ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας στο να έχει πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά και τους στέρησε πληθώρα κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Με την πολύ αργή εξέλιξη των δυνατοτήτων για μισθωτή εργασία στον ιδιωτικό τομέα και τα τεράστια ποσοστά ανεργίας (υπολογίζεται ότι κατά τη δεκαετία 1950-1960 πλησίαζε το 30%) είναι προφανές ότι η δημόσια απασχόληση παρουσιαζόταν ως η σημαντικότερη δυνατότητα, αν όχι και η μοναδική, για τις μεγάλες μάζες των μη χειρώνακτων εργαζομένων. Αυτό επέτρεπε, ταυτόχρονα, την ανταμοιβή και τη σταθεροποίηση μιας σημαντικής μερίδας των λεγόμενων «εθνικοφρόνων» και την κοινωνική-οικονομική εξουδετέρωση του μεγαλύτερου ποσοστού των κομμουνιστών και των αριστερών. (Τσουκαλάς, 2005, σ. 93).

Αυτό το γεγονός εξηγεί την τεράστια μετανάστευση των δεκαετιών του 1960-70 προς τις χώρες της Ευρώπης και την παρακμή και ερήμωση της επαρχίας με ταυτόχρονη γιγάντωση κυρίως της Αθήνας και άλλων μεγάλων πόλεων της Ελλάδας. “Η κοινωνική διέξοδος από τη γενικευμένη ανεργία της δεκαετίας του ’50 παρασχέθηκε από την ευρύτατη μεταναστευτική ροή, που από το 1955 ως το 1970 οδήγησε πάνω από 1.000.000 Έλληνες στα εργοστάσια της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης”. (Τσουκαλάς, 2005, σ. 119-120).

Η επταετία της χούντας στην Ελλάδα την περίοδο 1967-1974, σπρώχνει και πάλι την Ελλάδα προς τα πίσω, με δραματικές συνέπειες για το σύνολο του πληθυσμού της χώρας που

ζει σε ένα μόνιμο καθεστώς φόβου και αποκλεισμού. Οι εκτοπίσεις, οι φυλακές, τα βασανιστήρια, οι θάνατοι αριστερών, η στέρηση κάθε πολιτικού και κοινωνικού δικαιώματος και η παντελής έλλειψη ελευθερίας, στερεί και πάλι από την Ελλάδα τη δυνατότητα ανάπτυξης και κοινωνικής σταθερότητας. Η κοινωνική συνοχή είναι υπό απειλή. Αυτή η περίοδος στερεί και πάλι από την ελληνική κοινωνία την δυνατότητα ενδυνάμωσης των δομών αλλά και των θεσμών που θα βελτίωναν τις συνθήκες ζωής των πολιτών. Βέβαια η αντίσταση κατά του καθεστώτος και οι αγώνες των πολιτών βάζουν τέλος στην περίοδο της χούντας, αλλά όχι και της νοοτροπίας που έχει ξεκινήσει χρόνια πριν και στηρίζεται σε έναν ατομικιστικό τρόπο ζωής.

Από την περίοδο της μεταπολίτευσης φαίνεται να αναστρέφεται κάπως το κλίμα των περασμένων δεκαετιών στην Ελλάδα. Η μεταπολίτευση, πέραν της κοινωνικής μεταβολής που επιφέρει αλλάζοντας τις δομές που υπήρχαν στην ελληνική κοινωνία, σηματοδοτεί και το πέρας σε μία άλλη εποχή. Η έλευση του ΠΑ.ΣΟ.Κ στην εξουσία το 1981, αναδομεί το κράτος, εισάγει νέα ήθη και γίνεται μία προσπάθεια να αμβλυνθούν οι διαφορές και να αποκατασταθεί ένα κομμάτι της κοινωνίας που ήταν αποκλεισμένο. Η περίοδος αυτή όμως δεν απαλλάσσεται από τις παθογένειες που χαρακτηρίζουν την πορεία της ελληνικής κοινωνίας όλον τον 20^ο αιώνα. Οι πελατειακές σχέσεις διατηρούνται και εξελίσσονται και παρά την αναδιοργάνωση του κράτους εξακολουθεί να ισχύει η εξάρτηση από μία κρατικοδίαιτη πολιτική πραγματικότητα που στοχεύει στην διατήρηση μίας εξατομικευμένης λογικής απέναντι στον τρόπο δράσης και λειτουργίας των πολιτών. Ενώ βλέπουμε ότι κάποιες μορφές δεσμού, όπως ο εκπαιδευτικός ενισχύονται, λόγω της καθολικότητας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, σε ένα γενικό επίπεδο παραμένει μία νοοτροπία που έχει στο επίκεντρο την προσωπική εξέλιξη και όχι τη συλλογική.

Ακόμα και αν αυτή η περίοδος βοηθάει στην ενίσχυση και ισχυροποίηση του οργανικού δεσμού, στην ουσία είναι τόσο πρόσκαιρη που λίγες δεκαετίες αργότερα θα χάσει όλη τη δυναμική της και θα μιλάμε για διάρρηξη αυτού του δεσμού. “Το ζήτημα της απασχόλησης αντιμετωπίστηκε σε βάση καθαρά ατομική. Το εργαζόμενο και απασχολούμενο άτομο-φορέας κοινωνικών σχέσεων θεωρήθηκε ως αποκλειστική μήτρα κατηγοριοποίησης και ανάλυσης του κοινωνικού ιστού”. (Τσουκαλάς, 2005, σ. 260).

Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να καταστεί η οικογένεια το κυρίαρχο μέσο έκφρασης του κοινωνικού δεσμού στην Ελληνική κοινωνία. Η οικογένεια αποτελεί διαχρονικά τον ισχυρότερο δεσμό στην Ελλάδα προσπαθώντας να συγκρατήσει τις επιπτώσεις στο κοινωνικό πεδίο, από την έλλειψη και την αδυναμία που προκύπτει από έναν συγκριτικά ανίσχυρο οργανικό δεσμό. Αυτό το γεγονός είναι αποτυπωμένο και στην έρευνα πεδίου που έγινε για τις

ανάγκες του διδακτορικού. Από την οικογένεια προκύπτει όλη η μέριμνα και η φροντίδα των μελών της και κατ' επέκταση μίας ολόκληρης κοινωνίας. «Η οικογένεια είναι επίσης προφανώς και ο πυρήνας όπου οργανώνεται και η μεγιστοποίηση της απόδοσης των διαθέσιμων οικογενειακών πόρων, που προέρχονται είτε από περιουσία είτε από την εργασιακή δυνατότητα των μελών της».(Τσουκαλάς, 2005, σ. 260). Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε όταν ξέσπασε η κρίση στην Ελλάδα, σε σχέση πάντα με τον οικογενειακό δεσμό, είναι ότι η οικογένεια έχασε ένα πολύ μεγάλο μέρος της δύναμής της λόγω περικοπών και έλλειψης εισοδημάτων, που αδυνατούσε να φροντίσει τα μέλη της στον βαθμό που το έκανε παλιότερα. Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με έναν ανίσχυρο οργανικό δεσμό, λόγω όλων των παραπάνω παραγόντων που αναφέρθηκαν, έφτασαν την ελληνική κοινωνία στα όρια της και την κοινωνική συνοχή να κινδυνεύει με κατάρρευση.

Εν κατακλείδι, η ιστορική διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού στην ελληνική κοινωνία πέρασε μέσα από ιδιαίτερες συνθήκες που τον χαρακτήρισαν και τον δημιούργησαν. Λόγω ιστορικών, πολιτικών, κοινωνικών παραγόντων που εν μέρη είναι εγγενείς του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και ιδιαίτερων συγκυριών και επιλογών, όπως η απουσία ισχυρών συνδικάτων και θεσμικών τρόπων αντιμετώπισης των καταστάσεων που απειλούν στην πράξη την ισχυροποίηση του δεσμού, κατέστη αδύναμος και συνεχώς υπό απειλή. Δυστυχώς, η δεκαετής οικονομική κρίση, που παρά το γεγονός ότι ήταν παγκόσμια, έπληξε ιδιαίτερα τα μεσαία στρώματα και λιγότερο τους πιο αδύναμους κρίκους της αλυσίδας μιας διεθνοποιημένης οικονομίας, έφερε την Ελλάδα να είναι στις τελευταίες θέσεις της Ε.Ε σε ό,τι αφορά όχι μόνο το οικονομικό αλλά και το κοινωνικό πεδίο. Στο β' μέρος της διατριβής αποτυπώνεται καθαρά το βίωμα των πολιτών σε σχέση με όσα πρωτοφανή σε αγριότητα αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν.

Στη συνέχεια, ακολουθεί μία σύντομη περιγραφή του κάθε έναν από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού, δίνοντας έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά συναντάμε στην ελληνική κοινωνία.

1.10 Οικογενειακός δεσμός ή δεσμός του αίματος

Η οικογένεια όπως έχουμε ήδη αναφέρει είναι η πρώτη μορφή κοινωνικοποίησης για όλους τους ανθρώπους και σε όλες τις εποχές. Είναι το ξεκίνημα μίας πορείας που θα έχει το άτομο λειτουργώντας μέσα σ' ένα ενιαίο κοινωνικό σύνολο. Η πανάρχαια και πανανθρώπινη αυτή μορφή σχέσεων είναι κυρίαρχη και καθοριστική για όλα τα άτομα, μιας και μέσω αυτής

νοηματοδοτείται και αντικατοπτρίζεται σε έναν πρώτο βαθμό η συμμετοχή στην πρώτη ομάδα κοινωνικοποίησης – την οικογένεια – και ενισχύεται το ανήκειν.

Ο παράγοντας του αίματος αποτελεί τον ισχυρότερο ιστορικά κοινωνικό δεσμό. Το αίμα, ως θεμελιωτής της συγγένειας, αποτελούσε για όλες τις περιόδους, πριν αυτή της νεωτερικότητας, τον καθοριστικό παράγοντα συνένωσης των ανθρώπων και δημιουργίας κοινωνίας. Οι παραδοσιακές μορφές σύστασης κοινωνιών, όπως τις είδαν ο Durkheim – μηχανική αλληλεγγύη-, ο Tonnies – κοινότητα- και ο Weber – Gemeischaft-, υπήρξαν οι κύριες μορφές κοινωνικού δεσμού που στηρίχθηκαν και νομιμοποιήθηκαν με το αίμα. Ο ρόλος αυτός του λεγόμενου φυσικού και βιολογικού δεσμού υπήρξε ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανομή των θέσεων μέσα σ' ένα οργανωμένο κοινωνικό σύστημα. Όμως η νεωτερικότητα έφερε μεγάλες ανατροπές στο συγκεκριμένο θέμα. Ενώ η συγγένεια μέσω του αίματος δεν αλλάζει ουσιαστικά χαρακτήρα και εξακολουθεί να θεμελιώνει και να χαρακτηρίζει την οικογένεια, αλλάζει ωστόσο ο κοινωνικός της ρόλος. Για τη σύγχρονη εποχή και μετά τη σύσταση των πόλεων με τη σημερινή τους μορφή, η συγγένεια μέσω του αίματος αποτελεί σημαντικό αλλά όχι τον μοναδικό παράγοντα σύστασης κοινωνικού δεσμού. Ενώνει με ισχυρό τρόπο τους ανθρώπους και εδραιώνει σχέσεις αλλά υπάρχουν και άλλοι τρόποι σύστασης δεσμών άρα και άλλοι τύποι κοινωνικού δεσμού. Το αίμα αποτελεί επίσης και νομιμοποιητικό παράγοντα σε πολλά δίκαια ιθαγένειας της Ευρώπης (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 140).

Οι παράγοντες που νοηματοδοτούν την οικογένεια και εν γένει το δίκαιο του αίματος, αντανακλούν και την ισχυρή θέση αυτού του δεσμού που κρατάει τα σκήπτρα του πρωτογενούς αυτού δεσμού. Φυσικά από την εποχή της νεωτερικότητας και έπειτα, εντάχθηκαν και άλλοι δεσμοί δίνοντας το έναυσμα για ύπαρξη πολλαπλών κοινωνικών ταυτοτήτων στα δρώντα υποκείμενα.

Η παρούσα μελέτη, αφορά στον τρόπο που σήμερα δομείται και διαμορφώνεται ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία. Για τον λόγο αυτό, οι ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου τύπου κοινωνικού δεσμού, αλλά και των υπολοίπων, θα μας απασχολήσουν στο επόμενο κεφάλαιο. Περιληπτικά και μόνο, θα λέγαμε ότι ο οικογενειακός δεσμός στην Ελλάδα ήταν ιστορικά αρκετά ισχυρός και τα μέλη της οικογένειας είχαν άρρηκτους δεσμούς μεταξύ τους λόγω της υπολειμματικής κοινωνικής προστασίας που ανέκαθεν υπήρχε στην ελληνική κοινωνία. Η διαφορά με το σήμερα είναι ότι ο θεσμός της οικογένειας περνάει μία βαθιά κρίση και τα μέλη της επηρεάζονται άμεσα από αυτό. Θα πρέπει να θυμόμαστε ότι οι τύποι του κοινωνικού δεσμοί είναι αλληλοσυμπληρωμένοι και επηρεάζονται μεταξύ τους. Στην Ελλάδα το γεγονός ότι κατέρρευσε η εργασία τα χρόνια της κρίσης και τα βίαια μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής λόγω μνημονίων ισοπέδωσαν τα εισοδήματα και εκτόξευσαν

την ανεργία, είχε ως αποτέλεσμα να φτάσει η οικογένεια στα όρια της και σε πολλές περιπτώσεις να τα ξεπεράσει. Η έρευνα, που έπεται στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής, δίνει την τάση που καταγράφηκε από τους ίδιους τους ερωτώμενους σε όλα τα πεδία του κοινωνικού δεσμού.

1.11 Εκπαιδευτικός δεσμός

Ένας επιπλέον καθοριστικός παράγοντας κοινωνικοποίησης είναι το σχολείο. Η συμμετοχή στην εκπαίδευση και σε όλη τη διαδικασία που ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της ζωής ενός ανθρώπου, είναι από τους ισχυρότερους κοινωνικούς δεσμούς καθιστώντας το άτομο ικανό να οργανώσει τη ζωή του και να προσδοκά ένα πιο λαμπρό μέλλον.

Το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί θεσμοί γενικότερα αποτελούν τον δεύτερο σημαντικό παράγοντα κοινωνικοποίησης του ατόμου. Σε κάποιες μάλιστα κοινωνίες, όπως π.χ. στην ελληνική ή τη γαλλική, όπου τα εκπαιδευτικά συστήματα κατέχουν υψηλή θέση στην εύρυθμη λειτουργία του κράτους και των θεσμών, η συμμετοχή στην εθνική εκπαίδευση θέτει το θεμέλιο στη συμμετοχή στους δημόσιους θεσμούς και διαμορφώνει το δημόσιο προφίλ του ατόμου σε αντίθεση με το ιδιωτικό προφίλ που κατασκευάζεται μέσα από τη συμμετοχή στην οικογένεια. Η συμμετοχή στο σχολικό θεσμό καθορίζει, επίσης την πορεία της επαγγελματικής εξέλιξης του ατόμου με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κατασκευή της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας του, διαμορφώνει το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον πέραν του οικογενειακού και πλέκει το νήμα του δεσμού της πνευματικής κοινωνικοποίησης που συνοδεύει το άτομο σε ολόκληρη τη ζωή του (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 148).

Η εκπαιδευτική διαδικασία, είναι το κυρίαρχο στοιχείο για τη διατήρηση των κοινωνικών τάξεων και η συμμετοχή των ατόμων σε αυτή καθορίζει σε σημαντικό βαθμό, συνεπικουρικά με την οικογένεια, τη θέση και το status των συμμετεχόντων στην πορεία της ζωής τους. Για την ελληνική κοινωνία, η συμμετοχή στην εκπαίδευση σηματοδότησε και συνδέθηκε με επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα. Ιδίως μετά τη δεκαετία του 1960, η εκπαίδευση στην Ελλάδα αρχίζει και αποκτά έναν ρόλο ανοδικής κινητικότητας, καλυτέρευσης των συνθηκών ζωής και προσωπικής καταξίωσης μέσω μιας καλής εκπαιδευτικής πορείας και επαγγελματικής ανέλιξης.

Από τις πρώτες έρευνες κατά τη δεκαετία του '70 στον χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, βλέπουμε μέσα από παγκόσμια γνωστές έρευνες, όπως αυτή του Pierre Bourdieu, για τους κοινωνικούς κληρονόμους, την κοινωνική διάκριση και τον ρόλο των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην ταξική αναπαραγωγή, ή τη θεωρία του Raymon Boudon για την ανισότητα ευκαιριών και την άνιση πρόσβαση στην εκπαίδευση. Ολόκληρος ο

εκπαιδευτικός δεσμός είναι έτσι οργανωμένος και στοχοθετημένος ώστε να προστατεύει τις ανώτερες τάξεις μέσα από την επιταγή σε συμμετοχές σε ελιτίστικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και να κατοχυρώνει μόνον εκείνους που έχουν ήδη την κοινωνική κατοχύρωση από την οικογένεια και την καταγωγή. Στην πραγματικότητα, η σχολική κοινότητα μέσα από έναν πανίσχυρο μηχανισμό εντάσσει ή αποκλείει το άτομο πρώτα στο σχολείο και μετά στην κοινωνία (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 148-149).

Για τον λόγο αυτό, η συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία και κατ' επέκταση ο εκπαιδευτικός δεσμός, καθορίζουν σε πολύ μεγάλο ποσοστό την έννοια του ανήκειν και της συμμετοχής των ατόμων-πολιτών σε κάτι ευρύτερο και ουσιαστικότερο που είναι η σύνδεσή τους με τους άλλους και τελικά η κοινωνική συνοχή. Το όραμα για μία καλή εκπαίδευση και με όσο περισσότερα εφόδια, είναι κάτι που κυριάρχησε στην ελληνική κοινωνία για δεκαετίες. Οι ιδιωτικές δαπάνες στην Ελλάδα για πληρέστερη μόρφωση είχαν εκτοξευθεί και τα ποσοστά των σπουδαστών στην ανώτατη εκπαίδευση ήταν κατά πολύ υψηλότερα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Στην παρούσα έρευνα, η διερεύνηση του εκπαιδευτικού δεσμού μας δίνει πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα, μιας και το όραμα για μία καλή εκπαιδευτική πορεία με στόχο την τριτοβάθμια εκπαίδευση, αρχίζει και αμφισβητείται από τους νέους γονείς. Η οικονομική κρίση και η μαζική μετανάστευση νέων επιστημόνων για εύρεση εργασίας στο εξωτερικό, κλόνισε τη μέχρι πρωτινός πανίσχυρη πεποίθηση και φιλοδοξία για ποιοτικές σπουδές. Η καταγραφείσα τάση σήμερα είναι να υπάρξει μία δουλειά. Η πεποίθηση ότι οι καλές σπουδές μπορούν να δώσουν λύσεις, δεν είναι πλέον τόσο ισχυρή. Αναλυτικά τα αποτελέσματα και τις ερμηνείες του παρόντος δεσμού, θα τις δούμε στη συνέχεια, στο αντίστοιχο κεφάλαιο της εμπειρικής έρευνας.

Όπως και να έχει, ο εκπαιδευτικός δεσμός είναι ή τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι προτεραιότητα μίας οργανωμένης πολιτείας για να συγκρατεί και ενώνει με θετικό τρόπο τους πολίτες μεταξύ τους και να αμβλύνει τις διαφορές επενδύοντας στα θετικά πρότυπα που η εκπαίδευση μπορεί να δώσει.

Για πολλές δημοκρατικές χώρες, η εκπαίδευση του πολίτη και η δημοκρατική εκπαίδευση θεωρούνται ως τα κύρια μέσα για την ενδυνάμωση της απαραίτητης για το κράτος κοινωνικής συνοχής. Είναι καθολικά αποδεκτό ότι για να μπορέσει να ευδοκιμήσει η δημοκρατία, θα πρέπει να διδαχθούν οι πολίτες να είναι δημοκράτες (Enslin et al., 2001). Παρ' όλα αυτά, η εκπαίδευση του πολίτη εξακολουθεί να θεωρείται από ορισμένους κύκλους ως κάτι αμφιλεγόμενο (Healy, 2017, σ. 264)

Η αποφυγή της σχολικής διαρροής και η ελαχιστοποίηση των παραγόντων που οδηγούν σε αποκλεισμό, είναι ένα μείζον ζήτημα. Η εκπαιδευτική διαδικασία είναι το αμέσως επόμενο βήμα μετά την οικογένεια για τη θωράκιση του ατόμου και την ομαλή του ένταξη στην κοινωνία. Οι συγκυρίες των τελευταίων ετών δεν είναι βοηθητικές. Το κλίμα έχει αλλάξει και οι προτεραιότητες πλέον έχουν μετατοπιστεί. Η αποσταθεροποίηση του εκπαιδευτικού δεσμού είναι το πρώτο βήμα για την διατάραξη της κοινωνικής συνοχής.

1.12 Οργανικός δεσμός

Αν η οικογένεια είναι ο πρωταρχικός δεσμός κοινωνικοποίησης και η εκπαίδευση ο βασικός πυλώνας διατήρησης της συνοχής σε μία κοινωνία, ο οργανικός δεσμός είναι αυτός που τροφοδοτεί όλα τα προηγούμενα και τα εντάσσει σ' ένα πλαίσιο ισορροπίας και εύρυθμης λειτουργίας από την εποχή της νεωτερικότητας έως και σήμερα. Η σχέση με την εργασία, η συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία και η μέριμνα στο να υπάρχει τομέας απασχόλησης για όλους είναι η ουσία του οργανικού δεσμού.

Ο οργανικός δεσμός εξασφαλίζεται μέσα από τη συμμετοχή στην εργασία. Η συμμετοχή στον εκσυγχρονισμό αποτελεί κεντρική και υπέρτατη αξία των δυτικών, δημοκρατικών και νεοφιλελεύθερων κοινωνιών μας, χωρίς ουδόλως να έχει χαθεί η αξία της συμμετοχής στη βιομηχανική και τη μεταβιομηχανική παραγωγή. Οι κοινωνίες μας εξασφαλίζουν έναν ισχυρό κοινωνικό δεσμό σε αυτούς που απασχολούνται πλήρως, που συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή, που είναι ανταγωνιστικοί, που κατέχουν πιστοποιημένες δεξιότητες, που εκσυγχρονίζονται. (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 151).

Ο σύγχρονος δυτικός πολιτισμός δομήθηκε πάνω στην εργασία. Είναι το πλαίσιο ασφάλειας, ευημερίας και ένταξης για τους πολίτες και σηματοδοτεί την πορεία τους μέσα στο χρόνο. Ο οργανικός δεσμός είναι το απαραίτητο συστατικό της σύγχρονης κοινωνίας για ένταξη και αποδοχή. Είναι οι σχέσεις τυπικές και άτυπες που οργανώνουν και κινητοποιούν τους εργαζόμενους ώστε να μετέχουν στην όλη αυτή διαδικασία. Δυστυχώς τα τελευταία χρόνια, η σχέση με τον οργανικό δεσμό αποδυναμώθηκε. Άλλαξε η ίδια η εργασία. Οι νέες μορφές ευέλικτης εργασίας, η αποσταθεροποίηση από ένα πλαίσιο ασφάλειας και σίγουρης απασχόλησης, τα πολύ μεγάλα ποσοστά ανεργίας και τα μεγάλα διαστήματα ανθρώπων εκτός της παραγωγικής διαδικασίας, επαναπροσδιόρισαν τις συνθήκες που παραδοσιακά πλαισίωναν αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού. Η παρούσα διατριβή, έγινε με έναυσμα και κίνητρο την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και τις συνέπειες αυτής στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Η εργασία, πέραν από την άμεση σύνδεση με το εισόδημα και την εξασφάλιση ενός τρόπου ζωής, παρέχει και επιπλέον κίνητρα για τους πολίτες. Είναι η σχέση με την ίδια τη ζωή

σε όλες τις πτυχές της. Τόσο σε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό πεδίο, όσο και σε ψυχολογικό, η εργασία είναι το κατ' εξοχήν μέσο που ενσωματώνει τους ανθρώπους στο πλαίσιο της ίδιας τους της ύπαρξης. Η απουσία αυτής ισοδυναμεί με κατάρρευση από το κοινωνικό γίγνεσθαι και πυροδοτεί μία σειρά εξελίξεων που έχουν να κάνουν με διαδικασίες απόρριψης και τελικά αποκλεισμού από την ίδια την κοινωνία.

Ο οργανικός δεσμός αποδυναμώνεται, χαλαρώνει ή διαρρηγνύεται όταν το καθεστώς που βιώνει το άτομο μέσα από την άσκηση απασχόλησης είναι αβέβαιο, επισφαλές, υποτιμημένο, χαμηλού κύρους, ακόμα και ανύπαρκτο. Το εργασιακό καθεστώς του ατόμου δεν επηρεάζει μόνο τον τομέα της απασχόλησης, αλλά συνδέεται με ολόκληρη τη διαδικασία της επαγγελματικής του ενσωμάτωσης. Με άλλα λόγια, συνδέεται και με την απόλαυση των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων που στο παρόν σύστημα είναι άμεσα συνδεδεμένα με το εργασιακό καθεστώς του ατόμου (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 151).

Τα τελευταία χρόνια ο κόσμος της εργασίας άλλαξε ραγδαία στην Ελλάδα. Οι εργασιακές συνθήκες έγιναν πολύ δύσκολες και οι επιτασσόμενες ευέλικτες μορφές απασχόλησης μετέβαλαν οριστικά ό,τι γνωρίζαμε πριν για την σταθερότητα και την ασφάλεια στην εργασία. Όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και συνολικά στην Ευρώπη, με επίκεντρο τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, που έχουν πληγεί περισσότερο από την κρίση, η εργασία έχασε το περιεχόμενό της και κατέστη σε ένα πεδίο παρατεταμένης επισφάλειας και αβεβαιότητας. Η ελληνική κοινωνία πλήρωσε βαρύ τίμημα ως προς το γεγονός της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, μιας και σε πολλές περιπτώσεις επιβλήθηκαν ακραία ευέλικτα μορφές απασχόλησης, μόνο και μόνο γιατί πλέον ο νόμος είναι ευνοϊκός ως προς αυτές. Η κρίση και η απορρύθμιση στην αγορά εργασίας μεταφράστηκε σε κρίση και απορρύθμιση στον οργανικό δεσμό. Οι εργασιακές σχέσεις πέρασαν σε άλλο επίπεδο ορισμού τους και η παρούσα συγκυρία έφερε στην επιφάνεια όλες τις παρενέργειες ενός ελλειμματικού πλαισίου προστασίας των πολιτών, με αποτέλεσμα να πληγεί, όσο ποτέ άλλοτε, ο οργανικός δεσμός.

Η απασχόληση συνδέεται άμεσα και με το σύστημα ασφάλισης. Η πρόσβαση στο Ε.Σ.Υ., μέχρι πρότινος, ήταν μέσω της απασχόλησης. Δικαιούμαστε υγειονομικής περίθαλψης υπό τον όρο ότι είμαστε απασχολούμενοι, και άρα ασφαλισμένοι. Η ραγδαία μεταβολή στο εργασιακό πεδίο, έφερε στην επιφάνεια και το ζήτημα αυτό. Η αποκοπή από την εργασία, η πρωτοφανής ανεργία, όπως επίσης και η αδήλωτη ή υποδηλωμένη εργασία, έπληξαν ακόμα πιο σφόδρα την κατάσταση στο κοινωνικό πεδίο και κατέστησαν το κλίμα ακόμα πιο δραματικό από ό,τι περιμέναμε. Ο οργανικός δεσμός είναι αυτός που πρώτα απ' όλους τους άλλους τύπους κοινωνικού δεσμού υπέστη ρήγμα. Αυτό όμως που έφερε είναι ότι

συμπαρέσυρε μαζί του και τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού γιατί ήταν εντελώς ανοχύρωτη και απροστάτευτη η κοινωνία για ν' ανταπεξέλθει στο ραγδαίο αυτό χτύπημα.

“Οι έρευνες και η συζήτηση στην Ελλάδα, εστιάζουν τα τελευταία χρόνια στις αρνητικές μεταβολές στις εργασιακές σχέσεις, στην αύξηση της ευελιξίας στην εργασία, με ό,τι αυτή συνεπάγεται, στη δραματική μείωση του κοινωνικού κράτους και στη συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων” (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 153).

Η αποτυχία στον εργασιακό τομέα δυστυχώς επηρέασε και μεταφέρθηκε και σε όλες τις υπόλοιπες μορφές της κοινωνικής ζωής. Η ευελιξία διάβρωσε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας. Ο κοινωνικός δεσμός έδειξε τα πρώτα σημάδια διάρρηξής του. Η ευελιξία στις εργασιακές σχέσεις ατόνησε και την προσπάθεια μιας σταθερής και απρόσκοπτης πορείας. Η ευελιξία έφθειρε όλους τους τομείς στους οποίους τα άτομα επένδυσαν την κοινωνική τους ζωή. “Τα στοιχεία της ευέλικτης εργασίας διεύρυσαν τον χαρακτήρα των εργαζομένων οι οποίοι αναγκάστηκαν να παίζουν πλέον με αυτούς τους κανόνες” (Sennett, 1999, σ. 63).

Η ένταση με την οποία αποδυναμώθηκε ο οργανικός δεσμός λειτούργησε ως καταπέλτης για το μεγαλύτερο στρώμα της ελληνικής κοινωνίας, που ξαφνικά ευελικτοποιήθηκε και αποδυναμώθηκε όλη του η ζωή. Οι πιο ευάλωτες και αδύναμες ομάδες είναι αυτές που χτυπήθηκαν πρώτες. Με τον καιρό, έγινε σαφές και ορατό ότι ένα πολύ μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας έχει πληγεί και οι κοινωνικές ανισότητες έγιναν αδυναμία άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων, πλησιάζοντας ένα βήμα πιο κοντά στη διάρρηξη του δεσμού. Η αποσταθεροποίηση της εργασίας και οι νέοι τρόποι που εφευρέθηκαν για τη συνέχιση των εργασιακών σχέσεων, έπληξαν βάνανυσα την απασχόληση και στέρησαν πολύτιμα εργαλεία άμυνας από τους εργαζόμενους. Αυτό συνεπάγεται ότι στις πιο πολλές περιπτώσεις είναι ανήμποροι να αντιδράσουν και υπομένουν όλες τις επιπτώσεις που συνεπάγεται αυτή η κατάσταση. Δεν είναι μόνο τα παγιωμένα ποσοστά ανεργίας, ούτε η καθιέρωση όλων των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αυτό που δυσκολεύει την κατάσταση. Το πραγματικά ανησυχητικό στην όλη αυτή διαδικασία είναι ότι απομακρύνεται η πεποίθηση ότι όλο αυτό θα αντιστραφεί. Η ραγδαία μεταβολή στις εργασιακές σχέσεις, επέφερε μεγάλο πλήγμα στη φύση του οργανικού δεσμού. Η απασχόληση μέσω της εργασίας έγινε ζητούμενο και οι ισορροπίες διαταράχθηκαν. Ο κόσμος της εργασίας άρχισε να βιώνει, ίσως για πρώτη φορά στην πρόσφατη ιστορία, ότι είναι τρομακτικό το να υφίστασαι ένα τέτοιο πλήγμα στον εργασιακό τομέα, γιατί συμπαράσχει ολόκληρη τη ζωή σου.

Σίγουρα ο οργανικός δεσμός τίθεται υπό νέα βάση. Όπως θα δούμε αναλυτικά και στο δεύτερο μέρος της διατριβής, μπήκαν τα θεμέλια μίας αλματώδους επισφάλειας και οι εργαζόμενοι είναι εκτεθειμένοι απέναντι στη διάρρηξη αυτού του κοινωνικού δεσμού. Στην

έρευνα που ακολουθεί, θα δούμε μέσα από τις μαρτυρίες και τα βιώματα των εργαζόμενων ότι ένα ισχυρό ανάχωμα στην ελληνική κοινωνία της διάρρηξης του οργανικού δεσμού, είναι η οικογένεια. Δυστυχώς όμως στις μέρες μας γίνεται αντιληπτό ότι και τα όρια της οικογένειας είναι εύθραυστα και, σε πολλές περιπτώσεις, δεν αρκούν για να καλύψουν το κενό που αφήνει η απορρύθμιση του σημαντικότερου δεσμού από την εποχή της νεωτερικότητας και μετά, που είναι ο οργανικός.

1.13 Δεσμός προσωπικών επιλογών

Ο επόμενος τύπος κοινωνικού δεσμού εσωκλείει όλες μας τις επιλογές που πηγάζουν από έναν δικό μας κύκλο φίλων και αγαπημένων προσώπων. Είναι το δικό μας στίγμα και οι καθαρά δικές μας επιλογές που μας δένουν, μας αντιπροσωπεύουν και μας συντροφεύουν στην πορεία της ζωής μας. Είναι οι φίλοι, οι σύντροφοι, οι σύζυγοι και όλοι εκείνοι οι άνθρωποι που μαζί τους επιλέξαμε να έχουμε μία κοινή πορεία.

Ονομάζεται δεσμός προσωπικών επιλογών γιατί το άτομο καλείται να επιλέξει μόνο του ή σχεδόν μόνο του άλλα άτομα που χαρακτηρίζει το ίδιο κοντινά σ' αυτό. Κορυφαία αυτών των επιλογών είναι η επιλογή συντρόφου με τον οποίο το άτομο θα φτιάξει τη δική του οικογένεια. Ο τύπος αυτός δεσμού κινητοποιεί το ήδη υπάρχον κεφάλαιο του ατόμου το οποίο όπως είπαμε προσλαμβάνει μέσα από τους προηγούμενους τύπους δεσμού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός δικού του περιβάλλοντος ζωής και έκφρασης που χαρακτηρίζουν την ενηλικίωσή του (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 154).

Όλες λοιπόν οι επιλογές της ελεύθερης βούλησης του ατόμου εντάσσονται σε αυτόν τον τύπο του κοινωνικού δεσμού. Είναι όλα όσα προσπαθήσαμε να πετύχουμε και όλα όσα μπορέσαμε τελικά. Οι φίλοι μας, το σπίτι που ζούμε, οι σύντροφοι και όλες οι παράμετροι που χαρακτηρίζουν την ιδιοσυγκρασία μας, τον τρόπο ζωής μας και τις επιλογές που εμείς οι ίδιοι ορίσαμε για τον τρόπο που θέλουμε, ή καλύτερα που μπορούμε να ζήσουμε. Αυτές οι επιλογές δεν είναι πάντα τυχαίες. Ο τρόπος με τον οποίο μεγαλώσαμε, το οικογενειακό μας περιβάλλον, η εκπαίδευση και γενικά ο τρόπος ζωής μας επιβάλουν και τις αντίστοιχες προσωπικές μας επιλογές. Είναι συνήθως το αποτέλεσμα των επιλογών αυτός ο δεσμός και έχει σπουδαίο ρόλο στη ζωή μας, αφού μας χαρακτηρίζει και μας συντροφεύει δια βίου. Ίσως να είναι τελικά ο πιο ορατός τύπος κοινωνικού δεσμού, μαζί με τον οικογενειακό.

Αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού, είναι άμεσα επηρεασμένος από τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις που έχουμε και από τον τρόπο με τον οποίο εκπαιδευτήκαμε να βλέπουμε και να βιώνουμε τη ζωή. Είναι όλες μας οι συνήθειες και η προσπάθειά μας να ανήκουμε σε έναν περίγυρο τον οποίο εμείς δημιουργήσαμε. Στον τύπο αυτόν γίνεται πράξη η

πολιτική, κατά τον Αριστοτέλη, φύση του ανθρώπου. Οι φίλοι είναι το μέσον για να ενταχθούμε σε μία ομάδα και έτσι να συνεχίσουμε.

Η φιλία είναι μία ενδιαφέρουσα μορφή σχέσης, κατέχοντας κεντρικό ρόλο σε πολλά ζητήματα της προσωπικής μας ευημερίας, γεγονός που καθιστά την παραμέλησή της στη δημόσια ζωή ακόμη πιο αξιοσημείωτη. Αντίθετα με άλλες μορφές σχέσεων, όπως είναι ο γάμος, δεν σηματοδοτούμε την έναρξη ή τη διάλυση μιας φιλικής σχέσης με κοινωνικές τελετές (White, 1999). Αντ' αυτού, την εκτιμούμε ακριβά, όχι μόνο για ό,τι μας παρέχει, αλλά επειδή βλέπουμε στις βαθύτερες φιλικές μας σχέσεις όλα όσα αξίζουν για μία κοινή ζωή. Ίσως είναι αυτό που ενθάρρυνε τον Pahl, (2000) να αναφέρει τη φιλία ως μία αλληγορία ηθικής, όπως εξίσου τον οδήγησε να ισχυριστεί ότι η φιλία είναι εκείνη η μορφή σχέσης η οποία, παρότι δεν βασίζεται στη συγγένεια, εισάγει ένα ηθικό στοιχείο στη συμπεριφορά μας (Healy, 2013/2017, σ. 90).

Η φιλία επιβάλλει διάδραση με τους ανθρώπους που εμπλεκόμαστε συναισθηματικά και η κοινή πορεία, αλλά και η κοινή ιστορία μαζί τους, μας ωθούν να αναπτύξουμε και να εδραιώσουμε τον δεσμό των προσωπικών επιλογών από τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής μας.

Ο χρόνος που περνούμε μαζί, εξερευνώντας ο ένας τον χαρακτήρα του άλλο, δοκιμάζοντας, συμπαθώντας, αντιπαθώντας, ανταλλάσσοντας ιδέες κ.ο.κ, χτίζει έναν δεσμό μεταξύ δύο ανθρώπων. Αυτή η εξελικτική πορεία της ζωής του ενός με τον άλλον, είναι μοναδική σε κάθε ζευγάρι φίλων και δημιουργεί την κοινή τους ιστορία (Healy, 2013/2017, σ. 108).

Στον τύπο αυτόν του κοινωνικού δεσμού τα άτομα επιλέγουν όλες τις παραμέτρους της προσωπικής τους ζωής. Είναι σαφές ότι ο συγκεκριμένος τύπος δεσμού επηρεάζεται σε έναν βαθμό και από τους προηγούμενους. Τόσο ο οικογενειακός, ο εκπαιδευτικός, όσο και ο οργανικός είναι καθοριστικοί ως προς τις επιλογές μας και σημαντικοί ως προς την πορεία που θελήσαμε και μπορέσαμε να χαράξουμε. Το σημαντικό είναι ότι όλοι οι τύποι κοινωνικού δεσμού αλληλοεπηρεάζονται και εξαρτώνται άμεσα ο ένας απ' τον άλλον.

Συμπληρώνουν ο ένας τον άλλον και προσδιορίζουν τις συνθήκες μέσα στις οποίες τελικά ζούμε.

1.14 Πολιτικός-Εθνικός δεσμός

Η συλλογική έκφραση του κοινωνικού δεσμού, σε ένα ευρύ και ενιαίο σύνολο αντικατοπτρίζεται και τεκμηριώνεται στον πέμπτο και τελευταίο τύπο. Η συλλογική έκφραση των στοιχείων που δένουν, ενώνουν και κρατούν μία κοινωνία συνεκτική, αποτυπώνονται σε αυτόν τον τύπο του κοινωνικού δεσμού με γνώμονα την ιδιότητα του πολίτη, αλλά και το κοινό

συμφέρον μιας κοινωνίας για ευημερία και συνέχεια. Είναι όλες οι συλλογικές μορφές έκφρασης που συναντάμε σε ένα οργανωμένο σύνολο. Είναι τα σωματεία, τα κόμματα, οι αθλητικοί όμιλοι, οι θρησκείες και όλες εκείνες οι κοινές συμμετοχές κάτω από το πρίσμα μία οργανωμένης κοινωνίας.

Ο πέμπτος τύπος δεσμού αποτελεί τον τύπο εκείνο που εσωτερικεύουν τα μέλη μίας δημοκρατικής κοινωνίας δυτικού τύπου. Συνιστά την εσωτερίκευση εκείνων των αξιών, των ταυτοτήτων και της λειτουργίας ενός πολιτικού συστήματος, στο πλαίσιο της εθνικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που κατασκευάζουν οι πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη (citizenship, citoyennete), όπως ο Marshall την εννοεί, δημιουργεί αυτόματα ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μέσα από μία πολύπλοκη εκμάθηση που διαρκεί μία ζωή. Το απλό μέλος μίας ομάδας ή μιας κοινωνίας γίνεται ενεργός πολίτης, γεγονός που συνεπάγεται μία σειρά από δραστηριότητες, αποφάσεις και συνέπειες. Με άλλα λόγια ο δεσμός της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας είναι ένας πολύ σύνθετος τύπος δεσμού, ανώτερος ως κατασκευή τους υπόλοιπους, ο οποίος προϋποθέτει την καλή λειτουργία όλων των προηγούμενων. Ιστορικά έπεται όλων των προγενέστερων και είναι προϊόν αγώνων και κοινωνικών κατακτήσεων. Είναι ο τύπος δεσμού που ανοίγει την πύλη στην εξασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων, δηλαδή στην ελεύθερη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 157).

Η συλλογική έκφραση της αλληλεγγύης, της συμμετοχής, της ανεκτικότητας στο διαφορετικό, της αντίληψης για μια κοινή πορεία, αλλά και της ανάγκης για το εμείς, είναι όλα όσα κάνουν αναγκαίο και επιβεβλημένο αυτόν τον δεσμό. Οι ανθρώπινες σχέσεις με την πολυπλοκότητά τους, αλλά και οι διαφορετικές ανάγκες και αξίες μέσα σε μία οργανωμένη κοινωνία, έχουν καταστήσει στις μέρες μας πολύ δύσκολη τη συνύπαρξη και τη συμμετοχή απ' όλους τους πολίτες στις αξίες που πρεσβεύει αυτός ο δεσμός. Οι κοινωνικές πολιτικές, αλλά και η εκπαίδευση μίας κοινωνίας στην κουλτούρα του 'εμείς', είναι στοιχεία που ολοκληρώνουν και ενισχύουν ακόμα περισσότερο αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού. Οι ατομοκεντρικές κοινωνίες, μία εξ' αυτών είναι και η Ελληνική, δεν δίνουν την απαραίτητη αξία σε αυτόν τον δεσμό και οι συλλογικές εκφάνσεις όλου αυτού του πλαισίου αποδυναμώνονται και πλήττουν μεγάλες κοινωνικές ομάδες και ιδίως τις ευπαθείς.

Η πολιτική κοινότητα συχνά έχει ασχοληθεί με ζητήματα που σχετίζονται με τις ανθρώπινες σχέσεις (Honohan, 2008). Η ικανότητα της να επιτύχει μία σύνδεση, πέρα και πάνω από κάθε στενό πλαίσιο ομάδων ή παραδόσεων, καθώς και η δέσμευσή της να επικοινωνήσουν μέσω πολλαπλών αφοσιώσεων αποτελούν ορισμένους από τους κυριότερους παράγοντες ύπαρξης δεσμών μέσα σ' ένα δημοκρατικό πλαίσιο. (Darlington-Hammond, 1997).

Η δημοκρατία από τη φύση της και περισσότερο από κάθε άλλη μορφή διακυβέρνησης, πρεσβεύει ένα ανθρωποκεντρικό επίπεδο, μια αίσθηση του εμείς. Προσφέρει την ύπαρξη ενός οράματος για μία ιδεατή διακυβέρνηση, η οποία θα καλύπτει και θα προστατεύει όλους τους πολίτες. Η προσέγγιση του “εμείς” και η ταυτόχρονη απομάκρυνση του “εσύ”, αποτελούν παράγοντες ένταξης, μειώνοντας τις πιθανότητες εμφάνισης αποκλεισμού (Healy, 2013/2017, σ. 69-70).

Ο συλλογικός δεσμός επιτάσσει μία σύμπραξη μεταξύ μας και επίσης μας ωθεί στη δημιουργία ενός χώρου κοινής πορείας, που μέσω της συμμετοχής μάς επιτρέπει να ανήκουμε κάπου. Η πολυπόθητη κοινωνική συνοχή μόνο έτσι μπορεί να επιτευχθεί. Το πόσο οργανωμένη είναι μία κοινωνία φαίνεται και από τον τρόπο που καλλιεργεί, προστατεύει και προσαρμόζει αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού. Η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, δίνει το έναυσμα για μία πολύ αξιοπρεπή και απρόσκοπτη πορεία, μόνο που σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι ούτε οι συνθήκες κατάλληλες, ούτε η κοινωνική προστασία αποτελεσματική ώστε να πετύχουμε αυτό το αποτέλεσμα. Η συμμετοχή είναι η λέξη-κλειδί για αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού. Η συμμετοχή σε όλα τα επίπεδα και με όλες τις μορφές. Η συμμετοχή σημαίνει κοινωνική συνοχή.

Η συμμετοχή των πολιτών, με έναν τρόπο, συσχετίζεται άμεσα με την κοινωνική συνοχή. Βάσει των πιο παραδοσιακών κοινωνικών επιστημών, οι μελέτες για την κοινωνική συνοχή ξεκινούν με την υπόθεση ότι, μελετώντας τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του δεσμού και τον τρόπο που οι άνθρωποι παραμένουν ενωμένοι, μπορούμε να αποκτήσουμε τις απαραίτητες γνώσεις για την ίδια την κοινωνία. Είναι οι ίδιοι αυτοί παράγοντες που δημιουργούν κοινωνική συνοχή (οι οποίοι αντιστρέφονται δημιουργούν κοινωνικό κατακερματισμό) και που κατά γενική ομολογία, αναλύοντάς τους, μπορούμε να δουλέψουμε θέματα ισότητας, ενσωμάτωσης κοινωνικών δικτύων, κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνικής πολιτικής (Healy, 2017, σ. 70).

Αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού, είναι η συνύπαρξη διαφορετικών ομάδων, πεποιθήσεων, αξιών, πολιτισμών που τους ενώνει το γεγονός ότι είναι συμμετέτοχοι στο ίδιο κράτος. Είναι πολίτες στο ίδιο κράτος και συμπλέουν με στόχο την ευημερία και την κοινωνική συνοχή. Ένα εξαιρετο παράδειγμα τέτοιας σύμπραξης είναι η περίπτωση της Αμερικής, που τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο ενσωμάτωσης διαφορετικών κοινωνικών και πληθυσμιακών ομάδων, κατόρθωσε να συγκρατήσει και να ενώσει τα διαφορετικά συστατικά μεταξύ τους, δημιουργώντας κάτι νέο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν αντιθέσεις, αποκλεισμοί και ευπαθείς ομάδες στις ΗΠΑ. Αποτελεί ένα παράδειγμα δημιουργίας ενός συλλογικού δεσμού, που κατόρθωσε να επιτύχει, κάτι που για πολλές κοινωνίες είναι ζητούμενο.

Η Αμερική, σαν ένα “μπολ σαλάτας- salad bowl”, υποδηλώνει ότι διαφορετικά υλικά, τα οποία κρατούν μέρος της ιδιότητας τους, αποτελούν μέρος ενός μεγαλύτερου καινούριου συνόλου. Εξετάζοντας περαιτέρω αυτή τη μεταφορική έννοια, θα λέγαμε ότι τα συστατικά για τη σαλάτα συμβάλλουν στο τελικό προϊόν, όταν ταυτόχρονα αυτά τα μεμονωμένα υλικά είναι από όλους ορατά (ντομάτα, μαρούλι κοκ) (Healy, 2017, σ. 81).

Το σίγουρο είναι ότι ο συλλογικός δεσμός είναι διαφορετικός από έθνος σε έθνος και από κράτος σε κράτος, μιας και αλλάζουν οι αξίες και οι προτεραιότητες πάνω στις οποίες δομήθηκε αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού. Η διασφάλιση του συλλογικού δεσμού είναι πρωταρχικής σημασίας και απαραίτητο συστατικό για τη συνέχιση της ίδιας της κοινωνίας. Η έννοια του συλλογικού δεσμού διαπερνάει όλες τις προηγούμενες μορφές δεσμού και μας καθορίζει όχι μόνο ως πολίτες ενός κράτους, αλλά ως ανθρώπους πάνω απ’ όλα. Η διάρρηξη του δεσμού σημαίνει αδυσώπητες συνέπειες και οδηγεί μία κοινωνία σε μαρασμό.

Ο κοινωνικός δεσμός μέσα από τη χαλάρωση και τη ρήξη του αποτελεί έναν σημαντικότερο παράγοντα κατασκευής του φαινομένου του αποκλεισμού και κάθε μορφής κοινωνικής παθολογίας. Την ίδια στιγμή, ο ισχυρός κοινωνικός δεσμός μέσα από την ανάπτυξη της αλληλεγγύης και της ισχυρής κοινωνικής συνοχής, συγκροτεί τον κύριο παράγοντα της εύρυθμης λειτουργίας των κοινωνιών μας (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 159).

Κυρίως η αλληλεγγύη είναι μία έννοια η οποία καλλιεργείται και πηγαίνει πάντα μαζί με την έννοια του σεβασμού. Του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των ανθρώπων που έτυχε ή επιλέξαμε να συμβιώνουμε προσδοκώντας ένα πιο φωτεινό αύριο. Τον ανθρώπων που συνυπάρχουμε σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Των συμπολιτών μας που σε συλλογικό επίπεδο θα αρκούσε να μας ενώνει το συναίσθημα της αλληλεγγύης, ώστε να συνυπάρχουμε με γνώμονα την συμπερίληψη και την ένταξη.

Κεφάλαιο 2 Πολιτικές προστασίας των διαφορετικών τύπων δεσμού και η συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων

Το ζήτημα της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι καθοριστικό για την ομαλή λειτουργία της κάθε κοινωνίας, την διασφάλιση μιας αξιοπρεπούς ζωής και του σεβασμού της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Ξεκινώντας από το γεγονός ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχουν ανισότητες το ζητούμενο είναι να υπάρξει ένα πλαίσιο προστασίας των κυριαρχικών δικαιωμάτων που, μέσω πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και αποτελεσματικών μέτρων παρέμβασης και προστασίας, να αμβλύνουν κατά το δυνατό τις διαδικασίες αποκλεισμού που δημιουργούνται όταν μέσω της συσσώρευσης κοινωνικών μειονεκτημάτων, κάποιοι άνθρωποι ή και κοινωνικές ομάδες ωθούνται στο περιθώριο. Η αποτελεσματικότητα των κοινωνικών πολιτικών κρίνεται στον χρόνο επέμβασής τους, όταν δηλαδή δεν θα είναι πολύ αργά για να παρέμβει κάποιος. Όσο πιο ανοχύρωτη είναι μία κοινωνία, τόσο πιο δύσκολο είναι να υπάρξει ένα ουσιαστικό πλαίσιο προστασίας για όσους το χρειάζονται. Μίας βοήθειας την οποία δικαιούνται ως μέλη της κοινωνίας και ως πολίτες.

Τα τελευταία χρόνια, λόγω της οικονομικής κρίσης – που μετράει ήδη μία δεκαετία – η κατάσταση στην Ελλάδα οξύνθηκε και αναδύθηκαν στην επιφάνεια προβλήματα που κάποια χρόνια πριν, είτε δεν υπήρχαν, είτε με κάποιον τρόπο μπορούσαν να θεωρηθούν διαχειρίσιμα. Σήμερα η καταπάτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων και η μη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά ωθεί κοινωνικές ομάδες στο περιθώριο και επαναπροσδιορίζει τον ρόλο του κοινωνικού δεσμού, ο οποίος διαμορφώνεται μέσα σε συνθήκες γενικευμένης επισφάλειας. Η αποδόμηση της κοινωνικής προστασίας, η έλλειψη ενός προστατευτικού πλαισίου, καθώς και οι υπολειμματικές κοινωνικές πολιτικές, έχουν δημιουργήσει συνθήκες βαθιάς ύφεσης όχι μόνο στο κομμάτι των οικονομικών, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό και ανθρωπιστικό πλαίσιο.

Η ελληνική κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη τα τελευταία χρόνια με πρωτοφανείς εξελίξεις και μετασχηματισμούς που μεταβάλλουν τον τρόπο που λειτουργούσε μέχρι πρότινος. Η ραγδαία οικονομική επιδείνωση του μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας, συνοδεύτηκε με επιδείνωση αρχικά του βιοτικού επιπέδου και αφετέρου με ραγδαία αύξηση της επισφάλειας σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Η ελληνική κοινωνία ήταν ανοχύρωτη μπροστά στις συνέπειες που προκάλεσε η οικονομική κρίση και φάνηκε εκ του αποτελέσματος ότι οι βασικοί θεσμοί του κράτους βυθίστηκαν στη δύνη της ανέχειας και της αποστέρησης τα κοινωνικά δικαιώματα. Ο κοινωνικός δεσμός ακολούθησε την αρνητική πορεία των δημοσιονομικών της χώρας και μέσα σε λίγα χρόνια χάθηκε ο έλεγχος σε όλους τους τομείς της δημόσιας, αλλά και της ιδιωτικής ζωής των πολιτών.

Τα δυσθεώρητα ποσοστά ανεργίας, η καθολική επικράτηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, η ραγδαία μεταβολή των διαθέσιμων εισοδημάτων των πολιτών, η επιλογή ενός ακραία νεοφιλελεύθερου μοντέλου δημοσιονομικής προσαρμογής και τα επιβαλλόμενα μνημόνια στήριξης της ελληνικής οικονομίας αποστέρησαν τις δυνατότητες ανάκαμψης του βιοτικού επιπέδου και, σε πολλές περιπτώσεις, προκάλεσαν μέγιστο ζήτημα επιβίωσης. Αυτά όλα σε συνδυασμό με την ευαλωτότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων απέκοψαν την εύρυθμη πορεία της πλειονότητας των πολιτών στην ελληνική κοινωνία.

Τα κοινωνικά δικαιώματα, επί της αρχής, είναι προσβάσιμα από το σύνολο των πληθυσμών που αποτελούν μέλη μίας κοινωνίας. Η καθολικότητά τους συνδέεται με τη φύση τους και τον λόγο ύπαρξής τους: διαθέτουν μηχανισμούς προστασίας που αγγίζουν το σύνολο των κοινωνικών θεσμών και δομών. Με άλλα λόγια, η συμμετοχή και η πρόσβαση σε αυτά είναι κατοχυρωμένη για όλα τα μέλη μίας κοινωνίας σε εθνικό επίπεδο, όπως δηλώνει η Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου η οποία κατέστη η βάση όλων των Ευρωπαϊκών Συνταγμάτων αλλά και παγκοσμίως. Ελάχιστες κοινωνικές ομάδες δεν έχουν πρόσβαση στα κοινωνικά δικαιώματα γιατί κατ' αρχάς, δεν διαθέτουν πλαίσιο νομιμότητας (όπως για παράδειγμα οι χωρίς τίτλο παραμονής οικονομικοί μετανάστες, ή οι πρόσφυγες στους οποίους δεν παραχωρείται το καθεστώς προστασίας ασύλου)⁷. Άρα, η μη συμμετοχή στους κοινωνικοποιητικούς θεσμούς και η αδυναμία πρόσβασης σε ένα κοινωνικό δικαίωμα αποτελεί δυσλειτουργική έκφραση της κοινωνικής δραστηριότητας ενός δρώντος υποκειμένου, με σοβαρές κοινωνικές συνέπειες για το ίδιο και την υπόλοιπη κοινωνία. (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 206).

Οι κοινωνικές σχέσεις ενδυναμώνονται μέσω της συμμετοχής στους θεσμούς και κυρίως στην πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά, ώστε να μπορέσουμε να μιλάμε για μία συνεκτική κοινωνία όπου η ισχυροποίηση και επικράτηση του κοινωνικού δεσμού θα αποτελεί το ανάχωμα στις περιπτώσεις κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτό που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στην ελληνική κοινωνία και επιβεβαιώνεται και από τις εμπειρικές έρευνες, είναι το γεγονός ότι ολοένα και μεγαλύτερα κομμάτια της κοινωνίας βιώνουν καταστάσεις που τους κάνει ευάλωτους και ξεκινάει μία διαδικασία αποδόμησης του κοινωνικού ιστού, με αποτέλεσμα να χρήζουν προστασίας για να μην βρεθούν αντιμέτωποι με διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτή η προστασία εκπορεύεται μέσω της άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία όμως, λόγω της φύσης τους, είναι σε πολλές περιπτώσεις σημείο τριβής και διαμάχης ανάμεσα στις επικρατούσες και κυρίαρχες πολιτικές, που σε πολλές περιπτώσεις υποσκάπτουν την ουσία των κοινωνικών δικαιωμάτων με αποτέλεσμα την κατάφορη

⁷ Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Γενεύης του 1951.

καταπάτησή τους και την κατάλυση θεμελιωδών διαδικασιών, που ωθούν τα άτομα στην εκτροπή της κοινωνικής, οικογενειακής και προσωπικής τους ζωής.

Τα κοινωνικά δικαιώματα αντλούνται από το ηθικό υπόστρωμα και αρδεύονται από το ιδεολογικό υπόβαθρο μίας κοινωνίας. Συνδέονται, δηλαδή, κατ' αρχάς με αφηρημένες έννοιες. Παράλληλα όμως, τα κοινωνικά δικαιώματα διαμορφώνουν το περιεχόμενο της κοινωνικής νομοθεσίας και νομιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό, την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Συνδέονται δηλαδή στην πορεία με συγκεκριμένες πραγματικότητες. Εκφράζουν τις βασικές προθέσεις, νομιμοποιούν τις κεντρικές επιλογές και αποκρυσταλλώνουν τις ελάχιστες προσδοκίες της ασκούμενης κοινωνικής πολιτικής.

Η διασφάλιση των κοινωνικών – σε συνδυασμό με εκείνη των αστικών και πολιτικών – δικαιωμάτων συνιστά κομβική προϋπόθεση της πλήρους ιδιότητας του πολίτη (Marshall, 1950). Η σχέση της έννοιας που αποδίδεται στα κοινωνικά δικαιώματα με την πολυεπίπεδη έννοια της ιδιότητας του πολίτη είναι αλληλένδετη και πολυσύνθετη. Αντανακλά ταυτόσημα ηθικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά και εντάσσεται στο ίδιο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, ιδεολογικών αξιών και πολιτικών αρχών. Ο Marshall υποστήριξε ότι τα κοινωνικά δικαιώματα αναπτύχθηκαν ως ιστορική εξέλιξη των πολιτικών δικαιωμάτων, τα οποία με τη σειρά τους εκπορεύτηκαν από το αστικά δικαιώματα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η διασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέεται με την απελευθέρωση του πολίτη από τον αναγκαστικό μόχθο για επιβίωση μέσω της εργασίας, προκειμένου να απολαμβάνει ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης (Βενιέρης, 2013, σ. 96).

Το επίπεδο διαβίωσης που υπονοεί η ουσία των κοινωνικών δικαιωμάτων έχει αρθεί. Ο χαρακτήρας και η ουσία των κοινωνικών δικαιωμάτων καταπατείται στην πράξη και οι πολίτες έρχονται αντιμέτωποι με συνθήκες μη προστασίας, μιας και ειδικά στην ελληνική κοινωνία, η οικογένεια, και κατ' επέκταση ο οικογενειακός δεσμός, αντικατέστησε συστηματικά το κράτος πρόνοιας και πρόβαλε την ιδιωτική διευθέτηση και διαχείριση καταστάσεων ως τον κυρίαρχο παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνικής συνοχής. Στις μέρες μας όμως, που η αγορά εργασίας κατέρρευσε, η οικογένεια έφτασε στα όρια της και οι κοινωνικές πολιτικές είναι ανεπαρκείς, οι συνέπειες είναι ορατές και δυστυχώς επηρεάζουν το μεγαλύτερο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Η κοινωνική προστασία είναι σε μία λογική εμπορευματοποίησης κάτι που οξύνει τις κοινωνικές ανισότητες και δημιουργεί συνθήκες κοινωνικής ευπάθειας σε όλο και περισσότερους πολίτες στερώντας τους το δικαίωμα μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Η άνθηση του καπιταλισμού ήρθε μαζί με τον μαρασμό της “προεμπορευματοποιημένης” κοινωνικής προστασίας. Όταν η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών κατέληξε να

προϋποθέτει την αγορά εμπορευμάτων, το ζήτημα της αγοραστικής δύναμης και της διανομής του εισοδήματος βρέθηκε στο προσκήνιο. Ωστόσο, όταν η εργατική δύναμη έγινε επίσης εμπόρευμα, το δικαίωμα των ανθρώπων να επιβιώνουν εκτός της αγοράς άρχισε να διακυβεύεται. Αυτό ακριβώς αποτελεί το μείζον αντικείμενο σύγκρουσης στην κοινωνική πολιτική. Το πρόβλημα της εμπορευματοποίησης βρίσκεται στην καρδιά της Μαρξιστικής ανάλυσης με αντικείμενο την ανάπτυξη των τάξεων σε σχέση με τη διεργασία της συσσώρευσης. Είναι ο μετασχηματισμός των ανεξάρτητων παραγωγών σε ακτήμονες μισθωτούς. Για τον Marx, η εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης συνεπαγόταν την αλλοτρίωση. Η άποψη του Marshall (1950) ήταν ότι τα δικαιώματα που απορρέουν από την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη επέλυναν ουσιαστικά το πρόβλημα της εμπορευματοποίησης και ότι κατά συνέπεια, βοηθούσαν να διαβρωθεί η προεξέχουσα σημασία των τάξεων (Esping-Andersen, 2006, σ. 88).

Η αλλοτρίωση του Marx, η εμπορευματοποίηση του Esping-Andersen και η καταπάτηση των δικαιωμάτων του πολίτη του Marshall, συνάδουν με το γεγονός της απομάκρυνσης από την ευημερία και την απομάκρυνση από έναν κόσμο κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Όπως και να το δούμε, ο κοινωνικός δεσμός όταν δεν έχει στέρεη βάση είναι μοιραίο να διαρραγεί. Οι κοινωνικές συνθήκες, όπως διαμορφώθηκαν, εμποδίζουν την άμβλυνση των δυσκολιών που εκπορεύονται μέσω των μη αποτελεσματικών κοινωνικών πολιτικών. Η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα ακολουθηθεί από τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού.

Η περί κοινωνικού δικαιώματος θεωρία, θεμελιώδης για την Κοινωνιολογία, ανέδειξε τη σημασία της διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού ως χαρακτηριστικό των μετανεωτερικών κοινωνιών. Από τον Ντυρκέμ μέχρι τον Weber και τον Ταίνις, ο κοινωνικός δεσμός όταν για οποιονδήποτε λόγο διαρραγεί, παράγει διαδικασίες αποκλεισμού. Η έννοια της κοινωνικής συμμετοχής (participation) τοποθετήθηκε στο κέντρο των αναλύσεων των κοινωνικών επιστημών, δίνοντας νόημα και προσανατολισμό στη δράση του υποκειμένου. Το κοινωνικό δρων υποκείμενο οφείλει να συμμετέχει στην κοινωνία και σε ό,τι αυτή συνεπάγεται, έτσι ώστε να θεωρείται ότι ανήκει στους κόλπους. Αν δεν συμμετέχει ενεργά σ' ένα κοινωνικό σύνολο ή σε μία συγκροτημένη ομάδα δεν μπορεί και να ανήκει (appartenance). Αυτή η σοβαρή κοινωνική “αναπηρία” έχει τις ρίζες της σ' ένα σύστημα κανόνων που θέλει τη σύσταση μιας αμφίδρομης δυνατής σχέσης μεταξύ κοινωνίας και ατόμου, όπου η κοινωνία υποδεικνύει στο άτομο πως να συμπεριφέρεται και το άτομο στηρίζει την κοινωνία που το προστατεύει, το διασφαλίζει και αναδεικνύει την αξία του. Η έννοια της συμμετοχής, τυπικής στους θεσμούς και άτυπης στις σχέσεις, έχει αποκτήσει κομβική σημασία στη μετανεωτερική κοινωνία γιατί αυτή δομεί κοινωνικές ταυτότητες, αξίες και συμπεριφορές. Όταν αυτή η συμμετοχή στους θεσμούς δέχεται πλήγμα ή γίνεται

απαγορευτική, τότε ενεργοποιείται μια διαδικασία αποκλεισμού. Επειδή η συμμετοχή στους δημόσιους θεσμούς στηρίζεται πάνω στην κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, η αδυναμία άσκησής τους εγείρει αυτόματα διαφορετικές διαδικασίες αποκλεισμού (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 207-208).

Κοινωνία σημαίνει αλληλεπίδραση. Είναι ο όρος που προδιαγράφει την ομαλή πορεία και τη μετάβαση από το ιδιωτικό στο δημόσιο. Οι κοινωνικές διεργασίες είναι άμεσα συνυφασμένες με το ευ ζην. Θεμελιώδης έκφανση της αλληλεπίδρασης είναι η εργασία. Είναι το καθοριστικό εκείνο μέσο που επιτρέπει την εξέλιξη της δυνατότητας συμμετοχής του ατόμου στη δημόσια σφαίρα και καθορίζει σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό τη συνέχισή του ως ενεργό μέλος της κοινωνίας.

“Ο διαχωρισμός της κοινωνικής ζωής σε ιδιωτικές και δημόσιες σφαίρες σημαίνει ότι τα άτομα μπορεί ταυτόχρονα να έχουν και τις δύο πλευρές” (Στασινοπούλου, 1999, σ. 94). Αυτή η διττή κοινωνική δυνατότητα του ατόμου τον καθοδηγεί να αλληλεπιδρά και μέσω θεμελιωδών θεσμών, όπως η εργασία, να δομεί την καθημερινότητά του και να συνεχίζει την πορεία του. Κεντρικός άξονας της κοινωνίας είναι η εργασία, δηλαδή εκείνη η δραστηριότητα που είναι συνυφασμένη με τη συνέχιση της ζωής και τη διατήρηση της ισορροπίας ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο.

Εφόσον τα τελευταία χρόνια πλήττεται ραγδαία αυτός ο τομέας, η κατάσταση, σε ό,τι αφορά το κομμάτι αυτό, είναι εκτός από δύσκολη και καθοριστική και για τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού. Η απώλεια της απασχόλησης και της συρρίκνωσης της εργασίας, συνδέεται άμεσα με τη συρρίκνωση του κοινωνικού δικαιώματος της εργασίας, την απώλεια θέσεων εργασίας με αποτέλεσμα τη χαλάρωση του οργανικού δεσμού και ταυτόχρονα τον επηρεασμό όλων των υπολοίπων τύπων του κοινωνικού δεσμού.

Στο σημείο αυτό, θα ήταν ωφέλιμο να δούμε τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα και τον τρόπο που η μη προστασία τους επιφέρει πλήγμα, τόσο στην ίδια τη φύση του κοινωνικού δεσμού, όσο και στην περαιτέρω συρρίκνωσή τους. Αναφορικά και μόνο τα κοινωνικά δικαιώματα είναι τόσα όσες και οι ανθρώπινες ανάγκες για μία αξιοπρεπή ζωή. Ενδεικτικά τα πιο σημαντικά έχουν να κάνουν με: το δικαίωμα στην εργασία, το δικαίωμα στην παροχή υγείας και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, στο δικαίωμα στη μόρφωση, στη στέγαση κ.ο.κ.

2.1 Το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία και η ανεπαρκής προστασία του

Το δικαίωμα στην εργασία είναι για τις σύγχρονες κοινωνίες ό,τι πιο σημαντικό έχει κατακτηθεί, μιας και συνδέεται με την εξέλιξη της ίδιας της ζωής. Το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία, από την εποχή της νεωτερικότητας και μετά, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο δίνεται

η δυνατότητα στον σύγχρονο άνθρωπο να αναπτύσσει δεσμούς με τους γύρω του και ταυτόχρονα να έχει πρόσβαση σε μία πληθώρα αγαθών και υπηρεσιών λόγω του γεγονότος ότι είναι μέρος της παραγωγικής διαδικασίας και άρα συμμετέχει σε μία συλλογική διαδικασία με κοινό χαρακτηριστικό το γεγονός ότι είναι εργαζόμενος.

Το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία, σε αντίθεση με το ατομικό δικαίωμα της εργασίας, κατοχυρώνεται μέσα από την εύρεση αξιοπρεπούς εργασίας, ισότιμης πρόσβασης στην αγορά εργασίας και ταυτόχρονης συμμετοχής σε αυτή. Ενώ στο ατομικό δικαίωμα κατοχυρώνεται η ελευθερία της επιλογής εργασίας και του επαγγελματικού status, στο κοινωνικό δικαίωμα κατοχυρώνεται η εύρεση μιας οποιασδήποτε θέσης, έτσι ώστε το άτομο να μην υποπέσει στην ανεργία και να παραμείνει άνεργο. Και αν αυτό συμβεί, η κατοχύρωση του δικαιώματος στην ανεργία συντελείται μέσα από την παροχή οικονομικού επιδόματος κοινωνικής ασφάλισης, συντάξιμου χρόνου και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης (Παπαδοπούλου, 2012, σ.208).

Η ευελιξία και η απορρύθμιση της εργασίας είναι ακριβώς στο αντίθετο άκρο από αυτό που ορίζει το κοινωνικό δικαίωμα στην ανεργία. Η ευελιξία στην απασχόληση αποπροσανατολίζει τον εργαζόμενο, τον κάνει ευάλωτο και τελικά του στερεί με έναν τρόπο, παρότι θα έλεγε κανείς ότι συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία, το δικαίωμα πλήρους ένταξης σε ένα σύστημα που βασίζεται κατά προτεραιότητα σε όσους είναι πλήρως ενταγμένοι. Αν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποστερούν από τα άτομα το δικαίωμα της πλήρους ενσωμάτωσης στο κοινωνικό γίνεσθαι, η ανεργία τους ωθεί στη φτώχεια, στη διάρρηξη του οργανικού δεσμού και τελικά στον αποκλεισμό.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού χρησιμοποιείται για να περιγράψει ένα κοινωνικό πρόβλημα που συνδέεται με τη φτώχεια, αλλά ταυτόχρονα διαφέρει απ' αυτή. Ενώ ως φτώχεια θεωρείται γενικά το πρόβλημα των ανεπαρκών πόρων και ιδιαίτερα του χαμηλού εισοδήματος, ο κοινωνικός αποκλεισμός περιλαμβάνει ευρύτερες μορφές αποστέρησης – οι οποίες εμποδίζουν τα άτομα να συμμετέχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες ή να χρησιμοποιούν δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες (Alcock, Erskine, & May. 2002, σ. 232). Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μία διεργασία που αναπαράγει και διαιωνίζει την ανισότητα δικαιωμάτων κοινωνικής συμμετοχής και δυνατοτήτων κοινωνικής ενσωμάτωσης (Βενιέρης, 2013, σ. 148).

Στην αντίπερα όχθη αυτού που σημαίνει αποκλεισμός είναι η πλήρης ενσωμάτωση και η ενδυνάμωση της κοινωνίας με στοχευμένα μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, φροντίδας και παροχών, ώστε να είναι σε θέση να παρεμβαίνουν αποτελεσματικά όταν κριθεί αναγκαίο. Άλλωστε η ουσιαστική επιτυχία των μέτρων και των παροχών πρόνοιας προς τους πολίτες κρίνεται κατά τη διάρκεια παρέμβασής τους, ώστε να περιορίσουν κατά το δυνατό τη ζημιά.

Η έγκυρη επέμβαση στοχεύει στο να μειωθούν οι δυσάρεστες επιπτώσεις και να μπορέσει αποτελεσματικά ο χρήστης των υπηρεσιών να επανέλθει σε μία ομαλή καθημερινότητα και ζωή, ειδικά κινδυνεύει άμεσα να περάσει στην κοινωνική ευπάθεια και να απειλείται από διαδικασίες αποκλεισμού. “Ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά τη διανομή ευκαιριών και δυνατοτήτων – τη διαδικασία ενσωμάτωσης ή περιθωριοποίησης των μελών μιας κοινωνίας”. (Βενιέρης, 2013, σ. 148).

Τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα, όπως είναι το δικαίωμα στην εργασία, με αξιοπρεπείς συνθήκες, μισθό που να καλύπτει τις ανάγκες της ζωής των εργαζομένων, παροχές που σχετίζονται με την ασφάλιση, την υγεία και τη σύνταξη, είναι ένα από τα κορυφαία κοινωνικά δικαιώματα από την εποχή της νεωτερικότητας και μετά. Δυστυχώς όμως, παρ’ ότι είναι ένα συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα, την ίδια στιγμή δεν είναι αχώριστο. Κανείς δεν κάνει μήνυση γιατί δεν έχει δουλειά. Η αποτελεσματικότητα των παροχών ενός οργανωμένου κράτους, έγκειται στο κατά πόσο έχει διασφαλίσει να υπάρχουν προγράμματα οικονομικής ενίσχυσης των ανέργων και επίσης σε ένα εύλογο χρονικό διάστημα η επανένταξη στην αγορά εργασίας. Στην ελληνική πραγματικότητα οι υπηρεσίες του ΟΑΕΔ, (Δ.Υ.ΑΠΑ) παρέχουν το επίδομα σε όσους από τους ανέργους είναι δικαιούχοι, με ποσοστό αναπλήρωσης 60% επί του βασικού μισθού και ως μέγιστο διάστημα τον έναν χρόνο. Αυτό το καθεστώς, τα χρόνια που προηγήθηκαν της οικονομικής κρίσης, δεν αποτέλεσε ένα σοβαρό πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία, μιας και δεν αποτελούσε στίγμα το να είναι κάποιος άνεργος. Η περιθωριοποίηση, που προκαλεί η ανεργία στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης αλλά και στις ΗΠΑ, στην Ελλάδα δεν υφίστατο και αυτό λόγω της οικογένειας. Η οικογένεια στην Ελλάδα στήριζε παραδοσιακά τα μέλη της και τα συνέδραμε με όσες δυνάμεις είχε, έτσι ώστε να μην αποτελεί στίγμα η ανεργία. Αυτό όμως, τα χρόνια της κρίσης άλλαξε. Τα τεράστια ποσοστά ανεργίας που ήταν πρωτοφανή για τη χώρα, η μείωση του ΑΕΠ κατά 25%, η κατακόρυφη αύξηση της φορολογίας σε συνδυασμό με τη δραματική μείωση των μισθών και των συντάξεων, η κατάργηση των δώρων και η δραστική μείωση των επιδομάτων, συνέβαλαν ώστε να αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο πλέον δομείται ο κοινωνικός δεσμός στην Ελλάδα.

Επιπλέον και εξίσου σοβαρό, είναι το γεγονός ότι κινδυνεύουν να βρεθούν στην κοινωνική ευπάθεια κοινωνικές κατηγορίες που παλαιότερα δεν θα τις άγγιζε τίποτα. Η λεγόμενη μεσαία τάξη στην Ελλάδα, όλα τα χρόνια που προηγήθηκαν, πλήρωσε ένα πολύ βαρύ τίμημα ως προς τη συρρίκνωση των εισοδημάτων, την ανεργία, την απώλεια περιουσίας και τελικά την απώλεια των κοινωνικών δικαιωμάτων της. Η έρευνα που διεξήχθη για την παρούσα διατριβή, ανέδειξε ότι υπάρχει μία τάση διαφοροποίησης του τρόπου με τον οποίο δομείται πλέον ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία, μιας και τα προβλήματα που

δημιούργησε η κρίση σε συνδυασμό με την έλλειψη κουλτούρας κοινωνικής αλληλεγγύης, οργανωμένου κράτους πρόνοιας και απειροελάχιστων παροχών, μετέβαλαν όλες τις προϋπάρχουσες καταστάσεις κάνοντας την πολυπληθέστερη κοινωνική ομάδα της ελληνικής κοινωνίας, που είναι η μεσαία τάξη, να αδυνατεί να ανταπεξέλθει κάποιες φορές, ακόμα και σε στοιχειώδεις ανάγκες της.

Επανερχόμενοι στα κοινωνικά δικαιώματα και ιδίως στο κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία, αξίζει κατ' αρχάς να δούμε τις ρυθμιστικές αρχές που ορίζονται είτε μέσω νομοθετικών πλαισίων είτε μέσω του συντάγματος.

Κατ' αρχάς, καταγράφεται μία συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων σε επίπεδο ερμηνείας του συνταγματικού νομοθέτη, αλλά και της εκτελεστικής (διοίκηση) και της κανονιστικής (κοινός νομοθέτης) εξουσίας. Η συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων βρίσκεται στη ρίζα του σημερινού προβλήματος και ίσως στην πλέον ανησυχητική εξέλιξη της ερμηνείας των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων μεταπολεμικά. Το άρθρο 22, παρ.1 του Συντάγματος (κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία), το άρθρο 22, παρ.5 (δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση), το άρθρο 21, παρ.3 (δικαίωμα στην υγεία), το άρθρο 21, παρ.4 (δικαίωμα στην κατοικία) και το άρθρο 16 του Συντάγματος (δικαίωμα στην δωρεάν παιδεία) κατοχυρώνουν μεν συνταγματικές επιταγές των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων στην ελληνική έννομη τάξη, όμως στην πράξη κανένας (διοίκηση, δικαστήρια, κοινός νομοθέτης) δεν μπορεί να κατοχυρώσει την πρόσβαση σε αυτά όλων γενικώς των πληθυσμών μιας κοινωνίας. Εάν ο σχεδιασμός και η άσκηση της κοινωνικής πολιτικής γενικότερα βασίζεται ουσιαστικά στην εγχειρηματική ερμηνεία των κοινωνικών δικαιωμάτων της εκάστοτε περιόδου και της εκάστοτε κοινωνίας, σήμερα το κράτος αναγκάζεται να ασκήσει μία κοινωνική πολιτική που στηρίζεται στις ανθρωποκεντρικές παροχές μιας αστικής ελίτ, υπό τον όρο της ενεργού και νομοταγούς συμμετοχής της στη λήψη και την εφαρμογή των αποφάσεων. Με άλλα λόγια, η κοινωνική πολιτική αφορά στους πολίτες που ήδη συμμετέχουν με κάποιον τρόπο στο παραγωγικό σύστημα (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 223).

Παρ' ότι η έρευνα που διεξήχθη δεν έχει να κάνει με αποκλεισμένες ομάδες, αλλά αφορά εργαζόμενους που πλήττεται κατάφορα το δικαίωμά τους στην απασχόληση, αναδείχθηκαν πολλοί τρόποι μέσω των οποίων οι άνθρωποι αυτοί αισθάνονται έκθετοι και ανυπεράσπιστοι στο αύριο. Η έρευνα αποτύπωσε την ανασφάλεια που νοιώθουν όλοι όσοι συμμετείχαν σε αυτήν και αντικατοπτρίζει τη γενικευμένη αποδυνάμωση της απασχόλησης, μέσω όλων των παραμέτρων που εισήχθησαν λόγω της ευελιξίας και με πρόσχημα ή όχι την οικονομική κρίση. Με άλλα λόγια, η συσσωρευμένη οικονομική αναποτελεσματικότητα και η αδυναμία ενός κράτους πρόνοιας να αμβλύνει τις τεράστιες αδυναμίες και τα προβλήματα που

αναδύθηκαν, είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη αποδόμηση του εργασιακού πεδίου, με όλες τις συνέπειες που επέφερε αυτό στο σύνολο της κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο οι ευέλικτες μορφές των εργασιακών σχέσεων έγιναν το κυρίαρχο πρότυπο εργασίας και οι εργαζόμενοι κατέστησαν ακόμα πιο ευάλωτοι απέναντι σε μία συγκυρία που χαρακτηρίζεται από την αποδόμηση όλων των στοιχείων που συγκρατούσαν και διαμόρφωναν τον κοινωνικό δεσμό στα χρόνια που προηγήθηκαν. Οι κοινωνικές συνέπειες, όχι μόνο της κρίσης, αλλά και της ευελιξίας στην απασχόληση, εντάθηκαν σε τέτοιο βαθμό που αποδυνάμωσαν τον κοινωνικό ιστό και έβγαλαν στην επιφάνεια όλα όσα πρεσβεύει η ευελιξία, τόσο στο εργασιακό, όσο και στο κοινωνικό πεδίο.

Η κρίση του τυπικού προτύπου απασχόλησης έχει ως βασική αιτία την ανάπτυξη της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων. Η μεταβολή αυτή επιφέρει αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο προστασίας της μισθωτής εργασίας, οδηγεί συχνά στην απορρύθμιση του και διαμορφώνει ένα νέο, ευέλικτο, πρότυπο απασχόλησης. Ειδικότερα, δημιουργεί ένα νέο καθεστώς απασχόλησης με περιεχόμενο δικαιωμάτων δεύτερης ταχύτητας, υποδεέστερο εκείνου της τυπικής απασχόλησης και μεταβάλλει και αυτό το περιεχόμενο της τυπικής απασχόλησης επί το δυσμενέστερο λόγω της πίεσης που ασκούν η ευέλικτη απασχόληση και η ανεργία μέσα στα πλαίσια ενός άτυπου και τεχνητώς δημιουργούμενου μεταξύ τους ανταγωνισμού. Η όλη αυτή εξέλιξη, σε συνάρτηση με την γενικότερη αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, οδηγεί τη μισθωτή απασχόληση σε μία νέα κατάσταση που τα χαρακτηριστικά της εκφράζουν μία συνολικά αρνητική πορεία για το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων (Κουζής, 2001, σ. 105-106).

Αυτή λοιπόν η αρνητική πορεία για την απασχόληση, που έχει τις ρίζες της από τη δεκαετία του 1990 για την Ελλάδα, παγιώθηκε και οξύνθηκε στην περίοδο της οικονομικής κρίσης, με αποτέλεσμα, δέκα χρόνια μετά την απαρχή της, το τοπίο να παραμένει θολό και ο οργανικός δεσμός να βρίσκεται σε μία διαδικασία διαρκούς χαλάρωσης. Όλες οι ηλικιακές ομάδες έχουν πληγεί από τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, κυρίως όμως οι νέοι εργαζόμενοι είναι αυτοί που πλήττονται ακόμα περισσότερο, γιατί αναγκάζονται να εισέλθουν σε μία κατακερματισμένη αγορά εργασίας, όπου κυριαρχούν άναρχα εργασιακά πρότυπα και πλήρως αποδομημένες εργασιακές σχέσεις. Η επισφάλεια στην εργασία οδηγεί σε μία άνευ όρων επισφάλεια στη ζωή όλων όσων σήμερα πλήττονται μαζικά από τα αποτελέσματα της ευελικτοποίησης της εργασίας, αλλά και της οικονομικής κρίσης.

Η επισφαλής αυτή κατάσταση, που χαρακτηρίζει κυρίως τις νεότερες ηλικίες του εργατικού δυναμικού, εκφράζεται με την ένταξη στις παρακάτω κατηγορίες. Των ανέργων, των ευέλικτα απασχολούμενων με καθεστώς ασταθούς και δεύτερης ταχύτητας

απασχόλησης, των απασχολούμενων με τυπική απασχόληση των οποίων η θέση τους στην αγορά εργασίας απειλείται (Κουζής, 2001, σ.106).

Η οικονομική κρίση ήρθε ως επισφράγισμα μίας διαρκούς και στοχευμένης πολιτικής υπέρ της μείωσης του εργασιακού κόστους, η οποία εφαρμόζεται σταδιακά εδώ και τουλάχιστον τρεις δεκαετίες στην Ευρώπη. Η τελευταία οικονομική κρίση, η οποία αυτή τη φορά ξεκίνησε από τις ΗΠΑ το 2008, μέσω του τραπεζικού συστήματος και επεκτάθηκε στην Ευρώπη λόγω της διεθνοποιημένης οικονομίας, στέρησε πολλές κατακτήσεις και δικαιώματα για τους λαούς της Ευρώπης. Σε πολλές όμως περιπτώσεις, λειτούργησε και ως εξιλαστήριο θύμα, αλλά και ως δούρειος ίππος για να αλλοιώσει σχεδόν ανεπιστρεπτί το περιεχόμενο της εργασίας.

Η Ελλάδα είναι κατ' εξοχήν ένα τέτοιο παράδειγμα και ως ο πιο αδύναμος παίχτης στην ευρωπαϊκή οικονομία, πλήρωσε πολύ ακριβά το τίμημα που της αναλογούσε. Η βίαιη δημοσιονομική προσαρμογή που επιβλήθηκε και τα ακραία μέτρα περικοπών που συνόδευσαν τα διαβόητα μνημόνια δεν άφησαν πολλά περιθώρια. Τα ανύπαρκτα μέτρα προστασίας από πλευράς κράτους, επισφράγισαν το αποτέλεσμα και σήμερα ζούμε, αναλύουμε και βιώνουμε όλες τις αρνητικές εξελίξεις και συνέπειες αυτής της πορείας. Δεν υπήρχε τομέας που δεν επηρεάστηκε, καθώς επίσης και νοικοκυριά που δεν επλήγησαν ραγδαία από όλα όσα πρόσταζαν τα μέτρα σωτηρίας για την ελληνική οικονομία.

Δεκατέσσερα χρόνια μετά την επιβολή του πρώτου μνημονίου και ακόμα δεν ξέρουμε αν τελικά η ελληνική οικονομία διασώθηκε και αν καταφέραμε να ανασκευάσουμε την εικόνα που διαμορφώθηκε για τόσα χρόνια. Αυτό όμως που ξέρουμε σίγουρα είναι ότι χάθηκε η ευκαιρία να διεκδικήσουμε μία άλλη διευθέτηση και μία άλλου είδους πολιτικής εξόδου από την κρίση. Αυτό που ξέρουμε επίσης είναι ότι η ελληνική κοινωνία βγήκε πληγωμένη από όλη αυτήν τη διαδικασία, η οποία φυσικά και είναι ακόμα σε εξέλιξη. Το τίμημα ήταν δυσανάλογο των δυνάμεων της κοινωνίας που ήταν πρακτικά απροετοίμαστη για κάτι τέτοιο. Το αποτέλεσμα λοιπόν είναι ότι η επιβεβλημένη συρρίκνωση του ελλείμματος, ο στόχος για το χρέος, η αποπληρωμή των υπέρογκων δανείων και η μείωση του εργασιακού κόστους, άλλαξαν ριζικά τη δομή και τη λειτουργία της κοινωνίας και την έκαναν να βιώνει ως θεατής τις εξελίξεις, οι οποίες την αφορούν άμεσα. Οι συνέπειες μιας τέτοιας κατάστασης είναι δραματικές και η κατάρρευση του οικοδομήματος που επίπλαστα είχε φτιαχτεί ήταν αναπόφευκτη. Η κρίση χρέους έγινε κρίση αξιών. Η ευελιξία στην απασχόληση μετατράπηκε σε ευελιξία στον τρόπο που διαμορφώνεται ο κοινωνικός δεσμός.

Η μείωση του δημόσιου ελλείμματος συνιστά τον επικαλούμενο στόχο για τον περαιτέρω περιορισμό του δημοσίου τομέα και τις περικοπές στην απασχόληση, στις αμοιβές και στα

δικαιώματα των εργαζομένων σε αυτόν. Σε δεύτερο πλάνο, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας αποτελεί και πάλι το συνεχώς επαναλαμβανόμενο επιχείρημα προκειμένου να μειωθεί και να συμπεσεί το ήδη ιδιαίτερα χαμηλό κόστος εργασίας που προβάλλεται, σε πλήρη αντιστροφή της πραγματικότητας, ως υψηλό και ως βασικός ένοχος για τις επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας. Είναι πράγματι εντυπωσιακό πως, επί δύο τουλάχιστον δεκαετίες, η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα στηρίζεται στο επιχείρημα της χαμηλής ανταγωνιστικότητας, η οποία προβάλλεται αδιάλειπτα και αποτελεί τον πυρήνα της αιτιολογικής βάσης για όλες τις ρυθμίσεις της τελευταίας εικοσαετίας που εισάγουν και ενισχύουν την ευελιξία της εργασίας στοχεύοντας στη μείωση του εργατικού κόστους (Κουζής, 2010, σ. 195).

Κάπως έτσι το κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία αποδυναμώνεται, αλλάζει μορφή, ευελικτοποιείται και τελικά καταρρέει. Η προστασία της εργασίας είναι σχεδόν ανύπαρκτη και τα μέτρα που επιβάλλονται λόγω των μνημονίων χαρακτηρίζονται ως απαραίτητα για τη διάσωση της οικονομίας. Η απουσία ισχυρών συνδικάτων, η διαχρονικά χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα η έλλειψη αναχώματος για την συγκράτηση των απωλειών στην εργασία, η απουσία ισχυρής αντιπολίτευσης είναι μερικά ακόμα από τα προβλήματα που επέτειναν την όλη αυτή κατάσταση.

Η επικαλούμενη διάσωση της οικονομίας, ταυτίστηκε με την ανεργία, τη γενικευμένη επιβολή ευέλικτων μέτρων απασχόλησης και την απορρύθμιση του κοινωνικού δεσμού και κατ' επέκταση και όλης της κοινωνίας. Η απασχόληση σήμερα στην ελληνική κοινωνία είναι ένα δύσκολο εγχείρημα και σε πολλές περιπτώσεις καθίσταται επαχθές για τον κόσμο της εργασίας. Με δεδομένο ότι έχουν πληγεί οι περισσότεροι κλάδοι της οικονομικής δραστηριότητας, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, αυτό που συναντάμε στο πεδίο της έρευνας από τους ίδιους τους εργαζόμενους, είναι αυτό που προβλέπεται στα μνημόνια και στις πολιτικές λιτότητας που επακολούθησαν. Με άλλα λόγια η απασχόληση έγινε ένας διαρκής αγώνας επιβίωσης δημιουργώντας πολλές ταχύτητες εργαζομένων και αφαιρώντας τους κεκτημένα ετών.

Η επιδείνωση της θέσης της Ελληνικής οικονομίας με τις αρνητικές επιπτώσεις σε δημόσιο έλλειμα και χρέος και η επιλογή των πολιτικών διάσωσής της, θέτουν στο στόχαστρο τις εργασιακές σχέσεις προκειμένου οι επώδυνες μειώσεις των αμοιβών και η ουσιαστική κατάργηση εργασιακών δικαιωμάτων να συμβάλλουν για μια ακόμα φορά στην ανάκαμψη της ανταγωνιστικότητας και τον περιορισμό των ελλειμάτων (Κουζής, 2010, σ. 207).

Και θεσμικά πλέον η εργασία απέχει από το να βοηθηθεί. Τα μέτρα επιδείνωσαν ακόμα περισσότερο την κατάσταση που διαμόρφωσε η οικονομική κρίση. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα

να μην προστατεύονται ουσιαστικά οι εργαζόμενοι, να υποκύπτουν σε πιέσεις και να χάνουν πολλά περισσότερα από το εισόδημά τους. Η έρευνα ανέδειξε όλες τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι της κρίσης. Περιέγραψαν μία πολλή δύσκολη καθημερινότητα, που τους κάνει να είναι ανασφαλείς, φοβισμένοι και απροστάτευτοι. Αυτή λοιπόν η κατάσταση κάθε άλλο παρά ευοίωνη είναι για τους ίδιους και ουσιαστικά επηρεάζει όλες τις πτυχές της ζωής τους και όλους τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού.

2.2 Το κοινωνικό δικαίωμα στην εκπαίδευση και η ανεπαρκής προστασία του

Ένα από τα πιο ουσιαστικά δικαιώματα για μία οργανωμένη πολιτεία είναι και αυτό της εκπαίδευσης. Της καθολικής εκπαίδευσης των παιδιών και των νέων, που μέσω των σωστών πρακτικών οδηγεί σε μία επαγγελματική αποκατάσταση και στο χτίσιμο μίας πορείας, που διασφαλίζει ένα καλύτερο αύριο και μία καλύτερη ζωή. Η εκπαίδευση είναι πολύ καθοριστική για όλους και ένας πολύ σημαντικός τύπος κοινωνικοποίησης που συμβάλλει ξεκάθαρα στην κοινωνική συνοχή και αποσκοπεί στο να δημιουργήσει τους πολίτες του αύριο και να τους εμπνεύσει με αρχές και αξίες, που θα τους κάνουν δημιουργικούς και πολύτιμους για την ίδια τους τη ζωή αλλά και το κοινωνικό σύνολο ευρύτερα. Η εκπαίδευση, πέραν από τα πολύ συγκεκριμένα εκπαιδευτικά εφόδια που παρέχει, ενώνει το κοινωνικό σύνολο με κάτι που είναι κοινό. Έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας και συνεννόησης με τους γύρω μας από πολύ βασικά και λειτουργικά ζητήματα, μέχρι και κάποια πιο περίπλοκα και εξεζητημένα.

Ο εκπαιδευτικός δεσμός είναι ρυθμιστικός παράγοντας στο να μπορέσουμε να λειτουργήσουμε με γνώμονα το “εμείς”. Να κατασκευάσουμε έναν κόσμο που μέσω της εκπαίδευσης θα μπορέσει να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη σημαντικότητα και την ουσία της συνύπαρξης και τελικά να την κάνουμε πράξη, ως υπεύθυνα και δρώντα μέλη της κοινωνίας. Η εκπαίδευση, και κατά συνέπεια ο εκπαιδευτικός δεσμός, μας καθιστά κοινωνούς μιας πολύ συγκεκριμένης πορείας και μας επηρεάζει στο να γίνουμε μιμητές ενός καλύτερου αύριο. Είναι συνυφασμένη με το συλλογικό μας ασυνείδητο ή όπως θα έλεγε και ο Καστοριάδης το κοινωνικό φαντασιακό (Castoriadis, 1987).

“Επιπρόσθετα ο Καστοριάδης ισχυρίζεται ότι κάθε κοινωνία αντλεί την ενότητά της μέσα από τους συλλογικούς της μύθους, θρύλους και σύμβολα, αλλά και την κοινή σηματοδότηση όλων αυτών” (Healy, 2016, σ. 211).

Η σηματοδότηση όλων αυτών των εννοιών πραγματοποιείται μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας και μέσω των σχολικών και πανεπιστημιακών δομών. Γενικά η εκπαίδευση είναι ο κατ’ εξοχήν μηχανισμός ένταξης στον κόσμο που μας περιβάλλει εκτός της οικογένειας. Μας

δίνει όλα τα εφόδια που θα μας κάνουν να κατανοήσουμε την ουσία της κοινής πορείας και ταυτόχρονα τα τυπικά προσόντα, για να κάνουμε όλα αυτά τα ιδεώδη και σε έναν βαθμό αλληγορικά, πράξη. “Η εκπαίδευση όταν ερμηνεύεται και νοηματοδοτείται ως κοινότητα τονίζει περισσότερο τις κοινές αξίες, τους δεσμούς και τις αλληλεπιδράσεις” (Healy, 2016, σ. 222).

Στην πράξη όμως τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά από αυτό που πρεσβεύει η ουσία της εκπαίδευσης. Ενώ σε έναν βαθμό συμβάλλει σημαντικά στην κοινωνικοποίηση του ατόμου, απ’ την άλλη είναι ένας αρκετά ταξικός μηχανισμός που διαφοροποιεί και σε ορισμένες περιπτώσεις συντηρεί τις ανισότητες μέσω ενός συστήματος διαχωρισμού και αποκλεισμού κοινωνικών ομάδων που δεν έχουν θέση σε αυτό το σύστημα. Η αγοραία λογική στην εκπαίδευση, είναι στοιχείο που καλλιεργεί την ανισότητα ακόμα περισσότερο και αποκόπτει την πορεία για κοινωνικές ομάδες μέσω συγκεκριμένων διεργασιών.

Οι αγορές υπονομεύουν την κοινωνική ταυτότητα και η επιλογή σχολείου (μέσω της τρέχουσας αντίληψης των αγορών) αυξάνει τον διαχωρισμό και την απόσταση μεταξύ των ανθρώπων, καταστρέφοντας με αυτόν τον τρόπο την κοινωνική συνοχή, αφού υπονομεύει τόσο τη διαδικασία της ένταξης όσο και την ίδια την δημοκρατία (Healy, 2016, σ. 250).

Παρότι η εκπαιδευτική διαδικασία έχει στόχο να ενώνει και να δημιουργεί προσλαμβάνουσες παραστάσεις για τα μέλη της που θα βελτιώσουν το επίπεδο της ζωής τους και σε κάποιες περιπτώσεις οδηγεί και σε κοινωνική κινητικότητα, στην πράξη πολλές φορές είναι ένας μηχανισμός αποκλεισμού και δίνει το σήμα ότι κάποιο δεν ανήκουν εδώ. Ένα πολύ εύστοχο παράδειγμα είναι οι περιπτώσεις των στολών που καλούνται να φορέσουν οι σπουδαστές ελιτίστικων σχολείων, όπου στην πραγματικότητα αυτές οι στολές δεν σηματοδοτούν αυτούς που ανήκουν σ’ αυτές τις σχολικές μονάδες, αλλά αυτούς που δεν ανήκουν. Οι στολές στην πραγματικότητα είναι το διαχωριστικό πλαίσιο για όσους δεν ανήκουν εδώ και ούτε πρόκειται να ενταχθούν. (Healy, 2016).

Ολόκληρος ο εκπαιδευτικός θεσμός είναι έτσι οργανωμένος και στοχοθετημένος ώστε να αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα, να προστατεύει τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις μέσα από την επιταγή σε συμμετοχές σε ελιτίστικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και να κατοχυρώνει μόνον εκείνους που έχουν ήδη την κοινωνική κατοχύρωση από την οικογένεια και την καταγωγή. Στην πραγματικότητα, η σχολική κοινότητα μέσα από έναν πανίσχυρο μηχανισμό εντάσσει ή αποκλείει το άτομο πρώτα στο σχολείο και μετά στην κοινωνία (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 148-149).

Παρότι το σύνταγμα ορίζει τη δημόσια και δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες, καθώς και ότι η υποχρεωτική εκπαίδευση δεν μπορεί να είναι λιγότερη από 9 χρόνια⁸, στην πράξη τα εμπόδια είναι πολλά και η δωρεάν παιδεία είναι ζητούμενο. Η προστασία της εκπαίδευσης είναι ελλιπής και στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ιδιωτικό ζήτημα η ενίσχυση και η βοήθεια αυτού του θεσμού, κυρίως από την οικογένεια. Χωρίς την αρωγή της οικογένειας, λόγω των ελλείψεων σε διδακτικό προσωπικό και υλικοτεχνική υποδομή, η κατάσταση στην εκπαίδευση θα ήταν ακόμα χειρότερη. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και μέσω της απαξίωσης που συνολικά συναντάμε στον εκπαιδευτικό θεσμό, ο δεσμός της πνευματικής κοινωνικοποίησης είναι και αυτός σε μια διαδικασία μεταβολής. Όταν απαξιώνεται ο ρόλος και ο χαρακτήρας του σχολείου και γενικότερα του εκπαιδευτικού συστήματος, στην ουσία απαξιώνεται και ο ίδιος ο εκπαιδευτικός δεσμός.

Στην έρευνα που έγινε για την παρούσα διατριβή, υπήρξε μία τάση απομάκρυνσης από το όνειρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Παραδοσιακά η ελληνική κοινωνία, είχε στόχο την περάτωση των σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και ήταν ένα από τα κυρίαρχα ιδανικά για την κάθε οικογένεια. Η δεκαετής εμπειρία στην οικονομική κρίση, με τη γενικευμένη ανεργία και τη μαζική μετανάστευση νέων επιστημόνων, άρχισε να διαμορφώνει μια πιο σκεπτικιστική τάση απέναντι στο όνειρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο αποτέλεσμα αυτό, σαφώς και δεν φταίνε οι σπουδές, απλώς το σύστημα όπως είναι διαρθρωμένο εξυπηρετεί ακόμα λιγότερους απ' όσους θα μπορούσαν να επενδύσουν μέσω των σπουδών τους σε μία καλύτερη και πιο άνετη ζωή. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η εκπαιδευτική διαδικασία συνδέεται άρρηκτα με τον κοινωνικό δεσμό. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι έτσι δομημένο, ώστε να αποκλείει τελικά ένα μέρος του πληθυσμού από την πρόσβαση στην εκπαίδευση και η κρίση πρόσφερε για άλλη μία φορά το άλλοθι ώστε αυτό να θεωρείται μοιραίο.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, η κοινωνική κατάπτωση είναι ακόμη μεγαλύτερη από τη στιγμή που το κοινωνικό κράτος έθεσε σε λειτουργία τους μηχανισμούς αναδιανομής του εισοδήματος και της διευρυμένης κοινωνικής προστασίας και νομιμοποίησε το άνοιγμα των εκπαιδευτικών θεσμών και των προπαρασκευαστικών στην εργασία θεσμών (συνεχιζόμενη εκπαίδευση, κατάρτιση, επιμόρφωση). (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017, σ. 24-25).

Με άλλα λόγια, άλλαξε ο τρόπος προσέγγισης και λειτουργίας του θεσμού της εκπαίδευσης. Διείσδυσαν κανόνες και αγοραίες λογικές, οπότε η σχέση της κοινωνίας με τον ίδιο τον δεσμό επαναπροσδιορίζεται. Η δια βίου εκπαίδευση, η κατάρτιση, τα προγράμματα

⁸ Σύνταγμα της Ελλάδας, άρθρο 16, παρ. 3-4

μαθητείας και όλες οι άλλες τεχνοκρατικές αντιλήψεις που παρεισφρήσανε στη δομή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, δεν κάνουν τίποτε άλλο απ' το να μεταθέτουν το πρόβλημα για λίγο αργότερα. Η κουλτούρα της ατομικής ευθύνης είναι παρούσα και για να καλυφθεί ένα δομικό πρόβλημα του συστήματος, η ευθύνη μετατοπίζεται στα άτομα. Δεν σπούδασες γιατί δεν είσαι πολύ καλός, δεν τελείωσες το σχολείο γιατί δεν μπόρεσες να ενταχθείς, δεν βρίσκεις δουλειά γιατί δεν είσαι ικανοποιητικά καταρτισμένος, αποκόπτεσαι από τον εκπαιδευτικό δεσμό γιατί δεν είσαι στα μέτρα όλων όσων πρεσβεύει η μετα-νεωτερική αντίληψη για το κοινωνικό γίγνεσθαι. Οι πρακτικές αυτές είναι ξεκάθαρα εναντίον της κοινωνικής αλληλεγγύης και ενθαρρύνουν τον απομονωτισμό από τη φύση και την ουσία του ανήκειν. Η σχολική αποτυχία μεταφράζεται σε κοινωνική αποτυχία, μιας και δυστυχώς δεν υπάρχει ένας προστατευτικός μηχανισμός να συγκρατεί και να σώζει καταστάσεις πριν να είναι πολύ αργά.

Η οικογένεια στην Ελλάδα έφτασε στα όρια της. Δεν μπορεί να προστατεύσει τα μέλη της και να τα κάνει να αισθανθούν ασφαλή. Γι' αυτό και αναφέρθηκε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι μία ελιτιστική διαδικασία που βοηθά στην ουσία όσους έχουν ένα πολύ συγκεκριμένο κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο. Η θεσμική απαξίωση του εκπαιδευτικού συστήματος με την ελλιπή προστασία του, ανάγκασε την οικογένεια να αναλαμβάνει να καλύψει τα κενά που ηθελημένα δημιουργήθηκαν. Στις μέρες μας όμως, ακόμα και αυτό έπαψε να είναι δεδομένο.

Για παράδειγμα, τι μπορεί να προσφέρει μία οικογένεια στον νέο ενήλικο άνεργο, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χωρίς στέγη και όταν η ίδια η οικογένεια αντιμετωπίζει σοβαρά οικονομικά προβλήματα που την καθιστούν να κρατήσει το μέλος αυτό μέσα στους κόλπους της; Η απάντηση δεν είναι δεδομένη και το κυριότερο, διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, από εποχή σε εποχή και από οικογένεια σε οικογένεια (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017, σ. 33).

Κάπως έτσι διαμορφώνεται η σημερινή τάση απομάκρυνσης από την εκπαιδευτική διαδικασία, μιας και γίνεται ορατό πλέον ότι η συλλογική αλληλεγγύη διαρρηγνύεται. Όλο και μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες θέτουν σε αμφισβήτηση το συλλογικό όραμα, γιατί πολύ απλά δεν τους βοήθησε σε τίποτα. Η εργασία, η εκπαίδευση, η οικογένεια, οι διαπροσωπικές και συλλογικές σχέσεις είναι σε μια διαρκή ανατροπή και η ροπή που έχουν είναι προς τον απομονωτισμό και την αποξένωση. Η παρούσα συγκυρία με την οικονομική ύφεση, έφερε πιο γρήγορα στην επιφάνεια αυτήν την απαξίωση. Η ατομοκεντρική προσέγγιση δίνει προτεραιότητα στην εξατομικευμένη επιβίωση και το ζήτημα που τίθεται σήμερα, είναι το πώς θα επιβιώσει ο καθένας μόνος του. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και χάνεται η πίστη στον εκπαιδευτικό δεσμό, γιατί δεν καταφέραμε να λειτουργήσουμε ομαδικά.

Σήμερα που όλα είναι πολύ ρευστά, ο εκπαιδευτικός δεσμός θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να μπορέσουμε να αντισταθούμε, να αποκτήσουμε συλλογική συνείδηση και να οραματιστούμε ένα καλύτερο μέλλον. Επειδή όμως το εκπαιδευτικό σύστημα από τη φύση του αναπαράγει τις ανισότητες και ακόμα επειδή στην εποχή μας όλα είναι μετρήσιμα και λειτουργούν με γνώμονα το κέρδος, αφέθηκε και αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού στην ευθραυστότητα των καταστάσεων που διαποτίζουν και χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία.

2.3 Ο οικογενειακός δεσμός και η ανεπαρκής προστασία του

Η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται διαχρονικά από έναν ισχυρό οικογενειακό δεσμό και προβάλλει πρότυπα και συμπεριφορές που την χαρακτηρίζουν εδώ και πολλές δεκαετίες. Η φύση του οικογενειακού δεσμού, σμιλεύθηκε διαχρονικά μέσω των ελλειμματικών πολιτικών από την πολιτεία και κατέστη το ουσιαστικό και κυρίαρχο στήριγμα για τους πολίτες. Η οικογένεια στην Ελλάδα είναι το καταφύγιο για άμεση και έμμεση βοήθεια σε στιγμές που οι κοινωνικές πολιτικές είναι κατά πολύ απόμακρες από τις ανάγκες των πολιτών και των οικογενειών τους.

Η φροντίδα παιδιού, η φροντίδα των ηλικιωμένων, η στέγαση, η οικονομική ενίσχυση των μελών της οικογένειας, η ενίσχυση των ανέργων μελών και γενικότερα όλη η φροντίδα και η υποστήριξη περνάνε μέσα από την ιδιωτική πρωτοβουλία και τη στήριξη της οικογένειας. Αναπόφευκτα λοιπόν οι δεσμοί μεταξύ της οικογένειας είναι πολύ ισχυροί και η οικογενειακή αλληλεγγύη είναι κραταιά. Ο θεσμός της οικογένειας, λόγω της φύσης του, είναι το πρώτο πεδίο κοινωνικοποίησης και καθίσταται αναπόσπαστο κομμάτι της κάθε κοινωνίας, ώστε τα άτομα να έχουν μία ομαλή και ταυτόχρονα μια επιτυχημένη πορεία μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Η οικογένεια ως φορέας κοινωνικοποίησης και σύστασης δεσμών, δεν έχασε ποτέ την κυρίαρχη θέση της, όμως είχε να ανταγωνιστεί και άλλους θεσμούς που διαμορφώνουν δεσμούς. Οι έρευνες και η συζήτηση με κύριο άξονα την οικογένεια και τη ρήξη του οικογενειακού δεσμού τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, άνθησαν τις τελευταίες δεκαετίες. Αρχίζουμε να μιλάμε περισσότερο για την οικογένεια και το ρόλο της όταν αυτή αποδυναμώνεται. Ουσιαστικά η κρίση του οικογενειακού θεσμού, δεν είναι τίποτα περισσότερο από τη διάρρηξη του οικογενειακού δεσμού (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 143).

Η κρίση του θεσμού της οικογένειας, περνάει μέσα από την αύξηση των διαζυγίων σε πολύ μεγάλο ποσοστό, στην αύξηση των μονογονεϊκών νοικοκυριών, την ελλειμματική οικογενειακή πολιτική και τη μείωση των γεννήσεων. Στην Ελλάδα πάνω σε αυτά τα προβλήματα ήρθε να προστεθεί και η οικονομική κρίση, η οποία έπληξε βαθιά τον θεσμό της

οικογένειας και αναδιαμόρφωσε τον τρόπο με τον οποίο πλέον λογίζεται ο οικογενειακός δεσμός. Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της διατριβής, ανέδειξε μία σειρά από προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια στην ελληνική κοινωνία, κάτι που στην πραγματικότητα έπληξε τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας διαμορφώνοντας ένα νέο, άγνωστο μέχρι σήμερα πλαίσιο, για την ελληνική οικογένεια.

Με άλλα λόγια, η οικογένεια στην Ελλάδα άγγιξε τα όριά της και σε κάποιες περιπτώσεις τα ξεπέρασε. Η αδυναμία της να στηρίξει τα μέλη της στο βαθμό που το έπραττε παλιότερα, πέραν από την κάλυψη πολύ βασικών αναγκών, κατέστησαν αυτόν τον δεσμό ευάλωτο και μέσα σε λίγα χρόνια βγήκαν στην επιφάνεια παθολογίες που για δεκαετίες κρύβονταν πίσω από τη δυνατότητα της οικογένειας να προσαρμόζεται στα δεδομένα μιας άκρως ατομοκεντρικής πολιτικής φροντίδας που είχε καθιερωθεί. Η οικονομική κρίση ανέδειξε με τον πιο άδικο τρόπο τις αδυναμίες του συστήματος, ως προς τη φροντίδα της οικογένειας και λειτούργησε αποθαρρυντικά για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των πολιτών.

Η οικογενειακή πολιτική δεν προκύπτει απλώς από το πλαίσιο που συνθέτουν οι (θεσμοποιημένες) αντιλήψεις για την οικογένεια και την προστασία της. Συνδέεται επίσης με την κοινωνική πολιτική και την ανάπτυξη της και εξαρτάται τόσο από την ανάπτυξη αυτήν όσο και από τις συνθήκες που την προσδιόρισαν. Στην Ελλάδα, όπου το κράτος πρόνοιας ουδέποτε ξεπέρασε ένα επίπεδο υπολλειμματικότητας, η κοινωνική πολιτική αναπτύχθηκε όχι τόσο ως ιδεολογικοπολιτική πρόταση αλλά ως απάντηση στα αλληπάλληλα πιεστικά κοινωνικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων γεγονότων, τα οποία σημάδεψαν τη χώρα από την Ανεξαρτησία και ως τις μέρες μας (Μουσούρου, 2005, σ. 209).

Η οικογένεια στην ελληνική κοινωνία παραμένει στο συλλογικό ασυνείδητο ως ο θεσμός εκείνος που οφείλει να παρέχει βοήθεια στα μέλη του, πολύ απλά γιατί είναι μέρος της κουλτούρας της. Αν και ο πολιτισμικός παράγοντας παίζει έναν σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση συνειδήσεων και καταστάσεων, η ανάγκη που ώθησε την ελληνική κοινωνία να επαφίεται στην αρωγή της οικογένειας είναι πιο σημαντική. Τα μέτρα αφενός που λαμβάνονταν πάντοτε ως προς την οικογενειακή πολιτική ήταν ανέκαθεν υπολειμματικού χαρακτήρα και αφετέρου η κινητοποίηση και η εγρήγορση της οικογένειας να σταθεί αρωγός στα μέλη της αποτέλεσε ένα πολύ μεγάλο άλλοθι για τις κυβερνήσεις, και γενικά τις πολιτικές, οι οποίες για χρόνια καλύπτονταν πίσω από ελάχιστες παροχές και επιδερμικά μέτρα στήριξης.

Οι οικογενειακές αξίες και η οικογενειακή αλληλεγγύη εξακολουθούν να είναι ισχυρές. Αυτές οι οικογενειακές αξίες προδιαγράφουν ότι οι οικογένειες στην Ελλάδα, συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, αναλαμβάνουν αυξημένες ευθύνες έναντι των μελών

τους, ιδιαίτερα των πιο αδύναμων. Οι ευθύνες αυτές περιλαμβάνουν την εκπαίδευση των παιδιών, την παράταση της γονικής φροντίδας (π.χ. στέγη και διατροφή) στα άγαμα ενήλικα παιδιά, την βοήθεια στην αγορά κατοικίας, στην ανεύρεση εργασίας, στην φροντίδα των εγγονιών, στην φροντίδα των ηλικιωμένων μελών κλπ. Ιδιαίτερα σε καταστάσεις κρίσης, η οικογένεια δραστηριοποιείται για να προσφέρει γρήγορα και αποτελεσματικά την υποστήριξή της, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των χωρισμένων θυγατέρων που ενισχύονται οικονομικά από τους γονείς τους ή επιστρέφουν στην πατρική κατοικία. Μέσω αυτών των διαπροσωπικών σχέσεων και της αμοιβαίας υποστήριξης, οι πόροι και οι υπηρεσίες διαχέονται από τα πιο δυνατά μέλη στα πιο αδύναμα και διασφαλίζεται ένα δίκτυο ασφάλειας από την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Με αυτόν τον τρόπο, η οικογένεια υποκαθιστά το κράτος πρόνοιας, κατά πόσον όμως αυτό αποτελεί επιλογή ή ανάγκη δεν είναι εύκολο να ειπωθεί (Χατζηβαρνάβα & Καζάση, 2004, σ. 253-254).

Η έρευνα για την παρούσα διατριβή, ανέδειξε ότι η παροχή βοήθειας και στήριξης της οικογένειας είναι καθοριστική για την περαιτέρω συνέχιση της πορείας και του ρόλου της ελληνικής οικογένειας. Οι ανάγκες τα τελευταία χρόνια είναι πειστικές και οι πόροι από πλευράς οικογένειας περιορισμένοι. Η δραματική μείωση των εισοδημάτων σε συνδυασμό με τη δυσθεώρητη ανεργία, κατέστησαν άμεση την ανάγκη οργανωμένης παρέμβασης, σε μία εποχή που οι παροχές είναι δραματικά περιορισμένες, όχι μόνο λόγω της κρίσης, αλλά και λόγω μιας επικρατούσας ιδεολογικής και πολιτικής αντίληψης που πρεσβεύει έναν κατακόρυφο περιορισμό βοηθημάτων, προγραμμάτων κοινωνικής στήριξης και αλληλεγγύης, αλλά και παροχών κάθε επιπέδου. Σημαντικό κομμάτι αρωγής είναι και η ψυχολογική υποστήριξη των μελών των οικογενειών, ειδικά σε περιόδους που πλήττονται βάνανυσα λόγω των δεδομένων που διαμόρφωσε η οικονομική κρίση.

Πρέπει να πούμε ότι, παντού στην Ευρώπη, η οικογενειακή πολιτική έχει επηρεασθεί από τον περιορισμό των κοινωνικών δαπανών. Στην Ελλάδα, όπου οι δαπάνες αυτές υπήρξαν πάντοτε ιδιαίτερα χαμηλές, ο περιορισμός αυτός επέτεινε το πρόβλημα των οικογενειακών προϋπολογισμών, οι οποίοι επιδεινώνονται συνεχώς λόγω της αυξανόμενης ανεργίας αλλά και των ανατιμήσεων βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Η ελληνική οικογενειακή πολιτική εμφανίζεται να προστατεύει με ιδιαίτερη έμφαση την πολύτεκνη οικογένεια, αλλά όπως φαίνεται η πολιτική αυτή δεν φαίνεται να έχει επιτύχει ούτε στο επίπεδο της αύξησης των γεννήσεων ούτε στο επίπεδο της ουσιαστικής στήριξης της πολύτεκνης οικογένειας. Το κράτος εξασφαλίζει αυξημένη προστασία για συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού (όπως για παράδειγμα, τους ηλικιωμένους και τα άτομα με ειδικές ανάγκες). Επιδόματα, εκπτώσεις φόρου, μειωμένων κόστος αγοράς αγαθών και υπηρεσιών, όμως τα μέτρα αυτά προς τους ασθενέστερους δεν στοχεύουν στην αντιμετώπιση των ειδικών αναγκών της

οικογένειας αλλά στη βοήθεια προς το άτομο. Αν η οικογένεια επωφελείται έμμεσα (μέσω δηλαδή της παροχής υλικής βοήθειας ή υπηρεσιών προς ένα μέλος της), στην πραγματικότητα δεν προστατεύεται ως οικογένεια, δεν προστατεύονται, δηλαδή, οι σχέσεις στις οποίες συνίσταται και οι οποίες δοκιμάζονται λόγω των ιδιαίτερων καταστάσεων που η οικογένεια αντιμετωπίζει (Μουσούρου, 2005, σ. 211-212).

Ακόμα και στην επιδοματική πολιτική προνοιακών παρεμβάσεων και βοηθημάτων προς την οικογένεια, επικρατεί μία ατομοκεντρική πολιτική και όχι συλλογική. Ακόμα και σε αυτά τα μέτρα, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, μειώθηκαν κατά πολύ τόσο τα επιδόματα, όσο και οι παροχές από το κράτος, γιατί μπήκαν και αυτά σε ένα πλαίσιο περικοπών των δαπανών για να επιτευχθεί ο στόχος του περιορισμού των ελλειμμάτων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα είτε να μένουν εκτός βοηθημάτων άτομα τα οποία υπό άλλες συνθήκες θα δικαιούνταν βοήθηματος, είτε να περικόπτονται δραματικά και άμεσα επιδόματα και παροχές σε πολίτες που έχριζαν άμεσης βοήθειας.

Τα αποτελέσματα, αυτών των ακόμα πιο περιορισμένων προνοιακών δαπανών, είναι η δραματική κατάσταση που περιήλθαν αρκετά νοικοκυριά στην ελληνική κοινωνία, μιας και η αφαίμαξη των εισοδημάτων και η καθολική ανεργία δημιούργησαν ένα δυσβάσταχτο φορτίο για την ελληνική οικογένεια. Αυτό το γεγονός οδήγησε μερίδα συμπολιτών μας στο δρόμο, με μία πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα αύξηση των αστέγων και για το 1/3 των νοικοκυριών τουλάχιστον, να ζουν σε συνθήκες φτώχειας και σε πολλές περιπτώσεις να μην μπορούν να καλύψουν ούτε τις βασικές τους ανάγκες. Εν μέσω όλου αυτού του τοπίου, η οικογένεια στην Ελλάδα περνάει κρίση. Ο θεσμός της οικογένειας πλήττεται άμεσα, γιατί φάνηκε εκ του αποτελέσματος ότι δεν μπόρεσε να βοηθηθεί στον βαθμό που έπρεπε, αλλά και όφειλε, από μία οργανωμένη πολιτεία. Πώς λοιπόν είναι δυνατόν να μην επηρεαστεί ο οικογενειακός δεσμός από αυτό το κλίμα αποσταθεροποίησης, παραμέλησης και τελικά απαξίωσης ενός θεσμού που καθίσταται ο στυλοβάτης του κοινωνικού γίγνεσθαι;

Η οικογένεια βρίσκεται σε κρίση. Οι σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας προσπαθούν να διατηρήσουν μία ισορροπία σε εποχές πολύ δύσκολες. Ο οικογενειακός δεσμός επηρεάστηκε άμεσα, όχι μόνο λόγω της κρίσης του οργανικού δεσμού, αλλά και λόγω του ελλειπούς και ξεκάθαρα ανεπαρκούς συστήματος κοινωνικής φροντίδας. Οι οικογενειακές σχέσεις μπήκαν σε μία πολύ σκληρή περιδίνηση, γιατί άλλαξαν όλα τα δεδομένα τα οποία ίσχυαν. Πέραν από τα πολύ απτά, συγκεκριμένα και καθημερινά προβλήματα που δημιούργησε η κρίση, τα προβλήματα μέσα στην ελληνική οικογένεια και τις αντιξοότητες που καλούνται να αντιμετωπίσουν καθημερινά, προστέθηκε και μία ψυχολογική παράμετρος που απειλεί ακόμα περισσότερο την οικογένεια και τον οικογενειακό δεσμό. Τα επόμενα

χρόνια θα είναι μέγιστο ζήτημα, ακόμα και όταν η κρίση θα έχει περάσει τυπικά, το αποτύπωμα της θα παραμείνει. Οι ψυχολογικές επεκτάσεις που επίκτητα εισήλθαν λόγω των δυσκολιών, χειροτέρεψαν τις ήδη βεβαρημένες συνθήκες που αντιμετωπίζει η οικογένεια. Δυστυχώς όμως, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση η αρωγή του κράτους είναι ξανά απύσχα.

Σε σχέση με τους επαπειλούμενους κινδύνους, οι υπηρεσίες στήριξης των οικογενειακών δεσμών και σχέσεων (όπως είναι για παράδειγμα, κοινωνικές και συμβουλευτικές υπηρεσίες, σχολές γονέων κλπ), δηλαδή υπηρεσίες στήριξης σχέσεων επί των οποίων στηρίζεται η συνοχή της οικογένειας είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και υποβαθμισμένες. Η υπολειμματικότητα (αν όχι η ανυπαρξία) τέτοιων υπηρεσιών ελάχιστα απασχολεί την κοινή γνώμη (Μουσουρού, 2005, σ. 224).

Και μέσω άλλων ερευνών, αλλά και στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε ότι η οικογένεια είναι μία ιδιωτική υπόθεση στη συνείδηση του κόσμου. Ειδικά σε ερωτήσεις που αφορούν την επίκληση βοήθειας σε περίπτωση ανάγκης, η συντριπτική πλειονότητα αποκρίθηκε ότι θα αποταθεί στην οικογένεια και μόνο. Αυτό μας δείχνει ότι έχει περάσει στη συνείδησή μας ότι η οικογενειακή μονάδα είναι αυθύπαρκτη και είναι ικανή να λύνει μόνη της τα όποια προβλήματα προκύπτουν.

Το γνωμικό “τα εν οίκω μη εν δήμω”, κατέστη θέσφατο και μία κοινωνία προσποιείται ότι μπορεί να τα καταφέρει σε ζητήματα που μοιάζουν, αλλά δεν είναι αμιγώς ιδιωτικά. Η οικογένεια σήμερα αδυνατεί να λύσει μόνη της τα προβλήματά της. Την ξεπερνούν, την σκεπάζουν και δεν έχει πλέον τους μηχανισμούς για να τα καταφέρει. Η φροντίδα της οικογένειας παρέμεινε ιδιωτική υπόθεση, αλλά στις μέρες μας είναι σε κρίση. Σε σχέση με τις άλλες μορφές κοινωνικού δεσμού, ο οικογενειακός δεσμός φαντάζει ότι είναι πιο ισχυρός και μπορεί ακόμα να θεωρηθεί ως ο στυλοβάτης της ελληνικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα όμως είναι σε μία διαδικασία μεταβολής. Όπου υπάρχουν προβλήματα σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό επίπεδο, επιστρατεύεται η λογική του δεσμού. (Paugam, 2023). Ανάλογα την χώρα και κατ’ επέκταση την κοινωνία, προβάλλεται ως προτεραιότητα ο μηχανισμός ανασχεσης του προβλήματος. Στην ελληνική κοινωνία προτεραιότητα και σημαίνοντα ρόλο παίζει ο οικογενειακός δεσμός. Αυτό για παράδειγμα σε χώρες όπως η Γαλλία, ή η Γερμανία δεν ισχύει.

Η κοινωνική φροντίδα βαραινεί σχεδόν αποκλειστικά και μόνο την οικογένεια και μάλιστα τα γυναικεία μέλη, με ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται. Ο οικογενειακός δεσμός εμφανίζεται ισχυρός, ακόμη και όταν δεν είναι στην πραγματικότητα, γιατί δεν υπάρχει άλλο δίκτυο προστασίας να καλύψει το κενό. Η αποτελεσματικότητα της οικογενειακής παρέμβασης κρίνει και την πορεία του βοηθούμενου. Η “αυτονομία” του δεν έχει καμία αξία μπροστά στη διάσωσή του (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 144).

Η έλλειψη αυτονομίας είναι το τίμημα που πληρώνει η ελληνική οικογένεια, ώστε να μπορέσει να κρατηθεί ζωντανή στις περιόδους που η επιβίωση είναι το άμεσο διακύβευμα. Ακόμα κι αν η αυτονομία “θυσιάστηκε” για χάρη της επιβίωσης, βλέπουμε στις μέρες μας ότι ακόμα και αυτό δεν είναι αρκετό. Τα συσσωρευμένα προβλήματα και οι παθογένειες πολλών χρόνων, είναι τόσο καθοριστικά που σίγουρα ο οικογενειακός δεσμός βάλλεται στον ίδιο βαθμό, όπως και οι υπόλοιποι τύποι κοινωνικού δεσμού. Όσο κι αν παραμένει ισχυρός, συγκριτικά με τους υπόλοιπους τύπους, δεν παύει να είναι μέρος του κοινωνικού δεσμού, ο οποίος πλέον απειλείται. Η οικογένεια δεν είναι άτρωτη και δεν μπορεί να υπερκεράσει όλα όσα την έκαναν να αγγίζει ή και να ξεπεράσει τα όρια της. Η τάση που καταγράφεται πλέον είναι ότι αρχίζουν να φαίνονται τα πρώτα ρήγματα σε έναν δεσμό που αν δεν υπήρχε τόσο δυνατός θα είχαμε πολλαπλάσιες απώλειες από αυτές που ήδη μετράμε στην ελληνική κοινωνία και στον τρόπο με τον οποίο οδεύει προς το αύριο.

2.4 Ο Συλλογικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία και τα χαρακτηριστικά του

Η κοινωνικοποίηση του ατόμου, μέσα από συλλογικές δράσεις και προσωπικές επιλογές είναι αυτή που χαρακτηρίζει τη δυναμική μίας οργανωμένης κοινωνίας. Όλες οι επιμέρους παράμετροι που συγκρατούν και ορίζουν τον τρόπο λειτουργίας και συνύπαρξης των ατόμων, βρίσκουν ένα πεδίο αναφοράς στον τελευταίο τύπου κοινωνικού δεσμού που δεν είναι άλλος από τον συλλογικό-εθνικό δεσμό. Η έννοια της ταυτότητας, της συλλογικής μνήμης, της ιστορίας, αλλά ακόμα και η πολιτική συνείδηση εκπορεύονται και ταυτοποιούνται σε αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού. Αυτός ο τύπος δεσμού, εσωκλείει όλες τις παραπάνω τυπολογίες και καθιστά τις δυτικού τύπου κοινωνίες να κατασκευάζουν την έννοια του πολίτη ο οποίος ζει σε ένα οργανωμένο κοινωνικοπολιτικό σύνολο.

Θεωρείται δεδομένο ότι ο συγκεκριμένος τύπος δεσμού, περιλαμβάνει όλους τους προηγούμενους τύπους και συνδυάζει την πολιτική συνείδηση με την ατομική επιλογή των ανθρώπων, οι οποίοι ζουν σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό, πολιτισμικό, κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Αυτός ο τύπος δεσμού προστατεύει και περιθωριοποιεί, δημιουργεί συνθήκες ένταξης και αποκλεισμού, δημιουργεί ευκαιρίες και απομονώνει, κατασκευάζει ταυτότητες και αποξενώνει. Όλα τα παραπάνω είναι η έκφραση του ίδιου πράγματος. Είναι οι προσδοκίες που δημιουργεί μια δυτικού τύπου κοινωνία για τους πολίτες της, αλλά και όλα τα εμπόδια που εφευρίσκει για να αποκλείει και να απωθεί όσους δεν ανήκουν σε ένα πλαίσιο, και δεν πληρούν τις παραμέτρους που ορίζονται κάθε φορά. Η σχέση των πολιτών με την επίσημη εξουσία, αλλά και η μεταξύ μας σχέση σε ένα συλλογικό, εθνικό, πολιτισμικό και

πολιτικό επίπεδο, ορίζουν τον τύπο του κοινωνικού δεσμού που προέκυψε ως άθροισμα όλων των υπολοίπων τύπων δεσμού.

Με άλλα λόγια, ο δεσμός της εθνικής και της πολιτικής ταυτότητας είναι ένας πολύ σύνθετος τύπος κοινωνικού δεσμού, ανώτερος ως κατασκευή από τους υπόλοιπους, ο οποίος προϋποθέτει την καλή λειτουργία όλων των προηγούμενων. Ιστορικά έπεται όλων των προγενεστέρων και είναι προϊόν μακροχρόνιων αγώνων και κοινωνικών κατακτήσεων. Είναι ο τύπος δεσμού που ανοίγει την πύλη στην εξασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων, δηλαδή στην ελεύθερη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά. Για πολλούς θεωρείται το αντίδοτο στον κοινωνικό αποκλεισμό αφού η συμμετοχή σ' αυτόν τον τύπο δεσμού προφυλάσσει από ακραίες μορφές περιθωριοποίησης και αποκλεισμού (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 157-158).

Η κατά Marshall ιδιότητα του πολίτη, είναι η έννοια της πλήρους συμμετοχής σε ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο, κάτι που εμπεριέχει την έννοια της ισότητας, της ένταξης και της δικαιοσύνης. Η ιδιότητα του πολίτη, είναι εκείνος ο μηχανισμός που συγκροτεί τη σταθερή βάση πάνω στην οποία η ευημερία και η εξέλιξη μίας κοινωνίας είναι το απόλυτο ζητούμενο.

Ο Marshall (1995, σ. 40) υποδεικνύει ότι υπάρχει ένα είδος θεμελιακής ισότητας συνυφασμένης με το νόημα της πλήρους συμμετοχής σε μία κοινότητα, ή όπως θα έλεγα της ιδιότητας του πολίτη, η οποία δεν είναι ασυμβίβαστη με τις ανισότητες που διακρίνουν τις διάφορες οικονομικές βαθμίδες στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, η ανισότητα του κοινωνικού ταξικού συστήματος μπορεί να είναι αποδεκτή αρκεί να αναγνωρίζεται η ισότητα στη βάση της ιδιότητας του πολίτη.

Η πλήρης συμμετοχή και ένταξη είναι πρωταρχικό στοιχείο συνύπαρξης και υποδηλώνει τον βαθμό που μία κοινωνία μπορεί να ενσωματώνει και να προστατεύει τους πολίτες της, μέσα από ένα πλέγμα ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Περιγράφοντας τα στοιχεία που πηγάζουν από την ιδιότητα του πολίτη σύμφωνα με τον Marshall θα λέγαμε ότι διαμορφώνουν το πλέγμα των τυπικών, αλλά και των ουσιαστικών προσόντων που ορίζουν στην πράξη την προσδοκώμενη ιδιότητα του πολίτη.

Το πρώτο στοιχείο είναι η ιδιότητα του μέλους μιας εθνικής κοινωνίας τόσο με την τυπική έννοια της υπηκοότητας όσο και με την ουσιαστική δυνατότητα της πλήρους συμμετοχής στην κοινωνία. Το δεύτερο στοιχείο εμπεριέχει τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που συνεπάγεται η ιδιότητα του πολίτη. Το τρίτο στοιχείο συνοψίζεται στην εν δυνάμει ισότητα της κοινωνικής θέσης. Και το τέταρτο αναφέρεται ακριβώς στην πρόοδο και την ανάπτυξη που εξασφαλίζει όποιος φέρει αυτήν την ιδιότητα και κατά συνέπεια ολόκληρη η κοινωνία της οποίας είναι μέλος (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 158).

Ο εθνικός δεσμός ή, όπως αρμόζει σε σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες, ο συλλογικός δεσμός είναι η έκφραση ενός συλλογικού οράματος που στόχο έχει να αμβλύνει τις ανισότητες να δώσει ευκαιρίες συμμετοχής στους πολίτες και να οδηγήσει την κοινωνία σε μία ευημερία με στόχο τη θωράκιση της πολυπόθητης κοινωνικής συνοχής. Το ερώτημα όμως που τίθεται ευθέως στο σημείο αυτό, είναι κατά πόσο είναι εύκολα κατορθωτό κάτι τέτοιο; Κατά πόσο ο στόχος της ευημερίας είναι υλοποιήσιμος και πόσο εύκολο είναι άνθρωποι από διαφορετικές αφετηρίες, εμπειρίες, προσωπικό κεφάλαιο, καταγωγή, κουλτούρα να απολαμβάνουν όλοι τον ίδιο βαθμό ευημερίας ή έστω να είναι σε μία διαδικασία κανονικής κοινωνικοποίησης;

Η απάντηση δεν είναι ούτε εύκολη ούτε αυτονόητη. Είναι μία σειρά από παρεμβάσεις, γεγονότα, ισορροπίες που πρέπει να τηρηθούν και να ισχύσουν, ώστε να προσεγγίσουμε αυτό το στάδιο. Ένας ισχυρός δεσμός είναι σίγουρα η απάντηση στην αποσταθεροποίηση του κοινωνικού γίνεσθαι και κυρίως είναι ένα ισχυρό εμπόδιο στην απομόνωση, την αποστέρηση και τον αποκλεισμό. Δεν είναι όμως αυτονόητο, ούτε γίνεται από τη μία στιγμή στην άλλη. Χρειάζεται ένα πλέγμα κοινωνικών πολιτικών, παρεμβάσεων και μία ουσιαστική αλληλεγγύη που στόχο έχει τη θωράκιση της κοινωνίας από τη διολίσθηση σε διαδικασίες αποκλεισμού και απομόνωσης.

Όπως προέκυψε από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής, η ελληνική κοινωνία είναι σε έναν βαθμό αποστασιοποιημένη από τη συλλογική αλληλεγγύη. Ενώ παρατηρούμε βάσει των δεδομένων που παρήχθησαν κατά την έρευνα ότι υπάρχει μεγάλος βαθμός αλληλεγγύης σε οικογενειακό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο προσωπικών επιλογών, σε ό,τι αφορά τον συλλογικό δεσμό τα πράγματα διαφοροποιούνται. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα εξέφρασαν μια βαθιά αμφισβήτηση στους κυρίαρχους θεσμούς του Ελληνικού κράτους, όπως εκπαίδευση, υγεία, δικαιοσύνη και μία έκδηλη δυσπιστία ως προς τη συλλογική αλληλεγγύη. Με άλλα λόγια η τάση που καταγράφηκε είναι ότι η ελληνική κοινωνία δεν έχει κουλτούρα αλληλεγγύης και η πρότερη και πρόσφατη οικονομική ύφεση, δυσκόλεψε πολύ περισσότερο μία ήδη δυσλειτουργική κοινωνική συλλογικότητα.

Η αμφισβήτηση και η δυσπιστία της αποτελεσματικότητας των βασικών θεσμών της πολιτείας παραπέμπει ευθέως στο γεγονός ότι ο συλλογικός δεσμός είναι εν μέρει μία πιο προσωπική υπόθεση. Η άρρηκτη σχέση που διαπνέει τα μέλη της οικογένειας είναι τόσο ισχυρή που έχει περάσει ως πρότυπο και στον συλλογικό βίο. Δεν είναι τυχαίο ότι από τη μεταπολίτευση και έπειτα οι διαπροσωπικές σχέσεις διαμόρφωσαν και γιγάντωσαν το πελατειακό κράτος στην Ελλάδα, δίνοντας ταυτόχρονα και το στίγμα του πώς λειτουργεί η έννοια του δεσμού σε ένα συλλογικό επίπεδο. Η επιλεκτικότητα αυτή, είναι αποτέλεσμα ενός

ιδιόμορφου μοντέλου που καλλιεργήθηκε συστηματικά και διαχρονικά τα προηγούμενα χρόνια και διαπότισε την ελληνική κοινωνία με μία πανίσχυρη σχέση δούνε και λαβείν. Αυτό το γεγονός, λόγω της επιλεκτικότητας που το διαπνέει, είχε σαν αποτέλεσμα να εξασθενεί η έννοια του συλλογικού, η έννοια της αλληλεγγύης, καθώς επίσης και η αίσθηση της εμπιστοσύνης ως προς την επίσημη εξουσία και τους βασικούς της θεσμούς. Η ιδιαιτερότητα αυτής της νοοτροπίας φτάνει στο σημείο να είναι διαπροσωπική υπόθεση η επίτευξη κάποιου συλλογικού ή κοινωνικού στόχου. Για παράδειγμα η εύρεση μίας καλής θέσης εργασίας ήταν προϊόν διαπροσωπικών σχέσεων. Η σωστή περίθαλψη ήταν και αυτό μέρος μίας διαδρομής διαπροσωπικών σχέσεων και επαφών.

Όλα αυτά λοιπόν, έχοντας περάσει στο συλλογικό ασυνείδητο μία κοινωνίας, η οποία επί χρόνια λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο, αποδυνάμωσαν μοιραία την έννοια του συλλογικού δεσμού και στέρησαν τη δυνατότητα να υπάρξει ένα πρόσφορο έδαφος αλληλεγγύης και κυρίως ξεθώριασε η ιδιότητα του πολίτη. Όπως ακριβώς συνέβη με τα τεράστια ποσοστά ανεργίας κατά την περίοδο της κρίσης το βάρος το σήκωσε η οικογένεια, έτσι και σε όλες τις εκφάνσεις της συλλογικής έκφρασης η τάση είναι πάλι προς την οικογένεια και ένα μοντέλο που διεθνώς ονομάστηκε “familialist” European Commission (2014).

Στην ερώτηση που έγινε στους συμμετέχοντες της έρευνας που αφορούσε ποιους θα εμπιστευόσασταν περισσότερο σε μία δύσκολη συγκυρία, είτε σε επαγγελματικό, είτε σε προσωπικό επίπεδο, η απάντηση από το 95% των συμμετεχόντων ήταν η οικογένεια. Αυτό δίνει το έναυσμα να σκεφτούμε ότι σε συλλογικό επίπεδο η κατάσταση στην ελληνική κοινωνία είναι πολύ πίσω.

Αυτό φάνηκε και με τη στάση ομάδων και φορέων, κυρίως της τοπικής αυτοδιοίκησης, σε ό,τι αφορούσε την προσφυγική κρίση και το κύμα προσφύγων και μεταναστών που έφτασε στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι υπήρξαν πρωτοβουλίες που έδειξαν έμπρακτα τη συμπαράστασή τους και την αλληλεγγύη τους σε αυτούς τους ανθρώπους, η γενική εικόνα που παρατηρείται είναι μία εικόνα δυσφορίας απέναντι στο ξένο, το διαφορετικό και αυτό που αλλάζει τα μέχρι τώρα δεδομένα απ’ ό,τι είχε συνηθίσει η ελληνική κοινωνία. Αυτό λοιπόν, αποτυπώθηκε και μέσω της έρευνας, μιας και σε ποσοστό 90% των ερωτηθέντων περί αλληλεγγύης της ελληνικής κοινωνίας, η απάντηση ήταν αρνητική.

Μία ερμηνεία επ’ αυτού θα ήταν ότι η δεκαετής κρίση στην Ελλάδα, απομάκρυνε την κοινωνία και δημιούργησε μία εσωστρέφεια και μία κατάσταση απομονωτισμού λόγω των σωρευτικά μεγάλων προβλημάτων. Ίσως να είναι ένα μέρος της εξήγησης αυτού του φαινομένου. Η αλήθεια όμως είναι ότι δεν εκπαιδευτήκαμε ως κοινωνία στο να έχουμε την κουλτούρα της αλληλεγγύης και την αίσθηση του ανήκειν. Οι πρωτοβουλίες των φορέων που

υπερασπίζονται την έννοια της αλληλεγγύης, του συλλογικού και του “εμείς”, όσο αισιόδοξες και αν είναι, δεν αρκούν ώστε να γίνει ο κανόνας. Η αποστροφή μίας κοινωνίας όπως η ελληνική, σε ό,τι είναι διαφορετικό, ξένο και άγνωστο, είναι εμφανής και βέβαια κάτι τέτοιο έχει και τα αντίστοιχα αποτελέσματα. Στην ελληνική κοινωνία η ιδιομορφία του συλλογικού δεσμού επηρεάζει με τον έναν ή τον άλλον τρόπο και όλες τις υπόλοιπες μορφές και τύπους του κοινωνικού δεσμού. Η διευρυμένη και εκτεταμένη κυριαρχία του οικογενειακού δεσμού, επισκιάζει την έννοια του συλλογικού, απομακρύνει την αλληλεγγύη σε συλλογικό επίπεδο, δημιουργεί συνθήκες εσωτερίκευσης στην κοινωνία και αποδιοργανώνει όποια πρωτοβουλία υπάρχει για την άμβλυνση αυτών των αντιθέσεων. Ο εθνικός-συλλογικός δεσμός, παρότι ενσωματώνει όλους τους άλλους τύπους δεσμού, είναι ένας δεσμός που αντικατοπτρίζει συνολικά την εικόνα μίας κοινωνίας και θα λέγαμε ότι είναι προϊόν μίας εξελικτικής πορείας. Στην ελληνική κοινωνία ο συλλογικός δεσμός στερείται αυτής της εξέλιξης και προβάλλει με τον πιο εμφαντικό τρόπο όλες τις παθογένειες που πηγάζουν από τη δυσλειτουργικότητά του.

Κεφάλαιο 3 Η απορρύθμιση της εργασίας και ο ρόλος της ευελιξίας

Τα τελευταία χρόνια το σύνολο του κόσμου της εργασίας ήρθε αντιμέτωπο με μία σχετικά καινούρια πραγματικότητα στις εργασιακές σχέσεις, που σαν στόχο είχε την επιβολή νέων μορφών εργασίας με επίκεντρο την ευελιξία. Λέμε σχετικά καινούρια εργασιακή πραγματικότητα γιατί η εισαγωγή αυτών των νέων μορφών απασχόλησης είχαν ήδη ξεκινήσει από την δεκαετία του '90 και από το 2000 και έπειτα αρχίζουν να διαμορφώνουν και στην Ελλάδα το νέο εργασιακό πρότυπο. Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, που αφορούν κατά βάση τους μισθωτούς εργαζόμενους, κατά την πρώτη δεκαετία του 2000 είναι πλέον ένα συνηθισμένο φαινόμενο κυρίως με τις εργολαβίες και τις ενοικιάσεις εργαζομένων. Αυτό σηματοδοτεί και στην ελληνική κοινωνία ότι το παραγωγικό μοντέλο αλλάζει ανεπιστρεπτί και λόγω των διεθνών μεταβολών και τάσεων στην παραγωγική διαδικασία αλλά και στις εργασιακές σχέσεις, κάνουμε λόγο για μία εντελώς νέα και άκρως αποπροσανατολιστική εργασιακή πορεία.

Η ανάπτυξη του ανταγωνισμού και η δημιουργία της ευέλικτης οργάνωσης της επιχείρησης που απορρίπτει το χαρακτήρα της μαζικής παραγωγής απευθυνόμενη σε ειδικούς καταναλωτές, επιβάλλει νέα δεδομένα στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης του μισθωτού καθιστώντας μακροχρόνια και συνεχή. Η ένταση της διεθνοποίησης της οικονομίας και οι οικονομικές ολοκληρώσεις που δημιουργούνται, περιορίζουν την έννοια και τις δυνατότητες παρέμβασης του εθνικού κράτους, εισάγοντας τον χαρακτήρα των υπερεθνικών ρυθμίσεων μέσα στους αντίστοιχους θεσμούς όπως η ΕΕ (Κουζής, 2001, σ. 12-13).

Η Ευρώπη υιοθετεί και αλλάζει τους κανόνες στις εργασιακές σχέσεις και όλες οι χώρες εφαρμόζουν ευλαβικά το μοντέλο της ευελιξίας στην αγορά εργασίας, πάντα όμως με γνώμονα τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων και την επιβολή μέτρων που θίγουν τον πυρήνα των εργασιακών σχέσεων. Αυτά τα μέτρα, αποτελούν την αφετηρία για μία σειρά από προβλήματα στο κοινωνικό πεδίο που έχουν άμεσα αποτελέσματα στην καθημερινότητα των εργαζόμενων μιας και αρχίζει μία διαδικασία απομάκρυνσής τους από μία ομαλή εργασιακή πορεία. Τα τελευταία χρόνια στον κόσμο της εργασίας έχει εμφανιστεί μία ορολογία η οποία αντικατοπτρίζει όλη αυτήν την επισφάλεια. Ο όρος αυτός είναι το “πρεκαριάτο”. Πέραν της σαφής του συνάφειας με τον όρο “προλεταριάτο”, το πρεκαριάτο έχει να κάνει με όλη την αβεβαιότητα που βιώνουν οι εργαζόμενοι υπό ένα καθεστώς διαρκούς ρευστότητας στην εργασία και γενικευμένης επισφάλειας. “Το πρεκαριάτο μπορεί να περιγράψει ως νεολογισμός που συνδυάζει το επίθετο “precarious” (επισφαλής) και το ουσιαστικό που σχετίζεται με αυτό

το «προλεταριάτο»”. (Standing, 2022, σ.48-49). Αυτός όρος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εισάγει μία νέα εργασιακή ταυτότητα. Είναι μία κατηγορία εργαζομένων, που δυστυχώς αυξάνει με γεωμετρική πρόοδο τα τελευταία χρόνια, όπου είναι πλήρως υποταγμένη σε ένα διαρκές κυνήγι θέσεων εργασίας, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μεγάλη εργασιακή ευελιξία και επισφάλεια.

Η νεοφιλελεύθερη οικονομία και ο τρόπος που λειτουργεί η αγορά, ωθεί όλο και μεγαλύτερα τμήματα του εργατικού δυναμικού να εγκλωβίζονται σε καθεστώς αβεβαιότητας όχι μόνο ως προς την απασχόληση, αλλά και ως προς την πορεία της ζωής τους. “Η αφοσίωση στις αρχές της αγοράς οδήγησε αμείλικτα προς ένα παγκόσμιο σύστημα παραγωγής δικτυωμένων επιχειρήσεων και ελαστικών εργασιακών πρακτικών”. (Standing, 2022, σ. 80). Στην Ελλάδα αυτές οι πρακτικές εφαρμόστηκαν με πολύ βίαιο τρόπο, την περίοδο των μνημονίων, με αποτέλεσμα να χαθούν χιλιάδες θέσεις εργασίας και να εκτοξευθεί η ανεργία σε επίπεδα ρεκόρ. Οι πολιτικές αυτές εννοείται ότι εξακολουθούν και σήμερα να είναι σε ισχύ και να διαιωνίζουν την αβεβαιότητα, την επισφάλεια και την ευελιξία στην απασχόληση. Νέες πολιτικές εισάγονται σε σχέση με την ευελικτοποίηση και οι παρεμβάσεις αφορούν την περαιτέρω υποβάθμιση της εργασιακής πραγματικότητας.

Οι παρεμβάσεις στην εργασία, είναι τόσο έντονες που μία μερίδα εργαζομένων ωθείται εκτός αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα την αύξηση των ποσοστών ανεργίας και την εφαρμογή μέτρων που καθιστούν εκατομμύρια εργαζόμενους σε καθεστώς ευέλικτης απασχόλησης και γενικευμένης επισφάλειας. Σε όλη αυτήν την μεταβολή ως προς το εργασιακό πρότυπο, καθοριστικό ρόλο παίζει η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και ανάγκες τους και γι’ αυτόν τον σκοπό πρέπει να συμπιεστεί ακόμα περισσότερο ο πιο αδύναμος κρίκος της παραγωγικής διαδικασίας που είναι οι εργαζόμενοι.

Για την ΕΕ η υιοθέτηση της ευελιξίας της εργασίας, ως βασικής πτυχής της πολιτικής της, εντάσσεται στην κατεύθυνση επίτευξης ενός διπλού στόχου. Εκείνου της αύξησης της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας που θεωρείται, χωρίς ιδιαίτερα πειστική επιχειρηματολογία, ότι πλήττεται από το υψηλό κόστος εργασίας που χαρακτηρίζει τις χώρες της Ένωσης έναντι των άλλων ανταγωνιστών της, όσο και εκείνου της καταπολέμησης της ανεργίας, ενός φαινομένου που η εξέλιξη και διόγκωσή του στις σημερινές της διαστάσεις, εγκυμονεί σοβαρότατους κινδύνους για το μέλλον των κυρίαρχων δομών που συνθέτουν το σύστημα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων (Κουζής, 2001, σ. 17).

Αναμφισβήτητα η ευελιξία καθόρισε την πορεία που κινείται ο κόσμος της εργασίας απ’ την αρχή του 21^{ου} αιώνα και επιβάρυνε τις κοινωνίες με ένα εργασιακό πλαίσιο που το

μόνο σταθερό που εισήγαγε ήταν η αβεβαιότητα. Το ζήτημα με την εργασιακή ευελιξία δεν περιορίζεται όπως καταλαβαίνουμε μόνο στο εργασιακό ή στο οικονομικό πεδίο. Οι εξελίξεις που επέφερε συμπαρέσυραν άμεσα το κοινωνικό γίνεσθαι και απέκλεισαν κοινωνικές ομάδες από την εργασία ή τις αναγκάζουν να δεχτούν ευέλικτα σχήματα για να μπορέσουν να είναι ενεργοί στο εργασιακό πεδίο. Αυτό βέβαια είχε ως αποτέλεσμα την μετατόπισης της ευθύνης στους ίδιους τους εργαζόμενους με όρους ότι δεν είναι αρκετά αποτελεσματικοί, ανταγωνιστικοί, απολύτως καταρτισμένοι και μία σειρά από άλλες παραμέτρους, που ουσιαστικά τους στοχοποιούσαν. Με άλλοθι την ανταγωνιστικότητα και φόβητρο την ανεργία, διαμορφωνόταν ένα άκρως εχθρικό πλαίσιο στην αγορά εργασίας.

Η απαρχή της ευελικτοποίησης της αγοράς εργασίας, ξεκινάει ήδη από την δεκαετία του '80 σε Ευρώπη και Αμερική. Τα πρώτα δείγματα γραφής της νέας εποχής για την απασχόληση εμφανίζονται και στην Ελλάδα από την δεκαετία του '90. Αυτό αποτυπώνεται με νόμους και μέτρα που δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να διαμορφώνουν το νέο ευέλικτο εργασιακό τοπίο.

Η αρχή της νέας δεκαετίας (εννοείται του '90), σηματοδοτεί και την έναρξη των σταδιακών αλλαγών στην ελληνική αγορά εργασίας, με έμφαση στις παρεμβάσεις για την ενίσχυση της ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις εις βάρος της τυπικής απασχόλησης. Πρόκειται για παρεμβάσεις που αποβλέπουν στη δημιουργία κινήτρων για την ανάπτυξη της ευέλικτης εργασίας, διευκολύνοντας τις επιχειρήσεις και αναγνωρίζοντας εργασιακά δικαιώματα στους ευέλικτα εργαζομένους (Κουζής, 2022, σ. 42).

Τα μέτρα που εισήχθησαν την δεκαετία του '90 στην Ελλάδα για την ευελικτοποίηση της εργασίας, είναι μεν σε μία κατεύθυνση απορρύθμισης, αλλά δεν συγκρίνονται με αυτά που υιοθετούνται και εφαρμόζονται από το 2000 και κυρίως από το 2010 και μετά. Οι μεταβολές που εφαρμόζονται από εκεί και πέραν αλλάζουν τον πυρήνα των εργασιακών σχέσεων και μεταβάλλουν τον ορισμό της μισθωτής εργασίας και της απασχόλησης εν γένει.

Η έλευση της νέας δεκαετίας αποτελεί την αφετηρία για τεκτονικές αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις, με αφορμή την κρίση χρέους που αντιμετωπίζει η χώρα και την επιβολή των μνημονιακών μέτρων που συνταράσσουν συνολικά την κοινωνία. Η τυπική περίοδος των μνημονίων διαρκεί εννέα και πλέον χρόνια (Μάιος 2010-Αύγουστος 2018) και αφήνει ανεξίτηλα σημάδια στην ελληνική αγορά εργασίας (Κουζής, 2022, σ. 85).

Με αφορμή τα μνημόνια τα οποία επιβλήθηκαν στην ελληνική κοινωνία, εισάγονται νέοι κανόνες στην αγορά εργασίας. Η προσαρμογή στα νέα δεδομένα ήταν επώδυνη. Το σύνολο των εργαζόμενων βιώνει ραγδαίες εξελίξεις καθώς τα μέτρα της ακραίας ευελιξίας αφορούν όλες της πτυχές των εργασιακών σχέσεων. “Η τεχνογνωσία που τίθεται στην υπηρεσία των ευρωπαϊκών θεσμών, της Ε.Ε και της ΕΚΤ, οι οποίοι, έχοντας υιοθετήσει

τον νεοφιλελευθερισμό ως κυρίαρχο δόγμα τους, επιβάλλουν μέτρα κοινωνικής αναληψίας και ισοπέδωσης της εργασίας” (Κουζής, 2022, σ. 86).

Η μελέτη και η έρευνα που πραγματοποιήθηκε για την παρούσα διατριβή, είχε ως αφετηρία της όλες τις μεταβολές που έλαβαν χώρα στο εργασιακό πεδίο καθώς και τις επιπτώσεις που αυτές είχαν ως προς την διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού στην ελληνική κοινωνία. Με άλλα λόγια, πως αυτές οι απώλειες που συντελέστηκαν συστηματικά και διαχρονικά στο εργασιακό πεδίο, άλλαξαν τον χάρτη των ανθρώπινων σχέσεων μέσα στην κοινωνία και δημιούργησαν μία νέα πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από γενικευμένη επισφάλεια και αγωνία για το αύριο με πολιτικές που αναπαράγουν τις ανισότητες και δημιουργούν ένα περιβάλλον μόνιμης αβεβαιότητας.

Οι πιο διαδεδομένες πτυχές της εργασιακής ευελιξίας αφορούν την ευελιξία της απασχόλησης, την ευελιξία των αποδοχών, την ευελιξία του χρόνου εργασίας και την ευελιξία των απολύσεων. Ως κύρια χαρακτηριστικά των παραμέτρων της ευελιξίας κάθε άξονα θα λέγαμε ότι είναι η καθιέρωση ενός προτύπου που να εξυπηρετεί κατά κανόνα την επιχείρηση και με την συνδρομή της εργατικής νομοθεσίας, συν-διαμορφώνεται ένα αποπνικτικό πρότυπο για τους εργαζόμενους.

Η οικονομική ύφεση του 2008 και οι επιπτώσεις της για την ελληνική οικονομία, όπως είδαμε και πιο πάνω, ήρθε ως επισφράγισμα στην ολοένα και εντεινόμενη αδικία σε ό,τι έχει να κάνει με την αγορά εργασίας. Η ύφεση αυτή, έρχεται να προκαλέσει ακόμα περισσότερους τριγμούς σε ένα διεθνοποιημένο οικονομικό σύστημα που είναι απολύτως βέβαιο ότι τα πλήξει ραγδαία απ’ άκρη σ’ άκρη, όλη την παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα ενός τέτοιου οικονομικού μοντέλου. Η κρίση περνάει στην Ευρώπη και οι πρώτοι κλυδωνισμοί κάνουν την εμφάνισή τους άμεσα. Γενικευμένη ανεργία, εφαρμογή ακραίων μέτρων λιτότητας, απολύσεις, ανεργία και κοινωνικοί αποκλεισμοί είναι το τοπίο που χαρακτηρίζει τις χώρες της Ευρώπης και που οι πολιτικές της δεν είναι ικανές να αναστρέψουν το ήδη επιβαρυνμένο κλίμα. Οι χώρες που πλήττονται περισσότερο είναι αυτές του Ευρωπαϊκού νότου και βέβαια το τίμημα που πληρώνουν είναι πολύ σκληρό. Ξεκινάει ένας ανηλεής πόλεμος ανάμεσα στις χώρες του κέντρου και στις χώρες της περιφέρειας της ΕΕ και στο στόχαστρο μπαίνουν σχεδόν όλες οι οικονομίες του Νότου και φυσικά η Ελλάδα.

Η κρίση της ευρωζώνης οφείλεται και στις δομικές στρεβλώσεις της ΟΝΕ. Σταδιακά αναδύθηκε ένας βαθύς εσωτερικός διχασμός μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας της Ευρωζώνης, με πλέον χαρακτηριστική την αντίθεση, από τη μία μεριά ανάμεσα στην Γερμανία και από την άλλη, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα. Ο διχασμός εδράζεται στη σταδιακή απώλεια ανταγωνιστικότητας της περιφέρειας σε σχέση με το

κέντρο. Η ανταγωνιστικότητα του κέντρου έχει βελτιωθεί λόγω της τεράστιας πίεσης επί των εργατικών μισθών, ιδίως στην Γερμανία, όπου οι μισθοί έχουν μείνει πρακτικά στάσιμοι για πάνω από μία δεκαετία. Η απώλεια ανταγωνιστικότητας για την περιφέρεια σημαίνει μόνιμα ελλείματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, που αντικατοπτρίζεται σε εξίσου μόνιμα πλεονάσματα για τη Γερμανία (Λαπαβίτσας, 2010, σ. 60).

Αυτό λοιπόν δημιουργεί συνθήκες ασφυξίας στην ελληνική οικονομία μιας και εκτοξεύεται το δημόσιο χρέος και πλέον οι αγορές είτε δανείζουν με δυσβάσταχτα επιτόκια είτε αποκλείουν την ελληνική οικονομία από τον δανεισμό. Επιβάλλεται ένα πακέτο μέτρων στην Ελληνική οικονομία με την απαρχή της σύναψης δανείων για την Ελλάδα και την επιβολή μνημονίων που ορίζουν ρητά όλες τις ενέργειες που απαιτούνται για την διάσωση της οικονομίας.

Το αντίτιμο του πακέτου διάσωσης ήταν η επιβολή λιτότητας στην περιφέρεια αλλά και στο κέντρο. Αντιμέτωπες με την αναταραχή στη νομισματική ένωση, την αναζωπύρωση της τραπεζικής κρίσης και τη συνεχιζόμενη ύφεση, πολλές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις επέλεξαν τον δρόμο της περικοπής των δημοσίων δαπανών. Στην πράξη μετέφεραν το κόστος της διάσωσης των τραπεζών και της ΟΝΕ στην κοινωνία. Ταυτόχρονα, και εν μέρει υπό την εποπτεία του ΔΝΤ, επιβλήθηκαν στις χώρες της περιφέρειας μέτρα φιλελευθεροποίησης, πάνω απ' όλα στην αγορά εργασίας, με το πρόσχημα της ενίσχυσης των προοπτικών της ανάπτυξης. Το μείγμα λιτότητας και φιλελευθεροποίησης στα πλαίσια της Ευρωζώνης είναι βεβαίως σκληρό για τους εργαζόμενους, αλλά και επικίνδυνο για την οικονομία και την κοινωνία (Λαπαβίτσας, 2010, σ. 66-67).

Κάπως έτσι ήταν η πορεία που ακολουθήθηκε, με πρόσχημα την κρίση και η ελληνική κοινωνία πλήρωσε βαρύτατο τίμημα με τα μνημόνια που συνόδευσαν την πολυπόθητη διάσωση της οικονομίας. Τα άμεσα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης ήταν να εκτοξευθεί η ανεργία στο 27%, να διευρυνθούν οι απολύσεις, να γίνει περικοπή μισθών κατά 25%, να κοπούν συντάξεις και δώρα, να απαξιωθούν ή και να καταργηθούν οι συλλογικές συμβάσεις, να ψηφιστεί με νόμο ο κατώτατος μισθός στα 586 ευρώ μικτά, από 740 ευρώ που ήταν έως τότε, να φτωχοποιηθεί, ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Γίνεται λόγος ότι το 23% του πληθυσμού της χώρας ζει κάτω από το όριο της φτώχειας, δηλαδή κάτω από το 60% του διάμεσου εισοδήματος (ΕΛΣΤΑΤ, 2014). Παρατηρείται ότι μεταξύ του 2002 και 2017 η μεσαία τάξη στην Ελλάδα, -ή κατά άλλους μικροαστική τάξη-, συρρικνώνεται κατά 22%. (Αρανίτου, 2019).

Αυτές οι συνθήκες που διήρκησαν σχεδόν για μία δεκαετία, επέτειναν την επιβολή ακραίων μέτρων που το σύνολο της κοινωνίας δεν μπόρεσε ν' αντέξει. Η ευελιξία γίνεται καθεστώς και η τυπική σχέση απασχόλησης είναι πλέον προς κατάργηση. Το σύνολο του

κόσμου της εργασίας χάνει όσα είχε κατακτήσει το προηγούμενο διάστημα και από το 2010 ξεκινάει μία διαδικασία κοινωνικής κατεδάφισης μιας και δεν περιορίστηκε η ζημιά μόνο στο εργασιακό πεδίο.

Η υποβάθμιση της εργασίας επιτυγχάνεται και μέσα από την επιβουλή του δημόσιου τομέα, που εκτός από τον στόχο του περιορισμού του ρόλου του υπέρ των ιδιωτικών συμφερόντων, επιδιώκεται, μέσα από τη στοχοποίηση των εργασιακών σχέσεων που επικρατούν στους κόλπους του, η αποδιάρθρωσή τους με τη συνακόλουθη αρνητική επίδραση της στις διεκδικήσεις και στην περιστολή δικαιωμάτων των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα. Η flexicurity (συνδυασμός ευελιξίας και ασφάλειας) αποτελεί κατά τη δεκαετία του 2000 το βασικό ιδεολογικό εργαλείο για την περαιτέρω ανάπτυξη της ευέλικτης εργασίας και τον κοινωνικό εφησυχασμό απέναντι στις παρενέργειές της. Η καθιέρωση δικαιωμάτων στους ευέλικτα εργαζόμενους εύλογα εξακολουθεί να υπολείπεται, σε θεσμικούς, ουσιαστικούς και πραγματικούς όρους, από τα ισχύοντα για την τυπική απασχόληση (Κουκιάδης 2007).

Ταυτόχρονα προβάλλεται η νέα εκδοχή της flexicurity που ερμηνεύεται με την απελευθέρωση των απολύσεων υπέρ της ασφαλούς (;) επανένταξης των ανέργων στο πλαίσιο της μετατροπής του εργατικού δικαίου σε δίκαιο της απασχόλησης, με τη χαλάρωση των προστατευτικών κανόνων απέναντι στον αδύναμο πόλο της εργασιακής σχέσης, περιορίζοντας τις δεσμεύσεις των επιχειρήσεων, μεταθέτοντας το οικονομικό βάρος στο κοινωνικό σύνολο και την κύρια ευθύνη στο ίδιο το άτομο (Κουζής, 2008).

Αυτή ακριβώς η στοχευμένη μετάθεση ευθυνών στο άτομο οδηγεί συστηματικά στην απαξίωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και στην καθιέρωση ενός δυστοπικού τοπίου στον τομέα της απασχόλησης. Η διάρρηξη του οργανικού δεσμού είναι το σίγουρο αποτέλεσμα όλων αυτών των ενεργειών σε βάρος της μισθωτής εργασίας αλλά και της απασχόλησης γενικότερα. Τα νέα εργασιακά πρότυπα της ευελιξίας, κατέστησαν ομήρους τους εργαζόμενους οι οποίοι έχασαν μέσα σε λίγα χρόνια πολλά από τα κεκτημένα τους και αφέθηκαν αβοήθητοι σε μία αγορά εργασίας που μοιάζει αρένα επιβίωσης. Οι συνθήκες είναι τόσο σκληρές και άνισες που η καθημερινότητα για τους περισσότερους εργαζόμενους έγινε δυσβάσταχτη. Η ευελιξία ήρθε για να μείνει. Τα νέα πρότυπα στην απασχόληση, με τις επισφαλείς συνθήκες εργασίας, την διεύρυνση της μερικής απασχόλησης, τις μαζικές απολύσεις και την συρρίκνωση των μισθών, γεννούν ανασφάλεια και διευκολύνουν την αποδυνάμωση του οργανικού δεσμού σε σημείο ανησυχητικό.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι οι μεταβολές στην εργασία και η επικράτηση ενός πλήρως ευέλικτου μοντέλου απασχόλησης έπληξε το σύνολο των εργαζομένων στην ελληνική κοινωνία. Οι μισθωτοί τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου τομέα υπέστησαν

μία πληθώρα ευέλικτων πρακτικών απασχόλησης. Οι δημόσιοι υπάλληλοι για παράδειγμα ήταν οι πρώτοι που είδαν περικοπή μισθού από το 2012 και έπειτα μιας και απευθείας κόπηκαν τα δώρα των Χριστουγέννων και Πάσχα καθώς και μία σειρά επιδομάτων. Θεσπίζονται νέοι νόμοι που αφορούν τόσο το στενό όσο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα.

Επίσης θεσπίζεται η υποχρεωτική μετάταξη ή μεταφορά προσωπικού του δημοσίου, η ένταξη σε καθεστώς διαθεσιμότητας μετά από την κατάργηση θέσεων εργασίας, η κατάργηση ειδικοτήτων, η αυστηροποίηση της πειθαρχικής διαδικασίας, η επέκταση της σχέσης 1:5 μεταξύ προσλήψεων και αποχωρήσεων, η αναστολή προσλήψεων τακτικού και έκτακτου προσωπικού. Ακόμα ενισχύει τις πολιτικές αποκρατικοποιήσεων, αυξάνει τα όρια συνταξιοδότησης με ταυτόχρονη μείωση των συντάξεων και των εφάπαξ επιδομάτων. (Κουζής, 2022, σ. 152-153).

Όλα αυτά τα μέτρα έχουν άμεσο αποτέλεσμα στην ελληνική κοινωνία και το σοκ που υπέστη ήταν ανεπανόρθωτο. Το πλήγμα για τους δημοσίους υπαλλήλους είναι τεράστιο γιατί από εκείνη τη στιγμή και έπειτα αλλάζει εντελώς το τοπίο σε σχέση με το δημόσιο και ότι αυτό σήμαινε μέχρι τότε. Αίρεται η μονιμότητα, περικόπτονται μισθοί, χάνονται επιδόματα, καταργούνται θέσεις και το χειρότερο είναι ότι όλα αυτά τα μέτρα θα επιβληθούν με πιο ανηλεή τρόπο στον ιδιωτικό τομέα. Ο δημόσιος τομέας έπαψε πια να αποτελεί ένα ασφαλές καταφύγιο για μόνιμη εργασία και πλέον ο ιδιωτικός τομέας δεν έχει ένα ασφαλές σημείο αναφοράς για περαιτέρω διεκδικήσεις. Με το μεγαλύτερο πρόβλημα των συμμετεχόντων στην έρευνα που απασχολούνται στο δημόσιο να είναι η περικοπή του μισθού τους, ένιωθαν ανήμποροι να προβλέψουν το τρόπο που θα εξελιχθεί η εργασιακή τους πορεία. Μέσα σε λίγους μήνες έχασαν κεκτημένα δεκαετιών. Πλέον ξέρουν ότι το δημόσιο δεν είναι ασφαλές και ακόμα φοβούνται ότι η συνεχιζόμενη ευελικτοποίηση της απασχόλησής τους στο δημόσιο θα τους κάνει να μην μπορούν να τα βγάλουν πέρα με τις υποχρεώσεις τους.

Επιπρόσθετα, ισχύει για τους εργαζομένους του δημοσίου τομέα η συρρίκνωση των αποδοχών τους κατά 30% μεσοσταθμικά, η αύξηση του εβδομαδιαίου ωραρίου από τις 37,5 στις 40 ώρες, η μείωση του καθεστώτος του δημοσίου υπαλλήλου ως ποσοστό επί του συνολικού τακτικού προσωπικού υπέρ της απασχόλησης με σχέση ιδιωτικού δικαίου, επεκτείνονται οι ευέλικτες μορφές εργασίας των εργολαβιών και των επιδοτούμενων προγραμμάτων κοινωφελούς εργασίας, καταργείται το περιεχόμενο των συλλογικών συμβάσεων και των κανονισμών προσωπικού στις ΔΕΚΟ και στις κρατικές τράπεζες, με ιδιαίτερη έμφαση στην άρση της ειδικής προστασίας για τις απολύσεις. (Κουζής, 2022, σ. 191).

Όπως θα δούμε και στο δεύτερο μέρος της διατριβής που είναι η εμπειρική έρευνα, όλες αυτές οι συνθήκες δεν βοηθούν κανέναν εργαζόμενο, είτε στον δημόσιο, είτε στον

ιδιωτικό τομέα να ακολουθήσει μία πορεία ζωής που θα είναι απαλλαγμένη από τις ανασφάλειες της εργασιακής τους πραγματικότητας.

3.1 Η ευελιξία της απασχόλησης

Ένα από τα κύρια πλήγματα των εργαζόμενων, μέσω της διεύρυνσης της ευελιξίας είναι και το κομμάτι που αφορά την ευελιξία της απασχόλησης. Στον πυλώνα αυτής της ευελιξίας εντάσσονται όλες εκείνες οι αλλαγές που εκφράζονται στο εργασιακό πεδίο και που σκοπό έχουν να μεταβάλουν όλα όσα θεωρούνται βάρος για τις επιχειρήσεις με σκοπό τη διαμόρφωση ενός πλαισίου που θα είναι λειτουργικό για τις ανάγκες τους και απαξιωτικό για τους εργαζόμενους.

Η εξωτερική σε σχέση με την επιχείρηση, ποσοτική ευελιξία της απασχόλησης αναφέρεται στη δυνατότητα προσαρμογής της στις ανάγκες της συγκυρίας μειώνοντας το εργασιακό κόστος, είτε μέσα από πολιτικές που ευνοούν τον περιορισμό της απασχόλησης, ως προς το θεωρούμενο πλεόνασμά του προσωπικού, είτε μέσα από επιλογές πρόσληψης και απασχόλησης προσωπικού με περιεχόμενο ευέλικτο, φθηνότερου κόστους που διαφοροποιείται από εκείνο της ‘τυπικής’ απασχόλησης (Κουζής, 2001, σ. 44).

Η διεύρυνση όλων των παραμέτρων που συγκροτούν την ευελιξία της απασχόλησης, είχε ως στόχο την αποδυνάμωση της εργασίας και ως αποτέλεσμα την γενικευμένη αβεβαιότητα των εργαζομένων. Η υλοποίηση όλων όσων η ευελιξία ορίζει, έθεσε σε αμφισβήτηση τη μισθωτή εργασία με τους όρους που την γνωρίζαμε και διευκόλυνε την αποδυνάμωση του συνόλου του εργατικού δυναμικού της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας και την παγίωση μίας απαξιωμένης εργασιακής πραγματικότητας που δημιούργησε έναν νέο όρο στην ελληνική πραγματικότητα, αυτόν των φτωχών-εργαζόμενων.

Θέτοντας το πλαίσιο όσων ορίζει η ευελιξία της απασχόλησης, θα λέγαμε ότι κινείται σε δύο άξονες. Από τη μία είναι η ευελιξία του μεγέθους της απασχόλησης και από την άλλη είναι η ευελιξία του περιεχομένου της απασχόλησης. (Κουζής, 2001). Και οι δύο άξονες καθορίζουν το περιεχόμενο της ευελιξίας που λαμβάνει χώρα τις τελευταίες δεκαετίες και στην ελληνική κοινωνία, καθιστώντας σύννομη, τις περισσότερες φορές, την πλήρη απαξίωση και αποδυνάμωση της απασχόλησης.

Για να υπάρξει μία πιο σαφή εικόνα όλων εκείνων που ορίζουν οι άξονες της ευελιξίας της απασχόλησης, θα παραθέσουμε επιγραμματικά τις επιμέρους διατάξεις αυτών που καθόρισαν τη νέα εργασιακή πραγματικότητα. Στόχος όλων αυτών των παρεμβάσεων είναι η μείωση του κόστους των επιχειρήσεων και η επίτευξη της πολυπόθητης ανταγωνιστικότητας,

μόνο που σε αυτήν την περίπτωση αυτό γίνεται εις βάρος των εργαζόμενων και κυρίως γίνεται εις βάρος της ίδιας της κοινωνίας.

Αναφορικά λοιπόν στον πρώτο άξονα έχουμε την ευελιξία του μεγέθους της απασχόλησης. Εδώ εντάσσονται όλα όσα προβλέπονται σχετικά με το ζήτημα των απολύσεων. “ Πιο συγκεκριμένα, έχουμε τη μείωση του οικονομικού κόστους των απολύσεων που πρακτικά σημαίνει τον περιορισμό του χρόνου προειδοποίησης που απαιτείται για τον εργοδότη σε περίπτωση καταγγελίας των συμβάσεων, τον περιορισμό του ύψους της αποζημίωσης καθώς και την απεξάρτηση της έννοιας της αρχαιότητας (προϋπηρεσίας) από το ύψος της αποζημίωσης. Επιπλέον σε αυτόν τον άξονα εντάσσεται και ο περιορισμός των εμποδίων που αφορούν στην εφαρμογή των ομαδικών απολύσεων που συνεπάγεται την ανά μήνα αύξηση του ποσοστού- ορίου των ομαδικών απολύσεων και την κατάργηση των διοικητικών κωλυμάτων για την εφαρμογή των απολύσεων (Κουζής, 2001, σ. 45).

Σε ό,τι αφορά τον δεύτερο άξονα της ευελιξίας της απασχόλησης που έχει να κάνει με το ίδιο το περιεχόμενο της, αυτά που προβλέπονται και που ήδη είναι σε ισχύ εδώ και αρκετές δεκαετίες είναι τα ακόλουθα. “Η τυπολογία των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, σύμφωνα με την διεθνή ευρωπαϊκή εμπειρία είναι η εξής: Προσωρινή απασχόληση, όπως είναι οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου με την αιτιολογική βάση να έγκειται στην ύπαρξη προσωρινών αναγκών της επιχείρησης. Η μερική απασχόληση που μέσω αυτής είναι και η εκ περιτροπής εργασία η οποία επιτυγχάνεται είτε ατομικώς είτε ομαδικώς στην παροχή εργασίας πλήρους ωραρίου για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους καθώς και η διαλείπουσα εργασία μέσω της περιοδικής απασχόλησης χωρίς εκ των προτέρων καθορισμό των συγκεκριμένων περιόδων εργασίας. Είναι ο δανεισμός εργαζόμενων, όπου επιχειρήσεις προσωρινής εργασίας προσλαμβάνουν για λογαριασμό τους προσωπικό και το παραχωρούν έναντι αμοιβής για ορισμένο χρονικό διάστημα σε άλλες επιχειρήσεις για την κάλυψη προσωρινών αναγκών τους. Ακόμα σε αυτόν τον άξονα συναντάμε την απασχόληση προσωπικού εργολαβικής επιχείρησης, όπου μέσω εργολαβίας παρέχονται υπηρεσίες σε προσωρινή ή μόνιμη βάση, με δικό της προσωπικό στους χώρους εγκατάστασης της αναθέτουσας το έργο (καθαρισμός, φύλαξη κτιρίων κ.ά). Ακόμη συναντάμε την απασχόληση προσωπικού στο πλαίσιο δικτύων επιχειρήσεων, την παροχή έργου εκτός των εγκαταστάσεων του εργοδότη, όπως είναι το φασόν ή τηλεργασία, είναι ακόμα η επιδοτούμενη απασχόληση μέσω πρακτικών (stages) όπου το κράτος επιδοτεί θέσεις εργασίας σε επιχειρήσεις αναλαμβάνοντας μέρος του κόστους για την πρόσληψη και απασχόληση προσωπικού με συμβάσεις ορισμένου χρόνου. Η ευέλικτη απασχόληση στη δημόσια διοίκηση όπου ακόμα και στο δημόσιο υπάρχουν μορφές υπαλλήλων συμβασιούχων, αναπληρωτών, βοηθητικού προσωπικού που χαρακτηρίζονται από το

στοιχείο της προσωρινότητας. Τέλος είναι και η παράνομη ευελιξία, η οποία είναι μία ακραία έκφραση ευελιξίας και όπου σε αυτήν την περίπτωση η εργασία δεν λειτουργεί στο πλαίσιο των σχετικών ρυθμίσεων που ορίζει ο νόμος με αποτέλεσμα τη μη εφαρμογή του νόμου ως προς την αμοιβή, την κοινωνική ασφάλιση κλπ. (Κουζής, 2001, σ. 44-52).

Όλες αυτές οι μορφές ευελιξίας στην απασχόληση, τα χρόνια της ύφεσης διογκώθηκαν. Ολοένα και περισσότερο η ευελιξία συνδέθηκε με την καταστρατήγηση των δικαιωμάτων των εργαζόμενων και συνέβαλλε ακόμα περισσότερο στην απορρύθμιση του εργασιακού πλαισίου. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες οι εργαζόμενοι νοιώθουν πως ασφυκτιούν και χάνουν όχι μόνο τα κεκτημένα τους, τα εισοδήματά τους, τις θέσεις εργασίας τους, αλλά και την ελπίδα τους ότι ίσως αυτό σταματήσει κάποτε. Η κρίση μπορεί να περάσει, όμως όλες αυτές οι παράμετροι της ευελιξίας ήρθαν για να μείνουν. Αυτή η συγκυρία λοιπόν, διαμόρφωσε μία κατάσταση που κάθε άλλο παρά ευνοϊκή ήταν για την διατήρηση και ενδυνάμωση του οργανικού δεσμού. Αυτό συμβαίνει γιατί από τη μία έχουμε πολλές και διαφορετικές ταχύτητες εργαζομένων και από την άλλη δυσθεώρητα ποσοστά ανεργίας. Σε ένα τέτοιο κλίμα δεν ευδοκιμούν συνθήκες ενδυνάμωσης του οργανικού δεσμού, αλλά το αντίθετο. Όταν η απασχόληση, με τις πολυάριθμες εύελικτες πρακτικές και τους μισθούς που θυμίζουν επιδόματα, χάνει την αξία της, είναι επόμενο να είναι σε παρακμή. Ζούμε την παρακμή της μισθωτής εργασίας και συνάμα την παρακμή του δεσμού που γεννήθηκε μέσω του καταμερισμού της εργασίας και που σηματοδότησε την εποχή της νεωτερικότητας.

Σύμφωνα με τον Τσιώλη (2023), κάποιοι μελετητές της ευελιξίας, ως σύγχρονο μηχανισμό απασχόλησης, είδαν ορισμένες ευκαιρίες στον τρόπο που διαμορφώνεται πλέον η εργασία. Μιλήσαν για αποκοπή από το Φορντικό μοντέλο που είχε κατηγορηθεί για τη μονοτονία και τη ρουτίνα στην εργασία, απομάκρυνση από τις πατριαρχικές νόρμες που ακολουθούσαν αυτό το μοντέλο, ευκαιρία για νέες θέσεις απασχόλησης και στην ουσία μίλησαν για μία νέα εποχή στην απασχόληση.

Όσο όμως και αν παρουσιάζεται ως κάτι νέο, η ευελιξία στην απασχόληση ταυτίζεται με την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και δικαιωμάτων που μας παραπέμπει σε πρακτικές παλιότερων εποχών. “Οι αλλαγές αυτές, παράγουν μια θεμελιακή ανασφάλεια τόσο στην εργασία όσο και σε διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, καθώς οδηγούν στην κοινωνική απένταξη” (Τσιώλης, 2023, σ. 57). Η ανασφάλεια, το εργασιακό στρες, η αποκοπή από το πλαίσιο της σταθερότητας στην εργασία, η κατάλυση των εργασιακών δικαιωμάτων και η διαρκής απειλή της ανεργίας, διαμόρφωσαν συνθήκες ασφυξίας τόσο στον εργασιακό τομέα, όσο και ευρύτερα στην κοινωνία. Ο οργανικός δεσμός έχει διαρραγεί.

3.2 Ιστορική αναδρομή διαμόρφωσης των μισθών

Μέσα σε ένα κλίμα αποσταθεροποίησης και αβεβαιότητας, οι καθημερινές συνθήκες εργασίας με τις ραγδαίες αλλαγές που έχουν υποστεί, κάνουν την επιβίωση έναν διαρκή αγώνα δρόμου με απρόβλεπτες συνέπειες για όσους είναι υποχρεωμένοι να το βιώνουν. Μιλώντας αναφορικά στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας για τους άξονες της ευελιξίας που λαμβάνουν χώρα όλο αυτό το διάστημα, στο σημείο αυτό, θα αναφερθούμε στην ευελιξία της διαμόρφωσης των αμοιβών.

Σύμφωνα με τον R.Boyer (1987), ένας από τους άξονες της ευελιξίας είναι αυτός της διαμόρφωσης των αμοιβών.

Η συγκεκριμένη μορφή ευελιξίας εστιάζει στην προσαρμογή, “ευαισθησία” των μισθών στην κατάσταση που βρίσκονται οι επιχειρήσεις και γενικότερα η αγορά εργασίας. Προϋποθέτει σε (μακροεπίπεδο) τη διαμόρφωση των μέσων μισθών σε επίπεδα ισορροπίας απέναντι στην ανεργία, σε συνδυασμό με την παραγωγικότητα, τους όρους συναλλάγματος και την έλλειψη του κατώτατου μισθού. Σε μικροεπίπεδο προϋποθέτει συνεχή αναθεώρηση της πολιτικής αμοιβών σε συνάρτηση με την τοπική συγκυρία, την άρνηση της πρακτικής της εξίσωσης και της σταθερότητας των αμοιβών αλλά και τη διαμόρφωσή τους στα πλαίσια συγκεκριμένων κριτηρίων (απόδοση, κέρδη επιχείρησης κλπ.). Πρότυπο αυτής της ευελιξίας είναι η αμοιβή στην βάση της αποδοτικότητας (Κουζής, 2001, σ. 37).

Με αυτό λοιπόν το πλαίσιο και με διαφαινόμενη πλέον την πρόθεση των επιχειρήσεων για τις νέες εξελίξεις, είναι προφανές ότι πρόκειται για έναν σχεδιασμό που αποσκοπεί στην ελαχιστοποίηση του μισθολογικού κόστους και στην πλήρη αποδυνάμωση της μισθωτής εργασίας. Αρκεί να αναλογιστεί κάποιος ότι οι εν λόγω αλλαγές έχουν συζητηθεί και ίσως προαποφασισθεί θα λέγαμε, χρόνια πριν την εφαρμογή τους, περιμένοντας τις κατάλληλες συνθήκες για να κατοχυρωθούν.

Με την εξάπλωση της μισθωτής εργασίας το 18ο αιώνα το ύψος των εργατικών μισθών και οι παράγοντες που το διαμορφώνουν καθώς και η διάρθρωση των μισθών απέκτησαν τεράστια σημασία για την οικονομική θεωρία. Οι κλασικοί ανέπτυξαν τη θεωρία των φυσιοκρατών (Turgot και Quenay) γνωστή ως «Θεωρία του μισθού επιβίωσης». Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία το ύψος του μισθού θα διαμορφωνόταν μακροπρόθεσμα στο ελάχιστο επίπεδο που επέτρεπε την επιβίωση του εργάτη και της οικογένειάς του (Πετρινιώτη, 1989, σ. 233-234).

Ο Adam Smith έδειξε ότι η υπεροχή διαπραγματευτικής ισχύος που έχει ο εργοδότης-κάτοχος των μέσων παραγωγής-έναντι του εργάτη ήταν επαρκής για να κρατήσει το μισθό σε χαμηλά επίπεδα χωρίς να είναι απαραίτητο να λειτουργήσει αμέσως ο μηχανισμός

δημογραφικής εξισορρόπησης. Ο εργάτης, μη έχοντας άλλο τρόπο επιβίωσης από το να προσφέρει την εργατική του δύναμη, θα υπέκυπτε σύντομα στις απαιτήσεις του εργοδότη και θα δεχόταν τον προσφερόμενο (ελάχιστο) μισθό (Πετρινιώτη, 1989, σ. 234).

Μία θεωρία του 19^{ου} αιώνα φαντάζει σημερινή και επίκαιρη όσο ποτέ. Οι εργοδότες είναι και σήμερα κυρίαρχοι και οι εργαζόμενοι αναγκάζονται να υποκύψουν στις απαιτήσεις τους με απολαβές εξωφρενικά χαμηλές και που σύμφωνα με τις οποίες δεν είναι σε θέση να καλύψουν τις ανάγκες τους, ενώ ταυτόχρονα βιώνουν την πλήρη ανασφάλεια.

Κατά τον Ricardo, η εργατική δύναμη είχε μια φυσική τιμή και μία αγοραία. Η φυσική τιμή της εργασίας ήταν το ποσό που επέτρεπε την επιβίωση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Η φυσική τιμή κυμαινόταν ανάλογα με τις τιμές των αγαθών επιβίωσης. Η αγοραία τιμή ήταν αυτή με την οποία αμείβονταν πραγματικά οι εργαζόμενοι και το ύψος της εξαρτιόταν από την προσφορά και ζήτηση εργασίας. Αν σημειωνόταν απόκλιση της φυσικής από την αγοραία τιμή δημογραφικοί παράγοντες θα επενεργούσαν για να επαναφέρουν την ισορροπία. (Πετρινιώτη, 1989, σ. 233-234).

Ο Marx πρόσθεσε ένα νέο στοιχείο στη θεωρία του μισθού επιβίωσης επισημαίνοντας ότι η πίεση που έτεινε να δημιουργήσει υπερπροσφορά εργασίας δεν ήταν δημογραφική όσο τεχνητή. Σύμφυτη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι η δημιουργία μιας στρατιάς ανέργων καθώς η συσσώρευση, σε κάθε καινούργιο στάδιο της, και σε συνδυασμό με τις τεχνικές βελτιώσεις στη διαδικασία παραγωγής, δημιουργεί κάθε φορά πλεονάσματα εργατικής δύναμης. Οι άνεργοι πιέζουν τον μισθό προς τα κάτω όχι μόνο μακροπρόθεσμα αλλά και βραχυπρόθεσμα (Πετρινιώτη, 1989, σ. 235).

Προς τα μέσα του 19ου αιώνα μια νέα ερμηνεία για το ύψος του μισθού αναδεικνύεται σε κυρίαρχη θεωρία; Η θεωρία του μισθιακού αποθέματος (wage fund theory). Ο John Stuart Mill και οι οπαδοί αυτής της θεωρίας υποστήριξαν ότι το ύψος του εργατικού μισθού, σε κάθε δεδομένη στιγμή, καθοριζόταν από το μέγεθος του εργατικού δυναμικού και του κεφαλαίου, τμήμα του οποίου αποτελούσε απόθεμα για την πληρωμή των μισθών. Εφόσον το μέγεθος του αποθέματος κεφαλαίου ήταν δεδομένο για κάθε περίοδο παραγωγής, δεν υπήρχε δυνατότητα διακύμανσης του μισθού. Οι καπιταλιστές είχαν μόνο μία δεδομένη ποσότητα κεφαλαίου που μπορούσαν να διαθέσουν για την αμοιβή του εργατικού δυναμικού της επόμενης περιόδου. Σύντομα αυτή η θεωρία υπέστη κριτική για την προκαθοριστική της διάθεση (Πετρινιώτη, 1989, σ. 235).

Ύστερα από μία μικρή επισκόπηση και αναφορά των κλασικών οικονομικών θεωριών για τη διαμόρφωση του μισθού των εργαζομένων, αλλά και της ομοιότητας των θεωριών αυτών με τα πεπραγμένα του σήμερα, υπάρχει και μία αλλαγή στο μοντέλο αλλά και στον τρόπο παραγωγής.

Αρχικά, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι τα τελευταία σχεδόν πενήντα χρόνια έχει αρχίσει και μεταβάλλεται το μοντέλο της μαζικής παραγωγής. Μιλάμε για μετανεοτερική-μεταβιομηχανική εποχή πλέον κάτι που βρίσκεται στον αντίποδα της φορντικής-βιομηχανικής εποχής, όπου ίσχυε πλήθος δικαιωμάτων και παροχών για την μισθωτή εργασία.

Σύμφωνα με τον Gorz και το έργο του “Adieu au proletariat” το 1980, υποστηρίζεται η θέση ότι σήμερα υπάρχει μια “αριστοκρατία” των θέσεων εργασίας από τη μία, και από την άλλη μεριά υπάρχει η μάζα των ανέργων. Στο ενδιάμεσο είναι η μεταβιομηχανική εργατική τάξη η οποία είναι αποδιοργανωμένη. Η μαζική παραγωγή διέρχεται πλέον σε κρίση με ό, τι αυτό συνεπάγεται και με ό, τι αυτό συμπαρασύρει.

Το ξεκίνημα της κρίσης της μαζικής παραγωγής (Boyer & Durand, 1993) τοποθετείται στη δεκαετία του 1960 για τις ΗΠΑ, και μετά τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του ‘70, για τις μεγάλες ευρωπαϊκές οικονομίες.

Οι αιτίες που αναφέρονται για την κρίση της μαζικής παραγωγής περιλαμβάνουν κυρίως την όξυνση του ανταγωνισμού από την ανάδυση αποτελεσματικών ανταγωνιστών από τρίτες χώρες, νέες βιομηχανικές χώρες και την έντονη διαφοροποίηση της ζήτησης για ποιοτικά προϊόντα ή προϊόντα ειδικού προφίλ που ανταποκρίνεται στην έντονη κοινωνική διαφοροποίηση που χαρακτηρίζει τις δυτικές χώρες (Coutrot, 1998, σ. 20).

Σύμφωνα με σχετική ανάλυση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ο ανταγωνισμός αναγκάζει τις επιχειρήσεις να οργανώνουν την παραγωγή με τέτοιον τρόπο, ώστε να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ζήτησης, γεγονός που απαιτεί στενούς δεσμούς αγοράς-παραγωγής, ικανότητα συνεχούς καινοτομίας και βελτίωσης και υψηλό βαθμό ευελιξίας στην παραγωγή (Πετράκη, 2007, σ. 61).

Το μεταφορντικό μοντέλο δηλαδή της οργάνωσης της παράγωγής και κατ’ επέκταση και της οργάνωσης της εργασίας, λανσάρει νέα δεδομένα, νέες πρακτικές, νέες ιδέες ξεχνώντας και αποδομώντας το φορντικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Η Δύση ανακαλύπτει αυτό το νέο τρόπο διαχείρισης μέσω της Ιαπωνίας με το να ταυτίζεται δηλαδή η απόδοση με τις απολαβές, να είναι ο εργαζόμενος αφοσιωμένος στην επιχείρηση αλλά άτυπα χωρίς δικαιώματα και τελικά όλο αυτό να λειτουργεί ως “δούρειος ίππος” για την άλωση των συλλογικών κεκτημένων και διαπραγματεύσεων.

“Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας αποτελούν στοιχείο ενός “μεταφορντικού” παραγωγικού συστήματος που “γεννιέται” σαν αποτέλεσμα της ασυμβατότητας του φορντικού παραγωγικού συστήματος στο νέο οικονομικό περιβάλλον” (Πετράκη, 2007, σ. 91).

Μέσω λοιπόν αυτού του τρόπου οργάνωσης της εργασίας οι μισθοί, και οι παροχές των εργαζομένων αρχίζουν σιγά-σιγά να ακολουθούν την λογική του να συνδέονται με την

επίδοση. Δημιουργούνται εργαζόμενοι πολλών ταχυτήτων και οι “managers” σχεδιάζουν τον νέο τύπο επιχείρησης, και το νέο τύπο εργαζόμενου, ταυτιζόμενοι πλήρως με τις επιταγές για συρρίκνωση των έως τότε δικαιωμάτων και δεδομένων. Ο στόχος της εξάλειψης τελικά του κατώτατου μισθού έχει μπει ήδη σε τροχιά.

Το μοντέλο των ανθρωπίνων πόρων αναπτύχθηκε κυρίως τη δεκαετία του 1950 αξιοποιώντας τις επεξεργασίες της Κίνησης των Ανθρώπινων Σχέσεων. Οι Αμερικανοί μάναντζερς επεδίωξαν, αξιοποιώντας τις έρευνες κοινωνικών επιστημόνων σε θέματα εργασιακής συμπεριφοράς, να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας και να αποφύγουν τη συνδικαλιστική παρουσία, πείθοντας τους εργαζόμενους για την ταυτότητα των συμφερόντων τους με τα αντίστοιχα της επιχείρησης. Στο μοντέλο των ανθρωπίνων πόρων ο καταμερισμός της εργασίας είναι πιο ευέλικτος και οι πολιτικές αμοιβών πιο εξατομικευμένες (Πετράκη, 2007, σ. 128).

Με ωιωνούς λοιπόν τη σχεδιαζόμενη νέα εποχή για τον κόσμο της εργασίας, και με τις κατευθυντήριες γραμμές της μεταφορντικής εποχής από τις επιχειρήσεις, φθάνουμε στο σήμερα όπου η Ευρώπη περνάει άλλη μια κρίση στην ιστορία της, όπου η ευελιξία είναι το “όχημα” για τη μετάβαση στα νέα δεδομένα.

3.3 Ευελιξία των αποδοχών

Στο θεωρητικό μέρος της συγκεκριμένης διατριβής, επιλέχθηκαν οι άξονες ευελιξίας οι οποίοι συναντώνται μέσω της έρευνας πεδίου που διεξήχθη και η οποία παρουσιάζεται στο δεύτερο μέρος της διατριβής. Κυρίαρχο ρόλο στην εργασιακή ευελιξία που πλαισιώνει όλο και περισσότερο τη ζωή και την καθημερινότητα των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων κατέχει η ευελιξία των αποδοχών. Είναι ένα κοινό χαρακτηριστικό μεταβολής που συναντήσαμε στο σύνολο των συμμετεχόντων και ταυτόχρονα είναι και το σημείο όπου όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα επικεντρώθηκαν περισσότερο, τονίζοντας ότι η αποστέρηση μέρους του μισθού τους καθώς και η γενικότερη αποδυνάμωση της αγοραστικής τους δυνατότητας τους καθιστά ευάλωτους και μετέωρους σε μία νέα, σκληρή, άδικη και επισφαλή εργασιακή πραγματικότητα που έχει άμεσες και ορατές επιπτώσεις στη ζωή τους.

Η ευελιξία των αποδοχών έγκειται στη δυνατότητα διαμόρφωσής τους σε πλαίσια διαφορετικά από τα ισχύοντα, όπως κυρίως ορίζει το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων και συμβάσεων εργασίας. Χαρακτηριστικά στοιχεία της ευελιξίας των αποδοχών θεωρούνται η αποσταθεροποίηση τους, η διακύμανση τους σε συνάρτηση με τη συγκυρία, τα αποτελέσματα της εταιρίας, την απόδοση του προσωπικού κλπ. Η ευελιξία των αποδοχών αποτελεί την κύρια έκφραση μείωσης του εργασιακού κόστους εφ’ όσον οι αμοιβές του προσωπικού αφορούν στον πυρήνα του κόστους εργασίας. Αντλεί

την αιτιολογική της βάση στο γεγονός ότι ο παραδοσιακός τρόπος διαμόρφωσης των μισθών με το σύστημα της συλλογικής διαπραγμάτευσης και την αρχή της ευνοϊκότερης ρύθμισης υπέρ του μισθωτού σε περίπτωση συρροής συλλογικών συμβάσεων εργασίας κρίνεται άκαμπτος, επιβαρύνει το κόστος της επιχείρησης επηρεάζοντας αρνητικά την ανταγωνιστικότητά της (Κουζής, 2001, σ. 53).

Η “ακαμψία” λοιπόν της Φορντικής εποχής που θεωρήθηκε προνόμιο και πλεονέκτημα για τους εργαζόμενους σήμερα είναι το αντικίνητρο για τις επιχειρήσεις οι οποίες προφασιζόμενες λόγους ανταγωνιστικότητας ζητούν, και σε κάποιες περιπτώσεις το πετυχαίνουν, την άρση της “ακαμψίας” αυτής.

“Η ευελιξία των αποδοχών περιλαμβάνει δύο βασικούς άξονες: την ευελιξία του άμεσου μισθολογικού κόστους και την ευελιξία του έμμεσου μισθολογικού κόστους που αφορά στους υποχρεωτικούς φόρους των επιχειρήσεων για τη χρήση της μισθωτής απασχόλησης” (Κουζής, 2001, σ. 53).

Θέλοντας να δούμε τον καθένα από τους δύο αυτούς άξονες, και ξεκινώντας από αυτόν της μείωσης του άμεσου μισθολογικού κόστους, θα λέγαμε ότι συνδέεται άρρηκτα με τον τρόπο που διαμορφώνονται οι αποδοχές.

Πριν όμως δούμε τις αλλαγές στο μισθολογικό κομμάτι, και στον τρόπο διαμόρφωσής τους είναι χρήσιμο να γίνει μία αναφορά στο τι είναι συλλογική σύμβαση εργασίας και συλλογική διαπραγμάτευση. Οι μισθοί, καθώς και μια σειρά άλλων παραμέτρων που αφορούν την εργασία, διαμορφώνονται μέσω συλλογικών διαπραγματεύσεων κάτι που είναι εργασιακό κεκτημένο. Η σύμβαση η οποία προκύπτει μέσω αυτών των διαπραγματεύσεων αποτελεί πηγή δικαίου.

Έτσι λοιπόν, συλλογική σύμβαση εργασίας είναι η συμφωνία που συνάπτεται ανάμεσα σε μία ή περισσότερες συνδικαλιστικές οργανώσεις εργαζομένων και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις εργοδοτών ή ατομικά τον εργοδότη για τον καθορισμό των όρων απασχόλησης και λοιπών θεμάτων που συνδέονται με τις σχέσεις εργασίας. Στα θέματα αυτά περιλαμβάνονται και θέματα τα οποία αφορούν τις σχέσεις συνδικαλιστικών οργανώσεων εργαζομένων και εργοδοτών που συμμετέχουν στη συμφωνία και που, ως γνωστόν, συνιστούν τις συλλογικές εργασιακές σχέσεις (Κουκιάδης, 2006, σ. 310-311).

Η συλλογική σύμβαση εργασίας συνιστά κατ’ αρχήν σύμβαση κατά τον τρόπο της γένεσής της, και γι’ αυτό η σύναψή της προϋποθέτει την τήρηση των γενικών κανόνων που είναι αναγκαίοι για τη σύναψη οποιασδήποτε σύμβασης. Ως σύμβαση τροποποιείται ή λύεται όπως και κάθε άλλη σύμβαση, και ειδικότερα η διαρκής ενοχική σύμβαση. Ακόμη αντιμετωπίζεται ως σύμβαση και από τη σκοπιά του διαχρονικού δικαίου (Κουκιάδης, 2006, σ. 311).

Οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας συνιστούν τον επαγγελματικό νόμο που άλλοτε αφορά το σύνολο των εργαζομένων και άλλοτε συγκεκριμένη κατηγορία εργαζομένων. Αυτό οδήγησε σε διακρίσεις των σ.σ.εργ. ανάλογα με τις κατηγορίες των εργαζομένων στις οποίες αναφέρονται ή γενικότερα ανάλογα με την κοινότητα συμφερόντων που εκπροσωπούν τα συλλογικώς διαπραγματευόμενα μέρη (Κουκιάδης, 2006, σ. 312).

Τα διάφορα είδη που κατονομάζονται και περιγράφονται από το άρθρο 3 παρ.1 του ν. 1876/1990 είναι τ' ακόλουθα: Α. Εθνικές γενικές, που αφορούν τους εργαζόμενους όλης της χώρας. Β. Κλαδικές, που αφορούν τους εργαζόμενους περισσότερων ομοειδών ή συναφών εκμεταλλεύσεων ή επιχειρήσεων ορισμένης πόλης ή περιφέρειας ή και όλης της χώρας. Γ. Επιχειρησιακές, που αφορούν τους εργαζόμενους μιας εκμετάλλευσης ή επιχείρησης. Δ. Εθνικές ομοιοεπαγγελματικές, που αφορούν τους εργαζόμενους ορισμένου επαγγέλματος και των συναφών προς το επάγγελμα αυτό ειδικοτήτων όλης της χώρας. Ε. Τοπικές ομοιοεπαγγελματικές, που αφορούν τους εργαζόμενους ορισμένου επαγγέλματος ή και των συναφών ειδικοτήτων συγκεκριμένης πόλης ή περιφέρειας (Κουκιάδης, 2006, σ. 313).

Όταν ξεκινάει η διαδικασία της σύμβασης μεταξύ των μερών που συνάπτεται ισχύει ότι: Από πλευράς των εργαζόμενων την ικανότητα αυτή έχουν, στο δικό μας δίκαιο, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις εργαζομένων όλων των βαθμίδων (αρθ. 6 παρ. 1ά ν. 1876/1990) και ως τέτοιες νοούνται μόνο αυτές που έχουν τη μορφή σωματείου, που περιβάλλονται, ως γνωστό, με νομική προσωπικότητα, χωρίς να ενδιαφέρει το είδος, η κατηγορία ή η βαθμίδα της συγκεκριμένης συνδικαλιστικής οργάνωσης (Κουκιάδης, 2006, σ. 322).

“Από την μεριά των εργοδοτών την ικανότητα έχουν κατά κύριο λόγο και πάλι οι οργανώσεις τους κάθε βαθμίδας (αρθ. 6 παρ.1 ά)” (Κουκιάδης, 2006, σ. 323).

Τέλος, τα ζητήματα που αφορούν μια συλλογική σύμβαση εργασίας είναι τα εξής: Ζητήματα σχετικά με τη σύναψη, τους όρους λειτουργίας και τη λήξη των ατομικών συμβάσεων εργασίας (αρθ. 2 παρ. 1), θέματα εργασιακών σχέσεων σε συνάρτηση με ζητήματα επιχειρηματικής πολιτικής (αρθ. 2 παρ. 4), ζητήματα που αφορούν τις συλλογικές εργασιακές σχέσεις όπως, η άσκηση συνδικαλιστικών δικαιωμάτων στην επιχείρηση, οι συνδικαλιστικές διευκολύνσεις και ο τρόπος παρακράτησης των συνδικαλιστικών εισφορών (αρθ. 2 παρ. 2), οι διαδικασίες και οι όροι συλλογικής διαπραγμάτευσης, μεσολάβησης και διαιτησίας (αρθ. 2 παρ. 8), διευθετήσεις θεμάτων σχετικών με τις απεργίες (αρθ. 2 παρ. 9), η κατάρτιση κανονισμού υγιεινής και ασφάλειας, και λοιπά ζητήματα που προβλέπονται στο άρθρο 12 ν. 1767/1988 (αρθ. 2 παρ. 6 ν. 1876/1990), ζητήματα σχετικά με τα συμμετοχικά δικαιώματα των εργαζομένων (αρθ. 16 παρ. 2, 3 ν. 1767/1988), ρύθμιση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των συμβαλλομένων

μερών (αρθ. 2 παρ. 7), ζητήματα κοινωνικής ασφαλισής (αρθ 2. παρ. 3), ζητήματα που αφορούν την ερμηνεία των κανονιστικών όρων της σ.σ.εργ. (αρθ. 2 παρ. 5) (Κουκιάδης, 2006, σ. 330-331).

Βλέποντας λοιπόν τη συλλογική σύμβαση εργασίας ως ένα εργαλείο διαμόρφωσης των παραμέτρων που άπτονται στην μισθωτή εργασία, κατανοούμε ότι η όποια μεταβολή των συμφωνημένων και ισχυόντων όρων της εργασίας, θα πρέπει να γίνουν μέσω συλλογικής διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης έτσι ώστε να συμφωνηθεί, να συναφθεί, να υπογραφεί, και να τεθεί σε ισχύ νέα σύμβαση.

Επανερχόμενοι λοιπόν στο κομμάτι της ευελιξίας του μισθολογικού κόστους και δη του άμεσου αρχικά, θα λέγαμε ότι η ευελιξία του άμεσου μισθολογικού κόστους λαμβάνει χώρα μέσα από τις αλλαγές του τρόπου διαμόρφωσης των αποδοχών με τη σταθερότητα ρύθμισης που τον διακρίνει. Κύριο άξονα αυτής της ευελιξίας αποτελούν οι μεταρρυθμίσεις στο σύστημα της συλλογικής διαπραγμάτευσης και στο περιεχόμενο των δεσμεύσεων που παράγουν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας από τη στιγμή που οι συλλογικές διαπραγματεύσεις συνιστούν το βασικό εργαλείο διαμόρφωσης των αμοιβών (Κουζής, 2001, σ. 53).

Η αποκέντρωση των διαπραγματεύσεων στο επιχειρησιακό επίπεδο, η δυνατότητα διάβρωσης του περιεχομένου τους ως προς το όριο των κατώτατων αμοιβών, ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης κλαδικών και γενικών συλλογικών συμβάσεων, ο περιορισμός των πρακτικών διοικητικής επέκτασης ισχύος τους και η εισαγωγή ρήτρας επαναδιαπραγμάτευσης με κατώτερο περιεχόμενο αμοιβής του ήδη ισχύοντος, αποτελούν βασικές καινοτομίες που οδηγούν στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα η απεξάρτηση των αποδοχών από παραδοσιακά “βάρη” και η διαμόρφωσή τους στην βάση των χαρακτηριστικών που διέπουν την επιχείρηση, την χρονική και τοπική συγκυρία αλλά και το πρόσωπο του εργαζόμενου ωθούν και σε φαινόμενα εξατομίκευσης των αποδοχών υποβαθμίζοντας το ρόλο της συλλογικής διαπραγμάτευσης (Κουζής, 2001, σ. 54).

Ένα επιπλέον σημείο που εντάσσεται στη λογική της αποδυνάμωσης ή όπως έχει επικρατήσει να λέγεται, στη λογική του παγώματος, είναι και ορισμένα επιμέρους μισθολογικά δικαιώματα και απολαβές τα οποία ακολουθούν και αυτά το δρόμο της ευελιξίας.

Ο μισθός των εργαζομένων, παραδοσιακά, εκτός από τον βασικό, περιλαμβάνει και επιδόματα. Τα επιδόματα λοιπόν συνδιαμορφώνουν τον τελικό μηνιαίο μισθό που λαμβάνουν οι μισθωτοί. Τα τελευταία χρόνια όμως, με τις ανατροπές και εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο εργασιακό πεδίο, και συνάμα με τους μνημονιακούς νόμους που ενορχηστρώνουν τις μεταβολές, τα επιδόματα δεν αποτελούν εξαίρεση στον κανόνα αυτό.

Υπάρχουν αρκετές κατηγορίες επιδομάτων, τα κυριότερα όμως από αυτά, μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες: Τα επιδόματα που συνδέονται με την αρχαιότητα του μισθωτού και τα επιδόματα που συνδέονται με τις ιδιαίτερες συνθήκες παροχής της εργασίας

Τα πρώτα, άλλοτε λαμβάνουν ως βάση τη συνολική αρχαιότητα στο επάγγελμα (επιδόματα προϋπηρεσίας) ή την αρχαιότητα στην επιχείρηση (επιδόματα υπηρεσίας) που είναι και ο κανόνας. Ποιος ακριβώς χρόνος λαμβάνεται υπόψη είναι θέμα ερμηνείας σχετικής διάταξης. Η προϋπηρεσία συνδέεται συνήθως με χρόνο απασχόλησης με τον οποίο εξομοιώνεται και ο χρόνος νόμιμης αναστολής της σύμβασης. Διακρίνονται σε δύο ειδικότερα επιδόματα, το επίδομα πολυετίας και το επίδομα τριετίας. Η σύνδεση με το βασικό μισθό του επιδόματος τριετίας είναι τόσο στενή ώστε σε περίπτωση αμφιβολίας θεωρούνται ότι ενσωματώνονται στο βασικό μισθό. Τα επιδόματα τριετίας καθιερώθηκαν ως γενικός τρόπος αμοιβής όλων των μισθωτών με τις εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας από το 1976 με την προϋπόθεση ότι οι μισθωτοί δεν υπάγονται σε ειδικότερη συλλογική σύμβαση που, προφανώς, να προβλέπει παρόμοιο επίδομα (Κουκιάδης, 1995, σ. 566-567).

Με την επιβολή των μνημονίων το κεκτημένο λοιπόν της τριετίας, που στην ουσία είναι μία αύξηση στον μισθό του εργαζόμενου κάθε τρία χρόνια, αίρεται. Παγώνουν οι ωριμάνσεις ως προς την διάταξη αυτή, μέχρι η ανεργία να πέσει κάτω από 10%. Ενδεικτικά και μόνο, η ανεργία σήμερα (2015) στην Ελλάδα βρίσκεται στο 27% , οπότε η επικείμενη επαναφορά των τριετιών με την ισχύ που γνωρίζαμε, μάλλον επαφίεται στην αβεβαιότητα της ανάπτυξης και σε χρόνο που δεν μπορεί να ορισθεί με ακρίβεια.

Στο προοίμιο της νέας εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης εργασίας στις 14/5/13, σχετικά με το ζήτημα της τριετίας ορίζονται τα εξής:

“Στο περιεχόμενο της Ε.Γ.Σ.Σ.Ε. 2010-2012 επιβλήθηκαν νομοθετικές παρεμβάσεις, όπως, ενδεικτικά, η μείωση κατά 22% των κατώτατων αμοιβών και κατά 32% για τους νέους, καθώς και η αναστολή ισχύος της ρήτρας για τις τριετίες, ανάμεσα σε άλλα”.⁹

Έτσι και το πάγωμα των τριετιών συνεπικουρεί στη φθίνουσα πορεία των αποδοχών των εργαζομένων, και φυσικά η διαμόρφωση του κατώτατου μισθού με νόμο, συμβάλει στην μεταβολή του παραδοσιακού χαρακτήρα των συλλογικών συμβάσεων, ανοίγοντας το δρόμο για μία πορεία επισφάλειας, ευελιξίας και απορρύθμισης.

Αυτή η διαφαινόμενη πορεία και εξέλιξη των πραγμάτων αναφορικά με τις αλλοιώσεις του συλλογικού χαρακτήρα της διαπραγμάτευσης, έχει ως στόχο την αποψίλωση της

⁹ Βλ. σχετικά: https://www.elinyae.gr/sites/default/files/2019-07/EGSSE_15_7_2010.1283934733156.pdf [ΤΗΠ 26/01/2023]

συλλογικής σύμβασης εργασίας και την προώθηση της ατομικής διαπραγμάτευσης και της ατομικής σύμβασης. Κάτι τέτοιο, στην Ελλάδα της κρίσης και των μνημονιακών νόμων οι οποίοι είναι πλέον πραγματικότητα τα τελευταία δύο χρόνια, αρχίζει σταδιακά να εφαρμόζεται και να σηματοδοτεί τη νέα πραγματικότητα στις εργασιακές σχέσεις.

Στον πυρήνα των αλλαγών και της ευελιξίας του άμεσου μισθολογικού κόστους συναντάμε τις εξής παραμέτρους: Επαναξιολόγηση του ρόλου των κατώτατων αμοιβών στο επίπεδο που αυτές προβλέπονται ως εγγυητικό στοιχείο διατήρησης της σταθερότητας και του τρόπου αμοιβής. Μεταφράζεται με την κατάργηση της έννοιας των κατώτατων αμοιβών ή τη διάβρωση του περιεχομένου τους παρέχοντας τη δυνατότητα απόκλισης στην βάση της τοπικής ιδιαιτερότητας της επιχειρησιακής μονάδας και της ηλικίας των μισθωτών (Κουζής, 2001, σ. 54).

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μνεία στο τι ακριβώς ισχύει σήμερα, τόσο για τον κατώτατο μισθό όσο και για τα όρια ηλικίας των μισθωτών.

Το εργατικό δίκαιο περνάει κρίση. Μπαίνει μάλλον σε μία άλλη λογική, αναμορφώνοντας τα ήδη υπάρχοντα και χαράζοντας ένα καινούργιο πλαίσιο με δομικές και συστημικές αλλαγές που “χτυπούν” την εργασία και πλήττουν τους εργαζόμενους σε βαθμό όχι μόνον απογοητευτικό αλλά και ισοπεδωτικό.

Πέρα από την απίσχνανση και υπονόμηση βασικών αρχών, θεσμών και ρυθμίσεων, ολόκληρο το δογματικό οικοδόμημα του εργατικού δικαίου εμφανίζει ρωγμές και απειλείται με κατάρρευση. Χαρακτηριστική της σεισμογένειάς του, έτσι ή αλλιώς ευπαθούς και ευμετάβλητου από τη φύση του, έννομου αυτού χώρου, είναι η απειλή με κατακρήμνιση θεμελιακών, οργανικών και συνεκτικών του όλου συστήματος, στοιχείων (Τραυλός & Τζανετάτος, 1990, σ. 106).

Η ευελιξία πλέον, περνάει και αποτυπώνεται και μέσα από το εργατικό δίκαιο ή από όσες πράξεις αποτελούν πηγές δικαίου. Η αποδυνάμωσή του, έχει καταστεί σε πρωταγωνιστή των εξελίξεων και των απωλειών που έπονται.

“Πραγματικά έννοιες-κλειδιά όπως, ‘μισθωτός’, ‘εξάρτηση’, ;σύμβαση εξαρτημένης εργασίας’, ‘εκμετάλλευση’, ‘εργοδότης’, ‘επιχείρηση’, έχουν εμπλακεί στη δίνη μιας προϊούσας αμφισβήτησης και αξιώνουν επιτακτικά κριτική επανεξέταση και επαναπροσδιορισμό” (Τραυλός & Τζανετάτος, 1990, σ. 106).

Η αναμόρφωση λοιπόν του εργατικού δικαίου, δεν είναι μόνο ένα άμεσο πλήγμα για τον εργασιακό βίο των πολιτών, αλλά και μία έμμεση επέμβαση στον θεσμό του κοινωνικού κράτους, το οποίο θεμελιώθηκε με κύριο πρόσταγμα την προστασία των πολιτών. Αίρεται η ασφάλεια και η σταθερότητα και μαζί αίρονται και οι πεποιθήσεις για μία εξισορρόπηση των

απωλειών και των κεκτημένων, αλλά η πραγματικότητα διαψεύει και την πλέον αισιόδοξη οπτική, μιας και η νέα αυτή διαδρομή δεν φαίνεται να σταθεροποιείται πουθενά.

Για τους λόγους αυτούς δεν πρέπει να υποβαθμιστούν σε απλά σχήματα λόγου οι απαισιόδοξες εκτιμήσεις ότι το εργατικό δίκαιο μετατρέπεται σε εργαλείο απονομικοποίησης, σε όχημα για τον παραμερισμό του ή ότι σε κάθε περίπτωση, διατρέχει τον κίνδυνο να εκφυλιστεί σ' ένα κενό περίβλημα (Τραυλός & Τζανετάτος, 1990, σ. 109).

Στη λογική λοιπόν της αναμόρφωσης τόσο του εργατικού δικαίου, όσο και των υπολοίπων μορφών που θεωρούνται πηγές δικαίου, συμπορεύεται η σημερινή εποχή, με χειροπιαστά παραδείγματα να δίνουν τον τόνο των μεταβολών και να σηματοδοτούν τη νέα εποχή. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα, της τωρινής αναμόρφωσης με τα άνωθεν χαρακτηριστικά, είναι και η διαμόρφωση του κατώτατου μισθού στην Ελλάδα.

Έτσι, παρά το γεγονός ότι σύμφωνα με την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας στις 15-7-10, τα όρια των κατώτατων αμοιβών παραμένουν στα 751 € μικτά, η πραγματικότητα για τη διαμόρφωση του κατώτατου μισθού διαφέρει αρκετά. Έχει επέλθει μία κομβική και ουσιώδης διαφορά. Από την 1-1-12, ο κατώτατος μισθός καθορίζεται πλέον με νόμο και όχι μέσω εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι μειώνεται ο κατώτατος μισθός κατά 22% και διαμορφώνεται στα 586,08 € μικτά. Αν όμως η ηλικία του μισθωτού είναι κάτω από τα 25 χρόνια, σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, ο κατώτατος μισθός θα είναι μειωμένος κατά 32% και θα διαμορφώνεται στα 510,95 € μικτά το μήνα.¹⁰ Στην ίδια πάντα εγκύκλιο του υπουργείου εργασίας αναφέρεται ότι: “η μείωση αφορά το διάστημα από τις 14-2-12 και μέχρι την ολοκλήρωση του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής στα πλαίσια του μηχανισμού στήριξης των Ε.Ε/ Ε.Κ.Τ/ Δ.Ν.Τ. Για την εκ του νόμου εφαρμογή των νέων κατώτατων νομίμων μισθών και ημερομισθίων δεν απαιτείται η σύμφωνη γνώμη των εργαζομένων”.

Με αυτή λοιπόν την παράμετρο, κατανοούμε ότι διαβρώνεται ο χαρακτήρας της συλλογικής διαπραγμάτευσης και ουσιαστικά αποδομείται η έννοια της συλλογικής σύμβασης, αφού το κυρίαρχο επίδικο της συλλογικής σύμβασης, που είναι η διαμόρφωση των μισθών, αίρεται. Ακόμα το διάστημα από τη λήξη της σύμβασης μέχρι την υπογραφή νέας η λεγόμενη μετενέργεια μειώθηκε στους τρεις μήνες από τους έξι που ήταν. Και αν δεν ανανεωθεί με νέα συλλογική σύμβαση, πάει πλέον σε ατομική σύμβαση για τους εργαζόμενους οι οποίοι θα αναγκαστούν να διαπραγματεύονται ατομικά με τον εργοδότη με ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται.

¹⁰ Βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Ερμηνευτική εγκύκλιος για την εφαρμογή της παρ. 6 του άρθρου 1 του ν. 4046/2012.

Στη συνέχεια μια ακόμα παράμετρος της ευελιξίας των αμοιβών είναι: Η σύνδεση της αμοιβής με την ατομική ή συλλογική απόδοση των εργαζομένων. Σύμφωνα με αυτήν τη μορφή, οι αποδοχές δεν χαρακτηρίζονται από σταθερότητα αλλά εξαρτώνται κατά κύριο λόγο από την αξιολόγηση της ατομικής ή συλλογικής απόδοσης του προσωπικού με τη μεταφορά στο συντελεστή της εργασίας του βάρους για το περιεχόμενο του μισθού. Στόχος είναι η υποκίνηση των εργαζομένων μέσα από την παροχή κινήτρων στην αύξηση της απόδοσης και της συνολικής παραγωγικότητας. Παράλληλα οι εφαρμογές της σύνδεσης αμοιβής και της “παραγωγικότητας” δημιουργούν σοβαρά ερωτήματα για την δυνατότητα μέτρησης, κυρίως της ατομικής παραγωγικότητας του προσωπικού, καθώς επίσης και για την διαμόρφωση αντικειμενικών κριτηρίων και όρων αξιολόγησής τους (Κουζής, 2001, σ. 54-55).

Το ανταγωνιστικό μάνατζμεντ, στη διοίκηση των επιχειρήσεων, βρίσκει ευρεία αποδοχή και υιοθετείται συνεχώς από ολοένα και περισσότερες επιχειρήσεις. Η λογική του αποδοτικού εργαζόμενου, τίθεται σε εφαρμογή και εισάγεται επισήμως η καθιέρωση των (prim και του bonus).

“Παρ’ όλα αυτά το διακριτικό χαρακτηριστικό του μοντέλου και το υποτιθέμενο ανταγωνιστικό του πλεονέκτημα θεωρείται η υποκίνηση του ατομικού κινήτρου “συμμετοχής” με θετικές επιπτώσεις, σύμφωνα με τους υποστηρικτές του, στην ατομική απόδοση” (Πετράκη, 2007, σ. 129).

Σε πλήρη συμπίεση με τη λογική της νέας εποχής για την εργασία που χαράσσεται από τις επιχειρήσεις, βρίσκεται και η Ε.Ε, η οποία υιοθετεί και καλύπτει κάθε νέα στρατηγική με αποδομητικό προσανατολισμό προς τη μέχρι πρότινος κυριαρχούσα ασφάλεια στην εργασία.

Ο εκσυγχρονισμός της οργάνωσης της εργασίας αποτελεί μία εκ των συνισταμένων του Τρίτου Πυλώνα δράσης της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την απασχόληση. Το ενδιαφέρον της Ε.Ε. για την οργάνωση της εργασίας εκδηλώθηκε κυρίως με την έκδοση (4/1997) του «Πράσινου Βιβλίου, Σύμπραξη για μια νέα οργάνωση της εργασίας», με την οποία η Ε.Ε. προσπάθησε να δημιουργήσει μια ευρωπαϊκή συζήτηση γύρω από τις νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Η πρωτοβουλία αυτή, σύμφωνα με την Ε.Ε., έχει στόχο την ενημέρωση γύρω από τις δυνατότητες και τη δυναμική που έχουν οι νέοι τρόποι οργάνωσης της εργασίας για την ανταγωνιστικότητα της Ευρωπαϊκής οικονομίας (Πετράκη, 2007, σ. 128).

Οι εκσυγχρονιστικές πολιτικές της δεκαετίας του ’90 και η πασιφανής επιβάρυνση του συντελεστή εργασία έναντι του συντελεστή κεφάλαιο, η αρρύθμιστη εργασιακή πρακτική της παραγωγικότητας του εργαζόμενου για αύξηση ή όχι των αποδοχών και κυρίως η

αμφιλεγόμενη αξιολόγηση των δεικτών της ατομικής παραγωγικότητας δημιουργούν ένα συνονθύλευμα νέων συνθηκών στο εργασιακό πεδίο και μια πραγματικότητα που συνεχώς βαίνει επιδεινούμενη.

Η σύνδεση της αμοιβής με τα αποτελέσματα της επιχείρησης αναφέρεται σε ένα τρόπο διαμόρφωσης των αμοιβών που στηρίζεται σε συγκυριακή βάση με άξονα τη θετική ή αρνητική πορεία της επιχείρησης η οποία μεταφράζεται σε κέρδη και σε ζημιές. Με αυτή την έννοια το προσωπικό καθίσταται συνυπεύθυνο με τον ασκώντα το διευθυντικό δικαίωμα εργοδότη και λαμβάνοντα τις κύριες αποφάσεις για την πορεία της επιχείρησης. Η μορφή αυτή της ευελιξίας των αμοιβών από τη στιγμή που δε συνδέεται με την κατοχύρωση των διαμορφωμένων από συλλογικές συμβάσεις μισθών ώστε η συμμετοχή στα κέρδη να συνιστά πρόσθετη παροχή, ενισχύει το συγκυριακό και ασταθή χαρακτήρα του τρόπου λειτουργίας του συστήματος των αμοιβών. Στα ίδια πλαίσια εντάσσεται και η πρακτική της αγοράς μετοχών της επιχείρησης από τους ίδιους τους εργαζόμενους που συνδέει το περιεχόμενο της αμοιβής από την πορεία της μετοχής στο χρηματιστήριο (Κουζής, 2001, σ. 55).

Οι μορφές λοιπόν που μπορεί να πάρει η μείωση του άμεσου μισθολογικού κόστους είναι ο ένας πόλος στην ευελιξία των αποδοχών, ο έτερος πόλος είναι η μείωση του έμμεσου μισθολογικού κόστους. Το έμμεσο μισθολογικό κόστος, είναι οι υποχρεώσεις των εργοδοτών, οι οποίες έχουν να κάνουν με τους λεγόμενους υποχρεωτικούς κοινωνικούς φόρους. Έτσι η ευελιξία του έμμεσου μισθολογικού κόστους μπορεί να πάρει τις εξής μορφές: Η μείωση των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών που εκδηλώνεται κυρίως στη βάση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του απασχολούμενου (π.χ. ανειδίκευτου, μακροχρόνια ανέργου) ή του γεωγραφικού χώρου λειτουργίας της επιχείρησης (π.χ. περιοχής σε οικονομική κρίση). Και ακόμα η μείωση των εργοδοτικών εισφορών που συνιστούν φορολόγηση των επιχειρήσεων για τα εργατικά ατυχήματα και την περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη με το επιχείρημα ότι δεν αφορούν τα φαινόμενα αυτά στον ίδιο βαθμό, το σύνολο των επιχειρήσεων. Και τέλος ο περιορισμός του περιεχομένου των κρατικών, κοινωνικών ρυθμίσεων όπως της προστασίας και των διευκολύνσεων των εκπροσώπων των εργαζομένων, αποτελεί επί μέρους έκφραση μείωσης των κοινωνικών βαρών της επιχείρησης (Κουζής, 2001, σ. 56).

Αν λοιπόν αυτή η “ελάφρυνση” των υποχρεώσεων των επιχειρήσεων από τους κοινωνικούς φόρους, συνδυαστεί και με την επικίνδυνα εκτοξευόμενη ανεργία των τελευταίων δύο ετών στην Ελλάδα, εύκολα συμπεραίνουμε ότι το ασφαλιστικό σύστημα, αλλά και το σύστημα υγείας και πρόνοιας, δοκιμάζει κάθε μήνα τις αντοχές του. Επίσης επιβαρύνεται επιπρόσθετα ο εργαζόμενος μιας και χάνει σταδιακά παροχές που το σύστημα του εξασφάλιζε.

Και όχι μόνο χάνει τις παροχές αυτές αλλά είναι πλέον αναγκασμένος να καλύπτει, είτε μέρος των δαπανών αυτών είτε συνολικά σε άλλες περιπτώσεις, το κόστος ο ίδιος.

Η απώλεια προφανώς και είναι πολυεπίπεδη, αλλά παρ' όλα αυτά, όποιο νέο σχέδιο δρομολογείται επιβαρύνει, αντί να αμβλύνει, τις εξόφθαλμες πλέον δυσκολίες για τους μισθωτούς, οι οποίοι βρίσκονται σε ένα στάδιο μετάβασης προς την αβεβαιότητα και ανοχύρωτοι μπροστά σε ό, τι καινούριο εκτυλίσσεται πλέον. Ακόμα και ο νόμος μπήκε στη λογική της ευελιξίας, με το πρόσχημα της οικονομικής κρίσης, η οποία ναι μεν είναι πραγματική, αλλά είναι πλήρως ανισομερής και άδικη και αμφιλεγόμενη η στρατηγική εξόδου απ' αυτήν.

Αυτό αποδεικνύεται σε ό,τι έχει να κάνει με τις αποδοχές από τον τρόπο που παρέμειναν συμπίεσμένοι ακολουθώντας τις μνημονιακές δεσμεύσεις και στρατηγικές. Η κατάλυση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας είχε ως αποτέλεσμα το να συμπαρασύρει προς τα κάτω φυσικά το σύνολο των αποδοχών για την συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων είτε πρόκειται για μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, είτε του δημοσίου, είτε για αυτοαπασχολούμενους. “Οι αλλαγές στο σύστημα των συλλογικών συμβάσεων δεν επιδρούν μόνο στους γενικούς κατώτατους μισθούς, οι οποίοι συμπίεζονται με βίαιο τρόπο, αλλά συντελούν και στην διολίσθηση των μέσων μισθών προς τα κατώτατα επίπεδα αποδοχών της μισθωτής εργασίας” (Κουζής, 2022, σ. 194).

Το πιο ανησυχητικό βέβαια στο κομμάτι των αποδοχών πέραν από την μείωση του 30% είναι ότι παρέμειναν σε αυτά τα αδιανόητα χαμηλά επίπεδα για πάρα πολλά χρόνια. Από το 2012 που ο κατώτατος μισθός ήταν στα 754 ευρώ μικτά, μειώθηκε στα 586 ευρώ μικτά μέχρι και το 2019 όπου αυξήθηκε στα 650 ευρώ μικτά και ταυτόχρονα καταργήθηκε και ο υποκατώτατος για όσους εργαζόμενους ήταν έως 25 ετών και οι οποίοι αμείβονταν με 510 ευρώ.¹¹ Από το 2019 μέχρι σήμερα, ο κατώτατος μισθός αυξήθηκε άλλες 4 φορές, τον Ιανουάριο του 2022, τον Μάιο του 2022, τον Απρίλιο του 2023 και τον Απρίλιο του 2024, όπου και διαμορφώθηκε στα 830 ευρώ μικτά.¹² Οι αυξήσεις αυτές ήταν απειροελάχιστες σε σχέση με το κόστος ζωής που αντιμετωπίζουν οι πολίτες, αν συνυπολογίσει κανείς τόσο την ενεργειακή κρίση του 2021 σε διεθνές επίπεδο όσο και την πληθωριστική κρίση που την ακολούθησε. Έτσι οι αλλαγές στις ΣΣΕ καθήλωσαν ουσιαστικά τους μισθούς σε πολύ χαμηλά επίπεδα για παραπάνω από μία δεκαετία.

¹¹ Βλ. σχετικά: <https://ypergasias.gov.gr/ergasiakes-scheseis/sylogikes-ergasiakes-sxeseis/katotatos-misthos/>

¹² Βλ. σχετικά: <https://www.ot.gr/2024/03/29/forologia/ergasiaka-asfalistika/katotatos-misthos-ayksisi-277-apo-to-2019-mexri-simera/>

Το ζητούμενο πάντως είναι, πώς οι διαφαινόμενες αλλαγές στο κομμάτι των αποδοχών, που έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια, δίνουν το κίνητρο για ένα βαθύτατο πλήγμα στο ρόλο και την ουσία των κεκτημένων των εργαζομένων προωθώντας νέες εκφράσεις και προοπτικές στη λογική της αποδυνάμωσης και ίσως πλήρους ισοπέδωσης των παραδοσιακών εργασιακών σχέσεων. Οι σχέσεις οι οποίες πλέον διαμορφώνονται δίνουν έμφαση στις εξής παραμέτρους:

Στην αποκέντρωση της διαπραγμάτευσης με άμεση συνέπεια την υποβάθμιση του ρόλου των διεπαγγελματικών και κλαδικών διαπραγματεύσεων, τη χαλάρωση της συνοχής μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων συνδικάτων (π.χ. κλαδικού και επιχειρησιακού), και την άρση του “προστατευτικού” και δεσμευτικού χαρακτήρα των υπερκείμενων συλλογικών συμβάσεων. Στη δυνατότητα διάβρωσης του περιεχομένου των συλλογικών συμβάσεων για ειδικές κατηγορίες του εργατικού δυναμικού ή και για ειδικές περιοχές με άμεσο αποτέλεσμα την απορρύθμιση των προστατευτικών κανόνων της εργατικής νομοθεσίας. Στην εξατομίκευση των αμοιβών, στη διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων. αλλά και στην ανάπτυξη ανταγωνιστικής συμπεριφοράς ανάμεσα στους μισθωτούς. Το φαινόμενο αυτό απορρέει συχνά και από την εφαρμογή συστημάτων σύνδεσης αμοιβής και απόδοσης με ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις (ανταγωνισμός του προσωπικού, εντατικοποίηση, διάβρωση βασικών μισθών) όταν τα συστήματα αυτά δεν έχουν δομηθεί στην ορθολογική διαμόρφωση των κριτηρίων αξιολόγησης και δεν εξασφαλίζουν την αξιόπιστη και διαφανή λειτουργία τους.

3.4 Ευελιξία του χρόνου εργασίας

Και η ευελιξία του εργάσιμου χρόνου, με κύρια έκφρασή της, την υπερωριάκη απασχόληση, συναντάται στην έρευνα πεδίου, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο αυτής της διατριβής. Παρά το γεγονός ότι αποτελεί σχεδόν πάγια, όπως διαπιστώθηκε, πρακτική των επιχειρήσεων, δεν προέκυψε ότι ο νόμος ορίζει για τις περιπτώσεις όπου αναγκαστικά παρατείνεται ο ημερήσιος εργασιακός χρόνος των μισθωτών.

Οι ρυθμίσεις για το χρόνο εργασίας έχουν γνωρίσει ριζικές αλλαγές από τις νεότερες νομοθεσίες στο πλαίσιο μιας νέας αντίληψης κοινωνικής πολιτικής. Ο χρόνος εργασίας αποτελεί ένα από τα βασικά σημεία της παροχής της εργασίας. Χρόνος εργασίας θεωρείται ο χρόνος κατά τον οποίο ο μισθωτός είναι στη διάθεση του εργοδότη για να απασχοληθεί (Κουκιάδης, 1995, σ. 363-364).

Σήμερα ο εργάσιμος χρόνος είναι μία έννοια η οποία σε πολλές περιπτώσεις έχει γίνει “λάστιχο”, και δέχεται μεταβολές και ρυθμίσεις ανάλογα με την ευελιξία που κάθε επιχείρηση θέλει να εφαρμόσει.

Άλλη μία μορφή ευελιξίας λοιπόν, είναι και αυτή του εργάσιμου χρόνου. Η ευελιξία αυτή εκφράζεται μέσα από τις εφαρμογές της παρεχόμενης εργασίας στις κυμάνσεις της δραστηριότητας της επιχείρησης με επί μέρους μεταβολές στην διάρκεια του χρόνου εργασίας διατηρώντας το μέγεθος της απασχόλησης. Αποτελεί εσωτερική ευελιξία των επιχειρήσεων και συνδέεται άμεσα με τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας. Πρόκειται για μορφή διαφοροποίησης έναντι της τυπικής έκφρασης που λαμβάνει ο εργάσιμος χρόνος η οποία εξειδικεύεται στο σταθερό ημερήσιο και εβδομαδιαίο ωράριο εργασίας. Σε ότι τέλος, αφορά στην οργάνωση του χρόνου εργασίας σε μια επιχείρηση συχνά αυτή περιλαμβάνει και επί μέρους μορφές ευέλικτης απασχόλησης στο εσωτερικό της (π.χ. μερική απασχόληση) (Κουζής, 2001, σ. 56-57).

Ένα κομβικό για την εργασία ζήτημα είναι αυτό του εργάσιμου χρόνου. Δεν ήταν πάντοτε δεδομένο το δωρο που ισχύει σήμερα. Οι εργαζόμενοι στο πλαίσιο της βιομηχανικής επανάστασης και μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα δούλευαν από το πρωί μέχρι το βράδυ. Είναι γνωστοί οι κοινωνικοί αγώνες των εργαζομένων, για την κατάκτηση του δώρου.

Το Σικάγο, την πρωτομαγιά του 1886, έμεινε ως ορόσημο στην ιστορία για την διεκδίκηση της μείωσης του εργάσιμου χρόνου με ίδιες απολαβές. Η Ελλάδα και αρκετές Ευρωπαϊκές χώρες, έχουν θεσπίσει το 40ωρο την εβδομάδα. Το 40ωρο καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην βιομηχανία με την υπ' αρ. 25/83 ΔΔΔΔ. Παράλληλα για πρώτη φορά με την υπ' αρ. 25/83 Αθηνών κατανέμεται για τη βιομηχανία σε 5 ημέρες (εφόσον απασχολούνται πάνω από 50 εργαζόμενοι). Με τον τρόπο αυτό καθιερώθηκε για τη βιομηχανία ως υποχρεωτικό σύστημα εβδομαδιαίας εργασίας το πενθήμερο, που στη συνέχεια επεκτάθηκε και στους εργαζόμενους στα εμπορικά καταστήματα (Κουκιάδης, 1995, σ. 363-364).

Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα στην Ευρώπη, αλλά και σε όλο το Δυτικό κόσμο τίθενται σε εφαρμογή πρακτικές ευελιξίας και στο πεδίο του εργάσιμου χρόνου.

Οι μορφές που μπορεί να πάρει η ευελιξία του εργάσιμου χρόνου είναι οι ακόλουθες:

- Η πιο παραδοσιακή μορφή ευελιξίας στο πεδίο αυτό είναι η υπέρβαση του ωραρίου δηλαδή η υπερωρία. “Η ευρύτατα διαδεδομένη ευέλικτη διαχείριση του χρόνου εργασίας, σύμφωνα με την οποία επιμηκύνεται ο εργάσιμος χρόνος έναντι αυξημένης αμοιβής προκειμένου να καλυφθούν οι έκτακτες ανάγκες των επιχειρήσεων” (Κουζής, 2001, σ. 57).
- Στο κομμάτι της υπερωρίας υπάρχουν δύο μορφές. Η μία είναι η υπερεργασία και η άλλη είναι η υπερωρία. Η υπερεργασία είναι η εργασία που γίνεται ως προς την δωρη απασχόληση κατά μία ώρα την ημέρα σε πενθήμερη βάση. Η υπερεργασία μπορεί να επιβληθεί με κοινή συμφωνία των ενδιαφερομένων, χωρίς οποιαδήποτε ανάμιξη της επιθεώρησης εργασίας (Κουκιάδης, 1995, σ. 376-377).

Η ώρα αυτή είναι προσαυξημένη κατά 25%. Η υπερωρία είναι όσες ώρες εργασίας υπάρχουν πάνω από την ένατη ώρα, και έχει ως ανώτατο χρόνο το δωδεκάωρο ημερησίως. Απαιτείται άδεια από την αρμόδια αρχή και φυσικά η συναίνεση του εργαζόμενου. Η βάση υπολογισμού για την αμοιβή της υπερωρίας είναι ανάλογα με τις ώρες που έχει κάποιος εργαζόμενος ως υπερωρίες μέσα στο έτος. Οι πρώτες 120 ώρες θα ήταν με 50% προσαύξηση και όσες ώρες θα είναι πάνω από τις 120, θα πληρώνονταν με 75% προσαύξηση. Με τους μνημονιακούς νόμους 3863/10, μειώθηκε το ποσοστό προσαύξησης και για την υπερεργασία και για την υπερωρία. Έτσι το ποσοστό για την υπερεργασία μειώθηκε στο 20%, και για την υπερωρία πήγε για τις πρώτες 120 ώρες στο 40% και για τις άνω των 120 ωρών απασχόληση το ποσοστό μειώθηκε στο 60%.

“Η εσωτερική αυτή ευελιξία των επιχειρήσεων ανταποκρίνεται στην κάλυψη των πρόσθετων ή έκτακτων αναγκών τους μέσα από την αξιοποίηση του ήδη υπάρχοντος, συνήθως ειδικευμένου, προσωπικού και χωρίς να προβούν στις χρονοβόρες και υψηλότερου κόστους επιλογές πρόσληψης έκτακτου προσωπικού” (Κουζής, 2001, σ. 57).

Παρά το ότι λοιπόν, η υπερεργασία και η υπερωρία θα μπορούσαν να αποτελούν ένα κίνητρο για τους εργαζόμενους, και επίσης θα μπορούσε να ήταν και ένα σημείο απόσπασης της συναίνεσης από τη μεριά του εργοδότη, στις μέρες μας έχει καταστεί και αυτό, μία πρακτική εκμετάλλευσης της αδυναμίας πολλές φορές των εργαζομένων. Μέσα από την έρευνα πεδίου προέκυψε ότι ορισμένοι εργαζόμενοι, αναγκάζονται να υπερβαίνουν τον καθορισμένο ημερήσιο χρόνο εργασίας τους, χωρίς να πληρώνονται για αυτό και επίσης σημειώθηκαν και περιστατικά απόλυσης στην περίπτωση που ζητήσουν τα αυτονόητα.

Παρά το γεγονός ότι η υπερεργασία ή η υπερωρία, είναι μορφές ευέλικτου εργάσιμου χρόνου που καλύπτουν έκτακτες ανάγκες της επιχείρησης, όπως προέκυψε από τις μαρτυρίες των εργαζομένων, έχει καταστεί πάγια τακτική των επιχειρήσεων και συμβαίνει εδώ και αρκετά χρόνια.

Από την άλλη μεριά, οι εργαζόμενοι που δουλεύουν υπερωριακά είναι και οι πιο επισφαλείς, μιας και ανήκουν στην κατηγορία των “εξτρατζίδων”. Από τη μία η αγωνία τους μήπως χάσουν τη δουλειά τους αν διεκδικήσουν τα δεδουλευμένα, και από την άλλη η επίκαιρη οικονομική κρίση και η αναμφισβήτητη εκμετάλλευση από πλευράς επιχείρησης, τους καθιστούν δέσμιους μίας κατάστασης που θεωρείται σχεδόν παγιωμένη.

Ένα επιπλέον σημείο ευελιξίας μέσα στο ίδιο αυτό πεδίο του χρόνου εργασίας είναι και η απασχόληση κατά βάρδιες. Σύμφωνα με την οποία διαφορετικές ομάδες εργαζομένων καλύπτουν τις ίδιες θέσεις στην επιχείρηση που λειτουργεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα εντός της ημέρας. Η ευελιξία του χρόνου εργασίας έγκειται στην περίπτωση

που οι ομάδες αυτές εναλλάσσονται περιοδικά ώστε να μην υπάρχει για το προσωπικό σταθερό ημερήσιο ωράριο (Κουζής, 2001, σ. 59).

Στις ευέλικτες μορφές εργασίας, με περιεχόμενο φθηνότερο σε κόστος από εκείνο της τυπικής απασχόλησης, συγκαταλέγονται μια σειρά από πρακτικές που η παρουσία τους πριν από μία 25ετία ήταν περιορισμένη έως περιθωριακή, ενώ σήμερα καταγράφουν υψηλά ποσοστά εφαρμογής και ένταση των ρυθμών ανάπτυξης τους (Κουζής, 2008, σ. 158).

Μερική και εκ περιτροπής απασχόληση

Στη διάρκεια της εμπειρικής έρευνας, ένα σημαντικό κομμάτι των συμμετεχόντων εργάζονται με καθεστώς μερικής απασχόλησης. Είναι αυτό που ονομάζεται part time job. “Είτε αόριστης είτε ορισμένης διάρκειας αυτή η μορφή εργασίας παρουσιάζει την ιδιομορφία σύμφωνα με την οποία ο εργάσιμος χρόνος υπολείπεται του αντίστοιχου συμβατικού ή νόμιμου που ισχύει για τους πλήρως απασχολούμενους” (Κουζής, 2001, σ. 47). Στην εκ περιτροπής απασχόληση, (Κουζής, 2001) εναλλάσσονται οι εργαζόμενοι είτε ομαδικά είτε ατομικά για συγκεκριμένες περιόδους.

Παρότι η λογική αυτής της μορφής απασχόλησης είναι να συμβαδίζει η προσωπική-κοινωνική ζωή με την εργασιακή και να είναι πιο βολική για τους εργαζόμενους να διαχειριστούν τον χρόνο τους, στην ελληνική πραγματικότητα της τελευταίας δεκαετίας αυτή η μορφή ευέλικτης απασχόλησης είναι σχεδόν το κυρίαρχο μοντέλο. Ενδεικτικά μιλώντας, “το ποσοστό των επισφαλών απασχολήσεων (μερικής και εκ περιτροπής) επί των νέων προσλήψεων υπερδιπλασιάστηκε από το 2009 έως το 2021. Ειδικότερα από το 21% το 2009, έφτασε στο ποσοστό του 46,6% το 2021”. (Τσιώλης, 2023, σ. 90).

Σχεδόν ταυτόχρονα με την οικονομική κρίση 2008-2018, τα μνημόνια που τη συνόδευσαν, τα μέτρα που επιβλήθηκαν και τις δημοσιονομικές προσαρμογές που εφαρμόστηκαν, η μερική απασχόληση ως μια πλήρης ευέλικτη μορφή απασχόλησης επεκτάθηκε σχεδόν αμέσως στους περισσότερους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. “Στο εμπόριο, στην ενημέρωση και επικοινωνία, στα καταλύματα και στην εστίαση διπλασιάστηκε. Στον κλάδο της υγείας η μερική απασχόληση σχεδόν τριπλασιάστηκε, στη μεταφορά και αποθήκευση υπερτριπλασιάστηκε”. (Τσιώλης, 2023, σ. 92). Η πλειονότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα που δουλεύουν part time ανεξαρτήτως κλάδου, ανέφεραν ότι το ωράριο δεν τηρείται σχεδόν ποτέ. Πέραν του γεγονότος των πενιχρών απολαβών, ακόμα και αν κάποιος/α είναι δηλωμένος/η για τετράωρο, σίγουρα θα υπερβεί το ωράριο του κατά μία, δύο ή και παραπάνω ώρες υπερεργασίας χωρίς να τις πληρωθεί.

Η ευελιξία στον εργασιακό βίο γιγαντώνεται και έχει καταστεί κυρίαρχη ως εργασιακό μοντέλο και πρακτική. Οι σημερινοί ευέλικτοι εργαζόμενοι, δεν βιώνουν αυτό το εργασιακό καθεστώς επειδή το επέλεξαν αλλά επειδή αναγκάστηκαν. Η απασχόληση με το τυπικό πρότυπο γίνεται δυσεύρετη, αν και από δω και πέρα με τα επίπεδα του κατώτατου μισθού να είναι σε ελεύθερη πτώση, ίσως επιστρέψει ένα ποσοστό στην αορίστου χρόνου εργασία με πλήρες ωράριο. “Οι προσωρινά απασχολούμενοι, ελπίζουν σε μια μελλοντική σταθεροποίηση στη θέση εργασίας τους, σε μια ‘μονιμοποίησή’ τους. Οι εργαζόμενοι με μειωμένο ωράριο προσδοκούν σε μια μελλοντική μετατροπή της απασχόλησής τους σε πλήρη” (Κουζής, 2008, σ. 158).

Τα στοιχεία καθώς και τα βιώματα των εργαζομένων αποδεικνύουν και καταμαρτυρούν τη δυσaréσκεια τους, καθώς και την απογοήτευση για ό, τι υφίστανται στους χώρους εργασίας, μέσω του καθεστώτος της ευελιξίας και της γενικευμένης επισφάλειας. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η πλειοψηφία όσων προσφεύγουν στη λύση της μερικής απασχόλησης οδηγείται σε αυτήν από ανάγκη και όχι γιατί προτιμά το μειωμένο ωράριο έναντι του πλήρους.

Έτσι, μεταλλάσσεται η ουσία των εργασιακών δικαιωμάτων αφού πλέον οι επιχειρήσεις καθιερώνουν πρακτικές και μοντέλα ευελιξίας που είναι πλήρως εναρμονισμένα με τις ανάγκες τους και τη φύση του κλάδου στον οποίον ανήκουν. Οι εργαζόμενοι μπαίνουν, ή καλύτερα αναγκάζονται να μπου, στη νέα αυτή πραγματικότητα των επιχειρήσεων και μετατρέπονται σε “κομμάτι” της ευέλικτης επιχείρησης και της απέρριτης παραγωγής.

Η πρακτική της απέρριτης παραγωγής ξεκινάει από την Ιαπωνία. Η Δύση το υιοθετεί στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η οργάνωση της εργασίας στο μοντέλο της απέρριτης παραγωγής χαρακτηρίζεται από την ειδικευση των εργαζομένων της παραγωγής σε καθήκοντα εκτέλεσης, συντήρησης, έλεγχου ποιότητας και διαχείρισης (πολυειδίκευση) και την εναλλαγή τους στις θέσεις εργασίας. Οι βασικές τεχνικές και μέθοδοι οργάνωσης της παραγωγής είναι η πολιτική διαχείρισης αποθεμάτων με βάση “τη σωστή ώρα” που συνίσταται στη μείωση ή πλήρη εξαφάνιση των αποθεμάτων με βάση “τη σωστή ώρα” (Kanban ή just in time) που συνίσταται στη μείωση ή πλήρη εξαφάνιση των αποθεμάτων, η αναζήτηση της συνεχούς βελτίωσης των μεθόδων παραγωγής (το Kaizen), η εισαγωγή των μεθόδων διοίκησης ολικής ποιότητας (total quality management) (Πετράκη, 2007, σ. 129).

Τηρουμένων των αναλογιών λοιπόν, η πρακτική “της απέρριτης παραγωγής” και “του μηδενικού αποθέματος”, μεταφέρεται και προσαρμόζεται και σε μία ομάδα εργαζομένων. Δουλεύουν το χρόνο που έχει ανάγκη η επιχείρηση, για όσο τους χρειάζεται η επιχείρηση, έχουν πολύ λιγότερα δικαιώματα από τους τακτικούς εργαζόμενους, πληρώνονται με βάση την

υποτιθέμενη ικανότητα της επιχείρησης, και απολύονται όταν πλέον δεν έχει ανάγκη η επιχείρηση από τις υπηρεσίες τους.

Οι εργαζόμενοι με καθεστώς μερικής ή προσωρινής απασχόλησης και περιορισμένων δεξιοτήτων χρησιμοποιούνται κατά πάσα πιθανότητα όπως οποιοσδήποτε άλλος ανθρώπινος πόρος εργασίας και τελικά, όταν πια δεν τους έχουν ανάγκη, απολύονται. Είναι άκρως απίθανο οι εργαζόμενοι αυτής της ομάδας να αξιοποιηθούν από τον εργοδότη και, προφανώς, πολλοί από αυτούς δεν θα έχουν τα μέσα να χρηματοδοτήσουν τη βελτίωσή τους (Leat & Κουζής & Κουτρούκης, 2009, σ. 81) .

Παραθέτοντας λοιπόν τις μορφές αυτές της ευελιξίας, αντιλαμβανόμαστε το πλαίσιο για τις αλλαγές που έχουν λάβει χώρα στο εργασιακό πεδίο. Οι ευέλικτες αυτές μορφές μπορούν να εφαρμοστούν στους χώρους εργασίας και κατ' επέκταση στους εργαζόμενους, είτε μεμονωμένα είτε συνδυαστικά. Το σίγουρο πάντως είναι ότι από τη στιγμή που η ευελιξία εισήχθη στο εργασιακό πεδίο και μάλιστα επικυρώθηκε και ενσωματώθηκε και στην εργατική νομοθεσία, “ο ασκός του Αιόλου” άνοιξε και πλέον οι νέες μορφές που παίρνουν οι εργασιακές σχέσεις είναι προσαρμοσμένες στις επιταγές και τις ανάγκες των επιχειρήσεων, και υπολειμματικές για τον κόσμο της εργασίας.

3.5 Έξτρα και νοικιασμένοι εργαζόμενοι

Στη συνέχεια των αναφορών των ευέλικτων μορφών που συναντώνται στο εργασιακό πεδίο, και πιο συγκεκριμένα των μορφών ευελιξίας που συναντήσαμε στην παρούσα έρευνα, ανήκει και η κατηγορία των “έξτρα” και “νοικιασμένων” εργαζόμενων.

Αρχίζοντας την αναφορά στις προαναφερθείσες κατηγορίες από τους “νοικιασμένους” εργαζόμενους, είναι χρήσιμο να τοποθετηθεί σ’ ένα πλαίσιο το οποίο θα λέγαμε ότι αποτελεί όρο “ομπρέλα” για την ένταξη τους σε μία επιπλέον κατηγορία ευέλικτης απασχόλησης.

Ο όρος αυτός καλείται “δανεισμός” εργαζομένων και συναντάται ως πρακτική σε διεθνές επίπεδο. Αυτή η μορφή απασχόλησης παρουσιάζει πολλές επί μέρους εκφράσεις με κύριο χαρακτηριστικό την ουσιαστική εμπλοκή πέραν των δύο συμβαλλομένων στην εργασιακή σχέση με την παρουσία περισσότερων του ενός εργοδοτών. Πρόκειται για τις περιπτώσεις κατάταμησης της εργοδοτικής ιδιότητας όπως συμβαίνει και με τις συμβάσεις παραχώρησης μισθωτού μεταξύ επιχειρήσεων ως ένδειξη της μεταξύ τους αλληλεγγύης με συχνή εφαρμογή στους ομίλους επιχειρήσεων. Ιδιαίτερη μορφή ευελιξίας αποτελεί ο κατ’ επιχείρηση δανεισμός προσωπικού, μέσω γραφείων προσωρινής απασχόλησης που ασκούν κερδοσκοπική δραστηριότητα (Κουζής, 2001, σ. 47-48).

Οι επιχειρήσεις προσωρινής εργασίας προσλαμβάνουν για λογαριασμό τους προσωπικό και το παραχωρούν έναντι αμοιβής για ορισμένο χρονικό διάστημα σε άλλες επιχειρήσεις

για την κάλυψη προσωρινών αναγκών τους. Με αυτό τον τρόπο τις απαλλάσσουν από την χρονοβόρα διαδικασία και την χωρίς “εγγυήσεις” αναζήτηση εργατικού δυναμικού. Πρόκειται για σύμβαση προμήθειας προσωπικού με κλασικότερη έκφραση τον κατ’ επιχείρηση δανεισμό. Κατά κανόνα το προσωρινώς δανειζόμενο προσωπικό δεν συμβάλλεται με τη δανειζόμενη επιχείρηση αν και η τελευταία ασκεί ουσιαστικά το διευθυντικό δικαίωμα απέναντι του εφ’ όσον για το διάστημα που απασχολείται σε αυτήν αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της. Ως προς τον τύπο, εργοδότης θεωρείται πάντοτε η δανείζουσα επιχείρηση ενώ η σύγχυση περί του πραγματικού προσώπου του εργοδότη δημιουργεί σοβαρά προβλήματα κατοχύρωσης εργασιακών δικαιωμάτων του δανειζόμενου προσωπικού που αποτελεί συνήθως τη φθινή λύση. Οι πρακτικές αυτές ενισχύουν το φαινόμενο των πολλαπλών ταχυτήτων ανάμεσα στο προσωπικό της δανειζόμενης επιχείρησης (Κουζής, 2001, σ. 48).

Αυτή ακριβώς η διαίρεση και κατάτμηση στην ουσία των εργαζομένων στην ίδια επιχείρηση, δημιουργώντας ταυτόχρονα πολλές ταχύτητες και κατηγορίες εργαζομένων, μας παραπέμπει στη θεωρία της κατάτμησης της αγοράς εργασίας και στη θεωρία περί δυαδικής αγοράς εργασίας.

Σύμφωνα με τη θεωρία της δυαδικής οικονομίας, η οικονομία χωρίζεται σε δύο τομείς. Ο πρώτος τομέας που ονομάζεται και τομέας πυρήνας ή σύγχρονος τομέας, συγκεντρώνει τις μεγάλες επιχειρήσεις με τις υψηλές κεφαλαιουχικές επενδύσεις, τη σύγχρονη τεχνολογία, την υψηλή παραγωγικότητα, και έχει στοιχεία μονοπωλιακής δύναμης. Στο δεύτερο τομέα –γνωστό και ως τομέα περιφέρεια ή ακόμα ως παραδοσιακό τομέα– συγκεντρώνονται οι μικρές επιχειρήσεις με ασταθή ζήτηση για το προϊόν τους, που χρησιμοποιούν τεχνική έντασης εργασίας και έχουν χαμηλές πάγιες επενδύσεις, χαμηλή παραγωγικότητα και μικρότερα περιθώρια κέρδους. Οι επιχειρήσεις αυτές είναι πιο ευάλωτες στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου και κατά συνέπεια χρησιμοποιούν την εργασία ως μεταβλητό (και όχι ως ημισταθερό) συντελεστή παραγωγής. Ο τομέας πυρήνας πληρώνει καλύτερες αμοιβές, προσφέρει σταθερότητα απασχόλησης και προοπτικές εξέλιξης και είναι, συνήθως, συνδικαλισμένος. Ο τομέας περιφέρεια αντίθετα αμείβει τους εργαζόμενους με χαμηλότερους μισθούς, παρουσιάζει υψηλή ανακύκλιση του προσωπικού του και ανασφάλεια απασχόλησης. Κατά συνέπεια, τόσο η είσοδος όσο και η έξοδος είναι άτυπες, δεν υπάρχει λεπτομερής διαδικασία επιλογής των υποψηφίων εργαζομένων και ελάχιστη επένδυση στην επαγγελματική τους κατάρτιση. Λόγω του μεγέθους των επιχειρήσεων και της αστάθειας της απασχόλησης ο συνδικαλισμός είναι σχεδόν ανύπαρκτος (Πετρινιώτη, 1989, σ. 367-368).

Διαφορετικές ταχύτητες λοιπόν στην αγορά εργασίας και διαφορετικές ταχύτητες στους εργαζόμενους. Εναλλακτικές εργασιακές κατηγορίες κάτω από την ίδια επιχείρηση με

στόχο την κάλυψη των αναγκών και της εξοικονόμησης κόστους από τη μεριά του εργοδότη. Προφανώς, αποτελεί μηδαμινής σημασίας το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι δανεισμένοι εργαζόμενοι καλύπτουν πάγιες και διαρκείς ανάγκες μιας επιχείρησης ή κάνουν ακριβώς την ίδια δουλειά με τους “τυπικούς” εργαζομένους της, μόνο που οι χρηματικές απολαβές τους, αλλά και τα δικαιώματά τους ως εργαζόμενοι απέχουν αισθητά από αυτά των “τυπικά” εργαζόμενων.

Υπό το πρίσμα λοιπόν των αναγκών των επιχειρήσεων καθώς και των τρόπων άμεσης ικανοποίησης των αναγκών τους, δημιουργήθηκαν και θεσμοθετήθηκαν οι “εργολαβίες”.

Σύμφωνα με την έκφραση αυτή της εξωτερικής ευελιξίας η επιχείρηση αναθέτει, υπό μορφή εργολαβίας, μέρος της όλης λειτουργίας της σε εργολαβική εταιρία η οποία παρέχει τις σχετικές υπηρεσίες, σε προσωρινή ή μόνιμη βάση, με δικό της προσωπικό στους χώρους εγκατάστασης της αναθέτουσας το έργο (π.χ. καθαρισμός, φύλαξη κτιρίων). Στην περίπτωση αυτή εργοδότης του μισθωτού θεωρείται η εργολαβική επιχείρηση, και σε αντίθεση με την προηγούμενη πρακτική δεν υφίσταται προσωπικός δανεισμός, αλλά δανεισμός υπηρεσιών που προσφέρονται από τις εργολαβικές επιχειρήσεις ασκώντας οι ίδιες και το διευθυντικό δικαίωμα. Με την πρακτική αυτή η δανειζόμενη υπηρεσίες επιχείρηση απαλλάσσεται της πρόσληψης σταθερού προσωπικού για την κάλυψη των σχετικών αναγκών, επιλογή που συμβάλλει στη μείωση του κόστους εργασίας (Κουζής, 2001, σ. 48-49).

Και με αυτή την πρακτική λοιπόν συμπληρώνεται ο χάρτης της ευελιξίας της εργασίας κατά ένα ακόμα πεδίο, και η περίπτωση αυτή της ευέλικτης εργασίας επιτείνει την ανασφάλεια των εργαζομένων και τους καθιστά αναλωσίμους και ανοχύρωτους μπροστά σε μία άγρια, επιθετική, και ανελέητη αγορά εργασίας που δεν ψάχνει εργαζόμενους αλλά τρόπους εξοικονόμησης και μείωσης δαπανών.

Οι νοικιασμένοι εργαζόμενοι, που συχνά αποτελούν αντικείμενο διάκρισης στις επιχειρήσεις που δανείζονται, βιώνουν έντονα την ανασφάλεια όταν βρίσκονται σε συνεχή αλλαγή εργασιακών χώρων, αφού οι συμβάσεις δανεισμού σε μία επιχείρηση, κατά κανόνα, δεν υπερβαίνουν τον ένα μήνα, ενώ τυχαίνει να αλλάζουν κατά μέσο όρο 6 έμμεσους εργοδότες το χρόνο και υπό την προϋπόθεση ότι υπάρχει ενδιαφέρον για δανεισμό τους, δηλαδή υπάρχει γι’ αυτούς εργασία. Η χρήση αυτής της πρακτικής συναντάται τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο τομέα. Ιδιαίτερα έντονες καταγράφονται οι οδύνες αυτής της κατηγορίας εργαζομένων λόγω της προσωρινότητας της εργασίας τους, της αβεβαιότητάς και της εργασιακής ανασφάλειας, της αντιμετώπισής τους ως εργαζομένων δεύτερης ταχύτητας στο χώρο δανεισμού τους, της απομόνωσης που βιώνουν και της ανάπτυξης αισθημάτων

εξομοίωσης του εαυτού τους με άψυχα αντικείμενα ενοικίασης (Bourdieu 1993, Paugam, 2002).

Συνεχίζοντας, στο δεύτερο σκέλος της ενότητας αυτής συναντάμε τους “έξτρα” εργαζόμενους. Είναι και αυτή μία μορφή ευέλικτης εργασίας, αλλά με ακόμα πιο επιθετική μορφή.

Η “έξτρα” εργασία και το φαινόμενο των “εξτρατζήδων” αποτελεί μια ακραία μορφή ευελιξίας και προσωρινής εργασίας. Πρόκειται για συμβάσεις εργασίας της μίας ημέρας, όταν το άτομο, ευρισκόμενο σε καθημερινή αναμονή, καλείται σε έκτακτη και μη προγραμματισμένη βάση να απασχοληθεί για μια ημέρα, για ένα μεροκάματο, όταν προκύπτει αντικείμενο δουλειάς. Η πρακτική αυτή συνηθίζεται στο χώρο του επισιτισμού, των ξενοδοχείων, στην οργάνωση εκδηλώσεων, δεξιώσεων, τελετών, στη χρήση catering κλπ. Υπάρχουν άτομα που δηλώνουν επαγγελματίες εξτρατζήδες και που δουλεύουν με αυτό το καθεστώς περισσότερο από 20 χρόνια, βιώνοντας καθημερινά την ανασφάλεια και μετρώντας τα μεροκάματα που κάνουν μέσα στο μήνα και στο χρόνο. Η ανασφάλεια στο αποκορύφωμά της (!) χωρίς να αφήνει κανένα περιθώριο για σοβαρούς προγραμματισμούς στη ζωή του ανθρώπου, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο εξτρατζής είναι άντρας και θα πρέπει κατά τα συνήθη, να αναλάβει το κύριο βάρος των οικογενειακών υποχρεώσεων (Κουζής, 2008, σ. 160).

Η άνωθεν πρακτική και “λογική” των επιχειρήσεων σήμερα, αποτυπώνεται και μέσω των συνεντεύξεων των εργαζομένων αυτής της κατηγορίας που πήραν μέρος στην έρευνα, και που θα αποτυπωθούν βιώματα και μαρτυρίες, στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής.

“Αυτές οι μορφές ευέλικτης απασχόλησης, λόγω της έντονης ανασφάλειας που δημιουργούν, έχουν σαν παρεπόμενο φαινόμενο την αποφυγή κάθε έννοιας συνδικαλισμού από μέρους των ευέλικτων εργαζομένων” (Κουζής, 2002).

“Ιδιαίτερα μάλιστα, όταν στον ιδιωτικό τομέα ο συνδικαλισμός αντιμετωπίζεται ως εχθρική στάση από μεγάλη μερίδα της εργοδοσίας, σε βαθμό που να αποτελεί περιορισμένη πρακτική για το σύνολο του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις ιδιωτικές επιχειρήσεις” (Κουζής, 2005α).

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι μόνο το 15% των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα συνδικαλίζεται ενώ μόλις στο 5% των ιδιωτικών επιχειρήσεων (και λόγω της κυριαρχίας του μικρού μεγέθους που τις χαρακτηρίζει) συναντάται συλλογική εκπροσώπηση των εργαζομένων (π.χ. επιχειρησιακό συνδικάτο, συμβούλιο εργαζομένων, επιτροπή υγιεινής και ασφάλειας) (Κουζής, 2008, σ. 160).

Με την προοδευτική αναμόρφωση των εργασιακών σχέσεων από τη μία μεριά και την οικονομική κρίση που χρησιμοποιείται ως προμετωπίδα των υφιστάμενων αλλαγών από την

άλλη, καθώς και μέτρων που πλήττουν άμεσα το εισόδημα και την καθημερινή επιβίωση των εργαζομένων, η κατάσταση στο εργασιακό και κοινωνικό πεδίο βρίσκεται σε δύσκολη καμπή. Οι μνημονιακές πολιτικές αποτελούν την αιχμή του δόρατος για τις εξελίξεις, αλλά και ένα ακλόνητο άλλοθι για τις οδυνηρές μεταβολές.

Οι εφαρμοζόμενες πολιτικές στην Ελλάδα τα τελευταία τέσσερα χρόνια, 2009-2012, που εμπεριέχονται στο Μνημόνιο 1 και στο Μνημόνιο 2, επιδιώκοντας την υλοποίηση του «προγράμματος διάσωσης» και «της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης» για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους (129,3% του ΑΕΠ, 2009) και των δημοσίων ελλειμμάτων (15,4% του ΑΕΠ, 2009), οδήγησαν, όπως αποδεικνύεται εκ του αποτελέσματος, στη μετάβαση από ένα πλαίσιο ανασφάλειας και πλήρους απορρύθμισης της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, η πορεία εφαρμογής αυτού του προγράμματος λιτότητας τα τελευταία τέσσερα χρόνια επέφερε μεταξύ άλλων, αποδυνάμωση του εργατικού δικαίου, εγκαθίδρυση της ατομικής σύμβασης ως προτύπου εργασιακής σύμβασης, αποδυνάμωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, συρρίκνωση του πεδίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης ως κυρίαρχων στην αγορά εργασίας, καθώς και των κεφαλοποιητικών στοιχείων στην κοινωνική ασφάλιση, υγεία... κλπ. (Ρομπόλης, 2012, σ. 136).

Το “πρόγραμμα διάσωσης” λοιπόν μπήκε σε εφαρμογή και όλες οι κατευθυντήριες γραμμές και οδηγίες μπαίνουν στην υπηρεσία της διάσωσης της χώρας και στην υπηρεσία του δημοσίου συμφέροντος. Για πολλά χρόνια όμως μετά την εφαρμογή του η ύφεση παρέμεινε, η ανεργία τριπλασιάστηκε και η απελπισία των πολιτών κατέστη καθημερινό φαινόμενο. Λάθος «συνταγή»; λάθος επιλογές; Ή μήπως επιτυχημένες επιλογές για να μονιμοποιηθεί η επισφάλεια, ο φόβος και να φαντάζει όλο αυτό μονόδρομος.

Επιπλέον, αυτό το οποίο είναι αναμφισβήτητο γεγονός και χαρακτηριστικό γνώρισμα μίας κοινωνίας, είναι η αξία και συμβολή της εργασίας και ό, τι απορρέει από αυτή, για το άτομο και το κοινωνικό σύνολο. Ως αποτέλεσμα της εισόδου στην εργασία, το επάγγελμα ενός ανθρώπου, μέσω των οικονομικών απολαβών και των λοιπών κοινωνικοενταξιακών συσχετικών της θέσης του όρων, καθίσταται ο πρωταρχικός προσδιοριστικός παράγοντας των ευκαιριών που θα έχει στη ζωή του ο ίδιος ή τα εξαρτώμενα από αυτόν άτομα (Watson, 2005, σ. 161).

Τεκμαίρεται λοιπόν, ότι η απασχόληση, το επάγγελμα και όλα τα επί μέρους που συνδέονται με αυτό, είναι καταλυτικοί παράγοντες επιβίωσης και κοινωνικοποίησης των ανθρώπων. Όταν όμως αυτός ο τομέας σήμερα, πλήττεται τόσο άμεσα και καίρια, μπορούμε να εκτιμήσουμε τις συνέπειες. Πέραν αυτού του γεγονότος, που είναι αντικειμενικό, σήμερα,

με την χώρα να είναι στο τρίτο κατά σειρά μνημόνιο, επικρατεί από την ιθύνουσα πολιτική ηγεσία, η προτεραιότητα της διάσωσης και σωτηρίας της.

Ακόμα όμως και αν καλοπροαίρετα κανείς θελήσει να δει όλη αυτή την περιδίνηση, σαν μέσο δηλαδή για την σωτηρία της χώρας, το ερώτημα που θα παραμένει είναι: Σωτηρία για τη χώρα, αλλά με αποδεκατισμένους πολίτες και απόλυτα διαρρηγμένο τον κοινωνικό δεσμό;

3.6 Συμπεράσματα

Από τον Tönnies, τον Simmel και τον Weber της Γερμανικής κοινωνιολογικής εταιρίας έως τον Durkheim και τη Σχολή του Σικάγο, η κοινωνική συνοχή αποτελούσε τον καθοριστικό παράγοντα δημιουργίας της κοινωνίας. Το πεδίο αυτό, το οποίο καθόρισε τη μελέτη γύρω από τα ζητήματα της κοινωνίας και τους τρόπους που τα δρώντα υποκείμενα συνυπάρχουν σε ένα οργανωμένο πλαίσιο, καθόρισε τις επιστημονικές κοινωνιολογικές μελέτες τον 20^ο αιώνα και έδωσε πολύτιμες εμπειρικές έρευνες και αναλύσεις για τον τρόπο που τα άτομα συνδέονται μέσα σε ένα σύνολο και δημιουργούν κοινωνίες. Η σκυτάλη πέρασε στους διανοητές της Σχολής της Φρανκφούρτης και σε σύγχρονους μελετητές όπως ο Parsons, ο Castel, ο Bourdieu, η Schnapper κ.ά., οι οποίοι στο επίκεντρο της επιστημονικής τους πορείας και έρευνας τοποθέτησαν την ανθρώπινη δράση και τον τρόπο με τον οποίο διαπλέκονται και αλληλεξαρτώνται οι ανθρώπινες σχέσεις.

Η σπουδαιότητα της κοινωνικής συνοχής αντικατοπτρίζεται στον τρόπο που μία κοινωνία την προφυλάττει, την καλλιεργεί και την διασφαλίζει. Δεν είναι δεδομένη. Δεν είναι εύκολο να επιτευχθεί. Θα λέγαμε ότι δεν είναι καθόλου αυτονόητη και δεν διασφαλίζεται χωρίς κοινωνικές πολιτικές συμπερίληψης και μέτρα τα οποία έχουν στόχο να εντάσσουν και όχι να αποκλείουν. Με την είσοδο της νεωτερικότητας στην κοινωνία άλλαξαν πολλά, αν όχι όλα όσα γνωρίζουμε για τις ανθρώπινες σχέσεις. Οι απαιτήσεις αυξήθηκαν, οι προτεραιότητες επίσης και η καθημερινότητα έγινε πιο περίπλοκη, πιο απαιτητική και σε έναν βαθμό πιο απάνθρωπη. Οι σχέσεις πλέον που διαμορφώνονταν στην πόλη διαπνέονταν από μία πιο “εμπορική” και απρόσωπη συναλλαγή. Ο κόσμος άλλαξε. Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας οι άνθρωποι μετακινούνταν μαζικά και έρχονται αντιμέτωποι με τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται. Η πόλη είναι κάτι νέο και άγνωστο. Το εργοστάσιο είναι κάτι καινούριο και ξένο σε σχέση με ό,τι ίσχυε μέχρι τότε. Η ζωή άλλαξε ριζικά. Η καθημερινότητα δημιουργεί νέα πρότυπα τα οποία οι άνθρωποι τα ανακαλύπτουν, αλλά και τα διαμορφώνουν ταυτόχρονα. Η πορεία από την κοινότητα στην κοινωνία, από το χωριό στην πόλη, από την

ασφάλεια των οικογενειακών-συγγενικών σχέσεων στην πολυπλοκότητα των εξω-οικογενειακών σχέσεων, δημιουργεί ανασφάλεια και αδυναμία. Ο 19^{ος} αιώνας σηματοδοτεί αυτό το πέρασμα και αυτήν την αλλαγή. Είναι πολύ μεγάλη ανατροπή. Σήμερα ίσως μας φαίνεται δεδομένο, αλλά τότε ήταν κυριολεκτικά μία επανάσταση. Μία επανάσταση που χαρακτηρίστηκε από την έξαρση της βιομηχανικής παραγωγής της ανάπτυξης και της τεχνολογίας, αλλά και μία επανάσταση στις ανθρώπινες σχέσεις.

Σε αυτήν τη νέα πραγματικότητα εισάγονται νέοι κανόνες. Η πολυπλοκότητα είναι πλέον δεδομένη και το ζητούμενο είναι το πώς θα διαμορφωθούν και θα διατηρηθούν οι ανθρώπινες σχέσεις. Το στοίχημα που έπρεπε να κερδηθεί, πέραν της εξέλιξης και της προόδου, είναι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, αλλά όχι με τους όρους που ίσχυαν στην προνεωτερική εποχή. Με αυτούς που διαμορφώνονται στη νέα εποχή. Αυτό που ξέρουμε είναι ότι ο κόσμος άφησε για πάντα πίσω του την εποχή της προβιομηχάνισης και όλα όσα συνδέονταν μαζί της και πλέον δημιουργεί τα νέα πρότυπα και τους νέους κοινωνικούς δεσμούς που θα τον κάνουν να εξελιχθεί μαζί με την εποχή του.

Οι συνθήκες όμως που διαμορφώνονται δεν είναι ιδανικές. Ο 19^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας της μετάβασης από το ένα σύστημα στο άλλο. Ο 20^{ος} αιώνας είναι ο αιώνας των μεγάλων αλλαγών, των μεγάλων επιτευγμάτων, των μεγάλων προκλήσεων και των μεγάλων καταστροφών. Η κοινωνική συνοχή δοκιμάστηκε και απειλήθηκε. Οι ραγδαίες γεωπολιτικές εξελίξεις, οι παγκόσμιοι πόλεμοι, η καταστροφή, ο θάνατος, η δυστυχία, οι ανισότητες, η φτώχεια θέτουν σε κίνδυνο το μεγάλο στοίχημα της μετάβασης. Η συνοχή κινδυνεύει. Οι εξελίξεις είναι πλέον ραγδαίες. Τα πράγματα αλλάζουν ταχύτητα και ο 21^{ος} αιώνας δεν αφήνει περιθώριο εφησυχασμού.

Οι κοινωνικές σχέσεις είναι υπό απειλή. Ο κοινωνικός δεσμός είναι το απαραίτητο συστατικό για να μπορέσουμε να αναλύσουμε και να πετύχουμε την κοινωνική συνοχή, αλλά και το δομικό στοιχείο που ενώνει τα άτομα μεταξύ τους σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους. Όπως είδαμε και στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, η τυπολογία του κοινωνικού δεσμού είναι συγκεκριμένη. Είναι όλα όσα μπορεί να είναι ένας άνθρωπος σε συνάρτηση με τους γύρω του και το περιβάλλον του. Ο βαθμός της κοινωνικής συνοχής που υπάρχει σε μία κοινωνία, είναι δείκτης της ευημερίας της. Όπως είπαμε όμως, η κοινωνική συνοχή δεν είναι κάτι δεδομένο, ούτε επιτυγχάνεται αυτόματα. Θέλει προσπάθεια και αρωγή.

Στην παρούσα έρευνα στόχος είναι να δούμε πώς οι συνθήκες επηρέασαν και συνεχίζουν να επηρεάζουν την κοινωνική συνοχή. Πώς η τυπολογία του κοινωνικού δεσμού συμβάλλει στη συνοχή και πώς ο κάθε ένας από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού

επηρεάζεται και διαμορφώνεται υπό τις τρέχουσες πολιτικό-οικονομικές εξελίξεις και συνθήκες.

Η κεντρική υπόθεση εργασίας της διατριβής έχει να κάνει με τον τρόπο που επηρεάζεται πλέον ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία, σε συνθήκες απορρύθμισης της αγοράς εργασίας. Με άλλα λόγια, μέσω της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων, που σημαίνει άμεση παρέμβαση στη φύση του οργανικού δεσμού, τι αποτέλεσμα και τι αντίκτυπο έχει στην εξέλιξη και διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Ο θεσμός της εργασίας από την εποχή της νεωτερικότητας έως τις μέρες μας, είναι ένας απόλυτα καθοριστικός και ουσιαστικός παράγοντας για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Αν θεωρήσουμε ότι ο οικογενειακός δεσμός ήταν ο κυρίαρχος στην προνεωτερική εποχή, ο οργανικός δεσμός είναι κυρίαρχος από τη νεωτερικότητα έως τις μέρες μας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι υπόλοιποι τύποι κοινωνικού δεσμού δεν έχουν σημασία ή δεν συμβάλλουν με τη σειρά τους στην κοινωνική συνοχή. Αλλά από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα έως σήμερα, η εργασία είναι καθοριστικός παράγοντας επίτευξης μιας συλλογικής κοινωνικής σταθερότητας και ισορροπίας, μιας και δεν είναι μόνο ένα μέσω βιοπορισμού. Είναι ένα πλέγμα συνολικά δράσεων, δικαιωμάτων, ένταξης, σταθερότητας, ασφάλειας και τελικά ευημερίας σε μία κοινωνία. Η εργασία, είναι ό,τι πιο σπουδαίο μπόρεσε να γεννήσει ο διαρκής αγώνας για ανθρώπινες συνθήκες δουλειάς, δικαιωμάτων και παροχών. Συνέβαλλε και συμβάλλει καθοριστικά στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και βέβαια, στις περιπτώσεις εκείνες που ο θεσμός της εργασίας είναι σε κρίση, δοκιμάζεται και απειλείται άμεσα η κοινωνική συνοχή.

Οι απορρυθμισμένες εργασιακές σχέσεις, η επιβολή ευέλικτων μορφών εργασίας, η ανασφάλεια στο εργασιακό πεδίο και κυρίως η ανεργία, είναι παράγοντες που επηρεάζουν άμεσα την κοινωνική συνοχή. Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της διατριβής και που αποτυπώνεται ολόκληρη στο δεύτερο μέρος της, βλέπουμε την αγωνία και το άγχος που βιώνουν οι συμμετέχοντες, σε σχέση με την πορεία τους στο εργασιακό πεδίο. Όλες οι επιβαλλόμενες ευέλικτες μορφές απασχόλησης, σε συνδυασμό με την έλλειψη μέτρων στήριξης των επισφαλώς εργαζομένων, έχουν ως αποτέλεσμα την άμεση χαλάρωση του κοινωνικού δεσμού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να επηρεάζονται λίγο έως πολύ, όλοι οι τύποι του κοινωνικού δεσμού, ακόμα και ο δεσμός της οικογένειας που παραδοσιακά στην Ελλάδα ήταν πολύ ισχυρός.

Σίγουρα ο βαθμός που επηρεάζεται ο κάθε ένας δεσμός δεν είναι ίδιος. Υπάρχουν διαβαθμίσεις και αυτό έχει να κάνει με πολλούς παράγοντες. Αυτό όμως που πρέπει να δούμε και να μας προβληματίσει είναι το γεγονός ότι σε μία κοινωνία που βάλλεται από ανισότητες

και που δεν εφαρμόζονται κοινωνικές πολιτικές στήριξης, η αποτύπωση στην κοινωνική συνοχή είναι άμεση.

Παρότι ο κοινωνικός δεσμός και η κοινωνική συνοχή δεν είναι απόλυτα μετρήσιμα μεγέθη, δεν μπορούν να αποτυπωθούν με ποσοστά και διαγράμματα, υπάρχουν κάποιοι δείκτες που μέσω αυτών μπορούμε να δούμε την πραγματική κατάσταση, αλλά και να τεκμαίρουμε συμπεράσματα. Ένα από αυτά, είναι η φτωχοποίηση του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας και κυρίως των ανθρώπων της εργασίας. Τα χρόνια των μνημονίων, και των δυσβάσταχτων μέτρων που επιβλήθηκαν, η συντριπτική πλειονότητα των εργαζόμενων στην Ελλάδα φτωχοποιήθηκε. Εισήχθη ο όρος του φτωχού εργαζόμενου, μιας και παρότι εργαζόμενος ήταν φτωχός. Οι συνθήκες εργασίας με τις χαμηλές απολαβές, οι οποίες εξαυλώνονταν και από το δυσβάσταχτο κόστος ζωής, έφεραν στο προσκήνιο αυτόν τον όρο που αντικατοπτρίζει απόλυτα τις συνθήκες ζωής για έναν μισθωτό ή αυτοαπασχολούμενο της ελληνικής κοινωνίας ακόμα και σήμερα. Λέμε ακόμα και σήμερα, που έχουν περάσει 13 χρόνια από το πρώτο μνημόνιο και που η Ελλάδα δεν είναι υπό αυστηρή επιτήρηση όπως όταν ίσχυαν τα μνημόνια, παρ' όλα αυτά όμως, τα μέτρα που εισήχθησαν και εφαρμόστηκαν είναι κάτι παραπάνω από βέβαιο ότι ήρθαν για να μείνουν.

Η φτωχοποίηση των εργαζόμενων φαίνεται μέσα από πολλούς δείκτες και αντίστοιχες έρευνες. Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ πάνω από 2,5 εκατομμύρια πολιτών στην χώρα είναι αντιμέτωποι με την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Το 26,1% του πληθυσμού της Ελλάδας είναι αντιμέτωποι με την φτώχεια.¹³ Σε επίπεδο νοικοκυριών, πάνω από 826 χιλιάδες νοικοκυριά είναι αντιμέτωπα με την φτώχεια. Αυτή η κατάσταση, η οποία διατηρείται αρκετά χρόνια στην ελληνική κοινωνία, έχει αλλάξει ριζικά τον τρόπο που δουλεύουμε, σπουδάζουμε, και αντιμετωπίζουμε την ίδια την πραγματικότητα.

Αυτή η εικόνα δημιουργήθηκε σταδιακά από το 2009 και έπειτα. Οι εργαζόμενοι χάνοντας χρόνο με τον χρόνο πολλά από τα κεκτημένα τους, από θέσεις απασχόλησης έως σημαντικό μέρος του εισοδήματός τους από την εργασία τους, έφτασαν στο σημείο να μην μπορούν να καλύψουν ούτε τις στοιχειώδεις ανάγκες τους, όπως για παράδειγμα την ενοικίαση ενός σπιτιού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, η μισθωτή απασχόληση ατόμων με αμοιβή από 1.100 έως 1.599 ευρώ από το 26,91% του συνόλου το 2009 μειώθηκε στο 17,1% το 2017, ενώ παράλληλα καταγράφεται αύξηση της απασχόλησης στην κατηγορία έως 700 ευρώ από το 10,11% το 2009 σε 27,4% το 2017. Τα άτομα που απολαμβάνουν υψηλούς μισθούς κατά την περίοδο

¹³ Βλ. σχετικά: <https://www.statistics.gr/documents/20181/20cac507-3a56-a584-effd-8ac6acfec409>

πριν από την κρίση, βιώνουν μετά την προσαρμογή μια εντυπωσιακή μείωση του καθαρού τους εισοδήματος λόγω των οριζόντιων μέτρων και των περικοπών που επιβλήθηκαν μετά το 2009. (Αρανίτου, 2019, σ. 210-211).

Αυτά τα ποσοστά αντιπροσωπεύουν την νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα από την εποχή των μνημονίων και πέρα. Το ανησυχητικό είναι ότι όλα αυτά τα στοιχεία, συνεχώς επιδεινώνονται. Σε σχέση με τους αυτοαπασχολούμενους, την περίοδο της κρίσης έως και σήμερα βλέπουμε και σε αυτήν την κατηγορία εργαζομένων να υπάρχει το ίδιο πρόβλημα σε σχέση με τις χαμηλές απολαβές τους και κυρίως τους φόρους που καλούνται να πληρώσουν. Άλλωστε μία μεγάλη μερίδα αυτοαπασχολούμενων, δηλαδή όσων αμείβονται με μπλοκάκι δεν αποτελεί επιλογή τους το να είναι με αυτό το καθεστώς απασχόλησης γιατί τις περισσότερες φορές “αποτελεί μονόδρομο στην επιλογή της σχέσης εργασίας και αφορά σημαντική μερίδα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού”. (Αρανίτου, 2019, σ. 189).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία και δεδομένα σε σχέση με την φτωχοποίηση των εργαζόμενων, έρχονται σε απολυτή συνάφεια με όσα μετέφεραν οι συμμετέχοντες για τον τρόπο που ανταπεξέρχονται στην καθημερινότητά τους.

Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας παρουσιάζονται αναλυτικά στο δεύτερο μέρος, με στοιχεία και μαρτυρίες των συμμετεχόντων. Αυτό που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι η διασφάλιση της συνοχής δεν είναι δεδομένη υπό τις παρούσες συνθήκες. Αντιθέτως φαίνεται μια τάση χαλάρωσης του κοινωνικού δεσμού και μία εύθραυστη κοινωνική πραγματικότητα. Η ελληνική κοινωνία δοκιμάζεται και οι αντοχές της εξαντλούνται όσο παραμένουν υπό την απειλή μιας γενικευμένης ανασφάλειας που καταστρέφει πέραν από την καθημερινότητα των πολιτών της και την κοινωνική συνοχή. Όταν οι εργαζόμενοι σήμερα με τον όρο δουλειά δεν εννοούν το ίδιο πράγμα, δεν είναι δυνατόν να κάνουμε λόγο για μία συνεκτική κοινωνία. Με τόσες διαφορετικές ταχύτητες εργαζομένων, με μία υποαπασχόληση στα ύψη, με τόσες μισθολογικές ανισότητες και με τέτοια ποσοστά ανεργίας, είναι βέβαιο πως με τον όρο “εργαζόμενος” δεν εννοούμε ένα ενιαίο πράγμα.

Αυτό λοιπόν επηρεάζει την οικογένεια, τις διαπροσωπικές σχέσεις, την εκπαιδευτική διαδικασία, τη συλλογική συνύπαρξη και βεβαίως την ίδια την εργασία που έχει απαξιωθεί σε τέτοιο βαθμό. Σίγουρα το προσωπικό κεφάλαιο και η αφετηρία του καθενός, μπορεί να έχει έναν μεγαλύτερο ή έναν μικρότερο βαθμό επηρεασμού, αλλά η μεγάλη εικόνα είναι ότι υπάρχει πρόβλημα. Και το πρόβλημα αυτό είναι ορατό. Δεν μπορεί να υπάρξει συνοχή χωρίς σταθερότητα. Όταν η εργασιακή ευελιξία απειλεί τον οργανικό δεσμό και αυτός με τη σειρά του απειλεί τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού, είναι νομοτελειακό ότι δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνική συνοχή. Την ίδια στιγμή, όταν δεν υπάρχουν μέτρα στήριξης από την

ευαλωτότητα των συνθηκών που επικρατούν και κυριαρχεί η ανισότητα, είναι βέβαιο πως η “κόλλα” που ενώνει τα διαφορετικά μέρη μίας κοινωνίας μεταξύ τους, αρχίζει και φθίνει. Όσα μέτρα και αν πάρει κανείς σε ατομικό επίπεδο, μία προστατευτική οικογένεια π.χ. που έχει ακόμα τη δυνατότητα να βοηθήσει τα μέλη της, ή μία πολύ καλή δουλειά που δεν κινδυνεύει με κατάρρευση, δεν είναι ικανά να λύσουν το πρόβλημα της κοινωνικής συνοχής. Απλά θα αποτελούν εξαίρεση της όλης κατάστασης και το πρόβλημα όλο και θα διογκώνεται.

Κλείνοντας και αφού βρισκόμαστε στο κεφαλαίο που αφορά τις εργασιακές σχέσεις θα ήταν σημαντικό να αναφερθούμε και στον πολύ σημαντικό ρόλο των συνδικάτων. Μιλώντας πιο πάνω για μία “κόλλα” που ενώνει και διατηρεί σταθερές τις αξίες του κοινωνικού δεσμού και της αλληλεγγύης, θα πρέπει να πούμε ότι ο ρόλος των συνδικάτων είναι σπουδαίος και καταλυτικός. Μέσω της διεκδίκησης και των συλλογικών δράσεων, τα συνδικάτα είναι οι μόνοι φορείς που μπορούν να πετύχουν μία ανάσχεση της ζοφερής πραγματικότητας που βιώνει ο κόσμος της εργασίας. Με τις συλλογικές τους δράσεις μπορούν να επηρεάσουν τις εξελίξεις που αφορούν στην εργασία. Διαχρονικά έχουν πετύχει αρκετά. Παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα, η ουσία των συνδικάτων παραμένει σημαντική. Άλλωστε είναι συλλογικές μορφές που είναι συνώνυμες με την έννοια του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Σε όλη αυτή την περίοδο των αλλεπάλληλων κρίσεων, η συμμετοχή στα συνδικάτα ίσως να είναι από τις λίγες ζωντανές μορφές διεκδίκησης και ανάσχεσης της παρούσας κατάστασης στο εργασιακό πεδίο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουν γίνει λάθη, αστοχίες παραλήψεις στον τρόπο που κινείται ο συνδικαλισμός στην Ελλάδα.

Η επικράτηση ταυτόχρονα ενός ατομικιστικού μοντέλου στην εργασία, δεν αφήνει πολλά περιθώρια στις συλλογικές δράσεις. “Η αξιοποίηση του διαμορφωμένου κοινωνικού ρεύματος που αποθεώνει την αξία της ατομικότητας εις βάρος των συλλογικών αξιών και ευνοείται από τις πράξεις και τις παραλείψεις μεγάλης μερίδας της συνδικαλιστικής εκπροσώπησης οδηγεί και στην περαιτέρω συρρίκνωση του ρόλου των συνδικάτων”. (Κουζής, 2022. σ. 202-203). Αυτό όμως δεν μειώνει ούτε την αξία του συνδικαλισμού ούτε την ουσία και την ανάγκη η οποία τα γέννησε. Ο ρόλος και η σημασία τους παραμένουν πάντα επίκαιρα και ζωντανά. Είναι φορείς κοινωνικής συνύπαρξης και αλληλεγγύης. Παράγουν και συντηρούν τον κοινωνικό δεσμό. Είναι αναγκαία για όσο θα είναι αναγκαία και η εργασία για τον άνθρωπο.

Το στοίχημα με την εξέλιξη και την πρόοδο του κόσμου κερδήθηκε, άλλα το πρόβλημα με τις συνθήκες που διαμορφώνουν την συνύπαρξη μας παραμένει. Σήμερα, με όλα όσα προηγήθηκαν στο οικονομικό πεδίο είναι πιο επίκαιρο παρά ποτέ. Γιατί παρ’ όλο που τεχνικά,

τεχνολογικά, επιστημονικά έχουν κατορθωθεί άλματα και θαυμαστά επιτεύγματα, η συνύπαρξή μας δεν ακολουθεί την ίδια γραμμική πορεία. Παρά το γεγονός της υλικής άνεσης που υπάρχει και της ευκολίας με την οποία στις μέρες γίνονται τα πράγματα, στο κοινωνικό επίπεδο η κατάσταση σίγουρα χρειάζεται επαναπροσδιορισμό. Στο παρόν κεφάλαιο είδαμε την πορεία των εργασιακών σχέσεων και της απορρύθμισης της εργασίας μέσω της ευελιξίας που έχει επιβληθεί. Ακολουθεί το β' μέρος της διατριβής στο οποίο αποτυπώνεται αναλυτικά όλο το βίωμα των συμμετεχόντων/σών σε σχέση με την νοηματοδότηση του κοινωνικού δεσμού μέσα από μία δύσκολη εργασιακή πραγματικότητα.

ΜΕΡΟΣ Β΄
Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Αφήνοντας τις θεωρητικές προσεγγίσεις που πλαισιώνουν τη διατριβή, περνάμε στο Β' μέρος για να δούμε όλη την εμπειρική έρευνα. Σε αυτό το μέρος της διατριβής ακολουθούν τα κεφάλαια που παρουσιάζουν και αναλύουν όλη την έρευνα πεδίου, από τον σχεδιασμό της μέχρι και τα αποτελέσματα που παρήχθησαν μέσω των συνεντεύξεων.

Στην ουσία σε αυτό το μέρος της διατριβής αναλύονται οι στρατηγικές που επιλέγονται από τα δρώντα υποκείμενα ως προς την διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Μέσω των υποθέσεων εργασίας διερευνάται, αναλύεται και αποτυπώνεται η τάση διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού σε συνθήκες απορρύθμισης και αποδόμησης των εργασιακών σχέσεων. Στα κεφάλαια του εμπειρικού μέρους που ακολουθούν, δίνεται η πλήρης αποτύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων που σχεδιάστηκαν για την παρούσα έρευνα, σε κάθε έναν από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού που ερευνούμε.

Έτσι, ξεκινώντας από τον σχεδιασμό της έρευνας μέσω της ποιοτικής μεθοδολογίας βλέπουμε τις διαδρομές που ακολουθούν οι συμμετέχοντες, τις εργασιακές συνθήκες τους, το προσωπικό κεφάλαιο του καθενός και καθεμίας και κυρίως τα βιώματά τους σε σχέση με το υπό διερεύνηση αντικείμενο. Η νοσηματοδότηση των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών τόσο σε σχέση με την πορεία τους, όσο και με τις συνθήκες που αναγκαστικά βιώνουν, αποτελεί έναν πολύτιμο οδηγό για τον τρόπο που διαμορφώνεται πλέον ο κοινωνικός δεσμός. Οι εργασιακές σχέσεις μέσω της απορρύθμισης τους, λόγω της επιβολής των νέων ευέλικτων μορφών απασχόλησης, συνέβαλαν καθοριστικά στο να δημιουργηθούν οι συνθήκες για την μεταβολή του κοινωνικού δεσμού.

Τέλος, η συμβολή και η εμπειρία των ερωτώμενων μας έδωσε τη δυνατότητα να αποτυπώσουμε τόσο την πραγματικότητα την οποία βιώνουν, όσο και τις ανησυχίες τους για την πορεία και εξέλιξη της ζωής τους. Όλα τα παραπάνω, καθώς και επιπρόσθετα στοιχεία που αφορούν ολόκληρη την έρευνα πεδίου, είναι στα κεφάλαια που ακολουθούν.

Κεφάλαιο 1 Η δομή της έρευνας πεδίου

1.1 Εισαγωγή

Το ζήτημα της κατασκευής του κοινωνικού δεσμού και ιδιαίτερα του οργανικού (δεσμού) που συντελεί καθοριστικά στη συγκρότηση μίας κοινωνίας, περνά μέσα από τη συμμετοχή στους εργασιακούς θεσμούς καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Η παραδοχή αυτή, στάθηκε η αφορμή για την ενασχόλησή μου με αυτό το θέμα στην παρούσα διατριβή.

Η συγκρότηση κοινωνιών και κυρίως από την εποχή της νεωτερικότητας και μετά, περνάει μέσα από τους βασικούς θεσμούς που συναντώνται και διαμορφώνονται υπό το πρίσμα της “νέας εποχής. Ο οργανικός δεσμός, κυρίαρχος και βασικός διαμορφωτής της σύγχρονης βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο συγκρότησης, διαμόρφωσης, εδραίωσης και διαιώνισης των ανθρώπινων σχέσεων στον δυτικό κόσμο. Στην εποχή του εκσυγχρονισμού, πώς γίνεται η μετάβαση από “την ένδοξη τριακονταετία”, πώς διαμορφώνεται πλέον ο κοινωνικός δεσμός και ακόμα πώς έχουν μεταβληθεί στην εποχή μας οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι συγκροτούν κοινωνίες και διαμορφώνουν δεσμούς;

Πιο συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσουν οι στρατηγικές, οι τρόποι, και εν τέλει οι προσωπικές επιλογές των υποκειμένων, ως προς τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού σε μία περίοδο αποδιάρθρωσης και μεταβολής των εργασιακών σχέσεων. Έτσι με αφετηρία την απορρύθμιση στις εργασιακές σχέσεις μέσω και της διευρυμένης ευελικτοποίησής τους, θα αναζητηθεί το περιεχόμενο που αποκτά συγκεκριμένα ο οργανικός- κοινωνικός δεσμός στην Ελλάδα.

Με τον όρο κοινωνικό δεσμό, εννοούμε τις σχέσεις που δημιουργούν τα άτομα μεταξύ τους και που μέσω συγκεκριμένων κριτηρίων οδηγούν στις εκάστοτε επιλογές τους. Αυτές οι επιλογές καθορίζουν και τον τύπο του κοινωνικού δεσμού. Διεθνώς καταγράφονται πέντε τύποι κοινωνικού δεσμού. Σε διεθνές επίπεδο αναγνωρίζονται 4 με 5 τύποι δεσμού, ανάλογα με την συμπερίληψη ή όχι του εκπαιδευτικού δεσμού. Για παράδειγμα ο Paugam (2023) εντάσσει τον εκπαιδευτικό δεσμό στον οργανικό, ενώ αντίθετα η Παπαδοπούλου (2012) και άλλοι κοινωνιολόγοι αναγνωρίζουν την αυτονομία των εκπαιδευτικών δεσμών, με την έννοια ότι η κοινωνικοποίηση μέσα στο σχολείο και την εκπαίδευση δημιουργεί πολύ βασικές αναφορές και επιλογές στη διάρκεια της υπόλοιπης ζωής μας. Με άλλα λόγια, είναι ο τρόπος για να συνυπάρξουμε, να δημιουργούμε συλλογικότητες και τελικά κοινωνίες.

Κυρίως κατά το τελευταίο μισό του 20^{ου} αιώνα στις δυτικές κοινωνίες, βασικό κριτήριο για τη δημιουργία δεσμού, αποτέλεσε ο θεσμός της εργασίας. Η επιλογή αυτού του τύπου δεσμού συνέβαλε καθοριστικά στη δημιουργία σύγχρονων κοινωνιών με τη δομή που τις συναντάμε μέχρι και σήμερα. Οι εργασιακές σχέσεις, δεν ήταν μόνο μία ρητή σύμβαση μεταξύ κεφαλαίου-εργασίας, ήταν και ένα άρρητο κοινωνικό συμβόλαιο που μέσω αυτού εκπαιδευθήκαμε να συνυπάρχουμε. Είναι η τομή όπου περνάμε από την κοινότητα στην κοινωνία.

Η εργασία αποτελεί για τον άνθρωπο έναν από τους ισχυρότερους θεσμούς. Μέσω του θεσμού αυτού, εξασφαλίζει τα υλικά αγαθά για να μπορέσει να ανταπεξέλθει στη ζωή, αλλά ταυτόχρονα είναι και ένα κυρίαρχο μέσο για την διαμόρφωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του, των δεξιοτήτων του, και πάνω απ' όλα ένας σημαντικότερος μηχανισμός κοινωνικοποίησης του. Το πρόβλημα αρχίζει να διαφαίνεται όταν ο θεσμός της εργασίας χάνει τη δυναμική του ή αποκτά ένα τελειώς διαφορετικό περιεχόμενο από το σύνηθες

Σήμερα, μέσα σε κλίμα διαρκούς ανακατάταξης και συνεχόμενων μεταβολών στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, τα δεδομένα για τη διαμόρφωση των συνθηκών ζωής των πολιτών και κυρίως της ποιότητας της ζωής που θα προσδοκούσαν, επαναπροσδιορίζονται. Το περιεχόμενο της τυπικής εργασίας πλέον έχει αλλάξει. Έτσι για παράδειγμα το πρόβλημα των αμοιβών, δεν περιορίζεται στην ευελικτοποίησή τους, αλλά στη γενική αποδιάρθρωση του συστήματος καθορισμού των μισθών, που καθιστά το ύψος των σταθερών και όχι ευέλικτων μισθών για πλήρη απασχόληση, ανεπαρκές για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών. Τα νέα αυτά δεδομένα, προστίθενται καθημερινά στη ζωή των εργαζομένων και αλλάζουν άρδην τους ρυθμούς αλλά και τις προοπτικές που θα είχαν, τόσο για την εργασιακή όσο και για την κοινωνική τους ζωή.

Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων καθώς και η επιβεβλημένη ευελιξία στην απασχόληση, συνιστούν μία αποσταθεροποίηση στην κοινωνική ζωή των εμπλεκόμενων. Σε αυτήν την περίπτωση, πέραν από το προφανές, που μπορεί να είναι η αλλαγή του ισχύοντος εργασιακού προτύπου, φαίνεται ότι αλλοιώνεται και ο τρόπος που δομείται ο κοινωνικός δεσμός στις ζωές των ανθρώπων.

Όταν όμως μιλάμε για εργασιακό πρότυπο εννοούμε ορισμένα χαρακτηριστικά τόσο στο φάσμα της ίδιας της απασχόλησης όσο και στο φάσμα των εργασιακών σχέσεων.

Το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων σήμερα, παρουσιάζει σοβαρές διαφοροποιήσεις από εκείνο που κυριάρχησε ιστορικά, ως απόρροια του φορντικού προτύπου παραγωγής και οργάνωσης της εργασίας και σε συνάρτηση με τα επιμέρους κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των αναπτυγμένων βιομηχανικά καπιταλιστικών χωρών, όπως αυτά

αναπτύχθηκαν, κυρίως μεταπολεμικά και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Το παραδοσιακό αυτό πρότυπο των εργασιακών σχέσεων συνδέεται στενά με το μοντέλο κοινωνικοοικονομικών ρυθμίσεων πάνω στο οποίο δομήθηκε η μισθωτή εργασία από τις αρχές του 20ου αιώνα (Κουζής, 2001, σ. 11).

Το εργασιακό πρότυπο λοιπόν που κυριαρχούσε στην Ευρώπη για πάνω από τριάντα χρόνια, κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σηματοδότησε μία εποχή και καθιέρωσε την εργασία μαζί με όσα την συνόδευαν από πλευράς παροχών, ως τον ουσιαστικότερο παράγοντα ασφάλειας για τους εργαζόμενους. Η εποχή αυτή, που καθιερώθηκε διεθνώς “ένδοξη τριακονταετία”, παρήλθε τόσο χρονικά όσο και μεταφορικά. Η σταθερότητα που εξασφάλιζε στην εργασία, αλλά και το πλαίσιο των παροχών που εκπορεύονταν στο κοινωνικό πεδίο, αίρονται και σταδιακά αρχίζουν να φαίνονται τα σημάδια αυτής της μεταβολής τόσο στο εργασιακό, όσο στο κοινωνικό πεδίο.

Η άλλη Λευκή βίβλος, Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα, απασχόληση (European Commission 1994a) ασχολείται κυρίως με την οικονομική παρά με την κοινωνική πολιτική. Εδώ αναπτύσσονται δύο διαφορετικές επιχειρηματολογίες οι οποίες δείχνουν να είναι αντιφατικές. Η οικονομική άποψη είναι διατυπωμένη με τους οικείους όρους της αποδοτικότητας και της απορρύθμισης, και της ανάγκης για οικονομική ανάπτυξη. Αλλά δίπλα σε αυτή βλέπει κανείς την “κοινωνική” άποψη, η οποία πάλι αφορά την αλληλεγγύη, την ενσωμάτωση και τη συνοχή που αντιτίθεται στον κοινωνικό αποκλεισμό με τον αποκλεισμό ξανά να αναφέρεται σε αποκλεισμό από την αμειβόμενη εργασία (Levitas, 2004, σ. 202).

Η μισθωτή εργασία τις τελευταίες δεκαετίες φαίνεται να επαναπροσδιορίζεται. Μαζί με αυτή και ο τρόπος που κατασκευάζονται τόσο ο κοινωνικός δεσμός όσο και οι κοινωνικές ταυτότητες από τα δρώντα υποκείμενα.

Η κατασκευή της κοινωνικής ταυτότητας έχασε τη μονοδιάστατη όψη της και τα υποκείμενα έγιναν φορείς πολλών ταυτοτήτων, διαφορετικών, συμπληρωματικών, ακόμη και αλληλοσυγκρουόμενων μεταξύ τους. Από την άλλη πλευρά, ο κοινωνικός δεσμός, όπως άλλωστε όλες αυτές οι θεμελιακές έννοιες της κοινωνιολογίας και της κοινωνίας, αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή με πολλαπλές διαστάσεις και μορφές. Από τη στιγμή που οι κοινωνίες μας μεταμορφώθηκαν σε νεωτερικές, έχοντας χάσει την αυστηρή ιεραρχική δομή των κοινωνικών κατηγοριών και τάξεων, οι κανόνες του παιχνιδιού άλλαξαν προς την κατεύθυνση της ανταλλαγής ρόλων και θέσεων μέσα σ’ αυτή τη δομή (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 132).

“Με τον όρο κοινωνικός δεσμός, εννοούμε την αίσθηση της σύμπνοιας και ανταλλαγής που δημιουργείται μεταξύ των ανθρώπων, μέσω των προσωπικών τους επιλογών και επαφών”

(Barry, 2009, σ. 23). Αυτός ο δεσμός, αφορά τα ενεργά υποκείμενα ως συμμετέχοντα σε μία κοινωνία και θα πρέπει να διαχωριστεί από τον όρο της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης, ως έκφραση του συλλογικού υποκειμένου.

Αυτές ακριβώς οι επιλογές, σε ατομικό επίπεδο, θα αναζητηθούν μέσω αυτής της διατριβής, αλλά και το κατά πόσο άλλαξε ο τρόπος, το περιεχόμενο, οι προτεραιότητες και οι παράγοντες κατασκευής κοινωνικού δεσμού στην Ελληνική κοινωνία, στην εποχή του “εκσυγχρονισμού” και της εργασιακής απορρύθμισης.

Έτσι, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, που αφορά στη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού σε περιβάλλον απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, αναζητήθηκαν οι τρόποι, οι διαδρομές, οι συνθήκες και τα περιβάλλοντα που πλέον λαμβάνουν χώρα, για τη διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού. Για τον σκοπό αυτό, διεξήχθη εμπειρική έρευνα, μέσω ποιοτικών ημιδομημένων συνεντεύξεων και οι συμμετέχοντες έδωσαν ένα πρώτο στίγμα και μία τάση διαμόρφωσης, τόσο του οργανικού, όσο και των υπολοίπων καταγεγραμμένων μορφών του κοινωνικού δεσμού. Στην έρευνα συμμετείχαν 51 ερωτώμενοι οι οποίοι ανήκουν και στα δύο φύλα και είναι εργαζόμενοι με διαφορετικά εργασιακά και μισθολογικά καθεστάτα. Πιο κάτω, θα παρουσιαστούν εκτενώς οι συμμετέχοντες καθώς και η μέθοδος που ακολουθήθηκε αναλυτικά.

1.2 Υποθέσεις εργασίας

Στην κεντρική υπόθεση εργασίας, θα αναζητηθούν οι τρόποι και οι στρατηγικές που δομείται πλέον ο κοινωνικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία, ως συνέπεια της εγκαθίδρυσης απορρυθμισμένων και ευέλικτων εργασιακών σχέσεων. Με άλλα λόγια, θα διερευνηθεί η σχέση με την αγορά εργασίας ως αξιακό καθεστώς. Επιπρόσθετα, αν ο οργανικός δεσμός αποτελεί έναν από τους κύριους κρίκους διαμόρφωσης σχέσεων -ο άλλος είναι η οικογένεια- και κατά συνέπεια συγκρότησης κοινωνίας, πώς η απορρύθμιση στο εργασιακό πεδίο, μέσω της ευελιξίας, επηρέασε τον οργανικό δεσμό και τη σχέση με την εργασία;

Ακόμα, πώς η χαλάρωση ή διάρρηξη ή ο επαναπροσδιορισμός του οργανικού δεσμού, επηρεάζει τους άλλους τύπους κοινωνικού δεσμού; Ταυτόχρονα, με ποια κριτήριά και μέσω ποιων στρατηγικών δομείται σήμερα ο οργανικός κοινωνικός δεσμός στην Ελληνική κοινωνία; Ποιες οι προσωπικές επιλογές των υποκειμένων και πώς νοηματοδοτούνται από τους ίδιους οι καταστάσεις που έρχονται αντιμέτωποι και βιώνουν στο εργασιακό, αλλά και στο κοινωνικό τους περιβάλλον;

Πόσες διαφορετικές “ταχύτητες” εργαζομένων συναντάμε σήμερα; Ποια η σχέση τους με την ίδια την απασχόληση; Πώς βιώνουν το γεγονός της επισφαλούς εργασίας;

Πώς επηρεάζει η διαφαινόμενη χαλάρωση, ή διάρρηξη του οργανικού δεσμού το υποκείμενο; Κατά συνέπεια, ποιοι οι νέοι τύποι απασχόλησης που προκύπτουν; Ποιο είναι το νέο πρότυπο εργασίας που φαίνεται να κυριαρχεί σήμερα στις επιχειρήσεις, ή στο δημόσιο, αλλά και το πόσο οι νέες αυτές τάσεις στην εξέλιξη των εργασιακών σχέσεων, θα προσλάβουν ένα χαρακτήρα παγίωσης, στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται πλέον οι εργαζόμενοι;

Στη συνέχεια, μέσω ποιων πρακτικών και κατευθύνσεων που περνούν οι επιχειρήσεις, με γνώμονα τον «εκσυγχρονισμό», κατασκευάζεται τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη η νέα εργασιακή πραγματικότητα;

Στο ίδιο πλαίσιο, πώς η εντεινόμενη φτωχοποίηση των εργαζομένων, μέσω μορφών ευελιξίας, όπως για παράδειγμα η ευελιξία των αποδοχών, καθώς και η ευελικτοποίηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, μέσω της μονομερούς, από τη μεριά του κράτους, διαμόρφωσης, νομοθέτησης και επιβολής του ορίου του κατώτατου μισθού, προκαλεί περαιτέρω δυσκολίες σε ζητήματα διαβίωσης;

Επιπρόσθετα, θα διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους όλη αυτή η εργασιακή μεταβολή και ευελιξία επηρεάζει τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού; Πώς το εγγύς κοινωνικό περιβάλλον μπορεί ακόμα στις μέρες μας να διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στην Ελληνική κοινωνία γεμίζοντας το κενό που τυχόν δημιουργείται από τη χαλάρωση του οργανικού δεσμού; Δηλαδή, κατά πόσο η οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον σήμερα, μπορεί να βοηθήσει τα μέλη του έτσι ώστε να αισθάνονται ασφαλή; Αν ναι, μέχρι ποιου σημείου φτάνει αυτή η βοήθεια; Πώς επηρεάζει τις αποφάσεις των νέων εργαζομένων στη δημιουργία δικής τους οικογένειας;

Με τον ίδιο τρόπο, ποια η διαφαινόμενη τάση ως προς τις προσωπικές επιλογές των υποκειμένων; Πώς η αναταραχή που υπάρχει στο εργασιακό πεδίο διαμορφώνει και σηματοδοτεί τις επιλογές σε προσωπικό επίπεδο; Κατά πόσο δηλαδή σήμερα οι επισφαλώς εργαζόμενοι είναι σε θέση να ζήσουν μόνοι τους, να προχωρήσουν τη ζωή τους, να παντρευτούν και να αποκτήσουν την δική τους οικογένεια;

Επιπλέον, πώς διαμορφώνεται σήμερα ο εκπαιδευτικός δεσμός και η σχέση των υποκειμένων με τον ίδιο τον θεσμό της εκπαίδευσης; Κατά πόσο οι νέοι έχουν προσδοκίες για ανώτερες σπουδές; Σε ποιο βαθμό η μεταπολεμική προσδοκία της Ελληνικής κοινωνίας για κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα μέσω της εκπαίδευσης, έχει την ίδια δυναμική στις μέρες μας;

Τέλος, η έννοια του πολίτη, με ό,τι συνεπάγεται αυτό, πώς έχει διαμορφωθεί; Τι σημαίνει να είσαι πολίτης σε αυτές τις κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες; Ποια η εμπιστοσύνη στους βασικούς θεσμούς του κράτους; Ποια είναι συμμετοχή στα κοινά; Υπάρχει αλληλεγγύη στην Ελληνική κοινωνία; Κατά πόσο μπορούμε να μιλάμε για μία συνεκτική κοινωνία; Ποια η ανοχή στον ξένο, στον διαφορετικό, στον διπλανό μας και πώς βιώνεται όλη αυτή η διαδικασία σε συλλογικό επίπεδο;

Εξειδικεύοντας την κεντρική υπόθεση εργασίας, και τις επιμέρους υποθέσεις που εκπορεύονται από αυτήν, προκύπτουν ερευνητικά ερωτήματα τα οποία βοηθούν στη συγκρότηση και δημιουργία του οδηγού συνέντευξης. Μέσω αυτού του οδηγού, θα προσεγγίσουμε το αντικείμενο της παρούσας διατριβής χάρις στην πολύτιμη συμμετοχή των ερωτωμένων. Έτσι αποδομώντας την κεντρική υπόθεση εργασίας, αναδεικνύονται τα ερευνητικά ερωτήματα που παρουσιάζονται στη συνέχεια.

1.3 Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, βοηθούν στη δημιουργία του οδηγού συνέντευξης και αποσαφηνίζουν το περιεχόμενο της παρούσας μελέτης. Βάση για τα ερευνητικά ερωτήματα και τον οδηγό συνέντευξης, είναι η σχεδίαση τους μέσω τριών αξόνων. Στον πρώτο άξονα συμπεριλαμβάνονται τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, η προσωπική και εργασιακή τους πορεία. Στον δεύτερο άξονα διερευνώνται οι τύποι του κοινωνικού δεσμού, ενώ στον τρίτο οι στρατηγικές που θα ακολουθήσουν οι ερωτώμενοι ως προς τη μελλοντική τους πορεία.

Ξεκινώντας με τον **οργανικό δεσμό** προκύπτουν τα εξής ερωτήματα:

1. Κατά πόσο τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των εργαζόμενων (Φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, μορφωτικό επίπεδο) επηρεάζουν την εύρεση, τις συνθήκες εργασίας και τις απολαβές τους; (Ο.Σ/ κοινωνικά χαρακτηριστικά).
2. Ποια η προσωπική διαδρομή του ερωτώμενου; Πόσο συνέβαλε στη τωρινή του εργασιακή και κοινωνική πραγματικότητα; (Ο.Σ, ερ. Προσωπικό ιστορικό).
3. Ποια η εργασιακή πορεία -αν υπάρχει- και σε τι βαθμό έχει επηρεαστεί από την απορρύθμιση στο εργασιακό πεδίο; (Ο.Σ, ερ. Εργασιακό ιστορικό).
4. Κατά πόσο το καθεστώς και ο τύπος απασχόλησης (μισθωτοί δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα, ελ. Επαγγελματίες,) επηρεάζει τον βαθμό εργασιακής ευελιξίας; Ποιο είναι το κυρίαρχο εργασιακό πρότυπο; (Ο.Σ/ ερ. 1)

5. Πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις των εργαζομένων μέσω της απασχόλησης; Κατά πόσο υπάρχει μια συνεκτική σχέση μεταξύ τους και κλίμα συναδελφικής αλληλεγγύης; (Ο.Σ/ερ.2).
6. Τι σημαίνει το να είναι κάποιος εργαζόμενος; Πως βιώνεται η εργασιακή καθημερινότητα από τα υποκείμενα κ πόσο είναι ικανοποιημένοι από την εργασία τους; (Ο.Δ, ερ.3)

Αναφορικά με τον **οικογενειακό δεσμό**, προκύπτουν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιο το οικογενειακό προφίλ των ερωτώμενων και κατά πόσο έχει επηρεαστεί από την τρέχουσα εργασιακή πραγματικότητα; (Ο.Σ, ερ. 4-6).
2. Σε ποιο βαθμό στηρίζει η ελληνική οικογένεια τα μέλη της; (Ο.Σ, ερ.5).
3. Πόσο επηρεάζει ένας ισχυρός οργανικός δεσμός τον οικογενειακό; (Ο.Σ, ερ., 6).

Συνεχίζοντας στον **εκπαιδευτικό δεσμό**, συναντάμε τα ακόλουθα:

1. Κατά πόσο στις μέρες εξακολουθεί να υπάρχει το “όραμα” της ανώτατης εκπαίδευσης από την ελληνική οικογένεια; (Ο.Σ, ερ.8)
2. Κατά πόσο ένας ισχυρός εκπαιδευτικός δεσμός, συνδέεται με έναν ισχυρό οργανικό δεσμό; (Ο.Σ, ερ.7).

Στον **δεσμό των ελεύθερων επιλογών** :

1. Πώς διαμορφώνεται η προσωπική ζωή των υποκειμένων; Ποιες είναι οι σχέσεις με τους ανθρώπους που επιλέγουν να έχουν στη ζωή τους; (Ο.Σ, ερ.9).
2. Πώς ο οικογενειακός δεσμός, επηρεάζει τις επιλογές στην προσωπική τους ζωή; (Ο.Σ, ερ.10).
3. Πόσο επηρεάζει τη δημιουργία οικογένειας ένας αδύναμος οργανικός δεσμός; (Ο.Σ, ερ.11).

Στον **εθνικό/πολιτικό δεσμό**, αναδείχτηκαν τα εξής:

1. Σε τι βαθμό οι πολίτες ανήκουν σε πολιτικά κόμματα, εργατικά σωματεία, είναι μέλη ΜΚΟ και γενικότερα χαρακτηρίζονται ως ενεργοί πολίτες; (Ο.Σ, ερ.12).
2. Αισθάνονται ότι συνδέονται με τους συνανθρώπους τους; Κατά πόσο η κατά Marshall (1950/1992) ιδιότητα του πολίτη βρίσκει πρόσφορο έδαφος στην ελληνική κοινωνία; (Ο.Σ, ερ.13).
3. Ποιος ο βαθμός εμπιστοσύνης στους βασικούς θεσμούς (εκπαίδευση, υγεία, δικαιοσύνη) του Ελληνικού κράτους; (Ο.Σ, ερ.20).

Τέλος, στο πεδίο της διερεύνησης του τρίτου άξονα, ως προς τις **στρατηγικές που θ’ ακολουθήσουν στο μέλλον**, έχουμε τα εξής:

1. Πώς ορίζεται από τους ερωτώμενους η πορεία, αλλά και οι ευθύνες για την παρούσα κατάσταση; (Ο.Σ, ερ. 14)
2. Κατά πόσο εμφανίζονται αισιόδοξοι αναφορικά με το μέλλον τους και κατά πόσο συσχετίζεται η αισιόδοξία ή η απαισιόδοξία τους με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά; (Ο.Σ, ερ. 17)
3. Ποια η θέση των υποκειμένων σε σύγκριση με την προηγούμενη γενιά; Ποιοι είναι οι κερδισμένοι; (Ο.Σ, ερ. 21).

Μέσω λοιπόν αυτού του πλαισίου των ερευνητικών ερωτημάτων, αλλά και των επιμέρους θεμάτων που θα προκύψουν μέσω αυτών, έχει δομηθεί το περιεχόμενο της διατριβής, σε συνδυασμό πάντα με το υποκείμενο της εμπειρικής έρευνας.

Εξετάζοντας και αναλύοντας τα δεδομένα που παρήχθησαν μέσω των ημιδομημένων συνεντεύξεων, προέκυψαν αποτελέσματα τα οποία θα παρουσιαστούν εκτενώς στη συνέχεια. Η έρευνα που διεξήχθη μέσω των συνεντεύξεων, εξετάζει από τη μία το εργασιακό καθεστώς του κάθε εργαζόμενου και απ' την άλλη, κάθε έναν από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού που όλοι είμαστε φορείς. Έτσι λοιπόν, θα παρουσιαστούν οι συνθήκες που φαίνονται να διαμορφώνουν τον οργανικό δεσμό, τον οικογενειακό δεσμό, τον εκπαιδευτικό δεσμό, τον δεσμό των προσωπικών επιλογών και τέλος τον πολιτικό/εθνικό δεσμό.

Κεφάλαιο 2 Μεθοδολογία

2.1 Εισαγωγή

Ο σκοπός της διερεύνησης του συγκεκριμένου θέματος, είναι η αποτύπωση της διαφαινόμενης τάσης σε εργασιακό-κοινωνικό πεδίο, τόσο των άμεσα όσο και των έμμεσα εμπλεκομένων για ζητήματα που έχουν να κάνουν με τον κοινωνικό δεσμό συνδυαστικά με την ευέλικτη εργασιακή πραγματικότητα. Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η καταγραφή των ευέλικτων μορφών στις εργασιακές σχέσεις, αλλά και πώς αυτές επηρεάζουν όλες της εκφάνσεις της καθημερινότητας των δρώντων υποκειμένων. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη μελέτη επικεντρώνει στις σχέσεις αυτές καθ' αυτές που αναπτύσσονται μέσω ενός καινούριου κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού πεδίου.

Μέσω των προσωπικών διαδρομών και βιωμάτων των εργαζομένων που έλαβαν μέρος στην έρευνα, φαίνεται η στάση τους απέναντι σε αυτήν τη νέα πραγματικότητα και οι τρόποι με τους οποίους ανταπεξέρχονται στη ζωή. Αρχής γενομένης από το εργασιακό πεδίο και τη σχέση τους με την αγορά εργασίας, δηλαδή τον οργανικό δεσμό, μελετάται το πώς έχει επηρεαστεί όλη τους η κοινωνική πραγματικότητα. Τι άλλαξε, τι πήγε στραβά, πώς χαράσσεται πλέον το μέλλον και πώς θα συνεχίσει η πορεία από δω και πέρα;

Οι σχέσεις με τους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και οι στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν πλέον οι πολίτες είναι το ζητούμενο της συγκεκριμένης έρευνας. Η έρευνα απευθύνεται σε εργαζόμενους, ασχέτως εργασιακού καθεστώτος και μέσω της πορείας τους καταγράφεται το πλαίσιο που καλούνται πλέον να ζήσουν. Η φτωχοποίηση μεγάλης μερίδας της Ελληνικής κοινωνίας, η δυσκολία εύρεσης εργασίας και οι επιπτώσεις που έχει όλη αυτή η διαδικασία, αποτελούν την καρδιά του όλου ερευνητικού εγχειρήματος. Ακόμα το πώς αυτή η δύσκολη και εντελώς απορυθμισμένη εργασιακή πραγματικότητα επηρέασε όλους τους τύπους του κοινωνικού δεσμού, είναι ταυτόχρονα στην καρδιά της συγκεκριμένης έρευνας.

2.2 Θεμελίωση της επιλογής της ποιοτικής έρευνας

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για τη συγκεκριμένη διατριβή, είναι κατ' αρχάς μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, που θα καλύπτουν το φάσμα των υπό διερεύνηση θεμάτων, όπως επίσης νόμοι, διατάγματα, συναφείς εκθέσεις με το αντικείμενο της διατριβής. Η έρευνα που θα πλαισιώνει τη μελέτη αυτή, θα διεξαχθεί μέσω ποιοτικών ημιδομημένων συνεντεύξεων που θα βασίζονται σε άξονες.

Ως μέθοδος παραγωγής δεδομένων, επιλέχτηκε η ποιοτική συνέντευξη για τη διεξαγωγή της έρευνας, για να αναδειχτούν οι προσωπικές μαρτυρίες τα βιώματα και η πορεία ζωής των εμπλεκόμενων σε αυτή.

Το ότι χρησιμοποιείται ο όρος «παραγωγή», αντί ενός όρου όπως η “συλλογή” δεδομένων, έχει σκοπό να συμπυκνώσει μέσα την πολύ ευρύτερη ποικιλία σχέσεων μεταξύ του ερευνητή, του κοινωνικού κόσμου και του ερευνητικού υλικού που καλύπτει η ποιοτική έρευνα. Θεωρούμε ότι είναι πιο ακριβές να μιλάμε για διαδικασία παραγωγής παρά συλλογής δεδομένων, ακριβώς επειδή οι περισσότερες ποιοτικές προσεγγίσεις της έρευνας θα απέρριπταν την ιδέα ότι ο ερευνητής μπορεί να είναι ένας απλώς ουδέτερος συλλέκτης πληροφοριών του κοινωνικού κόσμου. Αντίθετα, αυτές οι προσεγγίσεις θέλουν τους ερευνητές να “χτίζουν” με ενεργό τρόπο γνώση για αυτόν τον κόσμο, ακολουθώντας συγκεκριμένες αρχές και χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες μεθόδους που πηγάζουν από την επιστημολογική τους θέση (Mason, 2010, σ. 85).

Επίσης, η μεθοδολογία αυτή συνίσταται εκεί όπου μια έρευνα επικεντρώνεται στο νόημα που έχουν συγκεκριμένα φαινόμενα για τους συμμετέχοντες, σε περιπτώσεις όπου πρόκειται να μελετηθούν σε βάθος χρόνου προσωπικές απόψεις για τις διαδικασίες στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας- όπως μια ομάδα εργασίας, ένα τμήμα ή ένας ολόκληρος οργανισμός- με τη χρήση μιας σειράς συνεντεύξεων. Ακόμα, όπου απαιτούνται προσωπικές ιστορικές αφηγήσεις για το πώς αναπτύχθηκε ένα συγκεκριμένο φαινόμενο- για παράδειγμα, ένα νέο σύστημα για τις βάρδιες, η μέθοδος που συνίσταται είναι η ποιοτική συνέντευξη (Robson, 2007, σ. 322).

“Ο όρος ‘ποιοτική συνέντευξη’ αναφέρεται συνήθως στις σε βάθος συνεντεύξεις, στις ημιδομημένες ή στις χαλαρά δομημένες μορφές συνέντευξης” (Mason, 2010, σ. 89). Στην παρούσα έρευνα επιλέχτηκε η ημιδομημένη συνέντευξη.

Η ημιδομημένη συνέντευξη, έχει προκαθορισμένες ερωτήσεις, αλλά η διάταξη τους μπορεί να τροποποιηθεί ανάλογα με την αντίληψη του συνεντευκτή σχετικά με το τι φαίνεται καταλληλότερο. Η διατύπωση της ερώτησης μπορεί να αλλάξει και να δοθούν εξηγήσεις. Συγκεκριμένες ερωτήσεις που φαίνονται ακατάλληλες για κάποιο συγκεκριμένο ερωτώμενο μπορεί να παραλειφθούν, ή να περιληφθούν πρόσθετες ερωτήσεις (Robson, 2007, σ. 321).

Μπαίνοντας στη διαδικασία της ποιοτικής συνέντευξης, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ορισμένα ζητήματα που αφορούν στην ουσία της συγκεκριμένης μεθοδολογίας και έκαναν σαφέστερο το αποτέλεσμα της. Το είδος του υπό διερεύνηση ζητήματος, μας ωθεί στο να ακολουθήσουμε τη μία μέθοδο ή την άλλη. Στο προκείμενο λοιπόν, όταν μιλάμε για ποιοτική συνέντευξη, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την οντολογική, αλλά και την επιστημολογική μας θέση. Η οντολογία μελετά τη φύση των πραγμάτων. Για παράδειγμα, ποια είναι η φύση των

φαινομένων, ή των οντοτήτων ή της κοινωνικής πραγματικότητας που θέλω να διερευνήσω. Έτσι υιοθετώντας μία οντολογική τοποθέτηση δίνουμε έμφαση στο υπό διερεύνηση πεδίο και μας παραπέμπει ουσιαστικά σε αυτό που ψάχνουμε.

Η οντολογική μας θέση υποδεικνύει ότι η γνώση, οι απόψεις, οι αντιλήψεις, οι ερμηνείες, οι εμπειρίες και οι διαδράσεις των ανθρώπων αποτελούν σημαντικές ιδιότητες της κοινωνικής πραγματικότητας, για τη διερεύνηση άλλωστε της οποίας έχουν σχεδιαστεί τα ερευνητικά μας ερωτήματα (Mason, 2010, σ. 91).

Ταυτόχρονα η επιστημολογική μας θέση ορίζει και υποδεικνύει το τι θεωρούμε ως γνώση για να πλαισιώσουμε το υπό-διερεύνηση αντικείμενο. Στην προκειμένη περίπτωση για παράδειγμα που εξετάζουμε το τρόπο που διαμορφώνεται ο κοινωνικός δεσμός στην Ελληνική κοινωνία, θα θεωρήσουμε ως γνώση το βίωμα των υποκειμένων και μέσω της έρευνας θα αποτυπώσουμε αυτό τους το βίωμα.

Η επιστημολογική μας θέση υποδεικνύει ότι ένας νομιμοποιημένος τρόπος για να παράξουμε δεδομένα σχετικά με αυτές τις οντολογικές ιδιότητες είναι να εμπλακούμε σε μία διαδραστική σχέση με τους ανθρώπους, να τους μιλήσουμε, να τους ακούσουμε και να αποκτήσουμε πρόσβαση σε αυτό που έχουν να αφηγηθούν ή να διατυπώσουν (Mason, 2010, σ. 92).

Στην ποιοτική μεθοδολογία σημαντικός είναι και ο νοητικός γρίφος. Οι ποιοτικές έρευνες συνήθως δομούνται γύρω από έναν νοητικό γρίφο, ο οποίος συνδέεται άμεσα με την οντολογική και επιστημολογική μας θέση. Τα ερευνητικά ερωτήματα είναι η επίσημη έκφραση του νοητικού γρίφου.

“Οι νοητικοί γρίφοι μπορούν να προσλαμβάνουν διάφορες μορφές, οι οποίες συνδέονται με τις οντολογικές και επιστημολογικές θέσεις που εμπεριέχονται στην έρευνα και οι οποίες θεμελιώνονται στο συγκεκριμένο πλαίσιο του ερευνητικού προβλήματος” (Mason, 2010, σ. 41).

Συνεπώς, οι νοητικοί γρίφοι περιέχουν διαφορετικές ομάδες οντολογικών και επιστημολογικών υποθέσεων και προδιαγραφών και υποδεικνύουν διακριτούς τύπους κοινωνικών εξηγήσεων. Όταν διατυπώνεται ο δικός μας νοητικός γρίφος, πρέπει να είμαστε σίγουροι ότι έχουμε σκεφτεί πολύ καλά ποιες είναι αυτές οι υποθέσεις, οι προσδιορισμοί, αλλά και οι τύποι εξήγησης που αυτός συνεπάγεται. Οφείλουμε επίσης να βεβαιωθούμε ότι υπάρχει συνέπεια μεταξύ όλων αυτών- ότι δηλαδή ο νοητικός γρίφος έχει νόημα από οντολογική άποψη και είναι επιστημολογικά εξηγήσιμος και επεξεργάσιμος. (Mason, 2010, σ. 42).

Έτσι με γνώμονα τα όσα υποδεικνύει η ποιοτική μεθοδολογία ως προς την διεξαγωγή της ημιδομημένης συνέντευξης, θα προσεγγίσουμε το θέμα δίνοντας πάντα “χώρο” στους

πρωταγωνιστές της έρευνας, που με τις μαρτυρίες τους και την πολύτιμη βοήθειά τους, θα έρθει εις πέρας η παρούσα διατριβή.

2.3 Οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες

Ένα από το πολύ βασικά στάδια της διαδικασίας είναι η επιλογή του ερωτώμενου πληθυσμού που θα λάβει μέρος στην έρευνα πεδίου. Επειδή αναφερόμαστε σε ποιοτική έρευνα ακολουθεί μία εναλλακτική μορφή δειγματοληψίας απ' ό,τι θα την συναντήσουμε σε στατιστικές-“ποσοτικές” έρευνες.

Παρά ταύτα, πολύ συχνά η ποιοτική έρευνα απαιτεί πράγματι μία εναλλακτική λογική δειγματοληψίας και επιλογής των δειγματοληπτικών μονάδων. Οι αυστηρές και συστηματικές στρατηγικές δειγματοληψίας δεν είναι πραγματικά σημαντικές στην ποιοτική έρευνα, απλώς επειδή αυτή είναι συνήθως μικρής κλίμακας ή δεν υπακούει στη λογική των μαθηματικών πιθανοτήτων (Mason, 2010, σ. 182).

Όταν διεξάγεται μία έρευνα, κάπου “ακουμπάμε”. Έχουμε ήδη μία υπόθεση εργασίας και αυτή αναλύεται μέσω των ερευνητικών ερωτημάτων τα οποία μας βοηθούν και μας κατευθύνουν στο να προσεγγίσουμε το υπό διερεύνηση θέμα. Κάθε φορά μας απασχολεί ένας πληθυσμός για να διερευνήσουμε το θέμα. Στην προκειμένη περίπτωση μας αφορά το βίωμα των εργαζόμενων υπό συνθήκες ευελιξίας και απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων. Στην ποιοτική μεθοδολογία, η οποία εφαρμόστηκε αρχικά από τη Σχολή του Σικάγο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η έρευνα και η παραγωγή των δεδομένων είναι από τα κάτω προς τα πάνω. Με άλλα λόγια μας ενδιαφέρει το τι λένε οι άνθρωποι για τον κοινωνικό κόσμο. Το πώς βιώνουν δηλαδή τις καταστάσεις, μέσω της προσωπικής τους πορείας, μέσω βιωμάτων και προσλαμβανουσών παραστάσεων.

“Ένα εξίσου σημαντικό κομμάτι της ποιοτικής έρευνας είναι και η δεοντολογία της. Πρέπει να είμαστε σίγουροι ότι δεν επιλέγονται απλώς δειγματοληπτικές μονάδες οι οποίες στηρίζουν την άποψη που θέλουμε να προβάλουμε, αγνοώντας εκείνες που δεν μας εξυπηρετούν σε αυτό” (Mason, 2010, σ. 206). Επιπρόσθετα είναι πολύ σημαντικό το τι ρωτάμε και ο τρόπος με τον οποίο ρωτάμε. Θεωρείται αυτονόητο ότι έχει εξασφαλιστεί η συναίνεση του ερωτώμενου. Δεν εστιάζουμε σε πολύ προσωπικά ζητήματα τα οποία μπορεί να φέρουν σε δύσκολη θέση τον ερωτώμενο, που μπορεί να του προκαλούν δυσάρεστες μνήμες και που ενδέχεται να του/της προκαλέσουν ταραχή. Πρέπει να είμαστε σε θέση να εγγυηθούμε την εχεμύθεια της διαδικασίας, ώστε ο συμμετέχων να μπορέσει να μιλήσει εις βάθος για κάποια ζητήματα, καθώς επίσης και θα πρέπει να βοηθήσουμε στο να ξεφύγει κατά πολύ η συζήτηση σε θέματα που ενδεχομένως δεν αφορούν την έρευνα.

Έτσι με γνώμονα τα παραπάνω και σε ό,τι αφορά τη διαδικασία της συνέντευξης, καλό θα ήταν να ακολουθείται μία συγκεκριμένη ροή και κατεύθυνση, ώστε να κυλίσει όσο πιο εποικοδομητικά η όλη διαδικασία.

Εντελώς πρακτικά λοιπόν, θα λέγαμε ότι είναι καλό να αποφεύγονται οι μακροσκελείς ερωτήσεις, οι διφορούμενες ερωτήσεις που μπορεί να αποπροσανατολίσουν τον ερωτώμενο και να δώσουν άλλη τροπή σε αυτό που ρωτάμε. Επιπλέον, καλό θα ήταν να αποφεύγονται ερωτήσεις οι οποίες ενέχουν επαγγελματική γλώσσα και λέξεις που δεν είναι οικείες στον ερωτώμενο. Τέλος πρέπει να αποφεύγονται ερωτήσεις οι οποίες “οδηγούν” ή κατευθύνουν καθώς και οι μεροληπτικές ερωτήσεις (Robson, 2007, σ. 326).

Λαμβάνοντας υπόψη μας όλα τα παραπάνω, ο ερωτώμενος πληθυσμός είναι εργαζόμενοι, οι οποίοι διέπονται από διαφορετικό πλαίσιο απασχόλησης. Είτε μέσω επιχειρήσεων, είτε ατομικά, έγινε η επιλογή των συμμετεχόντων στην έρευνα. Από τη σκοπιά τους συνέβαλαν καθοριστικά με τις μαρτυρίες τους στην εμπειρική έρευνα, καταθέτοντας την εμπειρία τους για τα υπό διερεύνηση ζητήματα, αλλά και τα βιώματα που έχουν από την εργασιακή τους πραγματικότητα. Οι χαμηλά αμειβόμενοι, αλλά και αυτοί που βρίσκονται αντιμέτωποι με το φάσμα της φτώχειας λόγω ανατροπών στις υφιστάμενες σχέσεις εργασίας, θα είναι στο προκείμενο της μελέτης.

Σκοπός της παραγωγής δεδομένων που προέκυψαν είναι η κατά το δυνατό πληρέστερη κατανόηση των στρατηγικών με τις οποίες αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι τις αλλαγές στην εργασία τους και πώς διαμορφώνεται τελικά ο οργανικός-κοινωνικός δεσμός των δρώντων υποκειμένων.

Τα δεδομένα αυτά θα αποτελέσουν το έναυσμα για τη διερεύνηση του ρόλου των εργασιακών σχέσεων πάνω στον κοινωνικό δεσμό, όπως διαμορφώνεται σήμερα, αλλά με αντίκρισμα τα όσα καλούνται να επιλύσουν στη ζωή τους οι άμεσα εμπλεκόμενοι, βασιζόμενοι σε ένα δίκτυο που είναι υπό συζήτηση το κατά πόσο συμβάλει ουσιαστικά στην κοινωνική συνοχή.

Κατά συνέπεια, στο επίκεντρο της συγκεκριμένης έρευνας, βρίσκεται η διερεύνηση του κοινωνικού δεσμού με καθεστώς εργασιακής απορρύθμισης.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το δείγμα των ανθρώπων που συμμετείχαν στην έρευνα, πλαισιώνεται από εκείνους που εργάζονται ως μισθωτοί κυρίως στον ιδιωτικό τομέα, στον δημόσιο τομέα, αλλά και ορισμένοι αυτό-απασχολούμενοι. Ο συνολικός αριθμός των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών είναι 51. Πιο συγκεκριμένα, είναι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα που απασχολούνται με συμβάσεις (είτε αορίστου, ορισμένου χρόνου, είτε με συμβάσεις έργου, είτε ως νοικιασμένοι, εποχικοί, εξτρατζήδες, εκ περιτροπής, κ.ά.), καθώς και

εργαζόμενοι στο δημόσιο που απασχολούνται (είτε ως μόνιμοι, είτε ως συμβασιούχοι, είτε ως αναπληρωτές, ως έκτακτοι, είτε μέσω κάποιου προγράμματος κ.ά.) και είναι χαμηλά αμειβόμενοι, ή έχουν υποστεί ονομαστική μείωση των αποδοχών τους, μέσω των μνημονιακών υποχρεώσεων της Ελλάδας, οι οποίες παγώνουν και θεσμοθετούν την ακραία ευελιξία στο εργασιακό πεδίο. Έτσι, πληρούν τα κριτήρια για να επιλεγούν ως ο ερωτώμενος πληθυσμός της έρευνας.

Ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, ο ερωτώμενος πληθυσμός ανήκει και στα δύο φύλα, καλύπτει όλο το φάσμα της οικογενειακής κατάστασης (παντρεμένοι/ες, ανύπαντροι/ες, με ή χωρίς παιδιά, διαζευγμένοι/ες), ως προς την ηλικία, η επιλογή θα γίνει σε εκείνους τους εργαζόμενους που είναι νέοι ή μέσης ηλικίας από 20 έως 50 ετών περίπου.

Ως προς το μορφωτικό τους επίπεδο δεν θα αποκλειστεί κανένας απόφοιτος οποιασδήποτε βαθμίδας (Δημοτικό, Υποχρεωτική εκπαίδευση, Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Τεχνική-Επαγγελματική εκπαίδευση – ΕΠΑΛ, ΤΕΕ – Μεταλυκειακή εκπαίδευση – ΙΕΚ – απόφοιτοι ΤΕΙ/ΑΕΙ, κάτοχοι Μεταπτυχιακών και Διδακτορικών τίτλων).

Μέσω των κριτηρίων αυτών ουσιαστικά θέλουμε να διερευνηθεί πώς, νέοι κατά βάση άνθρωποι και των δύο φύλων, ανεξάρτητα από τη βαθμίδα εκπαίδευσής τους και με την όποια οικογενειακή κατάσταση και αν έχουν, διαμορφώνουν στρατηγικές και ποιες είναι αυτές, ως προς την επιλογή και διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού μέσα σε ένα πλαίσιο επισφαλών εργασιακών σχέσεων.

Η παρουσίαση των λεπτομερών κοινωνικών χαρακτηριστικών των ερωτωμένων, θα αναπτυχθούν αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο και θα εμπεριέχει όλες εκείνες τις πληροφορίες σχετικά με το «δείγμα» που επιλέχτηκε για την έρευνα. Τέλος πρέπει να πούμε ότι πήραμε την συναίνεση όλων των συμμετεχόντων/σών για την συμμετοχή τους στην έρευνα, αφού διαβεβαιώθηκαν ότι τα στοιχεία τους είναι εμπιστευτικά, όπως ορίζει η δεοντολογία της έρευνας. Δεν παρουσιάζεται πουθενά το επώνυμο τους. Όλα τα μικρά ονόματα είναι αλλαγμένα και δεν γίνεται αναφορά σε ποια ακριβώς επιχείρηση δουλεύουν, παρά μόνο ο κλάδος που αυτή ανήκει.

2.4 Η διαδικασία

Η έρευνα διεξήχθη μέσω ποιοτικών συνεντεύξεων οι οποίες έγιναν το δεύτερο εξάμηνο του 2018. Αρχικά έγινε η πιλοτική έρευνα, με την συμμετοχή έξι (6) ερωτώμενων και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η κυρίως εμπειρική έρευνα με την συμμετοχή σαράντα πέντε (45) ερωτώμενων.

Η μέθοδος που επιλέχτηκε μέσω της ποιοτικής μεθοδολογίας για τη διεξαγωγή της έρευνας, είναι αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας και συντελεί στην πληρέστερη και πιο τεκμηριωμένη εικόνα της έρευνας. Βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων και του ζητήματος που τίθεται κάθε φορά προς διερεύνηση, η επιλογή της κατάλληλης μεθόδου, μας βοηθά στο να έχουμε μία σαφέστατη και επιστημονικά έγκυρη μέθοδο για την παραγωγή και ανάλυση των δεδομένων.

Στην προκειμένη περίπτωση, η μέθοδος η οποία επιλέχτηκε είναι η αναλυτική επαγωγή (analytic induction).

Ο όρος επαγωγή, αναφέρεται στις διαδικασίες με τις οποίες οι παρατηρητές αντιστακώνουν την εμπειρία τους από τα κοινωνικά φαινόμενα και στη συνέχεια προσπαθούν να διατυπώσουν εξηγήσεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να σχηματίσουν έναν αφηρημένο κανόνα, ή μια κατευθυντήρια αρχή που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εξηγήσει και να προβλέψει νέες ή παρόμοιες εμπειρίες (Kolb, et al., 1979).

Επομένως η αναλυτική επαγωγή είναι ένα σύνολο μεθοδολογικών διαδικασιών που προσπαθούν να δημιουργήσουν συστηματικά τη θεωρία που βασίζεται στην παρατήρηση του εμπειρικού κόσμου. Ως τέτοιο συγκρατεί έντονα τις παραπλανητικές διαδικασίες στις οποίες κατασκευάζεται μια θεωρητική δομή πριν από την παρατήρηση και στη συνέχεια ερευνάται προφανώς μέσω της αντιπαράθεσης με τα γεγονότα ενός γνωστού εμπειρικού κόσμου. (Wallace, 1971, σ. 16-25).

Βάσει αυτής της μεθόδου αποδεικνύεται ότι ο αριθμός των συνεντεύξεων επαρκεί για την υποστήριξη της έρευνας και για την ανάπτυξη του θέματος. Από κάθε συνέντευξη, εφόσον υπάρχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά, θεμελιώνεται ότι τα αποτελέσματα που προκύπτουν ισχύουν, επειδή υπάρχει διαφορετικό προφίλ. Έτσι, όταν οι συμμετέχοντες από διαφορετική αφετηρία λένε το ίδιο πράγμα, μετατρέπεται σε αποτέλεσμα.

Ο όρος αναλυτική επαγωγή (Analytic Induction) ανήκει στον Znaniecki (1934), στις αναφορές του που είχαν να κάνουν με τη δημιουργία κατηγοριών από κοινωνιολογικά δεδομένα. Παρά το γεγονός όμως, ότι υποστήριζε την αναλυτική επαγωγή ως μία γνήσια μέθοδο των θετικών επιστημών και ως τέτοια όφειλε να είναι και στις κοινωνικές επιστήμες, ο ίδιος ωστόσο ποτέ δεν παρουσίασε αξιόπιστα παραδείγματα για αυτή του τη μεθοδολογική διαδικασία. Αυτό συστηματοποιήθηκε με τη δουλειά του Gressey (1953, σ.16) ο οποίος πρότεινε και τα ακόλουθα στάδια:

1. Ορισμός του φαινομένου που μελετάται.
2. Ανάπτυξη μίας υποθετικής εξήγησης του φαινομένου
3. Στόχευση στο αν η υπόθεση συμβαδίζει με τα παρατηρούμενα γεγονότα.

4. Εάν η υπόθεση δεν ταιριάζει με τα γεγονότα, τότε, είτε επαναδιατυπώνεται η υπόθεση, είτε επαναπροσδιορίζεται το φαινόμενο που πρέπει να εξηγηθεί.
5. Η διαδικασία της εξέτασης των υποθέσεων συνεχίζεται μέχρι να καθοριστεί μία καθολική σχέση που να ταιριάζει με τα παρατηρούμενα γεγονότα.
6. Οι περιπτώσεις που βρίσκονται εκτός της περιοχής που περιγράφεται στον ορισμό, εξετάζονται για να καθοριστεί το κατά πόσο ισχύει η τελική υπόθεση. Οι συνθήκες που ισχύουν όταν ισχύει ένα φαινόμενο, δεν ισχύουν όταν το φαινόμενο απουσιάζει.

Η αναλυτική επαγωγή επικεντρώνεται στην ανάλυση και την ερμηνεία των δεδομένων. Εκτός από την επαγωγή, η μέθοδος αυτή δεν καθορίζει τη μέθοδο συλλογής των δεδομένων. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση δεδομένων που προέρχονται από οποιαδήποτε μέθοδο συλλογής δεδομένων, όπως ιστορίες ζωής, συμμετοχική παρατήρηση κ.α. Η έρευνα με τις συνεντεύξεις μέσω ιστοριών ζωής έχει σημασία λόγω του τρόπου που αντιλαμβάνονται και βιώνουν τα δρώντα υποκείμενα τον κόσμο γύρω τους (Plummer, 1983, σ. 167). “Αυτό επιτρέπει στα άτομα να δημιουργούν και ν’ απεικονίζουν τον κοινωνικό τους κόσμο” (Jones, 1983, σ. 147).

Συμπερασματικά, η αναλυτική επαγωγή επιδιώκει να συλλάβει και να αναδείξει τις πτυχές του κοινωνικού κόσμου, μέσω της οπτικής γωνίας των δρώντων υποκειμένων και επιτρέπει την αναθεώρηση των υποθέσεων και των εννοιολογικών δομών μέσω της ανάλυσης και της εξάλειψης των αρνητικών περιπτώσεων. Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρείται να διατηρήσει μια πιστότητα στα εμπειρικά δεδομένα που συγκεντρώθηκαν, από έναν σχετικά μικρό αριθμό περιπτώσεων, καθώς η ερευνητική διαδικασία μετακινείται από αυτά τα δεδομένα κατασκευάζοντας κατηγορίες και μέσω της αποσαφήνισης των χαρακτηριστικών τους δημιουργεί θεωρίες (Johnson, 1998, σ. 45-46).

Σύμφωνα με τους Burrell και Morgan (1979), η αναλυτική επαγωγή απαιτεί από τον ερευνητή να ακολουθήσει μία μορφή ανάλυσης που συνεπάγεται την επιβολή μιας εξωτερικής λογικής, η οποία ισχύει ανεξάρτητα και ερμηνεύει την εσωτερική λογική των δρώντων υποκειμένων. Κάτι τέτοιο, ξεκάθαρα παραπέμπει, στον όρο που εισήγαγαν οι Burrell και Morgan (σ. 266) και ονομάζεται οντολογική ταλάντωση και στην ουσία είναι η υιοθέτηση μίας υποκειμενικής στάσης, με εισαγωγή αντισταθμιστικών αντικειμενικών υποθέσεων. Είτε όπως αναφέρει ο Weick (1995, σ. 34-38) ότι αυτή η ταλάντωση είναι ένα ζωτικό στοιχείο, το οποίο μας βοηθά να κατανοήσουμε τις καθημερινές ενέργειες των ανθρώπων.

2.5 Οδηγός συνέντευξης: Σύνδεση με τα ερευνητικά ερωτήματα

Ένα από τα πιο ουσιαστικά στάδια της διαδικασίας της διατριβής είναι η σχεδίαση της εμπειρικής έρευνας. Η αποτύπωση του βιώματος των συμμετεχόντων αποτελεί το επισφράγισμα της όλης ερευνητικής διαδικασίας. Ο οδηγός συνέντευξης δομήθηκε βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων, όπως διαμορφώθηκαν και παρουσιάστηκαν παραπάνω. Ο οδηγός αυτός, αποτελεί ουσιαστικά το σχεδιάγραμμα πάνω στο οποίο στηρίχθηκαν οι συνεντεύξεις και αναπτύχθηκε σε τρία μέρη.

Το πρώτο μέρος χωρίστηκε σε τρεις άξονες. **Ο πρώτος άξονας** αφορά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου πληθυσμού. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά είναι: το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και ο αριθμός μελών του νοικοκυριού. Μέσω των κοινωνικών χαρακτηριστικών γίνεται ουσιαστικά η σύνδεση με τα ερωτήματα της διατριβής και βάσει αυτών παράγονται πολύτιμα δεδομένα για το προφίλ του καθενός από τους συμμετέχοντες. Για παράδειγμα, μπορούμε να δούμε πώς διαμορφώνεται η σχέση με την ίδια την εργασία και κατ' επέκταση με τον οργανικό δεσμό, βάση της ηλικίας, του φύλου, αλλά του μορφωτικού επιπέδου του κάθε εργαζόμενου (ερ.1). Πώς το προσωπικό κεφάλαιο των συμμετεχόντων μπορεί να τους βοηθήσει ώστε να ανταπεξέρθουν καλύτερα σε μία αποσταθεροποιημένη και ευέλικτη αγορά εργασίας (ερ.1). Επιπλέον, ποιες διαφορές καταγράφονται στη διαμόρφωση του οργανικού δεσμού βάσει της οικογενειακής κατάστασης των ερωτώμενων. Με άλλα λόγια πώς μία ευέλικτη εργασιακή πραγματικότητα επηρεάζει τα άτομα που έχουν οικογένεια και πώς νεότερους ηλικιακά ανθρώπους που δεν έχουν ακόμα οικογενειακές υποχρεώσεις.

Ο δεύτερος άξονας του πρώτου μέρους, αφορά το προσωπικό ιστορικό των ερωτώμενων. Στην ουσία είναι η πορεία ζωής των συμμετεχόντων και μέσω των προσωπικών διαδρομών που καταγράφονται, μπορούμε να διαπιστώσουμε τον τρόπο που οι προσωπικές διαδρομές έχουν αντίκτυπο στην καθημερινότητά τους (ερ. 2).

Ο τρίτος άξονας, αφορά το εργασιακό ιστορικό. Ποια η εργασιακή πορεία των συμμετεχόντων; Πόσο συχνά παρατηρείται εναλλαγή επαγγελμάτων και τι μας φανερώνει αυτό για τον τρόπο που εξελίσσεται πλέον η εργασιακή πραγματικότητα στην Ελλάδα. Επιπλέον, πώς η εργασιακή πορεία έχει αντίκτυπο στις κοινωνικές σχέσεις των υποκειμένων (ερ.3);

Στο δεύτερο μέρος, του οδηγού συνέντευξης, εξετάζεται ο καθένας από τους πέντε καταγεγραμμένους τύπους του κοινωνικού δεσμού. Και αυτό το μέρος χωρίζεται σε άξονες, όσοι και οι τύποι του κοινωνικού δεσμού που εξετάζονται. Ξεκινώντας λοιπόν με **τον πρώτο**

άξονα διερευνάται ο οργανικός δεσμός και οι σχέσεις των υποκειμένων με τον εργασιακό χώρο.

Στην αρχή οι ερωτήσεις του οδηγού συνέντευξης εστιάζουν στο εργασιακό περιβάλλον του καθενός στις σχέσεις εργασίας που έχουν, στις συνθήκες εργασίας και στις απολαβές:

1. Πού εργάζεσθε σήμερα, από πότε εργάζεσθε στη συγκεκριμένη δουλειά, ποιο το ωράριο, οι συνθήκες εργασίας και οι απολαβές σας; Μέσω των συγκεκριμένων ερωτήσεων σκιαγραφείται το εργασιακό προφίλ των συμμετεχόντων και συνδέοντάς το με τα ερευνητικά ερωτήματα, αποτυπώνεται ο βαθμός ευελιξίας και απορρύθμισης στο εργασιακό πεδίο, οι συνηθέστερες μορφές εργασιακής ευελιξίας καθώς το κυρίαρχο εργασιακό πρότυπο (ερ.4).
2. Πώς είναι οι σχέσεις εντός δουλειάς, με συναδέλφους, προϊσταμένους; Τι κλίμα επικρατεί και πώς βιώνεται την καθημερινότητά σας στη δουλειά; Μέσω αυτών των ερωτημάτων βλέπουμε τον τρόπο που τα υποκείμενα βιώνουν την εργασιακή τους πραγματικότητα, την αλληλεγγύη που τυχόν υπάρχει μέσα στους χώρους δουλειάς και κυρίως τις συνθήκες που επικρατούν (ερ.5).
3. Πόσο ευχαριστημένοι είστε από τη δουλειά σας; Πώς φαντάζεσθε την πορεία σας στον χώρο, τι σημαίνει για εσάς η δουλειά; Με αυτές τις ερωτήσεις καταγράφεται ο βαθμός ικανοποίησης των υποκειμένων ως εργαζόμενοι, αλλά και πώς η εργασία επηρεάζει τη ζωή τους (ερ.6)

Ο **δεύτερος άξονας** εστιάζει στον οικογενειακό δεσμό και στον τρόπο που αυτός έχει επηρεαστεί από τις ευέλικτες εργασιακές συνθήκες.

1. Μένετε μόνοι σας, με την οικογένειά σας, συγκατοικείτε; Εδώ εξετάζεται το οικογενειακό προφίλ των υποκειμένων και πώς έχει διαμορφωθεί υπό τις τρέχουσες συνθήκες (ερ.4).
2. Πόσο εύκολα ανταπεξέρχεστε στις υποχρεώσεις σας; Σας στηρίζει οικονομικά η οικογένειά σας, βοηθάτε και εσείς στα έξοδα του νοικοκυριού; Πόσα είναι τα εργαζόμενα μέλη στην οικογένεια; Εδώ βλέπουμε τον βαθμό που η ελληνική οικογένεια στηρίζει πλέον τα μέλη της. Διαπιστώνονται οι αντοχές της, καθώς και τα όρια που έχει στις μέρες μας, ως προς την αρωγή που είναι ικανή να παράσχει, σε σύγκριση με τη διαχρονική στήριξη που παραδοσιακά την καθιστούσε σημείο αναφοράς για την ελληνική κοινωνία (ερ.5).
3. Πώς επηρεάστηκαν οι σχέσεις σας με την οικογένεια βάσει των συνθηκών που επικρατούν στην εργασίας σας; Στην ουσία εδώ βλέπουμε πώς ένας ισχυρός ή αδύναμος οργανικός δεσμός, επηρεάζει τον οικογενειακό (ερ. 6).

Ο **τρίτος άξονας** ασχολείται με τον εκπαιδευτικό δεσμό. Σε αυτόν τον άξονα αναλύονται οι σχέσεις των συμμετεχόντων με τον θεσμό της εκπαίδευσης, μιας και είναι επίσης ένας από τους θεσμούς που κατείχε υψηλή θέση στην Ελληνική κοινωνία λόγω της επαγγελματικής, αλλά και της κοινωνικής κινητικότητας που παρείχε σε κάποιες περιπτώσεις.

1. Ποιο το μορφωτικό σας επίπεδο; Κατά πόσο θεωρείτε ότι η εκπαίδευση σας βοήθησε να έχετε μία καλή επαγγελματική σταδιοδρομία; Θα συνεχίζατε σε ανώτερο επίπεδο σπουδών; Με τις ερωτήσεις αυτές αναδεικνύεται η σχέση των ερωτώμενων με την εκπαίδευση και ο βαθμός που εξακολουθεί να κατέχει σπουδαία θέση στη ζωή τους. Μέσα από την εκπαιδευτική τους διαδρομή βλέπουμε το πώς μπορεί να συνδεθεί με μία καριέρα ή και με ματαιώσεις που στις μέρες μας ενδέχεται να συνδέεται ο στόχος για ανώτερες σπουδές. (ερ.7- 8).

Στον **τέταρτο άξονα** βλέπουμε τον δεσμό των ελεύθερων επιλογών. Είναι οι σχέσεις των υποκειμένων με ανθρώπους που έχουν επιλέξει. Φίλους, συντρόφους, η επιλογή τόπου διαμονής και γενικότερα όλες οι ελεύθερες επιλογές που κάνουν ως ενήλικες με γνώμονα την οργάνωση της ζωής τους.

1. Ποιες οι σχέσεις με τους φίλους και τους ανθρώπους που έχετε επιλέξει να είναι στη ζωή σας; Έχετε σύντροφο; Μέσω αυτών των ερωτήσεων, διαπιστώνεται η προσωπική πορεία των συμμετεχόντων και ο τρόπος που διαμορφώνονται οι διαπροσωπικές τους σχέσεις (ερ. 9).
2. Θα θέλατε να δημιουργήσετε οικογένεια; Είναι κάτι που θα σας εμπόδιζε στο να προχωρήσετε σε αυτό το βήμα; Η οικογένειά σας θεωρείτε ότι θα βοηθούσε με κάποιον τρόπο αν δημιουργούσατε οικογένεια; Εδώ αναλύεται ο τρόπος που επηρεάζει τις αποφάσεις ζωής των συμμετεχόντων, ο οργανικός αλλά και ο οικογενειακός δεσμός. (ερ. 10-11).

Ο **πέμπτος άξονας** έχει να κάνει με τον πολιτικό/εθνικό δεσμό. Είναι ο δεσμός αυτός που εμπεριέχει όλους τους προηγούμενους. Είναι στην ουσία η διερεύνηση της ιδιότητας του πολίτη και ο τρόπος που οι συμμετέχοντες βιώνουν την καθημερινότητά τους σε όλα τα πεδία και τις εκφάνσεις της κοινωνικής τους ζωής.

1. Κατά πόσο είστε ικανοποιημένοι ζώντας σε αυτό το κράτος; Έχετε κάποια συμμετοχή σε πολιτικό κόμμα, εργατικό σωματείο, ΜΚΟ ή άλλο; Στο σημείο αυτό, διερευνάται το κατά πόσο οι συμμετέχοντες είναι ενεργοί πολιτικά και έχουν ενδιαφέρον προς τα κοινά. (ερ. 12).
2. Πιστεύετε ότι έχετε δεσμούς με τους συνανθρώπους σας; Θεωρείτε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Εδώ βλέπουμε το κατά πόσο οι πολίτες ζουν σε μία συνεκτική

κοινωνία και πόσο ταιριάζει αυτό που βιώνουν με την έννοια της ιδιότητας του πολίτη, όπως διατυπώθηκε από τον Marshall (ερ. 13).

3. Εμπιστεύεσθε τους βασικούς θεσμούς του κράτους όπως είναι η εκπαίδευση, η υγεία, η δικαιοσύνη; Και σε αυτήν την ερώτηση αποτυπώνεται η σχέση των πολιτών με το κράτος και κατ' επέκταση με τις κοινωνικές και πολιτικές εκφάνσεις του (ερ.13).

Στο **τρίτο μέρος** του οδηγού συνέντευξης υπάρχει η ενότητα: Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον. Εδώ γίνεται η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι ερωτώμενοι βλέπουν την πορεία τους και τι προσδοκίες ή αγωνίες έχουν για το μέλλον τους.

1. Για ποιους λόγους πιστεύετε ότι οδηγηθήκαμε στην τωρινή κατάσταση; Ποιοι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες; Στο σημείο αυτό ορίζεται από τους ίδιους τους συμμετέχοντες το πρόβλημα που επηρέασε ουσιαστικά όλους τους τομείς της ελληνικής κοινωνίας (ερ. 14).
2. Ποια η μεγαλύτερη αγωνία σας για το αύριο; Κατά πόσο είστε αισιόδοξοι ότι θα βελτιωθεί αυτό που βιώνουμε σήμερα; Η αποτύπωση της αγωνίας και των ανησυχιών των ερωτώμενων για το μέλλον, σε συνδυασμό με την αίσθηση αισιοδοξίας ή μη, μας παραπέμπει να δούμε πώς κάτι τέτοιο συνδέεται με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. (ερ. 17).
3. Ποιους θα εμπιστευόσασταν περισσότερο για να βοηθηθείτε σε κάποιο πρόβλημα που αντιμετωπίζετε; Το κράτος, την οικογένεια, τους φίλους; Εδώ είναι το επισφράγισμα της εμπιστοσύνης ή όχι, των πολιτών απέναντι σε συγκεκριμένους θεσμούς (ερ. 20).
4. Συγκριτικά με τη γενιά των γονιών σας, ποιοι θεωρείται ότι είναι σήμερα σε δυσχερέστερη θέση; Με το αντιληπτικό σχήμα αυτό, κλείνει ο οδηγός συνέντευξης και ολοκληρώνεται η διαδικασία. Μέσω αυτής της ερώτησης, φαίνεται ποια γενιά είναι η “χαμένη” και οι συμμετέχοντες διατυπώνουν με σαφήνεια τις απόψεις τους για τον τρόπο που σήμερα καλούνται να ανταπεξέλθουν στην καθημερινότητά τους.

Ολοκληρώνοντας τον οδηγό συνέντευξης λοιπόν, με τις ερωτήσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω και με τον τρόπο που αυτές συνδέονται με τα ερευνητικά ερωτήματα, έγινε ξεκάθαρο το πώς οι συμμετέχοντες αντιμετωπίζουν και βιώνουν τη σύγχρονη εργασιακή αλλά και κοινωνική πραγματικότητα. Ο πλήρης οδηγός συνέντευξης παρουσιάζεται στο Παράρτημα Ι.

2.6 Η έρευνα πεδίου

Η έρευνα πεδίου είναι από τα σημαντικότερα μέρη της κάθε διατριβής. Η αποτύπωση των μαρτυριών των συμμετεχόντων είναι ένα πολύτιμο στοιχείο, το οποίο παρέχει στον ερευνητή τη δυνατότητα να ερμηνεύσει και να αναλύσει το υπό διερεύνηση αντικείμενο. Είναι αναπόσπαστο μέρος του όλου ερευνητικού εγχειρήματος και προσδίδει την αντίστοιχη αξία στην όλη ερευνητική προσπάθεια.

Η επιτόπια έρευνα όμως επειδή είναι κάτι ζωντανό, ενέχει δυσκολίες ή ζητήματα που προκύπτουν και την ίδια στιγμή καλείται ο ερευνητής να δώσει λύσεις και να αντιμετωπίσει τις τυχούσες δυσκολίες που κάθε φορά συναντά. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στην παρούσα έρευνα έλαβαν μέρος 51 άνθρωποι, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικό εργασιακό και κοινωνικό υπόβαθρο. Το χαρακτηριστικό όλων των συμμετεχόντων είναι το γεγονός ότι είναι επισφαλώς εργαζόμενοι και σίγουρα έχουν υποστεί μία τουλάχιστον μορφή εργασιακής ευελιξίας.

Άλλοι είναι μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα, άλλοι στον δημόσιο και άλλοι αυτοαπασχολούμενοι. Ορισμένοι εκ των συμμετεχόντων είναι άγαμοι, άλλοι έγγαμοι και άλλοι χωρισμένοι. Όλα αυτά, μαρτυρούν πως έχουμε να κάνουμε με 51 ανθρώπους, οι οποίοι έχουν διαφορετικά ωράρια εργασίας και υποχρεώσεις.

Όταν ξεκίνησε ο σχεδιασμός της έρευνας, είχαμε αποφασίσει πως θα προσεγγίζουμε τους συμμετέχοντες δίνοντας τους τη δυνατότητα να επιλέξουν οι ίδιοι μέρα και τόπο συνάντησης, έτσι ώστε να είναι πιο βολική η όλη αυτή διαδικασία στο πρόγραμμά τους και να μην διαταραχθεί σε σημαντικό βαθμό η καθημερινότητά τους. Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να αναφέρω και να διευκρινίσω ότι η όλη ερευνητική διαδικασία πήγε εξαιρετικά καλά και η συνεργασία με τους ανθρώπους οι οποίοι συμμετείχαν ήταν άψογη. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι υπήρξαν ορισμένα μικρά προβλήματα, τα οποία αναφορικά και μόνο θα συμπεριληφθούν στο συγκεκριμένο κεφάλαιο.

Ένα από τα πρώτα προβλήματα που μοιραία προέκυψε ήταν οι ακυρώσεις των προγραμματισμένων ραντεβού για τη συνέντευξη. Αυτό ήταν το συχνότερο από τα προβλήματα που ανέκυψαν, λόγω του ότι δεν ήταν πάντοτε εύκολο να συγχρονιστούν διαφορετικά προγράμματα και υποχρεώσεις τόσο από τη μεριά των συμμετεχόντων, όσο και από τη δική μου μεριά. Αυτό προκαλούσε μία καθυστέρηση της διαδικασίας, γιατί ενώ φρόντιζα να τους αντικαταστήσω με άλλους, παρ' όλα αυτά δεν ήταν πάντα δεδομένο πως η αντικατάσταση θα γινόταν σε εύλογο χρονικό διάστημα.

Ένα επιπλέον πρόβλημα που συνάντησα κατά τη διαδικασία των συνεντεύξεων, ήταν και το μέρος των συναντήσεων. Ορισμένοι από τους συμμετέχοντες, δεν μπορούσαν να βρεθούμε στο σπίτι τους, λόγω παιδιών και λοιπών υποχρεώσεων, αλλά ούτε να έρθουν στο δικό μου, με αποτέλεσμα να βρισκόμαστε σε δημόσιους χώρους. Κάποιες συνεντεύξεις έγιναν σε καφέ, κάποιες άλλες σε πλατείες. Ευτυχώς δεν ήταν πολλές αυτές οι περιπτώσεις που αναγκαστικά βρισκόμασταν σε δημόσιους χώρους, γιατί ο θόρυβος και η κίνηση που συναντάει κανείς σε δημόσιους χώρους, αποπροσανατόλιζε ορισμένες φορές την κουβέντα με αποτέλεσμα να χρειάζεται πολύς παραπάνω χρόνος από τον ενδεδειγμένο. Ορισμένες φορές βέβαια, όταν οι συναντήσεις γινόντουσαν στα σπίτια των συμμετεχόντων, υπήρχε και εκεί αποσυντονισμός, ειδικά όταν υπήρχαν μικρά παιδιά ή χτυπούσαν τηλέφωνα και κουδούνια. Αυτό όμως πέραν από το ότι πήγαινε λίγο πιο πίσω η διαδικασία της συνέντευξης ήταν κάτι αρκετά διαχειρίσιμο.

Ένα επιπλέον πρόβλημα που προέκυψε ήταν το γεγονός πως κάποιοι συμμετέχοντες δεν ήταν ιδιαίτερα ομιλητικοί και σε πολλές περιπτώσεις απαντούσαν κοφτά και σχεδόν μονολεκτικά. Και σε αυτές τις περιπτώσεις η διαχείριση γινόταν με έναν τρόπο ώστε να προσπαθώ να εκμαιεύσω όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες γινόταν και να τους κάνω να ανοιχτούν και μιλήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο. Στον αντίποδα αυτού, ήταν και οι υπέρ-ομιλητικοί συμμετέχοντες, οι οποίοι παρασυρόμενοι από το αντικείμενο που συζητούσαμε κάθε φορά, ήταν υπέρ του δέοντος ομιλητικοί και πολλές φορές έπρεπε να τους σταματάω ευγενικά για να μην αποπροσανατολιστεί η διαδικασία και το ζήτημα που μας αφορούσε τη δεδομένη στιγμή. Κάτι τέτοιο ήταν αρκετά συχνό, λόγω του γεγονότος ότι ορισμένοι συμμετέχοντες ήθελαν να μιλήσουν για πράγματα που τους απασχολούσαν τόσο στο κοινωνικό, όσο και στο προσωπικό πεδίο.

Επιπλέον, στα προβλήματα που προέκυψαν θα έβαζα και το γεγονός ότι υπήρχαν συμμετέχοντες, οι οποίοι δεν ήθελαν να μαγνητοφωνηθούν κάτι το οποίο λυνόταν άμεσα, μιας και υπήρχε πάντα και ένα σημειωματάριο, επικουρικά με το μαγνητοφονάκι.

Τέλος, ένα ζήτημα το οποίο ήταν επί της διαδικασίας των ερωτήσεων, έχει να κάνει με τις ερωτήσεις οι οποίες δεν “έτρεχαν” κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Αυτό όμως, χάρις στην πιλοτική έρευνα, φάνηκε άμεσα και έτσι αυτές οι ερωτήσεις είτε αποσύρθηκαν, είτε αντικαταστάθηκαν από άλλες.

Τα παραπάνω προβλήματα σε σχέση με τις συνεντεύξεις ήταν σε έναν βαθμό αναμενόμενα και τελικά άμεσα διαχειρίσιμα. Το αποτέλεσμα ήταν κάτι παραπάνω από καλό. Η ευγνωμοσύνη μου, καθώς και οι ευχαριστίες μου, προς τους συμμετέχοντες/σες για την πολύτιμη βοήθειά τους είναι τεράστια.

Β. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 3 Κοινωνικά χαρακτηριστικά και εργασιακή διαδρομή

3.1 Η πιλοτική έρευνα

Στην έρευνα πήραν μέρος 51 άνθρωποι συνολικά. Ανήκουν και στα δύο φύλα και καλύπτουν το μεγαλύτερο εύρος των εργασιακών σχέσεων που συναντάμε στη σύγχρονη Ελληνική εργασιακή πραγματικότητα. Αναλυτικά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά όλων των συμμετεχόντων θα παρουσιαστούν σε επόμενο κεφάλαιο.

Στην αρχή λοιπόν της ερευνητικής διαδικασίας “έτρεξε” μία πιλοτική έρευνα έτσι ώστε να διαπιστωθεί εάν τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στους ερωτώμενους, μέσω του οδηγού συνέντευξης έχουν απήχηση, λειτουργούν και μπορούν να υποστηριχθούν στην κύρια έρευνα. Έτσι λοιπόν, στην πιλοτική έρευνα έλαβαν μέρος 6 άνθρωποι. Οι απαντήσεις τους δεν θα συμπεριληφθούν στα αποτελέσματα της έρευνας, αλλά η βοήθεια τους ήταν εξαιρετική μιας και βοήθησαν στο να υπάρξει μεγαλύτερη σαφήνεια στις ερωτήσεις, να διευκρινιστούν ορισμένα σημεία που ήθελαν περαιτέρω ανάλυση καθώς επίσης και να βγουν τα ερωτήματα τα οποία δεν λειτουργούσαν. Προσωπικά τους ευχαριστώ θερμά για τη συμβολή τους στην όλη αυτή διαδικασία, γιατί χάρη σε αυτούς μπόρεσε να βγει ένα πιο άρτιο και εποικοδομητικό αποτέλεσμα.

Στον παρακάτω πίνακα, αναφέρονται τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων που συμμετείχαν στην πιλοτική έρευνα. Επίσης, θα παρουσιαστούν και τα ερωτήματα τα οποία δεν λειτούργησαν κατά τη διαδικασία της πιλοτικής έρευνας, οπότε βγήκαν εκτός της έρευνας.

Πίνακας 1. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των έξι ερωτώμενων στην πιλοτική έρευνα

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Επίπεδο Εκπαίδευσης
3 Γυναίκες	21 έως 36 ετών	Ιδ. Υπάλληλοι	Άγαμες	2: Δ/Ε, 1: Π/Ε
3 Άνδρες	35 έως 38 ετών	Ιδ. Υπάλληλοι	Άγαμοι	1: Δ/Ε, 2: Π/Ε

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρξαν ορισμένα ερωτήματα τα οποία, δεν λειτουργούσαν. Ανήκουν και στο Γ' μέρος του οδηγού συνέντευξης και συγκεκριμένα στο πεδίο που ονομάστηκε “Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον”. Αυτά είναι τα εξής:

- Τι πιστεύετε ότι έχετε χάσει μέχρι σήμερα;

- Εσείς τι θα θέλετε να αλλάξει στην παρούσα κατάσταση;

Αυτά τα ερωτήματα, δεν απαντήθηκαν με σαφήνεια από όλους σχεδόν τους συμμετέχοντες της πιλοτικής έρευνας. Το γεγονός ότι ήταν πιο γενικά διατυπωμένα, δεν βοήθησε τους ερωτώμενους να δώσουν μία συγκεκριμένη απάντηση. Γι' αυτόν τον λόγο αποσύρθηκαν από τον οδηγό συνέντευξης μιας και δεν στερούσαν σημαντικές πληροφορίες από την ουσία των συνεντεύξεων.

Με εξαίρεση αυτά, τα υπόλοιπα ερωτήματα του οδηγού λειτούργησαν πλήρως, μιας και οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους συμμετέχοντες ήταν ξεκάθαρες και κατατοπιστικές. Έτσι, συνέβαλαν με ουσιαστικό τρόπο στην διερεύνηση του συγκεκριμένου αντικειμένου.

3.2 Κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών

Στον Πίνακα 2, παρουσιάζονται τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των 45 συμμετεχόντων και συμμετεχουσών στην κύρια έρευνα για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής. Όπως διαπιστώνεται, οι άνδρες υπερέχουν ελαφρά των γυναικών. Οι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες είναι ηλικίας κυρίως 30 έως 39 ετών, άγαμοι/ες και απασχολούνται κυρίως ως μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα.

Πίνακας 2. Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων/σών στην έρευνα (N=45)

Χαρακτηριστικό	Αναλογία
Φύλο	
Γυναίκες	0,47
Άνδρες	0,53
Ηλικία	
20-29	0,18
30-39	0,58
40-50	0,24
Οικογενειακή κατάσταση	
Άγαμοι/ες	0,47
Έγγαμοι/ες	0,38
Χωρισμένοι/ες	0,15
Επάγγελμα	
Μισθωτοί Ιδ. Τομέα	0,56
Μισθωτοί Δημ. Τομέα	0,20
Αυτοαπασχολούμενοι	0,24

Στον Πίνακα 3, παρουσιάζονται τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών στην έρευνα σύμφωνα με το φύλο.

Πίνακας 3. Τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των 45 συμμετεχόντων στην έρευνα ανά φύλο (N=45)

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Επίπεδο Εκπαίδευσης
21 Γυναίκες	4: 20 έως 35 ετών	11: Ιδ. Υπάλληλοι,	8: Άγαμες,	13: Δ/Ε
	17: 36 έως 50 ετών	6: Δημ. Υπάλληλοι 4: Αυτοαπασχολούμενοι	7: Έγγαμες 6: Χωρισμένες	8: Π/Ε
24 Άνδρες	16: 20 έως 35 ετών	14: Ιδ. Υπάλληλοι	13: Άγαμοι	12: Δ/Ε
	8: 36 έως 50 ετών	3: Δημ. Υπάλληλοι 7: Αυτοαπασχολούμενοι	10: Έγγαμοι 1: Χωρισμένος	12: Π/Ε

Όπως διαπιστώνεται, οι άνδρες υπερέχουν κατά τρεις των γυναικών. Οι γυναίκες είναι κυρίως ηλικίας από 36 έως 50 ετών, ενώ οι άνδρες από 20 έως 35 ετών. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών απασχολούνται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα με συμβάσεις αορίστου χρόνου.

Οι συμμετέχοντες καλύπτουν όλο το φάσμα της οικογενειακής κατάστασης, οι άνδρες είναι κυρίως άγαμοι και όσοι έχουν οικογένεια ή είναι χωρισμένοι, έχουν κατά βάση ένα παιδί. Επίσης, οι άνδρες είναι σχεδόν μοιρασμένοι ως προς το μορφωτικό τους επίπεδο, ενώ οι γυναίκες είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

3.3 Η εργασιακή και προσωπική διαδρομή των συμμετεχόντων/σών

3.3.1 Εργασιακές σχέσεις- συνθήκες εργασίας- καθεστώσ απασχόλησης

Όπως είδαμε, η πλειονότητα των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα, απασχολείται στον ιδιωτικό τομέα με σχέση εξαρτημένης εργασίας. Υπάρχει ένας αριθμός εργαζομένων που είναι δημόσιοι υπάλληλοι ή αυτοαπασχολούμενοι. Οι περισσότεροι έχουν μία πορεία στον εργασιακό τομέα η οποία χαρακτηρίζεται από συχνές αλλαγές από τη μία δουλειά στην άλλη ή και από έναν κλάδο της οικονομίας σε άλλον. Αυτό μας δείχνει ότι τα τελευταία χρόνια είναι πολύ συνηθισμένο το να αλλάζουν συχνά χώρους εργασίας, αλλά και επαγγέλματα. Κάτι τέτοιο μας κάνει να σκεφτούμε αρχικά ότι έχει χαθεί η έννοια της μίας δουλειάς καθ' όλη τη διάρκεια του εργασιακού βίου. Η έννοια του αορίστου χρόνου εργασίας και η αυτοδίκαιη απόλυση λόγω συνταξιοδότησης έχει παρέλθει στην εποχή μας, σχεδόν ανεπιστρεπτί.

Οι εργαζόμενοι πλέον, αλλάζουν επαγγέλματα πολύ συχνότερα απ' ότι συνέβαινε παλαιότερα και επίσης είναι αρκετά συνηθισμένο να μένουν εκτός αγοράς εργασίας για μεγάλα διαστήματα. Αυτή η κατάσταση και ιδίως η παρατεταμένη αποχή από την εργασία, λόγω των

τεράστιων ποσοστών ανεργίας, δημιουργεί αλληπάλληλα προβλήματα τόσο στους ίδιους τους εργαζόμενους, όσο και στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, το οποίο τα τελευταία χρόνια λόγω της οικονομικής ύφεσης αλλά και εγγενών προβλημάτων, έφτασε σε οριακό επίπεδο.

Η συστηματική αποστέρηση πόρων από την κοινωνική ασφάλιση, που οφείλεται στην κρατική διαχείριση του κοινωνικού κεφαλαίου της, σε συνδυασμό με την μη είσπραξη νομοθετημένων εσόδων (εισφοροδιαφυγή), την μη ένταξη ενός εκατομμυρίου απασχολούμενων, Ελλήνων και ξένων, στην κοινωνική ασφάλιση και την περιορισμένη χρηματοδότηση του συστήματος από τον κρατικό προϋπολογισμό, έχει οδηγήσει σε σημαντικό και ανησυχητικό βαθμό στη συρρίκνωση του σε χρηματο-οικονομικό επίπεδο (Ρομπόλης, 2012, σ. 142).

Η εναλλαγή επαγγελματιών, η μετακίνηση από θέσεις πλήρους απασχόλησης σε θέσεις μερικής ή εκ περιτροπής εργασίας, στερεί από το ασφαλιστικό σύστημα πολύτιμους πόρους. Συνδυαστικά και με το γενικευμένο καθεστώς εργασιακής ευελιξίας, διαμορφώνει νέα δεδομένα στον τρόπο που πλέον διαμορφώνονται και εξελίσσονται οι εργασιακές σχέσεις στην Ελληνική κοινωνία.

Το ξέσπασμα της οικονομικής ύφεσης, από το 2008 και έπειτα, έδωσε την αφορμή να ενεργοποιηθούν στην αγορά εργασίας “νέα” εργασιακά πρότυπα, τα οποία έως τότε ήταν θεσμοθετημένα μεν, αλλά βρίσκονταν σε λανθάνουσα κατάσταση, ή δεν ήταν τόσο εξαπλωμένα στην αγορά εργασίας. Τα νέα αυτά εργασιακά πρότυπα, συνοδευόμενα και από τα μέτρα που θεσμοθετούν οι ελληνικές κυβερνήσεις, πλήρως ταυτιζόμενα με τις μνημονιακές δεσμεύσεις, εγκαθιστούν μία καινούρια πραγματικότητα που αλλάζει ριζικά όλο το τοπίο στην αγορά εργασίας και πλήττει όλους τους τομείς της κοινωνίας. Αρχής γενομένης όμως από τα μέτρα που πάρθηκαν και τις επιπτώσεις που αυτά είχαν στο σύνολο του πληθυσμού, θα λέγαμε ότι η παγίωση της ευέλικτης αγοράς εργασίας έδωσε το κίνητρο για μία γενικευμένη λιτότητα που σε πολλές περιπτώσεις έφτανε στα όρια της ανέχειας. Αυτή η ευελιξία λοιπόν στις εργασιακές σχέσεις, αποτυπώνεται μέσω πυλώνων οι οποίοι δίνουν το στίγμα αυτής της νέας πραγματικότητας.

Αναφορικά και μόνο, θα παρουσιάσουμε τους 4 πυλώνες ευελιξίας στην απασχόληση, οι οποίοι τις τελευταίες δεκαετίες άρχισαν να εφαρμόζονται πλήττοντας την έννοια και την ίδια τη φύση της εργασίας. Ο **πρώτος πυλώνας** αφορά την προσωρινή απασχόληση, τη μερική απασχόληση, τον δανεισμό εργαζομένων, τις εργολαβίες, την τηλεργασία και γενικότερα την αλλοίωση του περιεχομένου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης. Ο **δεύτερος πυλώνας** αφορά την παρέμβαση ως προς την ευελιξία του συστήματος των απολύσεων. Ο **τρίτος πυλώνας** έχει να κάνει με το ελαστικό και ευέλικτο ωράριο εργασίας, το οποίο είναι προσαρμοσμένο στις ανάγκες της επιχείρησης. Και ο **τέταρτος**

πυλώνας, έχει να κάνει με το σύστημα διαμόρφωσης των μισθών μέσω της απορρύθμισης των συλλογικών διαπραγματεύσεων (Κουζής, 2001).

Εξετάζοντας λοιπόν τις εργασιακές συνθήκες των συμμετεχόντων, αυτό που άμεσα προέκυψε από τους περισσότερους, είναι το γεγονός ότι πέραν του μείωσης μισθού, όλοι έχουν υποστεί τουλάχιστον μία επιπλέον μορφή ευελιξίας. Η πιο συνηθισμένη ευέλικτη μορφή είναι αυτή της υπερεργασίας. Το σύνολο των ερωτώμενων, δήλωσε ότι είναι πολύ συνηθισμένη πρακτική το να εργάζονται παραπάνω και να μην πληρώνονται ποτέ για αυτές τις επιπλέον ώρες, είτε είναι με πλήρες ωράριο (full time) είτε είναι με μειωμένο (part time). Είναι χαρακτηριστικό αυτό που απάντησε η Δάφνη σε σχέση με την υπερεργασία:

Κάθομαι πολύ συχνά παραπάνω από το ωράριο μου γιατί δεν έχω τελειώσει όλα όσα πρέπει να κάνω, και επειδή αν φύγω θα τα επωμισθεί ο επόμενος, κάθομαι μέχρι να τελειώσω όλα όσα πρέπει... ούτε λόγος για επιπλέον χρήματα [...] υπάρχουν εβδομάδες τις οποίες δουλεύω και τις 7 μέρες, δεν τις πληρώνομαι ποτέ, απλά τις επιπλέον μέρες που δούλεψα τις παίρνω σε ρεπό όταν δεν έχει τόση δουλειά το μαγαζί (22 ετών, άγαμη, εργαζόμενη στην εστίαση).

Η Γεωργία αναφέρεται στο πόσες δουλειές άλλαξε από όταν τελείωσε το σχολείο και πως όλες οι εργασιακές της εμπειρίες ήταν δύσκολες και ενείχαν το στοιχείο της εκμετάλλευσης.

Δούλευα για τέσσερα χρόνια σε τηλεφωνικό κέντρο, ήταν ουσιαστικά η πρώτη μου δουλειά. Δούλευα part-time, τα χρήματα δεν ήταν και πολλά. Συνήθως καθόμουν παραπάνω στη δουλειά, δεν πληρωνόμουν γι' αυτές τις ώρες και αυτό συνέβαινε για μεγάλα διαστήματα. [...] Στην πορεία, δούλευα ως πωλήτρια, όταν είχε δουλειά, εκπτώσεις, γιορτές κλπ., καθόμουν σχεδόν όλη μέρα....εδώ και 10 χρόνια, δουλεύω σε μεγάλη εταιρεία τηλεπικοινωνιών, είμαι δωρη, αλλά το κλίμα είναι πολύ αυστηρό. Δεν κάθομαι ποτέ παραπάνω, αλλά υπάρχει πίεση και πολύ εντατικοί ρυθμοί. Σκέψου ότι δικαιούμαστε μόνο ένα 40λεπτο διάλειμμα στη βάρδια και εκεί πρέπει να φας, να πας τουαλέτα κοκ, μετά δεν μας αφήνουν να φύγουμε καθόλου απ' το πόστο". (37 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε εταιρεία τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο. 9).

Το θέμα της αποχής από την εργασία για μεγάλα ή μικρότερα διαστήματα, αποτελεί έναν απ' τους παράγοντες που προκαλούν μεγάλη ανασφάλεια στους εργαζόμενους και τους επιφορτίζουν με άγχος. Η αναμονή για εύρεση εργασίας, υπό το πρίσμα των σημερινών συνθηκών, είναι ένα από δυσκολότερα ζητήματα που καλείται να διαχειριστεί ο σημερινός εργαζόμενος στην ελληνική κοινωνία. Όσο πιο πολλές οι υποχρεώσεις, τόσο μεγαλύτερο το άγχος και η αγωνία. Αθροιστικά λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε πως οι συνθήκες εργασίας,

σήμερα περισσότερο από ποτέ, ενέχουν και την επισφάλεια ως προς τη διατηρήσεις της θέσης εργασίας, γιατί εφόσον χαθεί, αρχίζει μία πραγματικά επίπονη διαδικασία.

Μία από αυτές τις περιπτώσεις είναι αυτή του Σταμάτη, που ύστερα από δύο χρόνια απλήρωτος σε μεγάλη εφημερίδα, όταν αυτή έκλεισε, βίωσε τη δυσκολία της ανεργίας για 1,5 χρόνο.

Δούλευα για δέκα χρόνια σε μία από τις μεγαλύτερες εφημερίδες. Στην αρχή ήταν καλά. Πολύ δουλειά, άγχος και πίεση, αλλά τουλάχιστον είχα τον μισθό μου. Όταν άρχισαν τα προβλήματα, άρχισαν να μην μας πληρώνουν τις υπερωρίες. Μετά από καιρό, έπαψα να κάθομαι παραπάνω. Στη συνέχεια δεν μας πλήρωναν ούτε μισθούς, ούτε δώρα ούτε τίποτα. Κάναμε επίσχεση εργασίας για μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι που κάποια στιγμή η εφημερίδα έκλεισε.

Ερ. Και τι κάνατε τότε;

Απ. Τι μπορούσα να κάνω; Προσπάθησα να βρω άλλη δουλειά. Δεν ήταν εύκολο. Ευτυχώς που δούλεψε η γυναίκα μου, γιατί αλλιώς δεν ξέρω πως θα τα έβγαζα πέρα.

Ερ. Πόσο καιρό μετά βρήκατε δουλειά;

Απ. Μετά από 1,5 χρόνο. Έστειλα βιογραφικά παντού. Ακόμα και σε δουλειές άσχετες με το αντικείμενό μου. Τίποτα. Μην ξεχνάτε ότι ήμασταν και στην καρδιά της κρίσης και όλοι το χρησιμοποιούσαν ως άλλοθι για να μη σε προσλάβουν. Το διάστημα πάντως που ήμουν χωρίς δουλειά, ήταν ό,τι χειρότερο μπορούσα να πάθω. Είχα άγχος καθημερινά γιατί δεν ήξερα πόσο θα διαρκέσει αυτό. Ευτυχώς βρήκα άλλη δουλειά και σήμερα μπορώ να πω ότι τα πράγματα πάνε καλύτερα. Φοβάμαι όμως μήπως και πάλι γίνει κάτι και βρεθώ άνεργος, αλλά δεν θέλω να το σκέφτομαι. (40 ετών, έγγαμος, εργαζόμενος σε εμπορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 13).

Στο ίδιο πλαίσιο είναι και ο Διονύσης ο οποίος απολύθηκε μετά από 12 χρόνια σε εισαγωγική εταιρεία και έμεινε για 5 μήνες άνεργος μέχρι να βρει την επόμενη δουλειά.

Στην εταιρεία ήμουν απ' το 2002. Τα τελευταία 3 χρόνια πριν να κλείσει ήμουν υπεύθυνος στο τμήμα μου. Αυτό σήμαινε ότι δεν είχα συγκεκριμένο ωράριο. Το 2015, άρχισε ν' απολύει κόσμο. Ήδη μας χρωστούσε αρκετά χρήματα, τα οποία ακόμα και σήμερα δεν τα πήραμε ποτέ και τελικά έκλεισε λόγω χρεών.

Ερ. Τι κάνατε τότε;

Απ. Έψαξα άμεσα για δουλειά. Είμαι πολύ χρόνια στο χώρο και πίστευα ότι κάτι θα βρω. Για 5 μήνες ήμουν σε πολύ δύσκολη κατάσταση τόσο οικονομική όσο και ψυχολογική. Ξέρεις, το να έχεις παιδί και συγκεκριμένες υποχρεώσεις να τρέχουν δεν είναι το πιο εύκολο πράγμα. Ευτυχώς ύστερα από 5 μήνες βρήκα άλλη δουλειά και θεωρώ τον εαυτό μου τυχερό σε σχέση με άλλους συναδέλφους ή φίλους που πέρασαν τα ίδια αλλά δεν

βρήκαν άμεσα κάτι άλλο. (42 ετών, έγγαμος 1 παιδί, εργαζόμενος σε εμπορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 16).

Τα νέα εργασιακά πρότυπα έχουν επεκταθεί σε όλες τις επιχειρήσεις. Το καθεστώς της εκ περιτροπής εργασίας, ως ένα από τα ευέλικτα εργασιακά πρότυπα, εφαρμόζεται όλο και συχνότερα στις επιχειρήσεις, οι οποίες επικαλούμενες τους ευνοϊκούς για αυτές νόμους, εφαρμόζουν τα νέα δεδομένα πλήττοντας τον πυρήνα της εργασίας και καθιστώντας τους εργαζόμενους ομήρους. Η Δήμητρα είναι μία από τις συμμετέχουσες που μιλάει για όλη αυτήν την διαδικασία.

Δουλεύω σε δικηγορική εταιρεία εδώ και 10 χρόνια. Το 2015 έγινε μείωση μισθού κατά 20% και σα να μην έφτανε αυτό μας έκανε εκ περιτροπής εργαζόμενους για 1,5 χρόνο. Αναγκάστηκα να βρω άλλη δουλειά για τις μέρες που δεν πήγαινα στο γραφείο. Μοίραζα φυλλάδια. Κουραζόμουν πάρα πολύ, αλλά τα έξοδα είναι πολλά. Το παιδί, το σπίτι, κλπ. Ευτυχώς μένω με τη μάνα μου και έξοδα μοιράζονται. Σήμερα έχω επανέλθει κανονικά στη δουλειά, αλλά επειδή ο μισθός έχει μειωθεί λόγω του 20%, τα απογεύματα κάνω και δεύτερη δουλειά σε μόνιμη βάση. (46 ετών, χωρισμένη 1 παιδί, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 19).

Η Δανάη μας είπε για αυτό που βιώνει στη δουλειά της αναγκαζόμενη να δουλεύει 10 ώρες τη μέρα χωρίς να πληρώνεται υπερωρίες ποτέ και χωρίς ουσιαστικά να μένει χρόνος για προσωπική ζωή.

Δουλεύω σ' ένα κομμωτήριο εδώ και έναν χρόνο. Πηγαίνω στις 10 το πρωί και σχολάω κάθε μέρα στις 8 το βράδυ. Δεν παίρνω παραπάνω χρήματα για το ότι δουλεύω τόσες ώρες. Το ζήτημα είναι ότι δεν προλαβαίνω να κάνω πολλά στην καθημερινότητά μου. (20 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε κομμωτήριο, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 24).

Μία ακόμα συνηθισμένη πρακτική είναι ότι συχνά οι εργαζόμενοι δηλώνονται στο ΙΚΑ ότι απασχολούνται λιγότερες ώρες (υποαπασχολούμενοι) και μέρες από αυτές που εργάζονται στην πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να έχουν πολύ λιγότερες μέρες ασφάλισης. Είναι εργαζόμενοι οι οποίοι υπο-ασφαλίζονται και από τον φόβο της απόλυσης υπομένουν αυτήν την κατάσταση.

Η Δανάη που συναντήσαμε πιο πάνω, ανέφερε τα ίδια. “Δουλεύω 5 μέρες την εβδομάδα και έχω 2 ένσημα το μήνα”. (20 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε κομμωτήριο. βλ. παράρτημα II συνέντευξη No 24).

Αυτό που γίνεται σαφές από την διαδικασία της έρευνας είναι το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι βιώνουν ένα απορρυθμιστικό πλαίσιο απασχόλησης με έντονο άγχος και αβεβαιότητα. Η εντατικοποίηση της εργασίας είναι παγιωμένη. Ακόμα και όσοι δουλεύουν με μειωμένο ωράριο, καλούνται να διεκπεραιώσουν ταυτόχρονα πολλά και διαφορετικά

πράγματα εντός δουλειάς, γεγονός που τους κάνει να βιώνουν έντονο εργασιακό στρες. Όσο αφορά την μειωμένη απασχόληση (part time), που είναι και αυτή μία μορφή εργασιακής ευελιξίας, αυτού του είδους οι εργασιακές σχέσεις έχουν σχεδόν παγιωθεί σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας όπως είναι το λιανεμπόριο και ο κλάδος τροφίμων. Ένα μέρος των συμμετεχόντων δουλεύουν part time και δεν ελπίζουν ότι αυτό το καθεστώς απασχόλησης θα αλλάξει.

Αναφορικά με τη συνηθέστερη και καθολικότερη μορφή ευελιξίας, αυτή της ευελιξίας των αμοιβών, παρατηρούμε ότι οι μισθοί είναι πολύ χαμηλοί και στο σύνολο τους οι εργαζόμενοι κάνουν λόγο για μία παγιωμένη κατάσταση που δεν ελπίζουν ότι θ' αλλάξει. Είναι ενδεικτικά τα όσα λέει η Γεωργία που είδαμε και πιο πάνω:

Από το 2012, υπήρξε μείωση μισθού και πλέον για την ίδια δουλειά που παρέχω πληρώνομαι λιγότερο. Παίρνω 740 ευρώ το μήνα και έχω 10 χρόνια σ' αυτήν την εταιρία..., πέραν αυτού η δουλειά έχει γίνει πολύ απαιτητική. Μας πιέζουν συνέχεια και πάντα υπάρχει και ο φόβος της απόλυσης....” (37 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε όμιλο τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 9).

Ένα ακόμα παγιωμένο καθεστώς στο πεδίο των αμοιβών, είναι και η μισθολογική διαφορά των εργαζομένων που είναι κάτω των 25 χρόνων. Βάσει των μνημονιακών νόμων, η διαμόρφωση του κατώτατου μισθού ορίζεται με νόμο απ' την 1/2/2012, και όχι μέσω συλλογικών διαπραγματεύσεων. Έτσι ο μισθός για τους εργαζόμενους έως 25 χρονών είναι στα 510 ευρώ μικτά το μήνα, ενώ για τους άνω των 25 ετών, διαμορφώνεται στα 586 ευρώ μικτά.

3.3.2 Προσωπική-εργασιακή πορεία των εργαζομένων

Οι προσωπικές διαδρομές και οι εμπειρίες των υποκειμένων, πάντοτε έχουν ενδιαφέρον στις αναλύσεις και στη διαδικασία των ποιοτικών ερευνών. Μέσω των προσωπικών και εργασιακών διαδρομών, διαμορφώνονται οι πορείες ζωής, οι οποίες καταγράφονται σε μία έρευνα αλλά και τα δρώντα υποκείμενα, μέσω των προσλαμβανουσών παραστάσεων που αποκόμισαν, αναλύουν, ερμηνεύουν και αφηγούνται την όλη τους πορεία, έχοντας τη δυνατότητα της σύγκρισης καταστάσεων αλλά και της χάραξης της μελλοντικής τους διαδρομής.

Τα χρόνια που πέρασαν και κυρίως από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και έπειτα, καταγράφεται πληθώρα εναλλαγής επαγγελματών από το σύνολο των ανθρώπων που συμμετείχαν στην έρευνα. Η μία δουλειά διαδεχόταν την άλλη και τα διαστήματα που βρισκόνταν εκτός αγοράς εργασίας ήταν μεγάλα. Οι διαδρομές των εργαζόμενων ως προς την

επαγγελματική τους πορεία ήταν πολλαπλές και στόχο είχαν την εξασφάλιση έστω και ενός μικρού εισοδήματος για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στην απότομη πραγματικότητα που διαμόρφωσε η οικονομική κρίση.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειώσουμε ότι σε αυτό συνέβαλε και η αδυναμία της ελληνικής οικογένειας να βοηθήσει τα μέλη με τον τρόπο που παραδοσιακά έκανε τις δεκαετίες που προηγούνται της κρίσης. Έτσι, συναντάμε εργασιακές πορείες που ενέχουν το στοιχείο της προσωρινότητας και άλλες που εγκλωβίστηκαν σε εργασιακές συνθήκες λόγω έλλειψης εναλλακτικών επιλογών. Πάντοτε το προσωπικό κεφάλαιο των υποκειμένων παίζει έναν ουσιαστικό ρόλο, όμως με τις παρούσες συνθήκες, φαίνεται να έχουν στενέψει υπερβολικά τα περιθώρια των επιλογών.

Οι περισσότερες εργασιακές πορείες των συμμετεχόντων, έχουν να κάνουν είτε με εποχική εργασία, είτε με μερικής απασχόλησης, είτε με περιστασιακά επαγγέλματα, για να μπορέσουν να αυτονομηθούν σε έναν βαθμό από την οικογένεια αλλά κυρίως για να μην γίνονται “βάρος” στους γονείς τους, οι οποίοι και αυτοί με τη σειρά τους είδαν απότομα να αλλάζει η ζωή τους και να τινάζεται στον αέρα ο όποιος οικογενειακός προϋπολογισμός.

Ο Νίκος είναι ένα από τα παραδείγματα αυτά και η όλη του εργασιακή πορεία, είναι ενδεικτική της σημερινής πραγματικότητας:

Δουλεύω απ’ τα 17 μου. Παράλληλα με το σχολείο στην αρχή και μετά σε μόνιμη βάση. Έχω αλλάξει πάρα πολλές δουλειές. Από ντιλίβερι, μέχρι οικοδομή. Θυμάμαι στα 18 δούλευα για 2 χρόνια σε καφετέρια. Δεν ήθελα να επιβαρύνω τους γονείς. Τα βγάζουν πέρα δύσκολα.

Ερ. Σήμερα που δουλεύεις;

Απ. Τα τελευταία 5 χρόνια σε σουπερ μάρκετ. Ταλαιπωρήθηκα να βρω τη δουλειά, αλλά είναι πολύ καλύτερα από τις καφετέριες και τα ντελίβερι. (33 ετών άγαμος, εργαζόμενος σε σούπερ μάρκετ, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη. Νο 25).

Και ο Δήμος μας μιλάει για την εργασιακή του πορεία, κάνοντας λόγω για την αυτονομία που θα κέρδιζε, αλλά που τελικά δεν είναι τόσο εύκολη.

Ξεκινάω να δουλεύω απ’ τα 16 και πιάνω δουλειά στην ιχθυόσκαλα, Πολλή δουλειά. Πολλή κούραση, αλλά πληρωνόμουν καλά. Τότε πήγα σε νυχτερινό Λύκειο. Ήμουν ανεξάρτητος οικονομικά. Στο σπίτι μόνο ο πατέρας δούλευε.... Στην πορεία δουλεύω σε τζαμαδικο για 2 χρόνια και αυτή ήταν κουραστική δουλειά. Άλλαξα πολλές δουλειές και φαντάσου εγώ που ήμουν ανεξάρτητος από παιδί, σήμερα που έχω οικογένεια, αναγκάζομαι να δανείζομαι χρήματα απ’ τον πεθερό μου

Ερ. Σήμερα που δουλεύεις;

Απ. Από το 2002 δουλεύω σε χρηματοποστολές, στην αρχή ήταν καλά μπορώ να πω. Τώρα πια όχι. (38 ετών, έγγαμος 1 παιδί, εργαζόμενος σε εταιρεία φύλαξης, άνεργη σύζυγος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 30).

Η Αναστασία απ' την άλλη, μας λέει ότι βρήκε δουλειά αμέσως μετά το σχολείο, την οποία διατηρεί και σήμερα, μόνο που πλέον τα πράγματα έχουν αλλάξει προς το χειρότερο.

Δουλεύω από τα 20, λίγο μετά το σχολείο. Έπιασα δουλειά σε μεγάλη εταιρεία ηλεκτρικών ειδών και πιστεύω ότι ήμουν τυχερή γιατί τουλάχιστον έχω μια σταθερή δουλειά όλα αυτά τα χρόνια. Η μητέρα μου δεν δούλεψε και ο πατέρας μου πέθανε σχετικά νέος. Σκέψου ότι δεν πήρε σύνταξη χηρείας η μάνα μου και ζει μ' ένα προνοιακό επίδομα. Σήμερα τα πράγματα δεν είναι καλά στη δουλειά, απολύουν συνεχώς κόσμο και φοβάμαι ότι μπορεί να πάω μία μέρα και να μου πουν ότι είναι η τελευταία στη δουλειά. (37 ετών, χωρισμένη 1 παιδί, εργαζόμενη σε εταιρεία ηλεκτρικών ειδών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 34).

Σχεδόν το ίδιο πλαίσιο και για τον Ισίδωρο, ο οποίος αποδίδει την κατάσταση στο εργασιακό πεδίο τόσο στην οικονομική συγκυρία όσο και στη φύση του επαγγέλματός του.

Είμαι μουσικός. Δουλεύω από τα 18. Στην αρχή σε μικρές μπάντες, άλλοτε μόνος μου. Γενικά απ' όταν τελείωσα το σχολείο καταπιάνομαι με αυτό. Είναι δύσκολο επάγγελμα, καταστρέφεται. Δεν μπορώ να υπολογίσω σε ένα σταθερό εισόδημα. Δεν ξέρω για πόσο θα έχω δουλειά, αν θα κλείσω να δουλέψω σεζόν, πόσο θα διαρκέσει αυτή τη φορά, κοκ (25 ετών, άγαμος, μουσικός, βλ. παράρτημα II συνέντευξη Νο 49).

Οι επαγγελματικές διαδρομές είναι τόσες όσοι και οι εργαζόμενοι. Η κάθε ιστορία ενδιαφέρουσα, η κάθε εργασιακή πορεία δύσκολη. Στην αρχή το κίνητρο ήταν η ανεξαρτησία και η μη επιβάρυνση του νοικοκυριού. Αργότερα έγινε ανάγκη και ένα στοίχημα επιβίωσης. Το κυνήγι μία θέσης εργασίας με δύσκολες συνθήκες και ένα διαρκές άγχος λόγω του άναρχου εργασιακού τοπίου. Οι άνθρωποι οι οποίοι μίλησαν περιγράφουν συχνά τις συνθήκες εργασίας τους ως κάτι επίπονο και σχεδόν καταναγκαστικό. Το γεγονός ότι είναι πενιχροί οι μισθοί τους κάνει απαισιόδοξους. Το ότι φοβούνται μήπως χάσουν τη δουλειά, τους κάνει αγχώδεις.

Οι πορείες ζωής των ερωτώμενων έδειξαν ότι υπάρχει μία τάση στην αγορά εργασίας όπου κυριαρχούν εκείνες οι συνθήκες δουλειάς που κάποια χρόνια πριν ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Για παράδειγμα, αυτό το πλαίσιο που επικρατούσε στους μουσικούς, με απλήρωτες ώρες δουλειάς, με υποδηλωμένη εργασία, με εκ περιτροπής εργασία και με μία γενικευμένη ανασφάλεια αν θα βρουν και την επόμενη σεζόν δουλειά, έχει μεταφερθεί στο σύνολο των κλάδων της ελληνικής οικονομίας και τείνει να καταστεί το κυρίαρχο μοντέλο στις εργασιακές σχέσεις.

3.4 Συμπεράσματα

Ο σχεδιασμός της έρευνας περιλαμβάνει και την πιλοτική έρευνα που προηγήθηκε έτσι ώστε να διαπιστωθούν οι τυχούσες αστοχίες ή ελλείψεις και να αποφευχθούν στην κύρια έρευνα. Τόσο στην πιλοτική, όσο και στην κύρια έρευνα, συμπεριλήφθηκαν τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων. Στην πιλοτική έρευνα έλαβαν μέρος έξι ερωτώμενοι και στον πίνακα 1 παρουσιάζονται τα κοινωνικά και δημογραφικά τους χαρακτηριστικά. Ακολούθως, στην κύρια έρευνα βλέπουμε, (πίνακας 2) τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των 45 συμμετεχόντων.

Μέσω των ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτήν, φανερώνει την τρέχουσα τάση στο εργασιακό περιβάλλον και αποτυπώνει με έναν ξεκάθαρο τρόπο τη σύγχρονη πραγματικότητα ως προς τις εργασιακές συνθήκες στην Ελληνική κοινωνία. Η κατάσταση αυτή, όπως έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια, μοιάζει να είναι παγιωμένη καθώς σε κάθε εργασιακό περιβάλλον και κλάδο επαγγελμάτων, συναντάται τουλάχιστον μία από τις καταγεγραμμένες μορφές εργασιακής ευελιξίας.

Η ανασφάλεια που επικρατεί στο εργασιακό περιβάλλον, επηρεάζει σίγουρα τους εργαζόμενους, οι οποίοι άλλοτε απογοητευμένοι και άλλοτε ανήσυχοι, περιγράφουν την σύγχρονη εργασιακή πραγματικότητα ως κάτι παγιωμένο και μάλλον αμετάβλητο. Η καθημερινότητα τους, σε ό,τι έχει να κάνει με την εργασία τους, διαμορφώνεται κάτω από άγριες και σχεδόν αρρύθμιστες συνθήκες και αυτό που συνάγεται ως συμπέρασμα είναι ότι τα πράγματα δεν φαίνεται να μπορούν ν' αντιστραφούν άμεσα.

Οι απλήρωτες υπερωρίες, η υποδηλωμένη εργασία, η μείωση του μισθού, η εντατικοποίηση της εργασίας, ο φόρτος εργασίας και γενικά το άγχος με το οποίο επιφορτίζεται ο σημερινός εργαζόμενος, εντείνουν περισσότερο την ήδη προβληματική αγορά εργασίας στην Ελλάδα. Ο φόβος της απόλυσης, η αγωνία αν θα βρεθεί άμεσα δουλειά, αλλά και τα διαστήματα που περνάει κάποιος όντας στην ανεργία, καθιστούν πολύ βίαιη τη σημερινή εργασιακή πραγματικότητα.

Τα πράγματα είναι σαφώς δυσκολότερα για όσους έχουν οικογένεια, μιας και αυτοί – λόγω των υποχρεώσεων τους – είναι πιο ευάλωτοι στις οποίες ανακατατάξεις επιφέρει η ευελικτοποίηση των εργασιακών σχέσεων. Σε αντίστοιχο πλαίσιο, αλλά υπό διαφορετικό πρίσμα, είναι και όσοι ναι μεν δεν έχουν οικογένεια, αλλά αισθάνονται ότι είναι εγκλωβισμένοι σε μία κατάσταση που δεν τους βοηθά στο να προχωρήσουν παρακάτω τη ζωή τους. Αυτό βέβαια, δεν είναι απόλυτο, όπως θα δούμε και παρακάτω, καταγράφεται μία τάση δημιουργίας

οικογένειας, απ' όσους δεν έχουν κάνει αυτό το βήμα, όμως είναι υπό αμφισβήτηση αν είναι όντως υλοποιήσιμο κάτι τέτοιο, ή απλώς πρόκειται για ευσεβείς πόθους.

Όπως και είναι πάντως η κατάσταση στο εργασιακό πεδίο είναι αρκετά δύσκολη και αυτό που καταγράφεται είναι ότι δεν είναι μία εύκολη υπόθεση το είναι κανείς εργαζόμενος στην σημερινή εποχή. Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν, θα δούμε τον τρόπο που βιώνεται στις μέρες μας όλη αυτή η δύσκολη συγκυρία καθώς επίσης θα αναλύσουμε και τις στρατηγικές που πλέον υιοθετούν οι άνθρωποι ως προς τον κοινωνικό δεσμό και τη συλλογική τους ταυτότητα.

Κεφάλαιο 4 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον οργανικό δεσμό

Αναλύοντας τα δεδομένα που παρήχθησαν μέσω των συνεντεύξεων, μία πρώτη παρατήρηση που πηγάζει είναι η τάση από τους εργαζόμενους ν' απομακρύνονται από τον ενοποιητικό για την κοινωνία ρόλο που απορρέει από την εργασία. Όσα ακολουθούν μέσω των βιωμάτων των ερωτώμενων σε αυτή την ενότητα, είναι ενδεικτικά του κλίματος που υπάρχει πλέον στο εργασιακό τοπίο. Λόγω συνθηκών επισφάλειας, εργασιακού άγχους και ελάχιστων πλέον αμοιβών, οι εργαζόμενοι φαίνεται να βιώνουν μία απομάκρυνση από το όποιο πλαίσιο προστασίας είναι ικανή η κοινωνία να παράσχει μέσω της εργασίας. Η ευελιξία στις εργασιακές σχέσεις επιδείνωσε ένα ήδη αρνητικό κλίμα για την εργασία, που προϋπήρχε. “Οι ευέλικτες πρακτικές ωστόσο που προβάλλονται σήμερα, επικεντρώνονται κατά βάση στις δυνάμεις που “λυγίζουν” τους ανθρώπους” (Sennett, 1998, σ. 46).

Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με ένα ελλειμματικό κοινωνικό κράτος, το οποίο θα μπορούσε να παράσχει αρωγή σε όσους πλήττονται σήμερα από ένα απορυθμισμένο εργασιακό πεδίο, κάνει την εικόνα πιο δύσκολη και θέτει τους εργαζόμενους σε ένα διαρκές σπирάλ εξέλιξεων, όπου συνήθως οι επιπτώσεις πλήττουν καίρια τους πιο αδύναμους. Ένας αδύναμος οργανικός δεσμός, μπορεί να φτάσει σε σημεία διάρρηξης όταν στενεύουν τα περιθώρια αντίδρασης των εργαζομένων αλλά και όταν χάνεται και η δυνατότητα επιλογών. Στην ουσία, τίθεται υπό αμφισβήτηση το ατομικό αλλά και κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία. Ο ανταγωνισμός και η εφαρμογή πολιτικών που δεν ευνοούν τις εργασιακές σχέσεις, κάνει την εργασία ένα σχεδόν εχθρικό περιβάλλον για τους εργαζόμενους. Όλο και πιο δύσκολες εργασιακές συνθήκες εγκαθίστανται στερώντας κεκτημένα της εργασίας χωρίς ορατή ανάσχεση αυτής της κατάστασης.

Ένα από τα πολυπλοκότερα ζητήματα της σύγχρονης ζωής επικεντρώνεται στη σχέση με την απασχόληση και στην αναζήτησή της. Η κρίση έφερε στην επιφάνεια αυτό που για την τελευταία δεκαετία ονομάζουμε ευέλικτες μορφές απασχόλησης και ό,τι αυτές συνεπάγονται στις ζωές των εργαζόμενων. Μορφές όπως, μερική, εποχιακή, ενοικιαζόμενη, αδήλωτη απασχόληση, μέσα στην κρίση έγιναν ο κανόνας. Ιδιαίτερα η αδήλωτη μορφή, αποτέλεσε τον καλύτερο τρόπο συμπληρωματικού εισοδήματος παλαιότερα και κύριου εισοδήματος μέσα στην κρίση όταν βρέθηκαν στην ανεργία. Οι ευέλικτες μορφές συνδέονται με την παραγωγή αρνητικών και αντιφατικών συναισθημάτων. Ισχυρός θυμός, μίσος, απαξίωση του εαυτού και της ζωής της ίδιας, στίγμα, ντροπή, επιθετικότητα και παραίτηση, αποτελούν συνήθη στοιχεία συναισθημάτων, στάσεων και συμπεριφορών που συνοδεύουν την απώλεια εργασίας (Παπαδοπούλου, 2017, σ. 30).

Η σχέση τους με την ίδια την εργασία φαίνεται να είναι υπό αίρεση. Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες εμφανίζουν έναν όχι και τόσο ισχυρό οργανικό δεσμό, πρώτον λόγω της αδυναμίας εσωτερίκευσης των κανόνων του συγκεκριμένου θεσμού, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι όποιοι κανόνες έχουν καταλυθεί στην πράξη και δεύτερον, επειδή αισθάνονται επισφαλείς και μη αναγκαίοι. Μπορούν να αντικατασταθούν άμεσα. Απειλούνται μόνιμα ότι κάποιος άλλος θα μπορέσει να κάνει τη δουλειά τους και το τραγικό είναι ότι ισχύει. Οι πρακτικές αυτές ανέκαθεν ίσχυαν, μόνο που στις μέρες είναι παγιωμένες.

“Όλοι οι εργοδότες που ρωτήθηκαν πόσον καιρό θα τους πάρει για να αντικαταστήσουν έναν ειδικευμένο εργαζόμενο, απάντησαν με κυνισμό ότι συνήθως τους παίρνει μερικές μέρες ή το πολύ κάποιες βδομάδες” (Crow & Ellis, 2017, σ. 38).

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, μέρα με τη μέρα, οι εργαζόμενοι φοβούνται ότι μπορεί και να χάσουν τη δουλειά τους και το χειρότερο είναι ότι δεν πιστεύουν ότι θα μπορέσουν άμεσα να βρουν κάτι άλλο. Στις περιπτώσεις των εργαζομένων που παρατηρήθηκε ένας ανίσχυρος οργανικός δεσμός, συνήθως εμφανίζεται ένας σχετικά ισχυρός οικογενειακός δεσμός, αν και σε αυτήν την περίπτωση όσο περνάει ο καιρός γίνεται ακόμα πιο δύσκολο.

Οι πλέον ευάλωτοι από έναν ανίσχυρο οργανικό δεσμό, είναι όσοι δεν έχουν πολλά προσόντα, ή σπουδές σε ανώτερο επίπεδο και έχουν ταυτόχρονα δημιουργήσει και οικογένεια. Σε αυτούς οι επιλογές φαίνεται να είναι λιγότερες απ’ όσους είναι αρκετά νέοι, απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ανύπαντροι και χωρίς σοβαρές υποχρεώσεις. Ένας αδύναμος οργανικός δεσμός, μπορεί να προκαλέσει πολλαπλά προβλήματα στο άτομο, μιας και ο θεσμός της εργασίας για τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, συνδέεται άμεσα με όλους τους άλλους τύπους του κοινωνικού δεσμού, αλλά και επηρεάζει τη σχέση μας τόσο με τον ίδιο μας τον εαυτό, όσο και με τον άμεσο ή έμμεσο περίγυρό μας.

Προφανώς λοιπόν, οι συνθήκες της εργασιακής απορρύθμισης και της αβεβαιότητας, κάθε άλλο παρά βοηθητικές είναι στο να αισθάνονται οι εργαζόμενοι χρήσιμοι, παραγωγικοί και ανεξάρτητοι. Υπ’ αυτές τις συνθήκες, νοιώθουν απογοητευμένοι, κάποιες φορές απελπισμένοι και το σημαντικότερο όλων είναι ότι θεωρούν πως αυτή η κατάσταση ήρθε για να παραμείνει. Δεν είναι αισιόδοξοι. Δουλεύουν γιατί δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς. Κάποιες στιγμές φαίνεται σα να μην περιμένουν τίποτα.

Η έννοια του κοινωνικού δεσμού, δηλαδή των συλλογικών σχέσεων που αναπτύσσονται μέσω θεσμοθετημένων σχέσεων σε μία οργανωμένη κοινωνία, αποτελεί πάντοτε την απαρχή για τη δημιουργία και διατήρηση της κοινωνικής συνοχής στην κοινωνία. Με τους όρους που διαμορφώνονται τα τελευταία χρόνια στην ελληνική κοινωνία, κάτι τέτοιο θέλει αρκετή προσπάθεια. Μέσω της έρευνας διαπιστώθηκε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι

σχέσεις βρίσκονται σε οριακό σημείο. Πολλά απ' τα προβλήματα που έφερε η συγκεκριμένη οικονομική πραγματικότητα, αντικατοπτρίζονται στη συλλογική έκφραση των υποκειμένων και συσσωρεύονται χωρίς να είναι ευδιάκριτο που θα οδηγηθούν.

Στο πεδίο του οργανικού δεσμού, οι συνθήκες που πλέον διαμορφώνονται είναι κάθε άλλο παρά φιλικές προς τους εργαζόμενους. Στον παρακάτω πίνακα και παρουσιάζεται το μισθολογικό εύρος των συμμετεχόντων εργαζομένων στην έρευνα και μας δείχνει με ξεκάθαρο τρόπο που κυμαίνονται πλέον τα όρια των αμοιβών. Όπως δείχνουν τα στοιχεία οι μισθοί στην αγορά εργασίας είναι πολύ χαμηλοί και οι υποχρεώσεις που συνοδεύουν αυτούς τους μισθούς είναι αντιστρόφως ανάλογες. Είναι ξεκάθαρο πως όσο μεγαλύτερο το νοικοκυριό τόσο μεγαλύτερες και οι ανάγκες. Για τον λόγο αυτό, παρατηρείται ότι η διαχείριση μίας καθημερινότητας με πολλαπλές οικονομικές υποχρεώσεις δημιουργεί επιπρόσθετα προβλήματα άγχους εντείνοντας τους ψυχολογικούς παράγοντες που πλέον επηρεάζουν τη ζωή τους.

Στον Πίνακα 4, παρουσιάζεται η κατανομή των μισθών των ερωτώμενων. Διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων εργαζομένων στην έρευνα αμείβονται μεταξύ 600 και 1000€ μηνιαίως. Με αφετηρία λοιπόν το μισθολογικό κομμάτι, θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν τα ευρήματα σε σχέση με τον οργανικό δεσμό, και την τάση διαμόρφωσής του στην ελληνική κοινωνία.

Πίνακας 4. Η κατανομή του μισθού*

Μισθός σε Ευρώ	Αναλογία των ερωτώμενων
Έως 600	0,29
601-1000	0,51
1001-1500	0,20
1501+	0

*N=45.

Συνδέοντάς τα και με τα ερευνητικά ερωτήματα, αποτυπώνεται η τρέχουσα κατάσταση στον εργασιακό χώρο με ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται για τους ίδιους τους εργαζόμενους. Ως καθολικό σημείο για την εργασιακή ευελιξία είναι η μισθοδοσία. Παρότι είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι συντρέχουν κι άλλες μορφές ευελιξίας, αυτό που σίγουρα έχει επηρεάσει τους εργαζόμενους, ανεξαρτήτως επαγγέλματος, κλάδου, σχέσης εργασίας ή ό,τι άλλο, είναι η ευελιξία των αποδοχών. Το 100% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι έχουν

υποστεί μείωση μισθού τα τελευταία χρόνια και ακόμα θεωρούν ότι δεν θα είναι και οι οριστικές μειώσεις.

Η Δήμητρα που συναντήσαμε και πιο πάνω, αναφέρει:

Σήμερα πληρώνομαι με 880 ευρώ καθαρά. Ναι υπήρξε μείωση μισθού από το 2014 σε ποσοστό 20%. Είναι δύσκολα! Αναγκάζομαι να κάνω και δεύτερη δουλειά γιατί τα έξοδα με ένα παιδί είναι μεγάλα”

Ερ. Πόσο ασφαλής αισθάνεσαι ως εργαζόμενη;

Απ. Καθόλου! Φοβάμαι μήπως χάσω τη δουλειά μου. Δεν έχω άλλους πόρους για να ζήσω και αυτή είναι μία μόνιμη αγωνία.

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Οι σχέσεις είναι τυπικές. Ο καθένας κοιτάει τη δουλειά του. Να σου πω τι πιστεύω... έχουμε όλοι χάσει την όρεξή μας. Μα όταν δουλεύεις τόσες ώρες για τόσο λίγα λεφτά τι όρεξη να έχεις για συναναστροφές και παρέες; (46 ετών, χωρισμένη 1 παιδί, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 19).

Ο Χρήστος ανέφερε τα εξής:

Δουλεύω σε μία εταιρία πληροφορικής. Παίρνω 650 ευρώ. Μπήκα στην εταιρεία τα τελευταία 2 χρόνια, οπότε ο μισθός μου έχει διαμορφωθεί μετά από περικοπές. Στη δουλειά αντιμετωπίζω μεγάλη πίεση. Οι σχέσεις με τους συναδέλφους είναι τυπικές και δεν μπορώ να πω ότι έχουμε πολλά κοινά. Ο καθένας κοιτάει τη δουλειά του. Η δουλειά είναι καθαρά ένα μέσο βιοπορισμού.

Ερ. Τι σκέφτεσαι για το μέλλον σε ό,τι έχει να κάνει με τη δουλειά;

Απ. Πάντα ψάχνω για κάτι άλλο. Κυρίως με περισσότερα χρήματα για να μπορέσω να μείνω μόνος μου. Προς το παρόν ζω με τους γονείς μου. (34 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε εταιρία πληροφορικής, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 10).

Και ο Πάνος είναι στο ίδιο πλαίσιο:

Οι σχέσεις με τους συναδέλφους περιορίζονται στο χώρο εργασίας. Δουλεύω full- time και παίρνω 620 ευρώ το μήνα. Δεν πιστεύω ότι υπάρχει κάποια μορφή αλληλεγγύης σήμερα. Είμαστε όλοι κλεισμένοι στο καβούκι μας... έχουμε δικά μας προβλήματα δεν ασχολούμαστε με τους άλλους. (37 ετών, έγγαμος 1 παιδί, εργαζόμενος σε φαρμακείο, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 43).

Ο Γεράσιμος παρότι θεωρεί τον εαυτό του “τυχερό”, δεν έχει μεγάλες προσδοκίες. Έχω τη δουλειά μου. Παίρνω έναν κάλο για την εποχή μισθό (1000 ευρώ) αλλά πιστεύω ότι δεν μπορώ να εφησυχάζω.... Υπήρχαν μειώσεις σίγουρα, εγώ όμως είμαι 1,5 χρόνο στη δουλειά αυτή, οπότε όταν μπήκα ο μισθός ήταν ήδη με περικοπές. Έχω πάντα τον φόβο μήπως με διώξουν!

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Δεν έχω σχέσεις με τους συναδέλφους.... Πιστεύω σε επίπεδο κοινωνίας ότι ο καθένας είναι για τον εαυτό του. Μπορεί να βλέπω ανθρώπους κάθε μέρα αλλά να μην λέμε ούτε γεια! Δεν πιστεύω ότι είμαστε αλληλέγγυοι. Η κρίση μας απομάκρυνε ακόμα περισσότερο. Μας αποξένωσε!!! (36 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε εταιρία τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 12).

Η Ματίνα είναι πολύ απογοητευμένη και θυμωμένη λόγω των συνθηκών.

Δουλεύω 8ωρο αν και θα ήθελαν να κάθομαι παραπάνω για να βγει η δουλειά, αλλά δεν το κάνω. Παίρνω 900 ευρώ. Κάποιος θα έλεγε ότι είναι καλά, εγώ δεν το πιστεύω. Δεν στερούμαι κάτι, αλλά ξέρω πως αν είχα οικογένεια τα πράγματα θα ήταν πολύ δύσκολα.

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Με τους συναδέλφους έχω καλές σχέσεις. Με τον διευθυντή όμως... δεν μπορώ να πω το ίδιο. Υπάρχει πολλή πίεση, φωνές, άγχος. Προχτές σκέψου μία κοπέλα λιποθύμησε γιατί δεν άντεξε όλο αυτό το περιβάλλον. Πρόσφατα επίσης παραιτήθηκαν 2 συνάδελφοι. Είναι πολύ άσχημο το κλίμα. (38 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 20).

Ο Χριστόφορος με τη σειρά του μας μιλάει για τις δυσκολίες στην καθημερινότητά του και για τα λίγα χρήματα που βγάζει το μήνα.

Δουλεύω πολλές ώρες. Έχω αλλάξει αρκετές δουλείες μέχρι σήμερα. Είναι μία δύσκολη δουλειά αυτή που επέλεξα να κάνω. Είναι σχεδόν εποχιακή. Δουλεύω στο κατασκευαστικό κομμάτι. Τα χρήματα δεν είναι καλά, δεν φτάνουν για τις υποχρεώσεις. Αν δεν δούλευε η γυναίκα μου δεν ξέρω τι θα κάναμε. Δεν έχω σχέσεις με συναδέλφους. Νοιώθω ότι δεν έχω τίποτα να πω. Έχω μετανιώσει που δεν έγινα επαγγελματίας μουσικός, αυτό ήθελα να κάνω. Τώρα καταπιέζομαι και νοιώθω εγκλωβισμένος... Γενικά δεν ισχύει η αλληλεγγύη, ούτε η ευαισθησία απέναντι στον διπλανό... υπάρχει έλλειμμα παιδείας και σε αυτό το κομμάτι. (32 ετών, έγγαμος 1 παιδί, εργαζόμενος στον κατασκευαστικό τομέα, εργαζόμενη σύζυγος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 31).

Η Μαρία, η οποία δουλεύει στο δημόσιο πιστεύει ότι τίποτα δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένο σήμερα.

Είμαι στη συγκεκριμένη δουλειά εδώ και 8 χρόνια. Είμαι αορίστου χρόνου στο δημόσιο. Ο μισθός μου είναι στα 840 ευρώ, έχοντας μειωθεί κατά 20% τουλάχιστον. Δεν μπορώ να πω ότι δεν φοβάμαι. Δεν ξέρω μπορεί να μας θεωρήσουν υπεράριθμους κάποια στιγμή και να μας διώξουν... όταν έχεις οικογένεια τα πράγματα είναι πιο δύσκολα.

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Με τους συναδέλφους έχω καλές σχέσεις. Δεν έχω παράπονο. Πέραν της δουλειάς όμως δεν έχουμε σχέσεις. Είναι τόσα τα προβλήματα σήμερα και οι υποχρεώσεις, που

πιστεύω ότι δεν υπάρχει όρεξη για παραπάνω. (32 ετών, έγγαμη 2 παιδιά, δημόσιος υπάλληλος, εργαζόμενος σύζυγος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 35).

Ο Σταμάτης βιώνει ένα δύσκολο εργασιακό περιβάλλον, με πάρα πολλές ώρες δουλειάς και όπως αναφέρει τώρα πια είναι κι αυτός εγκλωβισμένος σε μία καθημερινότητα που θα ήταν δύσκολο να την αλλάξει.

Δουλεύω στην εταιρεία 10 χρόνια. Στην αρχή ήταν πολύ καλά. Απ' τα χρόνια της κρίσης και έπειτα, τα πράγματα άλλαξαν. Σκέψου ότι δουλεύω 12 ώρες την ημέρα για 870 ευρώ. Είμαι εγκλωβισμένος σ' αυτήν τη δουλειά, μου τρώει πολύ χρόνο και πολύ ενέργεια. Δεν προλαβαίνω να δω τα παιδιά, να βγω έξω, να πάω μια βόλτα. Δε νομίζω πως θα καλυτερέψουν άμεσα τα πράγματα. Θέλω να πω επίσης ότι είναι μία δουλειά με πολύ άγχος, με αρκετή πίεση ώστε να πιάσουμε στόχους και γενικά δεν μπορώ να σου πω ότι είμαι πλέον ευχαριστημένος.

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Με τους συναδέλφους είναι τυπικές οι σχέσεις. Δεν υπάρχει κάτι πέραν της δουλειάς. Μας ενώνει ίσως το γεγονός ότι πάνω- κάτω βιώνουμε τις ίδιες καταστάσεις. Τόση πολλή δουλειά, για τόσο λίγα χρήματα, είναι πολύ δύσκολο και ώρες-ώρες αισθάνομαι σαν κατάδικος. (40 ετών έγγαμος, 2 παιδιά, εργαζόμενος ως πωλητής σε αντιπροσωπεία αυτοκινήτων, εργαζόμενη σύζυγος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 39).

Ο Μανώλης μας εξηγεί ότι δεν έχει ένα σταθερό εισόδημα, λόγω επαγγέλματος και αυτό σημαίνει ότι είναι πολύ δύσκολη και αγχωτική η καθημερινότητά του.

Κάνω ιδιαίτερα μαθήματα. Δεν μπορώ να σου πω ότι έχω ένα σταθερό εισόδημα το μήνα. Ακυρώνονται μαθήματα, σταματάνε άλλοι, γενικά είναι πολύ περίπλοκο. Αν θα μπορούσα να πω ένα μηνιαίο εισόδημα, θα έλεγα ότι δεν ξεπερνάει τα 700 ευρώ το μήνα. Σκέψου επίσης ότι το καλοκαίρι δεν δουλεύω, λόγω της φύσης του επαγγέλματος. Το χειρότερο είναι ότι δεν έχω ασφάλιση! Με τόσο λίγα χρήματα δεν με συμφέρει να ασφαλιστώ.

Ερ. Με τη σύνταξη λοιπόν τι θα γίνει;

Απ. Σύνταξη δεν θα πάρω. Εύχομαι μόνο να είμαι καλά και να μπορώ να δουλεύω και ως μεγαλύτερος. (48 ετών, χωρισμένος 2 παιδιά, καθηγητής ιδιαίτερα μαθήματα, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 40).

Η Μαίρη βρέθηκε σε δύσκολη θέση όταν μειώθηκαν οι ώρες της στη δουλειά και τώρα με το παιδί είναι αρκετά τα έξοδα.

Δουλεύω σ' ένα "καφέ" απ' το 2012. Στην αρχή ήμουν 8ωρη με μισθό 700 ευρώ. Τα τελευταία τρία χρόνια έγινα 6ωρη στη δουλειά και ο μισθός είναι 500 ευρώ. Είναι πολύ λίγα τα χρήματα. Ειδικά τώρα με το παιδί... ευτυχώς που μένω με τη μάνα μου και δουλεύει κι ο άντρας μου, γιατί αλλιώς θα ήταν αδύνατον.

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Με τα παιδιά στη δουλειά οι σχέσεις μας είναι καλές. Δεν υπάρχουν προβλήματα. Τώρα, έξω από τη δουλειά δεν έχουμε επαφές. Και να ήθελα δηλαδή δεν γίνεται λόγω παιδιού... (36 ετών, έγγαμη, 1 παιδί, εργαζόμενη στην εστίαση, εργαζόμενος σύζυγος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 41).

Ο Αργύρης μιλάει για τη δική του εμπειρία στην εταιρεία, που φτάνει σε σημεία να παραιτηθεί, αλλά φοβάται το αύριο.

Είμαι στην εταιρεία απ' το 2011. Ο μισθός μου είναι 1000 ευρώ καθαρά. Ακούγονται πολλά, αλλά για όσα κάνω μέσα στην εταιρεία δεν είναι. Το πρόβλημα είναι ότι η εταιρεία είναι υποστελεχομένη. Κάνουμε πολύ παραπάνω πράγματα απ' ότι μπορούμε. Υπάρχει πολύ ένταση στη δουλειά και οι στόχοι που πρέπει να πιάσουμε είναι κάτι που προκαλεί άγχος

Ερ. Ποιες οι σχέσεις σου με τους συναδέλφους; Τι πιστεύεις ότι σας ενώνει;

Απ. Με τους συναδέλφους είναι καλές οι σχέσεις. Όσο μπορούμε βοηθάμε ο ένας τον άλλον. Το πρόβλημα είναι με τον διευθυντή. Είναι πολύ πιεστικός και προσβλητικός τις περισσότερες φορές. Από την αρχή του έτους παραιτήθηκαν 8 άτομα. Δεν άντεξαν αυτήν την πίεση. Θέλω ν' αλλάξω δουλειά, κατά καιρούς ψάχνω να βρω κάτι άλλο, αλλά φοβάμαι μήπως δεν βρω κάτι άμεσα ή είναι πολύ λιγότερος ο μισθός... (39 ετών, έγγαμος 1 παιδί, εργαζόμενος σε εμπορική εταιρεία, εργαζόμενη σύζυγος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 45).

Ο Μάριος είναι υπάλληλος σε κατάστημα, μένει με τους γονείς του και προσπαθεί να φτιάξει τη ζωή του

Είμαι στο μαγαζί αρκετά χρόνια. Δουλεύω 9 ώρες την ημέρα και το Σάββατο. Τα λεφτά που παίρνω είναι 600 ευρώ. Δεν μπορώ να σου πω ότι στερούμαι κάτι, γιατί έχω προσαρμόσει τις ανάγκες μου βάσει του μισθού. Μένω με τους γονείς μου αναγκαστικά γιατί δεν γίνεται να συντηρήσω μόνος μου ένα σπίτι.

Ερ. Τι σκέφτεσαι για το μέλλον σε ό,τι έχει να κάνει με τη δουλειά;

Απ. Ιδανικά θα ήθελα να ανοίξω το δικό μου μαγαζί, αυτό όμως θέλει χρήματα και πολύ προσπάθεια. Θα δείξει. Δεν μπορώ να κάνω πρόγραμμα με τις τωρινές συνθήκες και αυτό είναι κάτι που με θυμώνει. Δεν ξέρω τι μπορώ να κάνω για να αλλάξει η κατάσταση. (29 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε κατάστημα, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 46).

Η Μαρίνα είναι αισιόδοξη ότι θα καταφέρει να κάνει τη δική της δουλειά κάποια στιγμή.

Δουλεύω σε κομμωτήριο εδώ και 2 χρόνια. Ο μισθός μου είναι 480 ευρώ το μήνα. Δουλεύω 12 ώρες την ημέρα. Δεν προλαβαίνω να έχω προσωπική ζωή με τόσες ώρες δουλειάς. Μένω με τους γονείς μου γιατί τα χρήματα είναι πολύ λίγα για να πω ότι είμαι ανεξάρτητη

Ερ. Τι σκέφτεσαι για το μέλλον σε ό,τι έχει να κάνει με τη δουλειά;

Απ. Θα ήθελα να ανοίξω το δικό μου κομμωτήριο. Πιστεύω ότι με συστηματική δουλειά θα τα καταφέρω. (31 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε κομμωτήριο, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 47).

Η Χρύσα, που μόλις μπήκε στην αγορά εργασίας πιστεύει ότι η δουλειά χρειάζεται προϋπηρεσία για να έχει κάποιος καλύτερες αμοιβές.

Δουλεύω σε μία λογιστική εταιρεία. Η σύμβαση που έχω είναι ορισμένου χρόνου και δουλεύω 8ωρο. Τα χρήματα που παίρνω είναι 550 ευρώ το μήνα. Είναι πολύ λίγα, αλλά πιστεύω ότι έχοντας προϋπηρεσία θα αλλάξουν τα πράγματα. Μένω με την οικογένεια μου. Και να ήθελα να κάνω κάτι άλλο δεν μπορώ, καταλαβαίνεις... (25 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε λογιστική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 15).

Η πλειονότητα των ερωτηθέντων δουλεύουν σε ένα ασταθές εργασιακό περιβάλλον και βιώνουν άγχος σε σχέση με την πορεία και την εξέλιξή τους στην εργασία. Οι μισθοί είναι χαμηλοί, ορισμένοι ζουν με τους γονείς ακόμα και δεν ελπίζουν ότι κάτι σπουδαίο θ' αλλάξει στο μέλλον.

4.1 Συζήτηση για τον οργανικό δεσμό

Ο Durkheim, ένας από τους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας εισήγαγε τον όρο της οργανικής αλληλεγγύης. Σύμφωνα με τον ίδιο, η σύγχρονη κοινωνία και οι δεσμοί οι οποίοι αναπτύσσονται και εξελίσσονται εντός αυτής, έχουν ως αφετηρία τους την εργασία ή καλύτερα τον καταμερισμό της εργασίας.

Ο καταμερισμός της εργασίας είναι για τον Durkheim συστατικός της σύγχρονης κοινωνίας. Αποτελεί “οργανικό” στοιχείο της. Ακριβέστερα στον καταμερισμό της εργασίας καταγράφεται ο τρόπος «σύνθεσης», ο τρόπος οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας, ή αλλιώς ο τρόπος συνένωσης των ατόμων που την συναποτελούν. Ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά στη σύγχρονη κοινωνία το θεμελιακό «κοινωνικό γεγονός», καθώς διαπλέκει τους κοινωνικούς δεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις. Με τον όρο “κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας” ο Durkheim εννοούσε τη διαφοροποίηση των επαγγελμάτων που εμφανίζει η σύγχρονη αστική (αστεακή) κοινωνία. Ορθότερα... ο Durkheim αντιλαμβανόταν τον καταμερισμό της εργασίας ως κοινωνικό, κατά κύριο λόγο φαινόμενο. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι κοινωνικός, γιατί εκφράζει την κοινωνική διαφοροποίηση, την ανάπτυξη δηλαδή ατομικών διαφορών μεταξύ των μελών της κοινωνίας, διαφορών που ανταποκρίνονται σε ζωτικές κοινωνικές λειτουργίες (Αντωνοπούλου, 1991, σ. 171-172).

Ο οργανικός δεσμός λοιπόν σε μία κοινωνία αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τύπους δεσμού και δομικό στοιχείο των σχέσεων που έχει σαν στόχο μία δεμένη και συνεκτική κοινωνία. Συνδέεται άρρηκτα με την εργασία και από την εποχή της νεωτερικότητας είναι ένας από τους ουσιαστικότερους τρόπους σύνδεσης των μελών μίας κοινωνίας. Μέσω της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, πέραν από τις εργασιακές σχέσεις που αφορούν τον κάθε εργαζόμενο, διερευνήθηκε και το κομμάτι του δεσμού που απορρέει από την ίδια εργασία.

Όπως προκύπτει λοιπόν από τις συνεντεύξεις και μέσω της σύνδεσής τους με τα ερευνητικά ερωτήματα προκύπτει ότι οι εργαζόμενοι βιώνουν μία δύσκολη κατάσταση στον τομέα της απασχόλησης και ταυτόχρονα δεν είναι αισιόδοξοι ότι αυτό μπορεί ν' αναστραφεί. Βιώνουν άγχος, ανασφάλεια, φόβο για το αύριο και οι περισσότεροι θεωρούν ότι είναι εγκλωβισμένοι σε μία εργασιακή πραγματικότητα που δεν είναι στο χέρι τους να την αλλάξουν.

Η εργασία έγινε ξεκάθαρα ένα μέσω βιοπορισμού και μόνο. Είναι φτωχοποιημένοι εργαζόμενοι σε μία καθημερινότητα που απέχει κατά πολύ από αυτό που θα τους έκανε να αισθάνονται ασφαλείς και να βλέπουν αισιόδοξα το μέλλον τους. Φοβούνται ότι θα χάσουν και τα λίγα που έχουν. Η ρουτίνα, το άγχος και η αγωνία για το αύριο καθιστούν σε ορισμένες περιπτώσεις ανυπόφορη την καθημερινότητά τους. Δεν έχουν σχέσεις με τους συναδέλφους, δεν είναι διατεθειμένοι να ρίξουν “γέφυρες” μεταξύ τους. Απλά συνυπάρχουν μέσα στους χώρους εργασίας, ίσως γιατί η εντατικοποίηση της δουλειάς δεν επιτρέπει άλλου είδους σχέσεις, πέραν από τις τυπικές.

Από την έρευνα όμως βγαίνει και κάτι ακόμα. Δεν πιστεύουν ότι υπάρχει διάθεση για αλληλεγγύη σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Η πλειονότητα των ερωτώμενων μιλάει για εξατομίκευση και αποξένωση. Η οικονομική κρίση το έκανε χειρότερο. Φαίνεται ότι δεν υπήρχε κουλτούρα αλληλεγγύης. Σήμερα οι περισσότεροι νοιώθουν ότι παλεύουν χωρίς συμμάχους. Ο καθένας κοιτάει να επιβιώσει. Βιώνει την αγωνία για το αύριο και δεν έχει μείνει χώρος για κοινή συμπόρευση. Ίσως και να χαλαρώνει αυτή η ηθική διάσταση που ανέλυσε ο Durkheim και η οποία προτρέπει τον άνθρωπο να στρέφεται και να νοιάζεται τον διπλανό του πέραν από τον εαυτό του. Αλλάζει επίσης και η διάσταση της συνεργατικότητας και της αλληλεγγύης που είναι απαραίτητο συστατικό της κοινωνίας για την εξέλιξή της.

Ο πολυπόθητος και απαραίτητος οργανικός δεσμός είναι σε κρίση. Η Ελληνική κοινωνία δεν φάνηκε έτοιμη να αντιμετωπίσει όλο αυτό το πλήγμα που προκάλεσε η οικονομική κρίση και τα σημάδια είναι ορατά. Η αποξένωση είναι το κυρίαρχο μοντέλο στην εποχή μας. Οι σχέσεις των ανθρώπων είναι στα όρια τους. Οι εργαζόμενοι, μοιάζει να έχασαν τον προσανατολισμό τους. Δουλεύουν υπό ακραίες τις περισσότερες φορές συνθήκες

και αμείβονται ελάχιστα. Δεν μπορούν να κάνουν έναν προγραμματισμό του εισοδήματός τους και σε κάποιες περιπτώσεις ούτε της ίδιας τους της ζωής.

Όσοι είναι ανύπαντροι ζουν αναγκαστικά με τους γονείς τους. Το αναφέρουν ρητά ότι δεν μπορούν να συντηρήσουν μόνοι τους ένα σπίτι και δικαίως. Όσοι είναι παντρεμένοι παλεύουν να τα καταφέρουν για να βγουν οι υποχρεώσεις τους. Σίγουρα βιώνουν μεγαλύτερο άγχος και ανασφάλεια λόγω των παιδιών και των υποχρεώσεων που έχουν. Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν παγιωθεί. Η κατάσταση είναι πολλή δύσκολη και οι περισσότεροι απ' τους συμμετέχοντες στην έρευνα κινούνται από κεκτημένη ταχύτητα. Δεν είναι ευχαριστημένοι. Άλλοτε θυμωμένοι, άλλοτε πιεσμένοι, άλλοτε ανήμποροι ν' αντιδράσουν κλείνονται στον εαυτό τους και εσωτερικεύουν όλες αυτές τις δυσκολίες χωρίς να είναι σίγουροι εάν όλο αυτό θα αλλάξει κάποτε.

Η διαφαινόμενη τάση λοιπόν είναι πως ο οργανικός δεσμός χαρακτηρίζεται από μία γενικευμένη χαλάρωση, ενώ είναι ορατά και σημάδια διάρρηξης του συγκεκριμένου δεσμού. Οι μη σταθερές εργασιακές σχέσεις, όλο αυτό το απορρυθμιστικό πλαίσιο σε συνδυασμό με την αποξένωση που καταγράφεται, σχηματίζουν μία εικόνα που απέχει από μία συνεκτική και αλληλέγγυα κοινωνία. Ο καθένας παλεύει μόνος του. Όταν χάνεται το συλλογικό όραμα, η πίστη σε κοινές αξίες, ο κοινός τόπος συμφερόντων πως μπορούμε να κάνουμε λόγο για κοινωνική συνοχή; Όταν καταλύονται τα δικαιώματα των πολιτών, όταν το κυρίαρχο κοινωνικό δικαίωμα στην εργασία είναι υπό αμφισβήτηση πως μπορούμε να έχουμε έναν ισχυρό οργανικό δεσμό;

Η "οργανική αλληλεγγύη" είναι υπό αίρεση. Οι διαπροσωπικές σχέσεις της κοινότητας αντικαταστάθηκαν από το νέο κοινωνικό συμβόλαιο που ορίστηκε με το πέραςμα στην κοινωνία και που είχε ως δεδομένο την εργασία. Με πολλά εμπόδια στην αρχή και συνθήκες απάνθρωπες εξομαλύνθηκε σε ένα βαθμό και αποτέλεσε μία σταθερά που ένωνε τους ανθρώπους. Υπήρξε ένα δεδομένο που σηματοδοτούσε μία καλύτερη ζωή. Αυτό το δεδομένο σήμερα μοιάζει ζητούμενο και το κοινωνικό συμβόλαιο, που με αγώνες και πολυετείς κατακτήσεις δημιουργήθηκε, φτάνει στα όρια του. Η τάση που καταγράφεται είναι ότι οι εργαζόμενοι απομακρύνονται από την εργασία. Ή πιο σωστά απομακρύνονται από τον θεσμό της εργασίας και κατ' επέκταση από τον οργανικό δεσμό. Όσο αντιφατικό και αν ακούγεται, είναι μία πραγματικότητα. Απομακρύνονται από τον οργανικό δεσμό που τους καθόριζε και νοιώθουν ένα μεγάλο κενό σε σχέση με το κομμάτι αυτό. Οι άτυπες συμβάσεις που ενώνουν τους εργαζόμενους μεταξύ τους, λόγω της εργασίας, παύουν να υπάρχουν και να ισχύουν στο βαθμό που ίσχυαν παλιότερα.

Αυτού του είδους οι “συμβάσεις” λοιπόν, κυριολεκτικά και μεταφορικά, είναι που άλλαξαν στην Ελληνική κοινωνία. Μία αγορά εργασίας, με φτωχοποιημένο εργατικό δυναμικό και απογοητευμένους εργαζόμενους και πολίτες κατ’ επέκταση, είναι που προκαλεί όλα αυτά τα προβλήματα. Ο οργανικός δεσμός επαναπροσδιορίζεται. Οι Δυτικές μεταβιομηχανικές κοινωνίες, έναν αιώνα μετά από την παρατήρηση που έκανε ο Durkheim, επαναπροσδιορίζονται. Η Ελληνική πολιτεία, μέχρι στιγμής φάνηκε ανήμπορη να προστατέψει τους πολίτες της σε όλη αυτήν τη νέα πραγματικότητα.

Στην Ελλάδα με το ευέλικτο και κατακερματισμένο εργασιακό τοπίο, με όλες αυτές τις παλινωδίες και τα εμπόδια που συναντάμε σε κάθε χώρο δουλειάς, με μισθούς πείνας και με το άγχος να κυριαρχεί, φαίνεται ότι αλλάζει ριζικά το πεδίο. Αυτό, σε συνδυασμό με την επίσημη ανεργία που διαμορφώνεται στο 11,6% βάσεις ΕΛΣΤΑΤ¹⁴, συνεπάγεται σαφώς ραγδαία μεταβολή ως προς τον οργανικό δεσμό.

4.2 Συμπεράσματα

Μέσα απ’ την έρευνα βγαίνει το συμπέρασμα ότι ο οργανικός δεσμός δεν αποτελεί ένα ασφαλές καταφύγιο για τους εργαζόμενους, επειδή βιώνουν μεγάλη ανασφάλεια. Οι στρατηγικές που αναπτύσσονται πλέον, ενέχουν τον φόβο της απώλειας της εργασίας τους. Όλοι όσοι συμμετείχαν στην έρευνα είναι φοβισμένοι και αποπροσανατολισμένοι. Φοβούνται ότι θα χάσουν και τα λίγα που έχουν και δεν έχουν έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό για το που να στραφούν. Ποιο θα είναι το επόμενο τους βήμα. Οι εκφράσεις που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν αυτό που βιώνουν είναι ενδεικτικές. Το ζήτημα είναι κατά πόσο αυτός ο αδύναμος τύπος κοινωνικού δεσμού, επηρεάζει τους υπόλοιπους. Κατά πόσο λοιπόν, μέσω των άλλων τύπων δεσμού, μπορούν τα υποκείμενα να βιώσουν ένα πλαίσιο ασφάλειας. Σε ποιο βαθμό οι στρατηγικές που αναπτύσσονται από τα υποκείμενα καθιστούν και διαμορφώνουν μία συνεκτική και αλληλέγγυα κοινωνία;

Το σίγουρο είναι ότι η εργασία αλλάζει περιεχόμενο. Ο τρόπος που λειτουργούσε μέχρι πρότινος έχει παρέλθει ανεπίστρεπτη. Η σταθερή, μόνιμη και δια βίου εργασία, έχει αντικατασταθεί στην εποχή μας με τη δια βίου εκπαίδευση και κατάρτιση. Η αβεβαιότητα είναι κυρίαρχη και οι επιλογές των εργαζομένων πενιχρές. Σήμερα γίνεται μία διαχείριση της καταστροφής. Με προγράμματα κατάρτισης, δια βίου εκπαίδευσης, μαθητείας και σε πολλές περιπτώσεις εργασία σε εθελοντική βάση για απόκτηση εμπειρίας. Το συστημικό πρόβλημα της ανεργίας καθίσταται εργαλείο διαχείρισης της αγωνίας εκατοντάδων χιλιάδων ανέργων. Η

¹⁴ <https://www.statistics.gr/statistics/-/publication/SJO02/> Τ.Η.Π. 30/12/22

απρόσκοπτη πορεία της ευελιξίας στην εργασία γίνεται κυρίαρχη και μέσα σε όλο αυτό το κλίμα το διακύβευμα της προόδου χάνεται.

Το ζήτημα της προόδου των κοινωνιών, το οποίο ήταν κυρίαρχο απ' τον 18^ο αιώνα και έπειτα, σήμερα έχει ξεχαστεί. Δεν μιλάμε πια για πρόοδο, μιας και το επίδικο στις μέρες μας είναι μία παγκοσμιοποιημένη οικονομία και κατ' επέκταση μια αγορά εργασίας με απώλειες τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για την κοινωνία. Η Ελλάδα, μπήκε πλέον και η ίδια σε αυτό το μοντέλο που δεν έχουν σημασία οι άνθρωποι, ως οντότητες, ως εργαζόμενοι και ως πολίτες, αλλά η ευημερία των αριθμών. Άλλαξε η έννοια της εργασίας τόσο σε πρακτικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο.

Κατά τους Cunningham, & Reed, (2010) οι περισσότεροι από τους εργαζόμενους επενδύουν συναισθηματικά στις δουλειές τους. Οι εργοδότες κατά κανόνα, δεν έχουν κάποια συναισθηματική προσήλωση προς τους υπαλλήλους τους.

Αυτή η ψυχολογική από-επένδυση των εργαζομένων είναι κάτι το οποίο φέρει πολλαπλά προβλήματα στους ίδιους. Αισθάνονται ότι είναι αναλώσιμοι. Φοβούνται, όπως φάνηκε και μέσα από τις συνεντεύξεις τους, ότι θα υπάρξει μία μέρα που δεν θα τους χρειάζονται πια. Η συναισθηματική πίεση που βιώνουν είναι σοβαρή. Ο οργανικός δεσμός κλυδωνίζεται και τα σημάδια είναι πλέον ορατά. Η έννοια της απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας, συμβαδίζει πάντα και με μεγάλα ποσοστά ανεργίας.

Τέτοιου είδους μηχανισμοί, είναι σύμφυτοι με αυτό το οικονομικό μοντέλο και μας πηγαίνουν χρόνια πίσω, όταν ο Weber μιλούσε για “στρατό ανέργων” και μηχανισμούς που αποκλείουν στην πράξη τους εργαζόμενους.

Βέβαια πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά που βλέπουμε, είναι εγγενή χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που εφαρμόζονται. Η προσήλωση στον ατομικισμό και οι ιστορικές συγκυρίες που διαμόρφωσαν τον οργανικό δεσμό στην Ελλάδα διαχρονικά, έφτασαν την κατάσταση σε αυτό το σημείο. Η έλλειψη ισχυρών συνδικάτων και μέτρων κατάλληλων να συγκρατήσουν την κατάρρευση της απασχόλησης και των δικαιωμάτων, συνέβαλε στο να μην υπάρξουν θεσμικά καίριες παρεμβάσεις που θα αποτελούσαν ένα ισχυρό ανάχωμα της απορρύθμισης και της κατάλυσης των κερκτημένων. Αυτή η κατάσταση και η ερμηνεία της, όπως είδαμε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο με την ιστορική πορεία διαμόρφωσης του δεσμού, επιβεβαιώνεται και από την έρευνα πεδίου, αφού οι συμμετέχοντες εργαζόμενοι νοιώθουν αβοήθητοι και εγκλωβισμένοι σε μία αβέβαιη εργασιακή πραγματικότητα και για τον λόγο αυτόν, εκεί που στρέφονται για να αισθανθούν ασφάλεια, είναι η οικογένεια.

Σήμερα είναι ζητούμενο η βελτίωση της ποιότητας και του χρόνου της εργασίας, της παραγωγής και γενικά μιας αξιοπρεπούς απασχόλησης απαλλαγμένης από τον φόβο της απώλειας της, καθώς και από έναν ανταγωνισμό που μπορεί να προκαλέσει ακόμα μεγαλύτερα δεινά. Ένας ανταγωνισμός ο οποίος στοχεύει στο να παραμείνει στη δουλειά ο πιο υπάκουος, ο πιο γρήγορος, ο πιο αποτελεσματικός γιατί αλλιώς θα χάσει τη δουλειά του από κάποιον που θα πληρεί τις προϋποθέσεις και ταυτόχρονα θα είναι και πειθήνιος. “Ο ανταγωνισμός είναι η πληρέστερη έκφραση μάχης όλων εναντίον όλων στη σύγχρονη κοινωνία. Είναι μία μάχη για την ίδια τη ζωή, για την ύπαρξη, για τα πάντα. Η μάχη του ανταγωνισμού είναι μεταξύ των ατόμων ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης” (Engels, 2009).

Μέσω λοιπόν της επισφάλειας στην εργασία, αναδεικνύονται πολλαπλές διαδρομές για τους εργαζόμενους, μιας και αναγκάζονται να υποκύπτουν ηθελήμένα ή μη, σε καταστάσεις που τους διαβρώνουν και τους κάνουν πλήρως αναλωσίμους και προσωρινούς.

Η έννοια της προσωρινότητας, μέσω των ευέλικτων εργασιακών πρακτικών απομακρύνει τους ανθρώπους, τους αποπροσανατολίζει, τους κάνει να απομονώνονται και με σταθερά βήματα αλλοιώνουν, χαλαρώνουν και σε ορισμένες περιπτώσεις διαρρηγνύουν τους δεσμούς μεταξύ τους.

Προφανώς τα ευρήματα της έρευνας και η τάση που καταγράφηκε μας κάνει να διαπιστώνουμε ότι η ακραία ευελιξία στην αγορά εργασίας δημιουργεί ένα ασφυκτικό πλαίσιο για τους εργαζόμενους το οποίο δεν αφορά μόνο το πεδίο της εργασίας. Μεταφέρεται και επηρεάζει σαφώς όλους τους τομείς της ζωής και της συνύπαρξης.

Όταν υπάρχει πληθώρα χαμηλόμισθων εργαζομένων, που ναι μεν είναι στην αγορά εργασίας αλλά αναγκάζονται να ζήσουν με λιγοστά χρήματα, καταλαβαίνουμε ότι οι άνθρωποι αυτοί ωθούνται σταδιακά στην απόσχιση από μία κανονική και ευθύγραμμη κοινωνική ζωή. Δεν είναι αποκλεισμένοι, αλλά δεν απέχουν πολύ στο να μπουν στη διαδικασία αυτή. Μία ραγδαία αναπτυσσόμενη και παγιωμένη ευέλικτη αγορά εργασίας, συμβάλει με έναν ύπουλο τρόπο στην αποδόμηση του κοινωνικού ιστού, στην κοινωνική αποδόμηση και στη διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων. Τόσο η ανεργία όσο και τα χαμηλά εισοδήματα των φτωχοποιημένων εργαζόμενων ωθούν τον οργανικό δεσμό στα όρια του.

“Όσο η ανεργία και οι χαμηλοί μισθοί των εργαζομένων συνδέονται με τη φτώχεια, τόσο δημιουργούνται, αναπαράγονται και παγιώνονται συνθήκες που δημιουργούν έναν κύκλο προσωρινής και χαμηλόμισθης απασχόλησης όπου η εργασία θα αναπαράγει φτώχεια” (McKnight., 2002, σ. 97-98).

Με το επαναλαμβανόμενο αυτό μοντέλο, το οποίο όσο περνάει ο καιρός διογκώνεται, χάνεται ουσιαστικά η σχέση εργασίας ανάμεσα στους εργαζόμενους και εργοδότες, όπως τη

γνωρίζαμε. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Dooley και Prause (2004), η κοινωνική κατασκευή της εργασίας όπως προέκυψε και τη γνωρίσαμε από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά, χάνει στις μέρες μας εντελώς το νόημά της.

Όταν όμως πλήττεται η εργασία κατ' αυτόν τον τρόπο και αλλάζει τρόπο προσέγγισης ο οργανικός δεσμός, η πολύτιμη αλληλεγγύη από έναν ακμάζοντα οργανικό δεσμό χάνεται. Η σχέση που αποτυπώνεται από τον Durkheim, ως αλληλεγγύη μέσω του καταμερισμού της εργασίας, αίρεται.

Ο επαναπροσδιορισμός αυτής της αλληλεγγύης είναι τελικά το ζητούμενο. Μια νέα προσέγγιση της εργασίας με ανθρώπινο προσανατολισμό θα ήταν μια ευκαιρία επανατοποθέτησης του οργανικού δεσμού. Η τάση που καταγράφεται και από την παρούσα έρευνα είναι ότι η χαλάρωση που διαπιστώνεται στον οργανικό δεσμό, μέσω των ευέλικτων πρακτικών διαχέεται σε όλες της μορφές συλλογικής έκφρασης. Η διάρρηξη του οργανικού δεσμού είναι εμφανής ήδη σε ορισμένες περιπτώσεις. Το να δουλεύει κάποιος υπό καθεστώς ρίσκου, επισφάλειας και φόβου αυξάνει τις πιθανότητες να βρεθεί σε αδιέξοδο και στο τέλος να αποκοπεί απ' τον κοινωνικό ιστό.

Το δύσκολο είναι να διαχειριστείς τον φόβο και να μειώσεις το ρίσκο του να βρεθείς εκτός αγοράς εργασίας. Μόνο που το ρίσκο είναι σε πλήρη συνάρτηση με την αβεβαιότητα (Kemshall, Wilkinson, Baker, 2013) και η διαχείριση αυτών των καταστάσεων είναι ένα τρομερά δύσκολο διακύβευμα.

Αφού λοιπόν είδαμε την τάση που διαφαίνεται γύρω απ' τον οργανικό δεσμό, θα παρουσιαστεί στην πορεία και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζονται και όλες οι υπόλοιπες μορφές του κοινωνικού δεσμού.

Έτσι, στα επόμενα κεφάλαια, θα παρουσιάσουμε και θα αναλύσουμε τα αποτελέσματα της έρευνας και των υπολοίπων μορφών κοινωνικού δεσμού και θα δείξουμε τον τρόπο που συνδέονται μεταξύ τους, πως αλληλεξαρτώνται και το κατά πόσο μπορεί να υπερισχύει στην Ελληνική κοινωνία κάποιος τύπος κοινωνικού δεσμού έναντι άλλων.

Κεφάλαιο 5 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον οικογενειακό δεσμό

Η έρευνα που διεξήχθη, σε ένα πρώτο επίπεδο δείχνει σαφώς ότι η οικογένεια συνδράμει, βοηθά και συμπαρίσταται στα μέλη της. Οι ερωτώμενοι νοιώθουν όχι μόνο άνεση και σιγουριά στο να προσφύγουν στην οικογένεια τους, αλλά επιπλέον το θεωρούν κάτι φυσικό το να αποταθούν σ' αυτήν. Απ' την άλλη όμως, γνωρίζουν ότι η οικογένεια τους σήμερα έχει "όρια" ως προς το εύρος της βοήθειας που είναι ικανή να τους προσφέρει. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά της κατάστασης, όπως βιώνεται από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα και αποτυπώνεται μέσω των συνεντεύξεών τους. Η Χρύσα αναγκάζεται να ζει στο παιδικό της δωμάτιο:

Ζω με τους γονείς μου και την αδερφή μου. Δεν θέλω πια να μένω με τους γονείς, αλλά με τον μισθό που παίρνω είναι αδύνατον. Θέλω την ανεξαρτησία μου δηλαδή το να μοιράζομαι ακόμα το ίδιο δωμάτιο με την αδερφή δεν είναι ό,τι καλύτερο. (25 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε λογιστική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη, Νο 15).

Και η Γεωργία που συναντήσαμε πιο πάνω λέει σχεδόν τα ίδια, Μένω με τους γονείς μου. Τα χρήματα που παίρνω δεν είναι και τόσα όσα να έχω πλήρη ανεξαρτησία. Τι θα πρωτο-πληρώσεις; Είμαστε πολύ δεμένοι με την οικογένειά μου. Υπάρχουν μήνες που βοηθάω κι εγώ στα έξοδα! Θα ήθελα να μείνω μονή μου... Αλλά προς το παρόν η κατάσταση είναι αυτή. (37 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε όμιλο τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 9).

Η Μάρθα, που παρότι τα βγάζει δύσκολα πέρα, στηρίζεται κατά πολύ στο οικογενειακό της περιβάλλον το οποία με έμπρακτο τρόπο βοηθάει, όπως μας αναφέρει, με όποιον τρόπο μπορεί.

Μένω μόνη μου. Δεν πληρώνω ενοίκιο γιατί η αδερφή μου, η οποία ζει στην επαρχία, μου παραχώρησε το σπίτι της. Είμαστε πολύ δεμένη οικογένεια. Ο ένας στηρίζει τον άλλον με όποιον τρόπο μπορεί. Σίγουρα τα βγάζω δύσκολα κάθε μήνα. Η οικογένεια μου με στηρίζει οικονομικά όταν παραστεί ανάγκη. Κι αυτοί δύσκολα τα βγάζουν πέρα, αλλά γενικά υπάρχει η νοοτροπία να μας βοηθούν ακόμα κι αν οι ίδιοι περνούν δύσκολα! (41 ετών, διαζευγμένη χωρίς παιδιά, αυτοαπασχολούμενη, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη, Νο 7).

Ο Χρήστος απ' την άλλη μεριά αναφέρει ότι ζει αναγκαστικά με την οικογένειά του, είναι όμως κάτι που τον κουράζει.

Ζω με την μητέρα μου και ο λόγος είναι ότι δεν μπορώ ν' ανταπεξέλθω στο να έχω ένα δικό μου σπίτι. Είχα μία σχέση και μέναμε μαζί για περίπου τρία χρόνια, απ' όταν

χωρίσαμε αναγκάστηκα να επιστρέψω στο πατρικό. Οι σχέσεις με τους γονείς μου δεν είναι ιδανικές. Ο ένας ανέχεται τον άλλον. Ούτε για εκείνους δεν είμαι αυτό που θέλαμε, αλλά ούτε και εγώ είμαι ευχαριστημένος από τη στάση τους. (34 χρονών, άγαμος, εργαζόμενος σε εταιρεία πληροφορικής, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 10).

Ο Γιάννης, που είναι μουσικός, χωρίς μεγάλο και σταθερό εισόδημα, ζει με τους γονείς του, και στηρίζει ο ένας τον άλλον.

Μένω με την οικογένειά μου, αυτό συμβαίνει γιατί δεν είμαι έτοιμος οικονομικά να μείνω μόνος μου. Πιστεύω ότι σήμερα δεν μπορείς να συντηρήσεις ένα σπίτι μόνος σου. Βοηθάω κι εγώ στα έξοδα του σπιτιού, όσο μπορώ και η οικογένεια με βοηθάει αν παραστεί ανάγκη. (30 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως μουσικός, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 8).

Η Δήμητρα μας αναφέρεται στις δυσκολίες της συγκατοίκησης στο πατρικό, ούσα χωρισμένη και με ένα παιδί.

Μένω με την μάνα μου και την κόρη μου απ' όταν χώρισα. Εννοείται ότι δεν μπορώ να συντηρήσω σπίτι μόνη μου και με ένα παιδί. Απ' τη μία έχω βοήθεια για το παιδί απ' τη μάνα μου, γιατί δουλεύω πολλές ώρες κάνοντας δύο δουλειές, απ' την άλλη όμως νοιώθω ψυχολογική πίεση γιατί δεν έχω τον χώρο μου όπως τον θέλω.... (46 ετών, χωρισμένη, 1 παιδί, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 19).

Ο Άκης είναι παντρεμένος με ένα παιδί και ζει με την οικογένειά του. Τα φέρνουν δύσκολα πέρα, αλλά γνωρίζει ότι δεν μπορεί να περιμένει καμία βοήθεια από τους γονείς του, γιατί κι αυτοί δυσκολεύονται αρκετά.

Είμαι παντρεμένος εδώ και 10 χρόνια και έχουμε και ένα παιδί. Πήραμε δάνειο για το σπίτι και θα πληρώνουμε δόσεις για αρκετά χρόνια ακόμα. Η γυναίκα μου δουλεύει ευτυχώς, αλλά όχι κάτι μόνιμο, είναι με συμβάσεις έργου. Προς το παρόν τα βγάζουμε πέρα, για το μέλλον θα δείξει. Από τους γονείς μου δεν μπορώ να περιμένω βοήθεια γιατί περνάνε αρκετά δύσκολα. Μία σύνταξη κι αυτή με τόσες περικοπές.. (39 ετών, έγγαμος, 1 παιδί, εργαζόμενος σε βιομηχανική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 21).

Και ο Μάριος που συναντήσαμε πιο πάνω, μας λέει ότι ζει με τους γονείς του, αλλά πέραν από τα βασικά, δεν μπορούν να τον στηρίξουν περισσότερο.

Ζω στο πατρικό με τους γονείς. Ξεκάθαρα θα ήθελα να μείνω μόνος μου, αλλά με 600 ευρώ είναι δύσκολο. Ελπίζω κάποτε να τα καταφέρω...

Ερ. Πιστεύεις ότι οι γονείς σου θα μπορούσαν να σε στηρίξουν οικονομικά αν δεν δούλευες;

Απ. Σίγουρα όχι. Με βοηθούν στα βασικά, φαγητό, σπίτι κλπ, κάτι επιπλέον όμως αποκλείεται. Έχουν χρέη, δάνεια και γενικά η κατάσταση είναι δύσκολη. (29 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε κατάστημα, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 46).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι συμμετέχοντες στηρίζονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην οικογένειά τους. Βιώνουν δύσκολη καθημερινότητα μιας και οι συνθήκες που επικρατούν στο εργασιακό πεδίο είναι επισφαλείς. Πέραν του γεγονότος ότι έχουν το καταφύγιο της οικογένειας, διαπιστώνουμε ότι οι σχέσεις δεν είναι πάντα ιδανικές. Υπάρχουν τριβές, εντάσεις, ψυχολογική πίεση, διαφορετική νοοτροπία σε ορισμένες περιπτώσεις αλλά λόγω συνθηκών δεν έχουν άλλη επιλογή. Η οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα, δεν φαίνεται να είναι σε θέση να συνδράμει τα μέλη πέραν από τα στοιχειώδη. Ορισμένοι μάλιστα από τους ερωτώμενους έκαναν λόγω και για μία μορφή καταπίεσης. Θέλουν να ανεξαρτητοποιηθούν αλλά δεν γίνεται. Υπομένουν μία κατάσταση γιατί δεν έχουν επιλογές. Ο Ισίδωρος κάνει υπομονή και καταπιέζεται ζώντας στο πατρικό του:

Ζω με την οικογένειά μου. Οι σχέσεις όμως δεν είναι καλές. Υπάρχουν εντάσεις, τσακωμοί και διαφορετικά θέλω... πιστεύω ότι η κρίση επιδείνωσε τις σχέσεις μας. Θέλω να ζήσω μόνος μου, δεν γίνεται όμως. Τα χρήματα που παίρνω θα κάλυπταν ένα φθινό διαμέρισμα, αλλά θα πώς θα ζούσα; (25 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως μουσικός, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 49).

Ο Παναγιώτης βιώνει μία δύσκολη καθημερινότητα, τόσο εργασιακά όσο και οικονομικά. Μένει με τη μητέρα του και στηρίζουν ο ένας τον άλλον.

Μένω με τη μητέρα μου. Οι γονείς μου είναι χωρισμένοι εδώ και πολλά χρόνια. Έχουμε δάνειο για το σπίτι και προσπαθούμε να είμαστε συνεπείς. Δουλεύουμε κι οι δύο και εννοείται ότι βοηθάω για τα έξοδα του σπιτιού για λογαριασμούς, κλπ. (21 ετών, άγαμος, εργαζόμενος στην εστίαση, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 23).

Η τάση που καταγράφεται στον οικογενειακό δεσμό, μας δείχνει ότι αρχίζει ξεκάθαρα πλέον να παρουσιάζει σημάδια κόπωσης. Η οικογένεια στην ελληνική κοινωνία έχει πληγεί. Οι στρατιές των ανέργων, η περικοπή μισθών και συντάξεων, η εργασιακή ανασφάλεια και η αβέβαιη προοπτική για το μέλλον, έχουν καταστήσει αυτόν το δεσμό να διερευνά τις αντοχές του. Τόσο για τους γονείς, όσο και για τα παιδιά που αναγκάζονται να παραμείνουν εντός τειχών οικογενείας, λόγω αδυναμίας οικονομικής ανεξαρτητοποίησης, παρατηρείται μια απογοήτευση.

Ο Αργύρης που είδαμε πιο πάνω λέει σχετικά:

Δουλεύω από 20 χρονών, παράλληλα με τις σπουδές μου. Η οικογένειά μου δεν μπορεί να με στηρίξει οικονομικά. Ακόμα και πριν να παντρευτώ, φρόντιζα να είμαι ανεξάρτητος. Σήμερα αν δεν είχα ένα σταθερό εισόδημα από τη δουλειά μου, δεν θέλω να σκεφτώ τι θα γινόταν... Το πρόβλημα είναι ότι δεν βλέπω πολύ το παιδί γιατί δουλεύω πολλές ώρες (39 ετών, έγγαμος/ 1 παιδί, εργαζόμενος σε εμπορική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 45).

Η Αθανασία έχει βοήθεια από τους γονείς, φοβάται για το πώς θα εξελιχθεί όλη αυτή η κατάσταση, αλλά προσπαθεί να είναι αισιόδοξη.

Μένω με τον άντρα και τα παιδιά μου. Δουλεύουμε και οι δύο, αλλά η κατάσταση είναι ότι είμαστε ζορισμένοι οικονομικά. Ευτυχώς έχω βοήθεια για τα παιδιά από την μάνα μου, και επιπλέον μου έχει δώσει κι ένα ενοίκιο από μία γκαρσονιέρα που έχουμε για να συμπληρώσω το εισόδημά μου. Δεν έχω παράπονο, αλλά ξέρεις με δύο παιδιά τα πράγματα είναι στριμωγμένα. Φοβάμαι για το πως θα εξελιχθεί η κατάσταση στο μέλλον, αλλά προσπαθώ να είμαι ψύχραιμη και αισιόδοξη. (38 ετών, έγγαμη, 2 παιδιά, καθηγήτρια, ιδιαίτερα μαθήματα, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 48).

Και η Αναστασία εκτιμάει τη βοήθεια που έχει από τη μητέρα της για το παιδί, αλλά ξέρει ότι πλέον είναι αδύνατο να μείνει μόνη της.

Ζω με τη μητέρα μου και το παιδί. Για να μείνω μόνη είναι αδύνατο με τόσο λίγα χρήματα, όπως και για τη μητέρα μου με τόσο μικρή σύνταξη. Μένουμε με ενοίκιο και τα έξοδα τώρα με το παιδί είναι πολλά. Ευτυχώς που με βοηθάει με τον μικρό γιατί αλλιώς δεν ξέρω πως θα τα κατάφερνα. Βοηθάμε η μία την άλλη και στηριζόμαστε η μία στην άλλη. Ιδανικά θα ήθελα να μένω μόνη μου αλλά αυτό δεν βλέπω να γίνεται. (38 ετών, χωρισμένη, 1 παιδί, εργαζόμενη σε εταιρεία ηλεκτρικών ειδών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 34).

Σε παρόμοιο πλαίσιο και ο Νίκος. Ζει με την οικογένειά του αναγκαστικά. Είναι δυσβάσταχτα τα έξοδα.

Μένω στο πατρικό μου. Ο λόγος είναι ξεκάθαρα οικονομικός. Δουλεύω κι εγώ και ο αδερφός μου και βοηθάμε στα έξοδα του σπιτιού το οποίο είναι με δάνειο. Κάθε μήνα είμαι οριακά από οικονομικής άποψης. Οι γονείς είναι κι αυτοί εργαζόμενοι, αλλά με τόσες υποχρεώσεις, φόρους, δάνεια κλπ έξοδα, η κατάσταση είναι αρκετά δύσκολη. Σίγουρα θα ήθελα την ανεξαρτησία μου. Δεν είμαι 20 χρονών πια. Τι να κάνω όμως; Κάποιες στιγμές απογοητεύομαι, κάποιες άλλες λέω και πάλι καλά.... (33 χρονών, άγαμος, εργαζόμενος σε σούπερ μάρκετ, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 25).

Η εντεινόμενη ανασφάλεια στο εργασιακό πεδίο και η αβεβαιότητα για τη διατήρηση της υπάρχουσας απασχόλησης σε συνδυασμό με τα πολύ χαμηλά εισοδήματα, είναι ενδεικτικά του κλίματος που συναντήσαμε στην τρέχουσα έρευνα. Οι συμμετέχοντες, όντας εργαζόμενοι σε έναν αβέβαιο και αρκετά ψυχοφθόρο εργασιακό περιβάλλον, αισθάνονται παγιδευμένοι σε μία καθημερινότητα που δεν είναι στο χέρι τους να αλλάξει. Κάποιες στιγμές νοιώθουν απογοητευμένοι, ενώ κάποιες άλλες πιστεύουν ότι είναι σε πολύ καλύτερη θέση από άλλους, μιας και οι ίδιοι έχουν μία δουλειά έστω και υπ' αυτές τις συνθήκες.

Αυτή η παρατεταμένη επισφάλεια δημιουργεί δυστυχώς σε πολλές περιπτώσεις την αίσθηση της συνήθειας. Συνήθισαν να ζουν υπ' αυτές τις συνθήκες. Το θεωρούν σε πολλές

περιπτώσεις αναπόφευκτο επακόλουθο μιας παρατεταμένης και αχαρτογράφητης οικονομικής ύφεσης και οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις που έχουν τείνουν να αποτελέσουν σημείο αναφοράς και εξέλιξης της πορείας της ζωής τους, ειδικά όταν μιλάμε για νέους εργαζόμενους, χωρίς πολλά χρόνια εμπειρίας στην αγορά εργασίας.

Έτσι, υπό αυτές τις συνθήκες, μοιραία επηρεάζεται ο οικογενειακός δεσμός, αφού από τη μία οι νέοι εργαζόμενοι αναγκαστικά ζουν στο πατρικό τους και οι γονείς είναι ανίσχυροι να προσφέρουν κάτι παραπάνω στα παιδιά τους πέραν από πολύ βασικά.

5.1 Συζήτηση για τον οικογενειακό δεσμό

Στον Πίνακα 5, παρουσιάζεται η κατανομή του νοικοκυριού, όπως αποτυπώθηκε από την έρευνα που διενεργήθηκε για χάρη της παρούσας διατριβής. Όπως βλέπουμε, η πλειονότητα των συμμετεχόντων, μένουν μόνοι τους ή με τις οικογένειές τους, για όσους είναι παντρεμένοι. Υπάρχει όμως ένα σημαντικό ποσοστό που λόγω συνθηκών αναγκάζονται να ζουν με τους γονείς τους. Ο οικογενειακός δεσμός, είναι ένας επιπλέον τύπος κοινωνικού δεσμού που συναντάται σε όλες τις εποχές και όλες τις κοινωνίες.

Πίνακας 5. Η κατανομή του νοικοκυριού*

Το νοικοκυριό	Αναλογία των ερωτώμενων
Ζουν μόνοι	0,58
Ζουν με γονείς	0,42

*N=45.

Η οικογενειακή ζωή περιλαμβάνει μερικές από τις πιο οικείες πτυχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς και για τους περισσότερους ανθρώπους αποτελεί την κύρια πηγή κοινωνικοποίησης. Όπως είδαμε, πολλοί κοινωνικοί θεωρητικοί έχουν υποστηρίξει ότι οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την αύξηση των επιπέδων της εξατομίκευσης, όπως και από την αυξανόμενη απουσία “παραδοσιακών” κανονισμών και ρόλων. Οι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με την ανάγκη να δουλεύουν με τις βιογραφίες τους για να κατασκευάσουν τον αντανakλαστικό τους εαυτό (Giddens 1991, Beck 1992).

Αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού, είναι ίσως από τις παλαιότερες και πιο αρχέγονες μορφές σύνδεσης των ανθρώπων. Είναι ο πρωταρχικός δεσμός συνύπαρξης για τον καθένα μας, μιας και η οικογένεια αποτελούσε και αποτελεί την πρώτη κοινότητα συνύπαρξης.

Οι παραδοσιακές μορφές σύστασης κοινωνιών, όπως τις είδαν ο Durkheim – «μηχανική αλληλεγγύη», ο Tonnies - κοινότητα- και ο Weber - Gemeinschaft- , υπήρξαν οι κύριες

μορφές κοινωνικού δεσμού που στηρίχθηκαν και νομιμοποιήθηκαν με το αίμα. Ο ρόλος αυτού του λεγόμενου φυσικού και βιολογικού δεσμού υπήρξε ο σημαντικότερος παράγοντας για την κατανομή των θέσεων μέσα σ' ένα οργανωμένο κοινωνικό σύστημα... οι δεσμοί του αίματος παραπέμπουν σε μία και μοναδική οικογένεια ή κοινότητα, σε πρωτογενείς δεσμούς συγγένειας ή κοινής ιστορικής κληρονομιάς (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 140-141).

Η οικογένεια και κατ' επέκταση ο οικογενειακός δεσμός αποτελεί διαχρονικά για την Ελληνική κοινωνία, την πιο “δημοφιλή” και απτή μορφή σχέσης. Παραδοσιακά στην Ελληνική κοινωνία, οι δεσμοί με την οικογένεια παραμένουν ισχυροί καθ' όλη τη διάρκεια του βίου μας, ενώ ταυτόχρονα, είναι το “καταφύγιο” για παροχή βοήθειας και προστασίας των μελών της. Το υπολειμματικό κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα και η ανεπάρκεια κοινωνικής πολιτικής, κατέστησαν την οικογένεια στον ουσιαστικό συμπαραστάτη και αρωγό των μελών της. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο οικογενειακός δεσμός έχει έναν σημαίνοντα ρόλο κυρίως στις χώρες του Ευρωπαϊκού νότου.

Οι Νότιες χώρες της Ευρώπης, χαρακτηρίζονται από παραδοσιακού τύπου δεσμούς, (υπό την έννοια της κανονιστικής συνάφειας των κοινωνικών δεσμών) που θα μπορούσαν να περιγραφούν ως οικογενειοκρατικοί δεσμοί -familialist-. Η σταθερότητα των οικογενειακών δεσμών καθορίζει την αλληλεγγύη εντός της οικογένειας και διαδραματίζει ένα γενικό ρυθμιστικό ρόλο στην κοινωνία.

Στην οικογενειακή δομή, τα άτομα διατηρούν αλληλεξαρτώμενες σχέσεις με τις οικογένειές τους. Παρέχουν αμοιβαία υποστήριξη μεταξύ τους σύμφωνα με την απόλυτη αρχή του σεβασμού των γηραιότερων μελών της όσο και της αδιάκοπης προστασίας και της φροντίδας των παιδιών (Camila Giorgetti et. al, <http://ec.europa.eu/social/publications> European Commission, 2014, σ. 37).

Ποια είναι σήμερα όμως η βοήθεια που μπορεί να παράσχει η οικογένεια; Πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις εντός της οικογένειας και πώς βιώνουν τα μέλη της τα νέα δεδομένα που καλούνται ν' αντιμετωπίσουν τόσο στο εργασιακό όσο και στο κοινωνικό περιβάλλον;

Σχεδόν το σύνολο των εργαζομένων που συμμετείχαν στην έρευνα, στηρίζονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην οικογένειά τους. Είναι γνωστό άλλωστε ότι στο συλλογικό ασυνείδητο της Ελληνικής κοινωνίας είναι αποτυπωμένη μία άρρηκτη σχέση μεταξύ των μελών της οικογένειας. Άλλοτε με οικονομική βοήθεια, άλλοτε με την παραχώρηση ενός ακινήτου, άλλοτε με την φροντίδα των ανήλικων παιδιών, ή την φροντίδα ηλικιωμένων, η οικογένεια δηλώνει παρούσα σε όλες της εκφάνσεις της καθημερινότητας.

Είναι ένας κανόνας, που υποδηλώνει το τρόπο που τα μέλη μιας κοινωνίας εσωτερικεύουν τον θεσμό της οικογένειας και διαμορφώνουν τον πρωταρχικό κοινωνικό δεσμό, που δεν είναι άλλος από τον οικογενειακό ή δεσμό του αίματος. Ιστορικά η πρωταρχική μορφή κοινωνικοποίησης του ατόμου συνδέεται με την οικογένεια και τις επιταγές της. Διαμορφώνει πιστεύω, βιώματα, τρόπους συμπεριφοράς και αναμφισβήτητα είναι ένας από τους ισχυρότερους μηχανισμούς ένταξης ή αποκλεισμού στο κοινωνικό σύνολο.

Όλα τα παραπάνω, είναι ενδεικτικά της κατάστασης που διαγεννεακά διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία, καλλιεργώντας ταυτόχρονα μία κουλτούρα και ένα εθνικό προσανατολισμό που ορίζει τις αξίες που διαπνέουν την κοινωνία. Για λόγους κουλτούρας αλλά και ανάγκης, η ελληνική οικογένεια, αποτέλεσε πάντα το ασφαλές καταφύγιο της κοινωνίας διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο μηχανισμούς που συνέδραμαν τα μέλη της και παρείχαν τον κύριο σύμμαχο της στις αντιξοότητες της ζωής. Η κουλτούρα της άρρηκτης αυτής μορφής σχέσης, ενισχύεται και τροφοδοτείται και από έναν υπολειμματικό κοινωνικό κράτος, το οποίο απείχε συστηματικά από την παροχή ενός κοινωνικού πλαισίου που θα ήταν αρωγός της οικογένειας. Οι σχεδόν ανύπαρκτες κοινωνικές πολιτικές με στόχο την οικογένεια, ανάγκασαν την ελληνική οικογένεια να παρέχει βοήθεια στα μέλη της έτσι ώστε να μπορούν να αισθάνονται ασφαλή.

Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό, το οποίο δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο μιας και συναντάται και στις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, διαμόρφωσε πολύ συγκεκριμένες συμπεριφορές και αξίες ως προς τον ρόλο που ιστορικά έπαιξε η οικογένεια στην ελληνική κοινωνία. Δημιούργησε έναν άμεσο και περίπλοκο δεσμό ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο μιας και οι ατομική προσέγγιση της κοινωνίας και των μελών της είχε άμεσο αντίκτυπο και στη δημόσια ζωή. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων αποκλειστικά από τα μέλη της οικογένειας, με αποτέλεσμα να απουσιάζουν κοινωνικές πολιτικές που θα μπορούσαν να βοηθήσουν και να στηρίζουν την οικογένεια. Αυτό όμως δεν είναι αθώο. Αποτέλεσε ένα μεγάλο άλλοθι για τις επίσημες πολιτικές μιας και η ατομική προσέγγιση ως προς την αρωγή της οικογένειας έγινε θεσμός. Η οικογενειακή πολιτική είναι αποκλειστική ευθύνη της καθεμίας οικογένειας στην Ελλάδα, δημιουργώντας συμπεριφορές που δύσκολα ανατρέπονταν.

Τα νεότερα μέλη στηρίζονταν αποκλειστικά στους γονείς και όλα τα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης, αυτό το καθεστώς έμοιαζε αμετάβλητο και απόρθητο.

Τα πράγματα όμως άλλαξαν. Η παγκόσμια ύφεση του 2008, έφερε στο προσκήνιο μία νέα πραγματικότητα με επιπτώσεις ορατές σε όλους τους βασικούς θεσμούς της κοινωνίας και καταστάσεις απρόβλεπτες εν μέσω όλης αυτής της οικονομικής δίνη. Η μαζική φτωχοποίηση

των εργαζομένων, τα δυσθεώρητα ποσοστά ανεργίας που το 2013 έφτασαν το 27,8% με σχεδόν 1,4 εκατομμύρια ανέργους βάσει της ΕΛΣΤΑΤ¹⁵, η απώλεια 25% του ΑΕΠ της χώρας και η ραγδαία μεταβολή πολλών καταστάσεων που ίσχυαν μέχρι τότε, διαμόρφωσαν ένα κλίμα που συμπαρέσυρε όλα όσα μέχρι πρότινος θεωρούνταν δεδομένα και αναύλωτα. Η κρίση χτύπησε μοιραία λοιπόν και την οικογένεια. Τα μέλη της ήρθαν αντιμέτωπα με πρωτόγνωρες καταστάσεις οι οποίες ορισμένες φορές ξέφυγαν κατά πολύ από τον έλεγχο.

Για πρώτη φορά λοιπόν αρχίζει και φαίνεται με έμπρακτο τρόπο στην ελληνική κοινωνία ότι η οικογένεια περνάει κρίση. Το υπολειμματικό νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο που στηρίζεται στην οικογένεια αρχίζει και εμφανίζει τις πρώτες ρωγμές. Η οικογένεια που τόσα χρόνια στήριζε τα μέλη της τώρα υποχωρεί. Δεν μπορεί να βοηθήσει πια ή για να είμαστε πιο ακριβείς, χάνει την κυριαρχία της σε έναν μεγάλο βαθμό.

Το νοτιοευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος με αφορμή την οικονομική ύφεση, έφερε στην επιφάνεια όλες τις παθογένειες του. Από τη στιγμή που η οικογένεια στην ελληνική κοινωνία βρέθηκε σε αδυναμία να στηρίζει τα μέλη της, δεν υπήρξε ένας ουσιαστικός μηχανισμός συγκράτησης των αδυνάμων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ισχύει ένας υποτυπώδης δίκτυ ασφαλείας, μόνο για τις βασικές ανάγκες. Για παράδειγμα ένας άνεργος καλύπτεται με ένα επίδομα ανεργίας που δεν ξεπερνά το 60% του κατώτατου μισθού, το πολύ για έναν χρόνο. Την ίδια στιγμή, λόγω της φτωχοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, η οικογένεια είναι πολλές φορές σε πλήρη αδυναμία να συνδράμει τα μέλη της.

Με αυτόν λοιπόν τον βίαιο τρόπο η οικογένεια στην Ελλάδα διέρχεται στην κρίση. Στην δική της κρίση. Ήταν και παραμένει αδύνατο σε πολλές περιπτώσεις να βοηθήσει τα μέλη της. Η ίδια οικογένεια που προστάτευε, που ενίσχυε οικονομικά, που δήλωνε παρούσα σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής, τώρα χάνει τον έλεγχο και αναδύονται καινούρια δεδομένα που ακόμα και σήμερα είναι εν εξελίξει. Το κοινωνικό συμβόλαιο που επί χρόνια λειτουργούσε ρολόι για την Ελληνική κοινωνία, τώρα “κολλάει”. Το δούνε και λαβείν, που άτυπα αλλά πολύ στοχευμένα συνέβαινε τόσα χρόνια, μοιάζει να αλλοιώνεται. Αυτό το τεράστιο άλλοθι που ήταν η οικογένεια για την ανυπαρξία κοινωνικών δομών και κοινωνικών πολιτικών υπέρ της προστασίας των πολιτών, σήμερα έχει διαρραγεί. Είτε για λόγους κουλτούρας, είτε για λόγους ανάγκης ή ακόμα και για τα δύο αυτά σε συνδυασμό, η οικογένεια στην Ελλάδα ήταν το καταφύγιο του συνόλου των πολιτών. Τηρουμένων των αναλογιών, η κοινωνική ενσωμάτωση είχε τη σφραγίδα της οικογένειας.

¹⁵ <https://www.statistics.gr/statistics/-/publication/SJO02/->

Απ' την άλλη μεριά βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτός ο δεσμός έκρυβε και άλλες παραμέτρους που μοιραία δημιουργούνται από μία τέτοια σχέση. Ο παρεμβατισμός της οικογένειας στα μέλη της, αποτελεί πάντα σημείο αναφοράς και δηλωτικό της έντασης αυτού του δεσμού. Η μη απαγκίστρωση των μελών από την οικογένεια φτάνει σε σημεία ώστε τα νεότερα μέλη της να ζουν υπό τη σκέπη του πατρικού τους μέχρι να παντρευτούν. Η οικογένεια είχε λόγο σε όλα τα σχέδια και τις προοπτικές των μελών της. Τίποτα δεν γινόταν χωρίς τη συναίνεσή της ή τουλάχιστον χωρίς την ανοχή της. Γαλουχήθηκε μία ολόκληρη κοινωνία υπό την κραταιά και αναμφισβήτητη υπεροχή της οικογένειας. Και σε όλα αυτά οι επίσημες δομές και πολιτικές κοινωνικής προστασίας έμεναν θεατές. Δεν χρειαζόταν να παρέμβουν γιατί όλα ήταν λυμένα από την ίδια την οικογένεια. Η φροντίδα των ηλικιωμένων, η φροντίδα των νηπίων και των παιδιών, το στεγαστικό ακόμα και το εισόδημα των μελών πολλές φορές συμπληρωνόταν από την οικογένεια. Όλα έδειχναν να κυλούν όπως έπρεπε και όπως είχαμε μάθει.

Όταν τα πράγματα όμως άλλαξαν αρχίσαμε να αναρωτιόμαστε τι πήγε στραβά. Οι απαντήσεις δεν είναι απλές ούτε εύκολες. Η κρίση έβγαλε στην επιφάνεια όλες εκείνες τις παθολογίες που ηθελημένα κρύβαμε τόσα χρόνια.

5.2 Συμπεράσματα

Η εγκατεστημένη εργασιακή ευελιξία, με όλες τις παραμέτρους που έφερε στο προσκήνιο ήταν αδύνατο να αφήσουν ανεπηρέαστη την οικογένεια. Γι' αυτό και παρατηρείται συνολικά μία αλλοτρίωση των σχέσεων και μία μεταβολή του τρόπου σκέψης ευρύτερα.

Όπως φάνηκε και απ' την έρευνα, η οικογένεια στην Ελλάδα άγγιξε και σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπέρασε τα όρια της. Η αλήθεια είναι ότι σε ένα γενικότερο πλαίσιο κατόρθωσε να συγκρατήσει στους κόλπους της έναν σημαντικό αριθμό ανέργων, αλλά βγήκε λαβωμένη από όλη αυτήν τη διαδικασία. Η βοήθεια που είναι σε θέση να προσφέρει πια είναι συγκεκριμένη και στενά οριοθετημένη στα απολύτως απαραίτητα που δεν είναι άλλα από στέγη και φαγητό. Οι περισσότεροι απ' τους συμμετέχοντες ανέδειξαν το ζήτημα αυτό, μέσω των συνεντεύξεων τους, αναφέροντας ότι τα πράγματα στην οικογένεια είναι οριακά και δύσκολα. Εμφανίζονται αρνητικές πτυχές της συγκατοίκησης, παρατηρείται ψυχολογική κόπωση λόγω της αναγκαστικής πραγματικότητας που πλέον είναι αναγκασμένοι να βιώνουν και κυρίως ξέρουν πλέον ότι δεν είναι εφικτό να βοηθηθούν πέραν από ένα πολύ βασικό επίπεδο.

Αναγνωρίζουμε λοιπόν μέσω και των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν ως προς τον οικογενειακό δεσμό, ότι σίγουρα η τρέχουσα εργασιακή πραγματικότητα επηρέασε τον οικογενειακό δεσμό και ότι ο βαθμός υποστήριξης των μελών της είναι πλέον πολύ χαμηλός. Συνάμα, αναδύθηκε και ένα ακόμα πλαίσιο στη σύνδεση μεταξύ οργανικού και οικογενειακού δεσμού. Παρατηρήθηκε λοιπόν μέσω της έρευνας ότι στις περιπτώσεις που υπάρχει ένας σχετικά ισχυρός οργανικός δεσμός, εμφανίζεται αδύναμος ο οικογενειακός δεσμός, καθώς και το αντίστροφο. Δηλαδή, διαπιστώσαμε ότι σε έναν ισχυρό οικογενειακό δεσμό υπάρχει ένας σχετικά αδύναμος οργανικός.

Το ζήτημα είναι ότι ένας ισχυρός οικογενειακός δεσμός, με τους όρους αρωγής των μελών, είναι πολύ περιορισμένος μιας και οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες μίλησαν για τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει η σημερινή οικογένεια. Πέραν όμως αυτού, κατά τη γνώμη μου, μέσα από την έρευνα αναδεικνύεται και κάτι άλλο. Η εξατομικευμένη και απόλυτα εγωκεντρική και ατομικιστική προσέγγιση μίας κοινωνίας, που στοχευμένα μέσω της οικογένειας συνδράμει μόνο τα μέλη της, τώρα είναι σε κρίση και χωρίς κουλτούρα ευρύτερης αλληλεγγύης και συμμετοχής, προσπαθεί να αντιμετωπίσει μόνη της τα δεινά.

Αυτό δεν είναι αποκλειστικά Ελληνικό προνόμιο, είναι μία τάση που συναντάται στις σύγχρονες κοινωνίες. Στην Ελληνική περίπτωση αυτή η νέα πραγματικότητα της εξατομικευμένης αρωγής άγγιξε τα όρια της καταστροφής με φόβο να τιναχτεί στον αέρα όλο το οικοδόμημα της κυρίαρχης Ελληνικής οικογένειας.

Η σύγχρονη αντίληψη για την οικογένεια, προσδίδει ξεκάθαρα έναν πιο ατομικιστικό τρόπο προσέγγισης των ζητημάτων που την αφορούν. Ο ιδιωτικός βίος και η ατομικιστική προσέγγιση έγινε το κυρίαρχο μοντέλο σε εποχές που θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί άμεσα αυτή η αντίληψη. Αυτό που είδαμε παραπάνω στους Giddens (2002) και Beck (1992), έρχεται να ολοκληρωθεί με την εικόνα του σήμερα στην Ελληνική κοινωνία η οποία ψάχνει τα πατήματά της μέσα σε ένα ασταθές κοινωνικοπολιτικό και αξιακό καθεστώς.

Σαν αποτέλεσμα λοιπόν της εντεινόμενης ατομικιστής θεώρησης της οικογένειας σε συνδυασμό με τα προβλήματα που ενέσκηψαν λόγω κρίσης, η κατάσταση είναι αρκετά δύσκολη. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, οι επισφαλώς εργαζόμενοι βιώνουν την επισφάλεια και μέσα στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Το ζήτημα είναι αν όλη αυτή η νέα πραγματικότητα θα γίνει αφορμή για να δημιουργηθεί ένα νέο πιο ισορροπημένο πλαίσιο για την οικογένεια και την οικογενειακή πολιτική στην Ελληνική κοινωνία, ή αν θα γίνει τροχοπέδη στην περαιτέρω εξέλιξη και ενδυνάμωση των μελών μιας κοινωνίας που ψάχνει τρόπους να αντιμετωπίσει τη νέα πραγματικότητα.

Κεφάλαιο 6 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον εκπαιδευτικό δεσμό

Συνδέοντα τα δεδομένα και σε αυτήν την ενότητα με τα ερευνητικά ερωτήματα που ακολουθούν τον συγκεκριμένο είδος κοινωνικού δεσμού, καλούμαστε να ερευνήσουμε το κατά πόσο εξακολουθεί να υπάρχει το όραμα της ανώτατης εκπαίδευσης από την Ελληνική οικογένεια, αλλά και κατά πόσο ένας ισχυρός εκπαιδευτικός δεσμός συνδέεται με έναν εξίσου σημαντικό οργανικό δεσμό.

Βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν από την αρχή της διερεύνησης με το εμπειρικό κομμάτι της διατριβής, ψάχνουμε τις διαδρομές που ακολουθούν τα υποκείμενα ως προς τον εκπαιδευτικό δεσμό αλλά και τον τρόπο που εσωτερικεύουν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες την εμπειρία τους μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία.

Η Γεωργία αναφέρει ότι πέραν από το ΙΕΚ δεν έχει άλλου είδους πτυχίο. Πιστεύει πως αν είχε ένα πτυχίο ΑΕΙ θα τη βοηθούσε στο να έχει μία καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση και έναν καλύτερο μισθό.

Πιστεύω πως η εκπαίδευση βοηθάει για μία καλύτερη δουλειά. Εγώ είμαι απόφοιτη ΙΕΚ και αυτό πιστεύω ότι μου στέρησε την ευκαιρία να διεκδικήσω μία καλύτερη δουλειά.

Πιστεύω ότι με το πτυχίο θα είχα και έναν καλύτερο μισθό.

Ερ. Σε σχέση με τα παιδιά, (αν υπάρχουν) θα θέλατε να σπουδάσουν;

Απ. Δεν έχω παιδιά. Αν όμως αποκτήσω θα ήθελα να σπουδάσουν σίγουρα. Είτε εδώ είτε έξω. Πιστεύω ότι θα είναι καλό για τα ίδια να έχουν εφόδια για μια καλύτερη ζωή. (37 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε εταιρία τηλεπ/νιων, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη, Νο 9).

Ο Σωτήρης σπούδασε μαθηματικός. Προσπάθησε να εξασκήσει το επάγγελμα κάνοντας ιδιαίτερα μαθήματα και δουλεύοντας σε φροντιστήρια. Για να ενισχύσει το εισόδημά του ασχολείται με τον ασφαλιστικό κλάδο, που φαίνεται ότι τον κέρδισε.

Σπούδασα μαθηματικός. Πιστεύω ότι η εκπαίδευση είναι σημαντικό πράγμα για τον άνθρωπο. Σε κάνει σκεπτόμενο ον και γενικά βοηθάει σε πολλά επίπεδα τη ζωή των ανθρώπων. Από την άλλη βέβαια, δεν πιστεύω ότι στις μέρες μας σου εγγυάται μία καλή επαγγελματική ζωή. Δούλευα για μεγάλο διάστημα ως μαθηματικός σε φροντιστήρια κλπ, είχα πολλές ώρες μαθήματα και τα χρήματα ήταν ελάχιστα. Τον τελευταίο καιρό ασχολούμαι με τις ασφάλειες για να ενισχύσω το εισόδημά μου. Είμαι στην αρχή ακόμα, θα δείξει...

Ερ. Σε σχέση με τα παιδιά, (αν υπάρχουν) θα θέλατε να σπουδάσουν;

Απ. Τα παιδιά μου θα ήθελα να σπουδάσουν. Παρότι το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα είναι προσανατολισμένο στις εξετάσεις και στο να δημιουργεί “παπαγάλους”, θεωρώ ότι η πανεπιστημιακή μόρφωση βοηθάει να αντιμετωπίσει κανείς τη ζωή με άλλα

μάτια. (29 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως ασφαλιστής, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 14).

Η Δήμητρα απ' την άλλη μεριά, δεν πιστεύει ότι η εκπαίδευση σε ανώτερο επίπεδο βοηθάει για μια καλύτερη καριέρα. Πιστεύει ότι όλα είναι θέμα ικανοτήτων.

Είμαι απόφοιτη λυκείου. Δουλεύω εδώ και αρκετά χρόνια ως γραμματέας σε μία δικηγορική εταιρία. Δεν απαξιώνω την εκπαίδευση, αλλά πιστεύω ότι όλα είναι θέμα ικανοτήτων. Ειδικά σήμερα φάνηκε στην πράξη ότι δεν σου εγγυάται μία καλή εκπαίδευση και μία αντίστοιχη επαγγελματική αποκατάσταση.

Ερ. Σε σχέση με τα παιδιά, (αν υπάρχουν) θα θέλατε να σπουδάσουν;

Απ. Αρχικά θα ήθελα η κόρη μου να κάνει ό,τι θα την έκανε ευτυχισμένη. Δεν είμαι αρνητική στις σπουδές, δεν πιστεύω όμως ότι οι σπουδές θα την βοηθήσουν να βρει δουλειά. Νομίζω ότι σε αυτό το κομμάτι αποτύχαμε. Και γι' αυτό άλλωστε τα τελευταία χρόνια βλέπουμε τόσους νέους ανθρώπους με υψηλές σπουδές να φεύγουν στο εξωτερικό για να βρουν δουλειά (46 ετών, χωρισμένη/1 παιδί, εργαζόμενη σε δικηγορικό γραφείο, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 19).

Η Ματίνα πιστεύει ότι είναι πολύ σπουδαίο πράγμα η εκπαίδευση. Σου δίνει πολλές δυνατότητες. Σε εξελίσσει ως άνθρωπο. Δυστυχώς όμως στην εποχή αυτή, δεν σου εγγυάται κανένα επαγγελματικό μέλλον.

Σπούδασα στην Αγγλία. Στον κλάδο των οικονομικών. Δουλεύω πάνω στο αντικείμενο μου εδώ και αρκετά χρόνια. Σίγουρα οι σπουδές βοηθάνε στο να σου αλλάξουν τον τρόπο σκέψης και το πως διαχειρίζεσαι τα πράγματα. Αν είχα χρόνο θα συνέχιζα να σπουδάζω. Το ζήτημα είναι ότι σήμερα ένα πτυχίο ή ένα μεταπτυχιακό δεν είναι εισιτήριο για μία καλή δουλειά (38 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 20).

Ο Άκης μας αναφέρει για το εργασιακό κομμάτι που απαξίωσε τις σπουδές και ότι τελικά δεν παίζει ρόλο αν σπούδασε κάποιος.

Σπούδασα γεωλόγος στην Αθήνα. Δουλεύω σε κάτι που δεν είναι και τόσο σχετικό με το αντικείμενό μου. Πιστεύω ότι στο εργασιακό κομμάτι δεν παίζει ρόλο το τι σπούδασες αλλά το πως το βιώνεις όλο αυτό. Δεν πιστεύω ότι πρέπει να είσαι γιατρός για παράδειγμα για είσαι ικανοποιημένος από τη δουλειά σου. Σε εμένα δεν ήταν προτεραιότητα να σπουδάσω. Απλά προέκυψε. Όσο αφορά τη δουλειά πιστεύω ότι είναι θέμα συγκυριών και όχι σπουδών. Βέβαια εγώ βρήκα δουλειά πριν την κρίση. Δεν ξέρω σήμερα αν είναι τόσο εύκολο να βρει κάποιος δουλειά έχοντας σπουδάσει ή όχι.

Ερ. Σε σχέση με τα παιδιά, (αν υπάρχουν) θα θέλατε να σπουδάσουν;

Απ. Σε σχέση με τον γιο μου δεν είναι κάτι που το έχω σαν αυτοσκοπό. Αν θέλει να σπουδάσει δεν θα τον αποθαρρύνω, κυρίως θέλω να κάνει ό,τι του αρέσει. (39 ετών,

έγγαμος/1 παιδί , εργαζόμενος σε πολυεθνική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 21).

Ο Νίκος πιστεύει πως η εκπαίδευση ανοίγει πόρτες και σου δίνει περισσότερες επιλογές απ' αυτές που έχεις.

Είμαι απόφοιτος λυκείου. Θα ήθελα να είχα σπουδάσει. Το να έχεις σπουδάσει σε βοηθάει να βλέπεις τα πράγματα διαφορετικά, σου δίνει τη δυνατότητα να “χτυπήσεις” πολλές πόρτες. Δουλεύω από πολύ μικρός, αλλά αν είχα το χρόνο και τη δυνατότητα θα ήθελα να σπουδάσω και τώρα ακόμα (33 ετών, έγγαμος, εργαζόμενος σε super market, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 25).

Η Βαλλέρια θεωρεί ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα είναι ελλιπές. Δεν βοηθάει στο ν' αναπτυχθούν οι δεξιότητες των μαθητών και τελικά δεν είναι σίγουρη αν αυτό βοηθάει στο να υπάρχει μία καλή επαγγελματική αποκατάσταση.

Στην Ελλάδα το εκπαιδευτικό σύστημα δεν εμπνέει δημιουργικότητα. Ο καθηγητής αδειάζει τις γνώσεις του στον μαθητή, αλλά για να μάθεις κάτι που θα σε βοηθήσει στη ζωή σου θα πρέπει η γνώση να είναι παραγωγική και όχι βασισμένη σε απομνημόνευση. Παλιότερα ένα πτυχίο σε βοηθούσε περισσότερο στο να βρεις μία δουλειά. Σήμερα τα πράγματα άλλαξαν, πρέπει να είσαι δημιουργικός και εφευρετικός για να μπορέσεις ν' ανταποκριθείς σε όλο αυτό που συμβαίνει.

Ερ. Σε σχέση με τα παιδιά, (αν υπάρχουν) θα θέλατε να σπουδάσουν;

Απ. Η μεγάλη μου κόρη σπούδασε νηπιαγωγός. Δυσκολεύεται όμως να βρει δουλειά πάνω στο αντικείμενό της. Η μικρή θα πάει στην Αγγλία για σπουδές πάνω στη μουσική. Ίσως έξω να έχει περισσότερες ευκαιρίες για μία καλή δουλειά η οποία θα είναι πάνω στον τομέα της. Δεν τις πίεσα ποτέ να σπουδάσουν. Ήταν καλές μαθήτρες και το πέτυχαν, αλλά το τι θα γίνει ως προς την επαγγελματική τους αποκατάσταση, δεν ξέρω μιας και τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα πλέον (48 ετών, χωρισμένη/2 παιδιά , εργαζόμενη ως καθηγήτρια αγγλικών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 28).

Και ο Φώτης μας ανέφερε ότι οι σπουδές είναι κάτι σχετικό. Δεν σημαίνει ότι δουλεύεις στο αντικείμενο σου.

Σπούδασα αλλά δεν δουλεύω πάνω στο αντικείμενο. Όπως καταντήσαμε μία καλή σταδιοδρομία είναι θέμα άλλων παραγόντων. Ο αδερφός μου απολύθηκε γιατί θεώρησαν ότι ήταν overqualified. Πέραν από μία καλλιέργεια δεν πιστεύω ότι βοηθάει και τόσο σήμερα το να σπουδάσεις (34 ετών, άγαμος, εργαζόμενος στον τραπεζικό τομέα, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 22).

Με τον ίδιο τρόπο απαντάει και η Αναστασία, η οποία αμφισβητεί ότι μπορεί να προσφέρει η εκπαίδευση μία καλή δουλειά.

Πιστεύω ότι είναι πολύ σχετικό το αν θα έχεις μία καλή δουλειά αν έχεις σπουδάσει. Σήμερα η δουλειά παίζει τον πρώτο ρόλο. Δυστυχώς τα πράγματα άλλαξαν και ο κόσμος έχει ως προτεραιότητα να βρει μία δουλειά για να ζήσει παρά να σπουδάσει (34 ετών, χωρισμένη/1 παιδί , εργαζόμενη σε εμπορική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 34).

Ο Γιάννης πιστεύει ότι η εκπαίδευση τον βοήθησε πολύ στο να κάνει αυτό που αγαπάει. Σπούδασα μουσική και θέατρο. Ασχολούμαι επαγγελματικά και με τα δύο, αλλά περισσότερο με το θέατρο. Είμαι πολύ τυχερός γιατί κάνω επαγγελματικά αυτό που αγαπάω. Η εκπαίδευση που πήρα με βοήθησε πολύ. Πιστεύω αξίζει τον κόπο να μπει κάποιος σε αυτήν τη διαδικασία (30 ετών, άγαμος, δουλεύει ως ηθοποιός, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 8).

Οι μαρτυρίες των ανθρώπων που συμμετείχαν στην έρευνα είναι ενδεικτικές αυτών που βιώνουν, εισπράττουν και εσωτερικεύουν ως προς τη χρησιμότητα του εκπαιδευτικού δεσμού και τις διεξόδους που έχουν μέσω αυτού. Υπάρχουν διαφορετικές προσλαμβάνουσες παραστάσεις από τον καθένα που συμμετείχε και διαφορετικό υπόβαθρο ως προς τον τρόπο που βλέπει τα πράγματα. Πέραν όμως από την υποκειμενική σκοπιά ερμηνείας των καταστάσεων υπάρχει και η αντικειμενική δυσκολία άμεσης αποκατάστασής που έφερε στο προσκήνιο η οικονομική πραγματικότητα.

6.1 Συζήτηση για τον εκπαιδευτικό δεσμό

Αν η οικογένεια είναι η πρωταρχική μορφή κοινωνικοποίησης, το σχολείο είναι μία εξίσου σημαντική μορφή ένταξης του ατόμου στην κοινωνία. Η εκπαιδευτική διαδικασία και ό,τι απορρέει εξ αυτής, βοηθούν τον αυριανό πολίτη να έχει μία θέση στην κοινωνία.

Η συμμετοχή στον σχολικό θεσμό καθορίζει την πορεία της επαγγελματικής εξέλιξης του ατόμου με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κατασκευή της ατομικής και συλλογικής ταυτότητάς του, διαμορφώνει το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον πέραν του οικογενειακού και πλέκει το νήμα του δεσμού της πνευματικής κοινωνικοποίησης που συνοδεύει το άτομο σε ολόκληρη τη ζωή του. Το σχολείο αποτελεί επίσης τον σημαντικότερο παράγοντα ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και βασικότερο παράγοντα αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 148).

Η κοινωνικοποίηση μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού, είναι αναμφισβήτητα ένα από τα ουσιαστικότερα βήματα για την ζωή ενός ανθρώπου και ξεκάθαρα ένα πρώτο βήμα για την πορεία του στην ενήλικη ζωή του. Η εκπαίδευση ήταν και παραμένει ταξική. Υπάρχουν διαφορετικά σχολεία, γειτονιές, κοινωνικές συνθήκες κ.ο.κ που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη ζωή και την πορεία των ατόμων. Αν η ανισότητα ξεκινήσει στην αρχή της

εκπαιδευτικής διαδικασίας ενός ατόμου θα το επηρεάσει και στη συνέχεια. Ο θεσμός της εκπαίδευσης συνδέεται με κοινωνική αλλά και επαγγελματική κινητικότητα. Ως δείκτης κοινωνικής κινητικότητας αναλύεται το επάγγελμα το οποίο συνδέεται μ' ένα συγκεκριμένο επίπεδο και είδος εκπαίδευσης. Πολλοί κοινωνιολόγοι εδώ και δεκαετίες έχουν ασχοληθεί με τα ζητήματα της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας που παρατηρούνται μέσω εμπειρικών ερευνών, δίνοντας τη δική τους ερμηνεία και οπτική πάνω στα ζητήματα που διαφοροποιούν τις κοινωνικές ομάδες και τους εντάσσουν ή τους αποκλείουν από ένα σύστημα.

Για παράδειγμα ο J. Goldthorpe, Βρετανός κοινωνιολόγος διερευνά την ταξική διάρθρωση αλλά και την κοινωνική κινητικότητα στη Βρετανία. Σαφέστατα επηρεασμένος από τη Βεμπεριανή και τη Μαρξική προσέγγιση για τις τάξεις, στην αρχή αναφέρεται σε χειρώνακτες και μη, αλλά στην πορεία καταλήγει σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Την τάξη των υπηρεσιών, την ενδιάμεση και την εργατική τάξη.

Ο Bourdieu, είναι και αυτός επηρεασμένος από την Βεμπεριανή προσέγγιση αλλά στην ανάλυσή του για τις τάξεις εντάσσει και το status. Ουσιαστικά αυτό που εντάσσει ο Bourdieu στην μελέτη του, είναι ότι χωρίζει το κεφάλαιο σε 4 τύπους. Το οικονομικό, το πολιτισμικό, το κοινωνικό και το συμβολικό. Αυτές οι τέσσερις μορφές κεφαλαίου ανταγωνίζονται μεταξύ τους για να καταλάβουν ανάλογη θέση στον κοινωνικό χώρο. Το οικονομικό κεφάλαιο είναι τα μέσα παραγωγής, οι ιδιοκτησίες και τα χρήματα, το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι το μορφωτικό επίπεδο, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το δίκτυο γνωριμιών, ενώ το συμβολικό κεφάλαιο είναι το πιο άυλο και είναι αυτό που ουσιαστικά επηρεάζει τον τρόπο σκέψης.

Στο έργο του “Η Διάκριση”, αναφέρει ότι:

Ολόκληρη η σχέση της μικροαστικής τάξης με την κουλτούρα μπορεί κατά κάποιον τρόπο να συναχθεί από το εμφανέστατο χάσμα ανάμεσα στη γνώση και την αναγνώριση- αρχή της πολιτισμικής καλής θέλησης που προσλαμβάνει διαφορετικές μορφές ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή και το συνακόλουθο τρόπο απόκτησης της κουλτούρας (Bourdieu, 1979/2015, σ.364).

Μέσω της εκπαίδευσης λοιπόν, γίνεται η επιλογή του επαγγέλματος στην ενήλικη ζωή και το προσωπικό πολιτισμικό κεφάλαιο των υποκειμένων, είναι αυτό που παίζει κυρίαρχο ρόλο στην εξέλιξη και πορεία της ζωής. Μία άνιση πρόσβαση στην εκπαίδευση θα μπορούσε να είναι δείκτης ανισότητας σε μία κοινωνία.

Η ανισότητα ευκαιριών επομένως που έχουν τα άτομα για να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση (οικονομική, εκπαιδευτική, γοήτρου, δύναμης κ.λπ) έχει τις ρίζες της στην κοινωνική διάρθρωση και τα συνοδεύει από την αφετηρία τους, αφού η κοινωνική θέση

των γονέων αποτελεί τη βάση, την αρχή για τη δική τους κοινωνική ένταξη (Κασιμάτη, 2004, σ. 25).

Η εκπαίδευση, στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας, συνδέθηκε με ανοδική επαγγελματική κινητικότητα. Ιδίως από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και έπειτα, η εκπαίδευση σε ανώτατο ίδρυμα σήμαινε ταυτόχρονα και μία καλή επαγγελματική σταδιοδρομία. Αυτό συνδέθηκε με το κοινωνικό status και δομήθηκε μία πορεία ζωής που είχε αφετηρία τις σπουδές. Συνάμα, η εκπαίδευση συνδέθηκε και με κοινωνική κινητικότητα, σε ένα επίπεδο και όχι καθολικά, μιας και αποτελεί έναν ισχυρό μηχανισμό διατήρησης της κοινωνικής τάξης. Οι προσδοκίες της ελληνικής οικογένειας για τις σπουδές ήταν πολύ υψηλές. Ο εκπαιδευτικός θεσμός, αποτέλεσε για την ελληνική κοινωνία το αποστέγασμα των προσπαθειών μίας γενιάς για την επόμενη. Οι προσδοκίες που γεννά η εκπαίδευση, την έχει αναγάγει σε ύψιστο ιδανικό για την κοινωνία, μιας και το συλλογικό μας ασυνείδητο, ορίζει πως αυτός είναι ο δρόμος για την επιτυχία, την επαγγελματική αποκατάσταση και το προσδιορισμό μιας ευτυχισμένης ζωής. Είναι γεγονός ότι σε παλαιότερες δεκαετίες στην Ελλάδα, οι σπουδές είχαν άμεσο αντίκρισμα στην αγορά εργασίας. Αποτέλεσε διαγεννεακά έναν πολύ ισχυρό μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης, κύρους και γοήτρου για την ελληνική κοινωνία. Συγκριτικά με άλλες κοινωνίες, η ελληνική επένδυσε σημαντικά στην ανάπτυξη δεξιοτήτων που απορρέουν μέσω της εκπαίδευσης. Σηματοδότησε τις προσδοκίες για μία καλύτερη ζωή. Καλύτερης από την προηγούμενη γενιά. Νοηματοδότησε μία προσπάθεια που ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια της σχολικής ηλικίας και επενδύεται με όνειρα και προσδοκίες για μία ανοδική προσωπική πορεία.

Το σχολείο αποτελεί επίσης τον σημαντικότερο παράγοντα ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και βασικότατο παράγοντα αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων... ολόκληρος ο εκπαιδευτικός θεσμός είναι έτσι οργανωμένος και στοχοθετημένος ώστε να αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα, να προστατεύει τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις μέσα από την επιταγή σε συμμετοχές σε ελιτίστικα εκπαιδευτικά ιδρύματα και να κατοχυρώνει μόνον εκείνους που έχουν ήδη την κοινωνική κατοχύρωση από την οικογένεια και την καταγωγή. Έτσι είναι αναμενόμενο να συνδέεται άμεσα το σχολείο με τον κοινωνικό δεσμό και τη διάρρηξή του. Να δημιουργεί ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς και να προετοιμάζει το έδαφος για τους δύο ακόλουθους τύπους δεσμού – οργανικό & ελεύθερων επιλογών (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 148-149).

Χωρίς αμφιβολία, η εκπαίδευση και η συμμετοχή σε ένα σχολικό θεσμό αρκετά οργανωμένο, είναι σε θέση να συμβάλει στην επίτευξη της κοινωνικής συνοχής. Ο εκπαιδευτικός δεσμός, εφόσον εξοπλιστεί με τα κατάλληλα εργαλεία και στοχεύσει στην

διαμόρφωση του αυριανού πολίτη, θα αποτελεί το καθοριστικό σκαλοπάτι για την ευημερία του ανθρώπου.

Ίσως το πιο λογικό σημείο εκκίνησης να είναι ένα σχολείο προσανατολισμένο στην ιδιότητα του πολίτη. Ένα σχολείο που θα είναι ανοιχτό σε όλα τα παιδιά των πολιτών, ανεξάρτητα από την ικανότητά τους, τον πλούτο τους ή άλλα προσωπικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, ένα σχολείο για όλους (Healy 2017, σ. 259).

Τι συμβαίνει όμως σήμερα; Ποια είναι η θέση της εκπαίδευσης στην Ελληνική κοινωνία και πώς ο εκπαιδευτικός δεσμός αποτυπώνεται και βιώνεται από τους πολίτες; Οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα, παρά το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους έχουν μία θετική γνώμη για την εκπαίδευση και γενικά για τον εκπαιδευτικό θεσμό, βιώνουν όμως απ' την άλλη, μία πραγματικότητα η οποία τείνει να τον απαξιώνει. Από τη μία όσοι είναι εργαζόμενοι στο αντικείμενο το οποίο σπούδασαν, αμείβονται με πολύ λιγότερα από όσα οι ίδιοι προσφέρουν, ενώ από την άλλη όσοι εργάζονται σε άλλο πεδίο από αυτό που σπούδασαν, θεωρούν ότι οι ευκαιρίες για απορρόφηση στο αντικείμενό τους είναι πολύ λίγες. Όπως και να' χει υπάρχει μία έκδηλη αμφισβήτηση της όλης διαδικασίας και οι περισσότεροι μιλάνε για εναλλακτικές που όμως δεν είναι άμεσα ορατές.

Η κατάσταση που έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα έθεσε υπό αίρεση πολλά από τα κεκτημένα των προηγούμενων δεκαετιών. Αρχίζουμε να διαπιστώνουμε μια σταδιακή απομυθοποίηση σε πράγματα που θεωρούνταν αμετάβλητα. Η ηθική προσέγγιση που είχαμε για ορισμένους θεσμούς και καταστάσεις αρχίζει να απομακρύνεται. Όπως συνέβη με την οικογένεια που φάνηκαν τα προβλήματα μέσω της κρίσης και ουσιαστικά επαναπροσδιορίζεται αυτός ο δεσμός, το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για τον εκπαιδευτικό δεσμό. Φαίνεται μία τάση για απομυθοποίηση της κραταιάς και κυρίαρχης αντίληψης για την εκπαίδευση και οι συμμετέχοντες νοιώθουν ότι τα πάντα τελικά είναι σχετικά και θέμα συγκυριών.

Στον Πίνακα 6 προβάλλονται τα στοιχεία για το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων στην έρευνα και μέσω αυτών αλλά των μαρτυριών τους θα βγάλουμε ορισμένα συμπεράσματα ως προς την τάση που φαίνεται να διαμορφώνεται και στον εκπαιδευτικό δεσμό. Διαπιστώνεται ότι υπάρχει μία ελαφριά υπεροχή των αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, έναντι των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Από το σύνολο των συμμετεχόντων στην έρευνα διαφάνηκε ότι η εκπαίδευση στην Ελληνική κοινωνία εξακολουθεί να κατέχει περίοπτη θέση όμως εμφανίζονται σημάδια αποδόμησης και επαναπροσδιορισμού της όλης διαδικασίας. Στον πίνακα 6 παρουσιάζεται η κατανομή του εκπαιδευτικού επιπέδου των συμμετεχόντων/σών.

Πίνακας 6. Η κατανομή του εκπαιδευτικού επιπέδου*

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Αναλογία των ερωτώμενων
ΑΕΙ	0,45
Λύκειο	0,55

*N=45.

Οι ερωτώμενοι συχνά αναφέρονται στην αδυναμία άμεσης επαγγελματικής αποκατάστασης παρά το γεγονός ότι έχουν σπουδάσει και θεωρούν σε πολλές περιπτώσεις ότι το αν θα έχεις μία επιτυχημένη επαγγελματική σταδιοδρομία είναι θέμα τύχης.

Βεβαίως η κρίση που βιώνεται τα τελευταία χρόνια με αυτόν τον βίαιο τρόπο, έχει παίξει έναν καθοριστικό παράγοντα στο να υπάρχει αυτή η σκέψη. Η παρατεταμένη διάρκεια της οικονομικής κρίσης επαναπροσδιόρισε πολλά από τα μέχρι πρότινος δεδομένα αναδύοντας ταυτόχρονα νέες τάσεις και μετεξελίσσοντας τους τρόπους που τα δρώντα υποκείμενα εσωτερικεύουν τις εξελίξεις. Δεν σημαίνει ότι αποποιούνται το ωφέλιμο της εκπαίδευσης απλώς δεν είναι πλέον τόσο σημαντική. Φαίνεται σαν να αλλάζουν οι προτεραιότητες. Στις μέρες μας αποτυπώνεται περισσότερο η ανάγκη για μία σταθερή και σίγουρη δουλειά, παρά το όνειρο της μόρφωσης. Αποδείχτηκε άλλωστε πως σε πολλές περιπτώσεις δεν ακολουθείται επαγγελματικά αυτό που έχει σπουδάσει κάποιος, με αποτέλεσμα να διαφαίνεται μία τάση απαξίωσης των ανώτατων σπουδών.

Η εκπαίδευση, ως ένας μηχανισμός που στοχεύει στην κοινωνική συνοχή, έχει επιπρόσθετη αξία όταν είναι έτσι σχεδιασμένη ώστε να πλαισιώνει το σύνολο κατά το δυνατόν, μίας κοινωνίας. Πάντα ο θεσμός της εκπαίδευσης είχε ένα ταξικό πρόσημο και ποτέ στην ιστορία της δεν ήταν ένας μηχανισμός ο οποίος δεν αναπαρήγαγε ανισότητες. Με δεδομένο αυτό, στη σημερινή συγκυρία παρατηρούμε ότι οι επιλογές γίνονται ακόμα πιο στενές.

Έχοντας ως δεδομένο τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης και όλες τις διακυμάνσεις που εκπορεύονται από αυτό, γίνεται αντιληπτό ότι η συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι μέρος ενός συστήματος που ενσωματώνει και αποκλείει, που ενδυναμώνει και αποδυναμώνει και τελικά ορίζει τις παραμέτρους για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσουμε να συνυπάρξουμε σε μία οργανωμένη κοινωνία.

Ο εκπαιδευτικός θεσμός, δημιούργησε προσδοκίες και τόνωσε ιστορικά το ηθικό των πολιτών, κάνοντάς τους να προσβλέπουν σ' ένα καλύτερο μέλλον. Η ελληνική κοινωνία επένδυσε πάνω σ' αυτόν τον θεσμό και για μία περίοδο κατάφερε να πετύχει μία μεγάλη πρόοδο ως προς την κατεύθυνση αυτή. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και ειδικά μετά τον

εμφύλιο, η Ελλάδα διαμόρφωσε μία κουλτούρα εκπαιδευτικής προόδου και πέρασε απ' τον αναλφαβητισμό στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η δεκαετία του '70 σηματοδοτεί για την ελληνική κοινωνία το πέρασμα σε μία κοινωνία της γνώσης. Ήταν το κίνητρο για να αλλάξει κάποιος την πορεία της ζωής του.

Αυτή η διαδικασία σηματοδότησε το πέρασμα σε μία εποχή ευημερίας, καθώς η εκπαίδευση μπορούσε να εγγυηθεί μία άμεση επαγγελματική αποκατάσταση. Το συλλογικό ασυνείδητο της κοινωνίας ήταν προσανατολισμένο στην κατεύθυνση των σπουδών και της μαζικής εισόδου στα πανεπιστήμια. Το σχολείο και όλοι οι μηχανισμοί γύρω του επικροτούσαν το γεγονός της επιτυχίας στην ανώτερη εκπαίδευση.

Ο εκπαιδευτικός δεσμός έγινε για την ελληνική κοινωνία ένας πολλαπλά ισχυρός δεσμός και αντανakλούσε τις προσδοκίες και τα πιστεύω ολόκληρων γενεών. Σήμερα όμως, μετά από 10 χρόνια οικονομικής ύφεσης και συνεχών μатаιώσεων σε όλα τα επίπεδα, αυτή η προσδοκία και το όνειρο για μία λαμπρή πορεία μετά τις σπουδές άρχισε να αλλάζει. Η τάση που καταγράφεται είναι σε έναν βαθμό αποθαρρυντική για τις προσδοκίες που είχαν οι πολίτες. Παρότι εξακολουθεί η εκπαίδευση να είναι ένας από τους κυρίαρχους μηχανισμούς ένταξης και παρά το ότι ο δεσμός που εκπορεύεται από αυτήν είναι αρκετά ισχυρός, φαίνεται να αλλάζει το περιεχόμενο που είχε τα προηγούμενα χρόνια.

Μέσα από την έρευνα υπάρχει μία τάση αποθάρρυνσης έως και απαξίωσης σε έναν βαθμό αυτού του θεσμού. Υπήρχε μία τάση από τους συμμετέχοντες ν' αμφισβητούν στην πράξη αυτό που η εκπαίδευση υπόσχεται. Παρότι ειδικά στην Ελληνική κοινωνία ακόμα χαίρει υψηλής εκτίμησης αυτός ο θεσμός, (για ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους), η πραγματικότητα έρχεται να θέσει υπό αίρεση όλες τις προσδοκίες που είχαμε διαμορφώσει στο συλλογικό μας ασυνείδητο περί αυτής. Και σε αυτό το σημείο η απαξίωση της ιδιότητας του πολίτη και η πλήρης ατομιστική διαπαιδαγώγηση των κοινωνιών μας, αρχίζουν σήμερα να αποκαλύπτουν τα πρώτα ορατά αποτελέσματα.

Ένας μεγάλος αριθμός νέων επιστημόνων (τα στοιχεία κάνουν λόγο για 350 έως 500 χιλιάδες) έφυγαν στο εξωτερικό την τελευταία δεκαετία για αναζήτηση εργασίας. Παρότι λοιπόν είναι ακόμα υψηλά στις προσδοκίες του κόσμου η απόκτηση ανώτατης εκπαίδευσης, δειλά-δειλά αποκαθλώνεται η προσδοκία μίας καλύτερης ζωής μέσω της εκπαίδευσης. Ίσως να είναι θέμα συγκυριών, ίσως να είναι θυμός για όλα όσα δεν υλοποιήθηκαν, ίσως όμως να είναι και μία νέα εποχή για τις πεποιθήσεις των ανθρώπων ως προς αυτό το κομμάτι του συλλογικού βίου.

6.2 Συμπεράσματα

Ο δεσμός που περνάει μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος μοιάζει να βγαίνει και αυτός λαβωμένος από όλη αυτήν τη νέα πραγματικότητα. Το σίγουρο είναι ότι υπάρχει. Δεν θα μπορούσε να είναι και διαφορετικά, αλλά ο τρόπος προσέγγισής του πλέον είναι διαφορετικός. Είναι αρκετοί πια αυτοί που θεωρούν ότι ένα πτυχίο δεν συνεπάγεται μία καλή δουλειά και ακόμα περισσότεροι αυτοί που αναγκάστηκαν να εργαστούν σε τομείς που δεν είναι πάνω σε αυτό που σπούδασαν. Αυτά ισοδυναμούν με αλλαγή στον τρόπο που απεικονίζεται η σύγχρονη πραγματικότητα και με τον τρόπο που εξελίσσονται πλέον τα πράγματα.

Σήμερα χάθηκε η έννοια της επιλογής. Ή το να πιστεύουμε ότι μπορούμε να επιλέξουμε το επάγγελμα που θα ασκήσουμε. Η οικονομική κρίση έφερε στο προσκήνιο μία πιο ωμή κοινωνική και επαγγελματική πραγματικότητα, κάνοντάς μας να αναθεωρήσουμε πολλά προγενέστερα δεδομένα.

Είναι σαφές ότι η εκπαίδευση και η απασχόληση συνδέονται στενά. Είναι προϋπόθεση η μία για την άλλη. Ή τουλάχιστον έτσι θα έπρεπε να είναι. Η νέα οικονομική συγκυρία, οι επιλογές της αποθαρρημένης νέας γενιάς, τα ανεκπλήρωτα σχέδια και οι ματαιώσεις που προκλήθηκαν τα τελευταία χρόνια, ήρθαν ως επισφράγισμα σε μία διαδικασία που σταδιακά ξεκινάει αρκετές δεκαετίες νωρίτερα. Η ζήτηση της φθηνής και ανειδίκευτης εργασίας έγινε κανόνας. Η αγορά με τις επιβολές και τις ρυθμίσεις που επέβαλε, διαμόρφωσε τη νέα εργασιακή πραγματικότητα επιβάλλοντας την δια βίου κατάρτιση και την αέναη πρόσδεση σε μία εκπαιδευτική διαδικασία που απέχει απ' το κύριο στόχο μίας απρόσκοπτης εργασιακής πορείας.

Μιας και στην Ελληνική κοινωνία η εκπαίδευση περνάει μέσα από την οικογένεια, η οποία στηρίζει οικονομικά και ηθικά την όλη προσπάθεια των μαθητών-φοιτητών καλύπτοντας τις δαπάνες που απαιτούνται για την ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας αλλά και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, φαίνεται μία αίσθηση αποθάρρυνσης κυρίως για την τριτοβάθμια. Η οικονομική πραγματικότητα επέβαλε τη λογική της απασχόλησης με όρους ακραίους και ισοπεδωτικούς. Το όνειρο για μία καλύτερη εργασιακή πορεία, τουλάχιστον στην Ελλάδα του σήμερα, αρχίζει να ξεφτίζει. Βέβαια, αξίζει να αναφέρουμε πως η προοπτική για μετεγκατάσταση στο εξωτερικό, κυρίως για εύρεση εργασίας είναι μέσα στα σχέδια πολλών από τους συμμετέχοντες, όχι τόσο για τους ίδιους, αλλά κυρίως για τα παιδιά τους.

Κεφάλαιο 7 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον δεσμό των προσωπικών επιλογών

Οι ερωτώμενοι φάνηκε να είναι ενθουσιασμένοι μιλώντας για τις σχέσεις τους με τους ανθρώπους που έχουν επιλέξει στη ζωή τους. Είναι για όλους ανεξαιρέτως ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο της ζωής τους οι φίλοι, ο/η σύντροφος και γενικά όλοι οι άνθρωποι που επιλέγουμε να έχουμε δίπλα μας. Υπάρχει όμως και κάτι που φαίνεται ιδίως στις μέρες μας να είναι αρκετά δύσκολο. Αυτό είναι η σωστή επιλογή συντρόφου για δημιουργία οικογένειας.

Εδώ λοιπόν, παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι αναγνωρίζουν ότι η οικονομική κατάσταση είναι ανασταλτικός παράγοντας για να προχωρήσουν στη ζωή τους και να δημιουργήσουν οικογένεια, (εξ' άλλου ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων μένει ακόμα με τους γονείς του), αυτό που βγήκε ξεκάθαρα από την έρευνα είναι ότι είναι πολύ δύσκολό να βρουν τον/την κατάλληλο σύντροφο για να προχωρήσουν στη δημιουργία οικογένειας. Αυτό μας οδηγεί στο να σκεφτούμε πως οι ανθρώπινες σχέσεις και η επικοινωνία με τον άλλον, σήμερα είναι σε κρίση. Δεν τους τρομάζει τόσο η οικονομική συγκυρία όσο το γεγονός ότι μπορεί και να παραμείνουν μόνοι τους.

Η Μαίρη μας μίλησε με μεγάλο ενθουσιασμό για τους φίλους της. Όντας χωρισμένη, αναγνωρίζει ότι οι σχέσεις των ανθρώπων είναι δύσκολες και η επιλογή συντρόφου είναι κάτι εξαιρετικά σοβαρό.

Ερ. Ποια η σχέση με τους φίλους σας;

Απ. Αισθάνομαι πολύ τυχερή στο θέμα φιλίας. Έχω πολύ δυνατές φιλίες και μακροχρόνιες. Στο κομμάτι των σχέσεων τα πράγματα είναι δύσκολα....

Ερ. Θα θέλατε να κάνετε οικογένεια;

Απ. Πάντα αναρωτιόμουν πώς γίνεται να κρατιούνται οι μακροχρόνιες σχέσεις. Κατάλαβα τελικά ότι πολλές σχέσεις κρατιούνται γιατί ο κόσμος φοβάται τη μοναξιά. Υπάρχει πολύ συμβιβασμός. Ναι θέλω να κάνω οικογένεια και παιδιά. Το οικονομικό δεν βοηθάει καθόλου. Προς το παρόν αποκλείεται, εξ' άλλου ο κατάλληλος δεν έχει βρεθεί....(41 ετών, χωρισμένη, ελεύθερη επαγγελματίας, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 7).

Ο Γιάννης είναι μουσικός, δεν είναι παντρεμένος και μένει αναγκαστικά με την οικογένειά του. Η σχέση με τους φίλους του είναι πολύ ουσιαστική και πιστεύει ότι η οικογένεια είναι σπουδαίο πράγμα και σίγουρα θα ήθελε να καταφέρει να δημιουργήσει την δική του.

Ερ. Ποια η σχέση με τους φίλους σας;

Απ. Οι σχέσεις με τους φίλους είναι καταπληκτική. Στηρίζουμε ο ένας τον άλλον, μοιραζόμαστε πράγματα μαζί και περνάμε χρόνο όσο μας το επιτρέπει η καθημερινότητά μας

Ερ. Θα θέλατε να κάνετε οικογένεια;

Απ. Έχω σχέση με μία κοπέλα εδώ και 2 χρόνια. Υπάρχει αλληλοεκτίμηση και αγάπη. Σίγουρα θα ήθελα να κάνω οικογένεια και παιδιά.

Ερ. Υπάρχει κάποιος ανασταλτικός παράγοντας για να δημιουργήσετε οικογένεια;

Απ. Αυτό που μπορώ να πω είναι το να μην βρεις τον κατάλληλο άνθρωπο. Σίγουρα τα οικονομικά δεν βοηθάνε σήμερα, αλλά νομίζω ότι αυτό λύνεται με προσπάθεια. (30 ετών, άγαμος, μουσικός, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 8).

Η Γεωργία πιστεύει στην δημιουργία οικογένειας. Θεωρεί και αυτή ότι είναι μία πάρα πολύ σημαντική απόφαση αλλά το ζήτημα είναι και γι' αυτήν να βρεθεί ο κατάλληλος άνθρωπος.

Γενικά θα ήθελα να κάνω οικογένεια αλλά δεν είναι η πρώτη μου επιλογή. Θα με εμπόδιζε βέβαια το οικονομικό αλλά κυρίως νομίζω το να βρεις τον κατάλληλο άνθρωπο. Ο κόσμος σήμερα έχει αλλάξει. Ο καθένας σκέφτεται τον εαυτό του και υπάρχει κακία μεταξύ μας (37 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε εταιρία τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 9).

Ο Πέτρος είναι παντρεμένος. Μας μιλάει για τις δυσκολίες της καθημερινότητας και την αγωνία του να μπορέσει να ανταπεξέλθει στη σημερινή πραγματικότητα έχοντας οικογένεια και παιδί.

Είμαι παντρεμένος 5 χρόνια. Έχουμε και ένα παιδί 2 χρονών. Η σχέση με τη γυναίκα μου είναι καλή. Γενικά όμως λόγω του παιδιού υπάρχουν εντάσεις για ορισμένα ζητήματα. Η οικογένεια είναι σπουδαίο πράγμα αλλά η σημερινή εποχή δεν βοηθάει καθόλου. Τα βγάζουμε δύσκολα πέρα μιας και η γυναίκα μου δεν δουλεύει και τα έξοδα με ένα παιδί είναι πολλαπλά. Υπάρχουν στιγμές που αγχώνομαι για το πως θα ανταπεξέρθουμε οικονομικά, απ' την άλλη όμως είμαι χαρούμενος που έχω την οικογένειά μου.

Ερ. Θα σκεφτόσασταν για ένα δεύτερο παιδί;

Απ. Παντρεύτηκα μέσα στην κρίση. Είπα ότι θα τα καταφέρουμε με δύο μισθούς. Στην πορεία η γυναίκα μου απολύθηκε και με τον ερχομό του παιδιού κατάλαβα ότι τα έξοδα είναι αρκετά, οπότε αν δεν αλλάξει κάτι στα οικονομικά αποκλείεται να κάνουμε δεύτερο παιδί. (35 ετών έγγαμος/1 παιδί, δημόσιος υπάλληλος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 11).

Το ίδιο θα μας πει και ο Σταμάτης, ο οποίος είναι ιδιωτικός υπάλληλος με ένα παιδί και παρά το γεγονός ότι δουλεύει και η γυναίκα του δεν θα έπαιρναν την απόφαση να κάνουν δεύτερο παιδί.

Είμαι παντρεμένος 8 χρόνια. Έχουμε και ένα παιδί 2 ετών. Η καθημερινότητα με το παιδί είναι δύσκολη. Πολλές οι υποχρεώσεις και πολλά τα έξοδα. Δουλεύουμε και οι δύο και

λείπουμε πολλές ώρες απ' το σπίτι. Έχουμε ευτυχώς βοήθεια από τους γονείς μας. Αν κάποιος απ' τους δύο δεν δούλευε θα τα βγάζαμε πολύ δύσκολα πέρα

Ερ. Θα σκεφτόσασταν για ένα δεύτερο παιδί;

Απ. Το να κάνουμε ένα δεύτερο παιδί δεν είναι στα σχέδια. Δεν είναι ότι δεν θα θέλαμε αλλά με την οικονομική κατάσταση όπως είναι δεν υπάρχει περίπτωση. (40 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος σε διαφημιστική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 13).

Ο Σωτήρης, στην συνέχεια μας μιλάει για τη σχέση με τους φίλους και την κοπέλα του και θεωρεί ότι ο γάμος δεν είναι μέσα στις προτεραιότητές του.

Με τους φίλους μου έχουμε πολύ καλές και ουσιαστικές σχέσεις. Όσο μας το επιτρέπει ο χρόνος βρισκόμαστε, κανονίζουμε διακοπές και φροντίζουμε να περνάμε ποιοτικό χρόνο μαζί. Με την κοπέλα μου είμαστε αρκετά χρόνια μαζί. Ζούμε μαζί και το σημαντικό στη σχέση αυτή είναι ότι μπορούμε να συνεννοηθούμε χωρίς τριβές και εντάσεις.

Ερ. Θα θέλατε να παντρευτείτε;

Απ. Ο γάμος δεν είναι κάτι που με απασχολεί. Τουλάχιστον προς το παρόν. Είμαστε καλά έτσι όπως ζούμε και δεν πιστεύω ότι με το να επισημοποιήσουμε τη σχέση μας θα αλλάξει κάτι. (29 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως ασφαλιστής, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 14).

Η Μαριάνθη μας λέει ότι είναι μοναχικός άνθρωπος και όσο μεγαλώνει κλείνεται στον εαυτό της περισσότερο.

Φίλους δεν έχω πολλούς. Δουλεύω αρκετές ώρες, για να είμαι εντάξει στις υποχρεώσεις μου. Ξέρεις το να μεγαλώνεις μόνη σου ένα παιδί δεν είναι καθόλου εύκολο, ειδικά σήμερα. Πιο μικρή ήμουν η ψυχή της παρέας. Μεγαλώνοντας κλείνομαι στον εαυτό μου. Είμαι μοναχικός άνθρωπος. Μάλλον φταίει το ότι με απογοήτευσαν οι άνθρωποι, ειδικά απ' όταν πέρασα ένα σοβαρό πρόβλημα υγείας. Άλλωστε εκείνη την περίοδο χώρισα κιόλας. Πλέον προσπαθώ να περνάω χρόνο με τον γιο μου. Το ξέρω πως δεν αναπληρώνεται η συντροφικότητα ή οι παρέες, αλλά αυτή είναι η ζωή μου.

Ερ. Θα ξαναπαντρευόσασταν ;

Απ. Είναι κάτι που δεν μου περνάει απ' το μυαλό ούτε και ως αστείο (48 ετών, χωρισμένη/1 παιδί, εργάζεται ως καθηγήτρια μουσικής, συνέντευξη No 18).

Στο ίδιο πλαίσιο είναι και η Δήμητρα. Ζει με τη μητέρα και την κόρη της απ' όταν χώρισε και δεν θα σκεφτόταν να ξαναπαντρευτεί.

Είμαι μόνη μου. Δεν έχω σύντροφο. Έχω χωρίσει 10 χρόνια και ζω με τη μητέρα και την κόρη μου. Δουλεύω πολλές ώρες γιατί κάνω 2 δουλειές για να τα βγάλω πέρα. Με τους φίλους δεν βλέπουμε συχνά. Είναι τόσες πολλές οι ώρες δουλειάς και οι υποχρεώσεις που έχουμε αραιώσει αισθητά.

Ερ. Θα ξαναπαντρευόσασταν;

Απ. Αυτά τα λάθη γίνονται μόνο μία φορά....(γέλια). Χωρίσαμε γιατί δεν ταιριάζαμε σε τίποτα και ευτυχώς το καταλάβαμε νωρίς. Σήμερα έχουμε μία ισορροπημένη σχέση και κυρίως για το καλό του παιδιού (46 ετών, χωρισμένη/1 παιδί, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 19).

Η Ματίνα μας λέει ότι και οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες που είναι ανύπαντροι. Θα ήθελε να δημιουργήσει οικογένεια αλλά το ζητούμενο στις μέρες μας είναι να βρεθεί ο κατάλληλος άνθρωπος.

Τον τελευταίο καιρό δεν είμαι σε σχέση. Ευτυχώς που με τους φίλους μου έχουμε πολύ στενούς δεσμούς και όσο μας το επιτρέπουν οι υποχρεώσεις μας περνάμε χρόνο μαζί κάνοντας πράγματα που μας ευχαριστούν”.

Ερ. Θα θέλετε να κάνετε οικογένεια;

Απ. Δεν με αφήνει αδιάφορη το να κάνω οικογένεια και παιδιά. Το θέμα όμως είναι να βρεθεί ο κατάλληλος άνθρωπος. Να μπορείς να βασιστείς πάνω του και να μπορέσεις και να συνεννοηθείς. Σίγουρα η εποχή, λόγω οικονομικής κρίσης δεν είναι η καλύτερη, αλλά εφόσον υπάρχει κατανόηση και αγάπη όλα βρίσκονται (38 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 20).

Και ο Φώτης είναι υπέρμαχος της οικογένειας. Το θεωρεί πολύ σπουδαίο πράγμα και άμεσα σκέφτεται να προχωρήσει στο επόμενο βήμα.

Τα τελευταία χρόνια συγκατοικώ με την κοπέλα μου. Λόγω δουλειάς δεν βλέπομαστε συχνά με φίλους έχουμε μία πολύ συγκεκριμένη καθημερινότητα.

Ερ. Θα θέλατε να κάνετε οικογένεια;

Απ. Σίγουρα ναι. Νομίζω ότι το επόμενο διάστημα θα το προχωρήσουμε. Θα κάνουμε έναν γάμο και σιγά-σιγά και παιδί. Είμαι τυχερός γιατί έχω ένα σπίτι από τους γονείς μου και έτσι είναι κάτι στο νέο αυτό ξεκίνημα. Δεν μπορώ να σου πω ότι τα πράγματα είναι εύκολα, αλλά με καλή θέληση και κατανόηση όλα γίνονται (34 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε τράπεζα, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 22).

Η Κάτια είναι απόλυτα συνειδητοποιημένη ότι δεν θα κάνει δεύτερο παιδί. Με επισφαλή εργασία, δάνειο και ήδη ένα παιδί στο δημοτικό, η απόκτηση ενός δεύτερου παιδιού θεωρείται απαγορευτική.

Είμαι παντρεμένη 11 χρόνια. Έχω ένα παιδί στο δημοτικό και ευτυχώς ακόμα μπορώ να σου πω ότι τα βγάζουμε πέρα δύσκολα αλλά αξιοπρεπώς. Η σχέση με τον άντρα μου είναι πολύ καλή. Υπάρχει σεβασμός, κατανόηση, κάποιες στιγμές με εντάσεις, αλλά στο πλαίσιο του φυσιολογικού πιστεύω. Με φίλους κρατάμε επαφές και εγώ και ο άντρας μου και προσπαθούμε να κάνουμε πράγματα που μας βγάζουν από τη ρουτίνα.

Ερ. Θα σκεφτόσασταν για ένα δεύτερο παιδί;

Απ. Μπορώ να σου πω με βεβαιότητα όχι. Με στεγαστικό δάνειο, με τη δική μου τη δουλειά να είναι αβέβαιη, μιας και δουλεύω με συμβάσεις έργου και με τον μικρό στο δημοτικό, δεν υπάρχει περίπτωση για ένα δεύτερο παιδί (38 ετών, έγγαμη/1 παιδί, εργαζόμενη ως ελεύθερη επαγγελματίας, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 26).

Ο Παντελής είναι κι αυτός υπέρμαχος της οικογένειας. Δεν θεωρεί ότι θα το σκεφτόταν αν έβρισκε την κατάλληλη κοπέλα.

Η σχέση με τους φίλους μου είναι καλή. Δεν έχουμε τον χρόνο για να βρεθούμε όπως παλιότερα, αλλά μία στο τόσο κάνουμε πράγματα μαζί.

Ερ. Θα θέλατε να κάνετε οικογένεια;

Απ. “ Σίγουρα ναι. Αλλά ποτέ δεν ξέρεις... Αν είχα πάντως μία σχέση που να έβλεπα ότι μπορώ να προχωρήσω θα έκανα σίγουρα οικογένεια. Δεν νομίζω ότι θα με προβληματίζε κάτι στο να μην δημιουργήσω οικογένεια (34 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε λογιστική εταιρία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 27).

Ο Χριστόφορος μάς μιλάει για τον στόχο του που ήταν η δημιουργία οικογένειας και ότι είναι κάτι που τον γεμίζει και τον κάνει χαρούμενο. Παρ’ όλα αυτά, με τη δεδομένη οικονομική συγκυρία, δεν θα έκανε ένα δεύτερο παιδί άμεσα.

Με την γυναίκα μου είμαστε πολύ καλά. Απ’ όταν παντρευτήκαμε και κυρίως απ’ όταν ήρθε το παιδί, οι φίλοι μπήκαν σε δεύτερη μοίρα. Προτεραιότητα πλέον είναι η οικογένεια.

Ερ. Θα σκεφτόσασταν για ένα δεύτερο παιδί;

Απ. Παρότι δουλεύουμε και οι δύο, πιστεύω ότι δεν είναι στα άμεσα σχέδιά μας ένα δεύτερο παιδί. Ξέρεις σήμερα όλες οι δουλείες είναι κακοπληρωμένες και ταυτόχρονα οι υποχρεώσεις είναι πάρα πολλές. Ευτυχώς που δεν έχουμε δάνειο, αλλά και πάλι νομίζω ότι δεν βγαίνει (32 ετών, έγγαμος, εργαζόμενος ως ιδιωτικός υπάλληλος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 31).

Η Μαίρη, στη συνέχεια, μας αναφέρει ότι η προσωπική της ζωή είναι αρκετά οριοθετημένη και παρότι έχει βοήθεια από τη μητέρα για την ανατροφή του παιδιού τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα.

Είμαι παντρεμένη και έχω και ένα παιδί 2 ετών. Δουλεύω και εγώ και ο άντρας μου, αλλά η καθημερινότητά μας είναι αρκετά δύσκολη. Χρόνος για φίλους και διασκέδαση δεν υπάρχει και παρότι η μητέρα μου με βοηθά αρκετά με το παιδί, πιστεύω ότι έχουμε μία πολύ συγκεκριμένη και ρουτινιάρικη καθημερινότητα.

Ερ. Θα σκεφτόσασταν για ένα δεύτερο παιδί;

Απ. Αυτό που μπορώ να πω είναι ότι είμαστε αρκετά ζορισμένοι οικονομικά με το παιδί και σκέψου ότι κάνουμε μία πολύ συντηρητική ζωή. Έχουμε να πάμε διακοπές πάνω από 2 χρόνια γιατί τα πράγματα είναι δύσκολα. Τα έξοδα με ένα παιδί είναι πολύ παραπάνω απ’ ότι μπορούσα να φανταστώ. Με όλα αυτά λοιπόν, νομίζω ότι δεν θα επιλέγαμε να

κάνουμε και δεύτερο παιδί. (36 ετών, έγγαμη/1 παιδί, εργαζόμενη σε κατάστημα εστίασης, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 41).

Ο Μιχάλης είναι ανύπαντρος. Για πολύ καιρό ήταν άνεργος και τον τελευταίο καιρό βρήκε μία δουλειά αλλά πάντα φοβάται μήπως ξαναβρεθεί στην ανεργία. Παρότι είναι σε σχέση και δεν τον αφήνει αδιάφορο ο γάμος, άμεσα ξέρει ότι δεν μπορεί να προχωρήσει σε κάτι τέτοιο.

Με τους φίλους προσπαθούμε να κάνουμε πράγματα μαζί. Τώρα με τη δουλειά την καινούρια, δεν μου μένει πολύς χρόνος για βόλτες κλπ. Είναι μετρημένη η καθημερινότητά μου”.

Ερ. Θα θέλατε να παντρευτείτε;

Απ. Σίγουρα είναι κάτι που με απασχολεί. Έχω σχέση εδώ και τρία χρόνια, αλλά άμεσα δεν νομίζω ότι θα έκανα αυτό το βήμα. Σκέψου ότι μένω ακόμα με τους γονείς μου (27 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε βενζινάδικο, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 42).

Μέσω των παραπάνω μαρτυριών από τους συμμετέχοντες, σκιαγραφήθηκε η τάση που φαίνεται να υπάρχει στο πεδίο των προσωπικών επιλογών και κατ’ επέκταση στον αντίστοιχο δεσμό. Παρακάτω θα δούμε ορισμένα από τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από αυτό το πεδίο, δίνοντας έτσι το στίγμα για τον τρόπο που τα δρώντα υποκείμενα βιώνουν την καθημερινότητά τους και ζουν τις επιλογές τους.

Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η πορεία του καθενός από τους συμμετέχοντες είναι οριοθετημένη με έναν συγκεκριμένο τρόπο αλλάζοντας κάθε φορά το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν και πορεύονται. Συγκυριακά ή όχι το κομμάτι των προσωπικών ή ελεύθερων επιλογών, είναι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο αυτό που έχει μία βαρύνουσα σημασία για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες, μιας και οι επιλογές που καλούνται να κάνουν τους συντροφεύουν για την υπόλοιπη ζωή τους.

Στα συμπεράσματα που έπονται αυτής της ενότητας, θα αναλύσουμε τις διαδρομές των ανθρώπων που μας μίλησαν, αποτυπώνοντας τις αγωνίες τους, τις προσδοκίες τους και τα πιστεύω τους για έναν από τους πιο καθοριστικούς τύπους κοινωνικού δεσμού σε μία κοινωνία. Όχι μόνο καθοριστικός από την άποψη της προσωπικής πορείας, αλλά κυρίως για το κομμάτι της δημιουργίας οικογένειας και της οπτικής τους πάνω σε αυτό.

7.1 Συζήτηση για τον δεσμό των προσωπικών επιλογών

Ο επόμενος τύπος κοινωνικού δεσμού, είναι αυτός των προσωπικών ή ελεύθερων επιλογών. Είναι ουσιαστικά οι επιλογές που κάνουμε, σε πολλαπλά επίπεδα με κυρίαρχο την επιλογή συντρόφου. Ο συγκεκριμένος δεσμός, είναι εξαιρετικά σημαντικός γιατί τίθενται οι βάσεις της

ενήλικης ζωής ενός ατόμου και προσδιορίζει την πορεία του και την ουσιαστική συνύπαρξη του με ανθρώπους που έχει επιλέξει.

Ο τύπος κοινωνικού δεσμού των προσωπικών επιλογών εκφράζεται με την πλέον καθαρή μορφή του μέσα από την επιλογή συντρόφου. Αν και αυτή η επιλογή δημιουργεί στη συνέχεια ισχυρή συγγένεια (εξ αγχιστείας) ωστόσο η συμμετοχή σ' αυτόν τον τύπο δεσμού συστήνεται όχι με βάση το αίμα, το οποίο μάλιστα αποτελεί απαγορευτικό παράγοντα στις δυτικές κοινωνίες, αλλά με βάση την προσωπική επιλογή που φυσικά και αυτή με τη σειρά της υπακούει σε κοινωνικά κριτήρια. Έτσι ο τύπος αυτός δεσμού έχοντας την εν λόγω ιδιαιτερότητα δημιουργεί άμεσα αποτελέσματα και επηρεάζει και άλλους τύπους δεσμού όπως ο οικογενειακός, ο εκπαιδευτικός και ακόμα ο οργανικός (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 156).

Η έκφραση αυτή του συγκεκριμένου τύπου κοινωνικού δεσμού, είναι απόλυτα θεσμοθετημένη και έχει έναν σαφές πλαίσιο προστασίας από τους θεσμούς, μιας και η επιλογή συντρόφου με απόρροια τον γάμο είναι σαφέστατα αναγνωρισμένη και έχει μία ισχυρή νομιμοποίηση. (Παπαδοπούλου, 2012).

Ο δεσμός των προσωπικών επιλογών όμως δεν είναι μόνο αυτό. Είναι όλες οι παράμετροι που συνδέονται με τη ζωή και την καθημερινότητα ενός ατόμου και αποτελεί την κινητήριου δύναμη για μία ομαλή και απόλυτα ενταγμένη κοινωνική ζωή.

Ο συγκεκριμένος τύπος δεσμού λοιπόν συνδέεται με την επιλογή κατοικίας, γειτονιάς, κοινωνικού περιγύρου καθώς και όλων εκείνων των επιλογών που είναι συνδεδεμένες με την καθημερινότητα μας.

Η επιλογή του τόπου κατοικίας, του συντρόφου, των φίλων, των ανθρώπων που συναναστρέφεται κάθε ημέρα στο κοντινό περιβάλλον, η συμμετοχή σε ομάδες με κοινά ενδιαφέροντα, ακόμη και σε εγκληματικές συμμορίες ή σε μπάντες νέων, αποτελούν καθοριστικές επιλογές του ατόμου όπου πλέκεται ένας κοινωνικός δεσμός υπέρτατης σημασίας αφού αυτός νομιμοποιεί το ενήλικο άτομο, το κάνει να διαφέρει από τους άλλους, μετατρέπεται σε χώρο έκφρασης και ανάπτυξης της προσωπικότητας. Κάθε λάθος στις παραπάνω επιλογές πληρώνεται ακριβά γιατί οδηγεί σε ρήξη της κοινωνικής ζωής και άρα διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού, ταυτόχρονα δε χρεώνεται στο ίδιο το άτομο. Υπ' αυτήν την έννοια αυτή έχει βαρύνουσα σημασία στην οργάνωση της προσωπικής του ζωής (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 156).

Με αυτόν τον δεσμό η προσωπική ζωή εντάσσεται στην κοινωνική. Είμαστε μέρος ενός συνόλου και συνυπάρχουμε έχοντας μία πορεία που μας δίνει το κίνητρο να ενταχθούμε στο σύνολο ή όχι.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Goffman στο “Στίγμα”: “μία αναγκαία προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής είναι να μοιράζονται όλοι οι συμμετέχοντες σ’ αυτήν, ένα μοναδικό σύνολο κανονιστικών προσδοκιών, όπου οι κανόνες εν μέρει ισχύουν επειδή όλοι τους ενσωματώνουν” (Goffman, 2001, σ. 210-211).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η διαδικασία ένταξης είναι κατά βάση μία κοινωνική κατασκευή που θέτει όρια στα πεδία τα οποία είναι κοινώς αποδεκτά και πλήρως θεσμοθετημένα.

Ο Goffman χρησιμοποιεί ένα πολύ εύστοχο παράδειγμα για να δηλώσει την έννοια του αποκλεισμού και άρα της ένταξης στο κοινωνικό σύνολο.

Στο παράδειγμά του αναφερόμενος στην Αμερική γράφει:

Υπάρχει μόνο ένας ολοκληρωμένος άνδρας που μπορεί να σταθεί ανερυθρίαστος στην Αμερική: ένας νέος, παντρεμένος, λευκός, αστός, βόρειος, ετεροφυλόφιλος, προτεστάντης και πατέρας με πανεπιστημιακή μόρφωση, πλήρη απασχόληση, καλή επιδερμίδα, κανονικό βάρος και ύψος και πρόσφατες αθλητικές επιδόσεις. Κάθε Αμερικανός άνδρας τείνει να βλέπει τον κόσμο από αυτήν την οπτική κι αυτός είναι ένας τρόπος με τον οποίο μπορεί κανείς να μιλάει για ένα κοινό σύστημα αξιών στην Αμερική. Κάθε άνδρας που δεν ανταποκρίνεται σε οποιοδήποτε απ’ αυτά τα πρότυπα ενδέχεται να κρίνει τον εαυτό του – ορισμένες στιγμές τουλάχιστον – ανάξιο, ατελή και κατώτερο. Οι γενικές αξίες μιας κοινωνίας όσον αφορά την ταυτότητα μπορεί πουθενά να μην είναι πλήρως εδραιωμένες κι ωστόσο ρίχνουν κάποια σκιά σε όλες τις συναντήσεις της καθημερινής ζωής (Goffman, 2001, σ.210-211).

Τα κυρίαρχα πρότυπα λοιπόν είναι όσα ορίζουν σε πολλές περιπτώσεις τον τρόπο που λειτουργούμε και τον τρόπο που φαινόμαστε αποδεκτοί από τους άλλους. Επανερχόμενοι στην παρούσα έρευνα, ο δεσμός των προσωπικών επιλογών δίνει κι αυτός με τη σειρά του το πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν τα δρώντα υποκείμενα και διαφαίνεται , όπως και στους προηγούμενους τύπους του δεσμού, η τάση διαμόρφωσής του μέσα από το πρίσμα των συμμετεχόντων. Με αφετηρία λοιπόν την επιλογή συντρόφου, την προοπτική ενός γάμου και όλα όσα προκύπτουν από αυτό οι συμμετέχοντες δίνουν την οπτική τους μέσω των βιωμάτων τους και τον τρόπο που εξελίσσεται έως τώρα η προσωπική τους διαδρομή.

Συνδέοντας τη συγκεκριμένη διερεύνηση με τα ερευνητικά μας ερωτήματα μας επιτρέπει να δούμε το πως η σημερινή κοινωνικοοικονομική συγκυρία επηρεάζει και συνδιαμορφώνει και αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού.

Μέσω των ερωτημάτων αποτυπώθηκε ο τρόπος με τον οποίο εσωτερικεύουν οι συμμετέχοντες τον δεσμό των προσωπικών επιλογών καθώς επίσης και τον τρόπο που βλέπουν το μέλλον τους υποστηρίζοντας τις επιλογές τους.

Πέραν αυτού, βλέπουμε μέσα και από τις συνεντεύξεις το πως ανταπεξέρχονται στις υποχρεώσεις που απορρέουν από την εκάστοτε επιλογή τους, αλλά και πως βλέπουν την πορεία και την εξέλιξή τους στη διάρκεια της ζωής τους.

Στον Πίνακα 7 αποτυπώνονται ποσοτικά οι συμμετέχοντες με κριτήριο το αν είναι ήδη παντρεμένοι ή όχι. Παρατηρούμε λοιπόν ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων που έλαβαν μέρος στην έρευνα είναι ανύπαντροι/ντρες, ενώ υπάρχει και ένα σημαντικό ποσοστό διαζευγμένων.

Πίνακας 7. Η κατανομή της οικογενειακής κατάστασης*

Οικογενειακή κατάσταση	Αναλογία των ερωτώμενων
Έγγαμοι	0,38
Άγαμοι	0,48
Χωρισμένοι	0,14

*N=45.

Ο συγκεκριμένος τύπος κοινωνικού δεσμού, όπως είδαμε και παραπάνω σχετίζεται άμεσα με τις προσωπικές μας επιλογές. Είναι οι άνθρωποι που θέλουμε να μας πλαισιώνουν, η οικογένεια που θέλουμε να δημιουργήσουμε, το περιβάλλον που επιλέγουμε να ζήσουμε κ.ο.κ. Είναι οι φίλοι μας, η σχέση μας, όλα όσα μας διαμόρφωσαν έτσι ώστε να ζήσουμε τις επιλογές μας. Είναι η αντανάκλαση της προσωπικότητάς μας στην κοινωνία. Είναι οι επιλογές μας συνειδητές ή μη και είναι ο τρόπος για να μπορέσουμε με έμπρακτο τρόπο να συννυάρξουμε με τους γύρω μας. Πόσο όμως αυτές οι επιλογές μας είναι εύκολες; Κατά πόσο μας αντιπροσωπεύουν και κυρίως πόσο εύκολο είναι να κάνουμε τις “σωστές” για εμάς επιλογές;

7.2 Συμπεράσματα

Οι προσωπικές διαδρομές και πορείες των ανθρώπων που συμμετείχαν στην έρευνα, μας έδωσαν το στίγμα της προσωπικής τους οπτικής πάνω στα ζητήματα των σχέσεων και των προσωπικών τους επιλογών. Στον συγκεκριμένο τύπο κοινωνικού δεσμού, θα λέγαμε ότι

μπορούμε να διακρίνουμε 2 μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη αφορά όσους έχουν δημιουργήσει οικογένεια και στον δεύτερο όλους εκείνους οι οποίοι είναι ανύπαντροι.

Ξεκινώντας από την πρώτη ομάδα ένα πρώτο συμπέρασμα που μπορούμε να διατυπώσουμε είναι ότι οι περισσότεροι που εντάσσονται σε αυτήν την κατηγορία είναι άνθρωποι που θέλησαν να εξελίξουν τη σχέση τους και να δημιουργήσουν οικογένεια παρά το γεγονός της οικονομικής συγκυρίας των τελευταίων ετών. Αυτό που άμεσα γίνεται ορατό μέσα από την έρευνα και κατά την άποψή μας δεν είναι καθόλου τυχαίο, είναι το γεγονός ότι από τους συμμετέχοντες όσοι (παντρεμένοι/χωρισμένοι) έχουν παιδιά στην συντριπτική τους πλειονότητα δεν ξεπερνούν το 1 παιδί. Πιο συγκεκριμένα, το 64% των ανθρώπων που είναι είτε παντρεμένοι είτε χωρισμένοι, έχει μόνο ένα παιδί. Το 32% έχει δύο παιδιά, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός παιδιών στην παρούσα έρευνα είναι σχεδόν μηδενικός.

Βάσει των μαρτυριών των συμμετεχόντων και όπως αναδείχθηκε και παραπάνω, οι άνθρωποι οι οποίοι μπήκαν στην διαδικασία της δημιουργίας οικογένειας, στην πλειονότητά τους αρκέστηκαν στο ένα παιδί, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας αλλά και της αβεβαιότητας του μέλλοντος. Μας μίλησαν για τις αγωνίες τους, το φόβο για το μέλλον και ότι παρά το γεγονός ότι θα ήθελαν ένα επιπλέον παιδί, η παρούσα κατάσταση δεν τους το επιτρέπει. Αυτό το γεγονός την ίδια στιγμή σημαίνει και κάτι επιπλέον. Ουσιαστικά οι συμμετέχοντες δεν πιστεύουν ότι στο μέλλον τα πράγματα θα γίνουν καλύτερα. Προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στην προσωπική τους ζωή αισθανόμενοι μεγάλη ανασφάλεια για αυτό που τους επιφυλάσσει το μέλλον.

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι η οικογένεια καταγωγής των συμμετεχόντων είναι παρούσα και βοηθάει με όσες δυνάμεις έχει. Οι περισσότεροι απ' τους ερωτηθέντες μας είπαν ότι έχουν μεγάλη βοήθεια από τους γονείς τους σε ό,τι αφορά την ανατροφή και την φροντίδα των παιδιών τους. Αυτό το γεγονός δεν είναι κάτι καινούριο για την Ελληνική κοινωνία. Ανέκαθεν οι δεσμοί μεταξύ των μελών μίας οικογένειας ήταν ισχυροί. Σήμερα είναι και αναγκαίοι. Γνωρίζουν καλά οι συμμετέχοντες πως χωρίς τη βοήθεια των γονιών τους η καθημερινότητά τους θα ήταν ακόμα πιο δύσκολη.

Οι παππούδες και οι γιαγιάδες της ελληνικής οικογένειας είναι παρόντες και στηρίζουν οικονομικά και έμπρακτα την οικογένεια. Με τις υπολειμματικές κοινωνικές πολιτικές στον τομέα της φροντίδα ανηλίκων, η αρωγή των γηραιότερων είναι πέρα για πέρα απαραίτητη και χρήσιμη. Ο δεσμός των προσωπικών επιλογών λοιπόν είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον οικογενειακό και αφετέρου με τον οργανικό. Είναι οι τρεις πτυχές του ίδιου πλαισίου. Και οι τρεις αυτές μορφές του κοινωνικού δεσμού, αλληλεξαρτώνται, αλληλοσυμπληρώνονται και

αποτελούν ένα ιδιόμορφο μοντέλο για την ελληνική κοινωνία, όντας μέρος ενός ευρύτερου νοτιοευρωπαϊκού και βαλκανικού μοντέλου.

Οι σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας στις μέρες μας αποτελεί ίσως μονόδρομο για τη δημιουργία οικογένειας των μελών της. Η διαφαινόμενη τάση της πολιτικής του ενός παιδιού, μοιάζει να παγιώνεται. Αν δε τη συγκρίνουμε και με πρόσφατες δημογραφικές έρευνες για την περίπτωση της Ελλάδας, το στοιχείο συγκλίνουν στο γεγονός ότι όσα απ' τα νέα ζευγάρια προχωρήσουν στη δημιουργία οικογένειας, θα αρκεστούν στο ένα παιδί και αυτό ύστερα από μεγάλη σκέψη, αυστηρό προγραμματισμό και βεβαίως με την απρόσκοπτη αρωγή των οικογενειών τους.

Η δεύτερη κατηγορία σε αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού είναι όσοι είναι ακόμα ανύπαντροι. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό, ότι το 55% των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα είναι ανύπαντροι και σχετικά νέοι στην ηλικία. Σε αυτήν λοιπόν την ομάδα συμμετεχόντων η πλειονότητα δήλωσε πρόθυμη να κάνει το επόμενο βήμα στη ζωή της που είναι η δημιουργία οικογένειας.

Η τάση που καταγράφηκε στην παρούσα έρευνα, είναι το γεγονός ότι παρά τις δυσκολίες που συναντάνε πλέον οι νέοι άνθρωποι, τόσο στο εργασιακό όσο και στο κοινωνικό πεδίο, η εύρεση ενός κατάλληλου συντρόφου για την δημιουργία οικογένειας είναι πρωταρχικής σημασίας. Είναι λίγο οξύμωρο το γεγονός ότι παρά τα πολύ χαμηλά εισοδήματα και την αβέβαιη επαγγελματική ζωή, ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων δηλώνει ότι αυτό δεν θα τους επηρέαζε για τη δημιουργία οικογένειας.

Μία ερμηνεία σε αυτό είναι ότι η ζωή πρέπει και μπορεί να συνεχιστεί. Παρά τις δυσκολίες, τα προβλήματα της επαγγελματικής αποκατάστασης, την αβεβαιότητα του μέλλοντος και τις ματαιώσεις που επικάλυψαν τα όποια σχέδια για μία στρωτή εργασιακή πορεία, η επιθυμία των ανθρώπων να προχωρήσουν τη ζωή τους είναι ακόμα ζωντανή. Από την άλλη μεριά, θα λέγαμε ότι λόγω της ιδιομορφίας της Ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τους δεσμούς που συναντώνται στο οικογενειακό περιβάλλον, αυτή η πεποίθηση είναι μάλλον προβλέψιμη. Όλοι αυτοί οι νέοι άνθρωποι οι οποίοι δήλωσαν ότι θα έκαναν το επόμενο βήμα στη ζωή τους και θα δημιουργούσαν οικογένεια, κάπου βασίζονται. Ενώ είναι απόλυτα μετρήσιμο το γεγονός ότι η οικονομική πραγματικότητα είναι οριακή, ότι η απασχόληση είναι περιορισμένη και βάλετε από πληθώρα ευέλικτων μορφών, η πεποίθηση ότι θα μπορέσουμε να δημιουργήσουμε οικογένεια είναι αντιστρόφως ανάλογη από την επικρατούσα σύγχρονη πραγματικότητα. Προφανώς και αυτό εντάσσεται στην ιδιομορφία του Ελληνικού μοντέλου και της πεποίθησης που διακατέχει την κοινωνία ότι η οικογένεια θα στηρίξει τις επιλογές και

συνδράμει με όλες τις δυνάμεις της. Οι νέοι βασίζονται σε αυτό ή τουλάχιστον ελπίζουν σε αυτό.

Ο οικογενειακός δεσμός είναι παρών και για τους ανθρώπους που ακόμα δεν έκαναν την δική τους οικογένεια. Ο δεσμός των προσωπικών επιλογών είναι άμεσα και άρρηκτα συνδεδεμένος τελικά με τον οικογενειακό δεσμό στην Ελλάδα. Η παρούσα έρευνα αυτό το κατέγραψε. Το ζήτημα είναι ότι από την πεποίθηση μέχρι την υλοποίηση υπάρχει μία απόσταση. Σίγουρα η οικογένεια άγγιξε και σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπέρασε τα όρια της, αλλά η πεποίθηση για μελλοντική αρωγή είναι ακόμα ζωντανή. Παρά το ότι μετατοπίστηκε στις μέρες μας η ηλικία του γάμου προς το πάνω και επίσης μειώθηκε και ο αριθμός παιδιών για το κάθε νοικοκυριό, η επιθυμία της δημιουργίας οικογένειας δεν έσβησε. Οι νέοι εξακολουθούν να ελπίζουν στη δημιουργία της δικής τους οικογένειας αρκεί να μπορέσουν να βρουν τον/την κατάλληλο σύντροφο για να προχωρήσουν.

Η προσωπική πορεία των υποκειμένων με ή χωρίς οικογένεια, είναι ίσως από τα σημαντικότερα κομμάτια στη ζωή ενός κοινωνικού συνόλου. Η επίτευξη των προσωπικών στόχων είναι μέρος του ευ ζην και συμβάλει στην απρόσκοπτη πορεία για μία επιτυχημένη και ολοκληρωμένη ζωή. Η ανάλυση και ερμηνεία του κοινωνικού δεσμού, με όλες τις εκφάνσεις που αυτός έχει, σκοπεύει στην καταγραφή και ανάδειξη των επιλογών αλλά και των αντικειμενικών παραγόντων που συν διαμορφώνουν αυτό το πεδίο.

Ο δεσμός των ελεύθερων επιλογών όσο και αν φαινομενικά υπόκειται στον ίδιο βαθμό δυσκολίας με τους υπόλοιπους τύπους του κοινωνικού δεσμού, ανέδειξε μία πιο αισιόδοξη πλευρά με τους συμμετέχοντες να δηλώνουν παρόντες σε πείσμα των προβλημάτων που εγείρονται. Είναι ίσως από την έντονη επιθυμία για ζωή, ή ακόμα και ψυχολογικά να συνδέεται με το ένστικτο της αυτοσυντήρησης. Ερμηνείες μπορούν να δοθούν αρκετές και κάθε φορά να προσπαθούμε ν' αναλύσουμε τις παραμέτρους που πηγάζουν μέσω αυτών.

Το ζήτημα είναι ότι στον συγκεκριμένο τύπο δεσμού οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι είναι ελεύθεροι να διατυπώνουν τις προσδοκίες τους και να ελπίζουν σε κάτι που θα άλλαζε τη ζωή τους προς το καλύτερο. Δεν μένει παρά να αποδειχθεί.

Κεφάλαιο 8 Ανάλυση συνεντεύξεων για τον εθνικό & πολιτικό δεσμό

Συνδέοντας και αυτό το μέρος της έρευνας με τα ερευνητικά μας ερωτήματα έχουμε τα αποτελέσματα τα οποία οι συμμετέχοντες/σες αποτύπωσαν με τη στάση τους και τα βιώματά τους. Ο συλλογικός δεσμός είναι ο τελευταίος στη σειρά των κοινωνικών δεσμών και όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω, περικλείει όλες τους άλλους τύπους δεσμού. Οι συμμετέχοντες και σε αυτό το μέρος της συνέντευξης δήλωσαν την αγωνία τους σε σχέση με την κατάσταση που επικρατεί σε συλλογικό επίπεδο στην ελληνική κοινωνία. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά των βιωμάτων τους.

Ο Γιάννης είναι αποθαρρημένος από την υπάρχουσα κατάσταση της Ελληνικής κοινωνίας. Δεν είναι μέλος κάποιου πολιτικού κόμματος, ή συνδικάτου και θεωρεί ότι δεν υπάρχει αλληλεγγύη στην Ελληνική κοινωνία.

Δεν ανήκω σε κάποιο κόμμα, είμαι πολύ απογοητευμένος γενικά από την κατάσταση και να σου πω ότι δεν ασχολούμαι με την πολιτική καθόλου.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Πιστεύω ότι ο καθένας κοιτάει τον εαυτό του. Αυτό συμβαίνει γιατί έτσι μας έκανε η ζωή. Κοιτάμε την επιβίωσή μας και τα δικά μας προβλήματα και όχι τον διπλανό. Δες αυτό που έγινε με τις πλημμύρες στη Μάντρα. Άλλοι είπαν κρίμα, άλλοι ευτυχώς που δεν έγινε σε μας και άλλοι βοήθησαν. Σίγουρα υπάρχουν και οι άνθρωποι που βοηθάνε τους γύρω τους αλλά είναι μειοψηφία. Σε γενικές γραμμές δεν υπάρχει αλληλεγγύη (30 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως μουσικός, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 8).

Και η Γεωργία, αναφέρει ότι δεν είναι ικανοποιημένη με την κατάσταση στην Ελλάδα.

Θα το σκεφτόταν να φύγει αλλά η οικογένεια και οι φίλοι την κρατούν εδώ.

Δεν είμαι ευχαριστημένη που ζω εδώ. Απ' την άλλη εδώ είναι η οικογένειά μου και οι φίλοι μου. Δε νομίζω ότι μπορώ να φύγω. Στην Ελλάδα με ενοχλεί το ότι δεν υπάρχει καθόλου οργάνωση καθώς και ότι είμαστε ξεκρέμαστοι. Νομικά κανείς δεν σε καλύπτει. Το σύστημα υγείας δεν λειτουργεί και η τεράστια φορολογία σε αφανίζει. Νομίζω ότι δεν υπάρχει μέλλον.

Ερ. Ανήκετε σε κάποιο πολιτικό κόμμα, εργατικό σωματείο, ή άλλο;

Απ. Όχι. Δεν ανήκω σε κόμμα, ούτε είμαι συνδικαλισμένη. Νομίζω ότι αυτά έχουν αποτύχει.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Δεν υπάρχει αλληλεγγύη. Δυστυχώς. Από μικροί εκπαιδευόμαστε να κοιτάμε το συμφέρον μας. Βέβαια με το προσφυγικό είδαμε ανθρώπους να βοηθάνε και να ενδιαφέρονται, αλλά ήταν ένα μικρό ποσοστό. Στην καθημερινότητα δεν υπάρχει αλληλεγγύη. (37 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε εταιρεία τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 9).

Η αίσθηση της έλλειψης αλληλεγγύης είναι από τα πρώτα πράγματα που βγήκαν μέσα από αυτήν την ενότητα. Στη συνέχεια θα δούμε και τις υπόλοιπες μαρτυρίες από τους συμμετέχοντες, όπου γίνεται λόγος για μία εγωκεντρική και σχεδόν αδιάφορη για τους γύρω της, κοινωνία χαρακτηριστικό που αποδίδεται στον τρόπο με τον οποίο έχουμε γαλουχηθεί.

Ο Πέτρος είναι και αυτός απογοητευμένος και λόγω αυτού, αν του δινόταν μία καλή ευκαιρία για να φύγει από την Ελλάδα, θα το έκανε.

Δεν είμαι καθόλου ευχαριστημένος που ζω εδώ. Αν μπορούσα να πάω έξω θα το έκανα.

Γενικά είμαι θετικός στο να φύγω. Αν χρειαστεί θα το κάνω.

Ερ. Ανήκετε σε κάποιο πολιτικό κόμμα, εργατικό σωματείο, ή άλλο;

Απ. Σε κόμμα όχι. Ανήκω εδώ και πολλά χρόνια σε ένα αθλητικό σωματείο.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Στις πιο πολλές περιπτώσεις δεν υπάρχει αλληλεγγύη γύρω μας. Είμαστε εγωιστές. Μας νοιάζει πρώτα και πάνω απ' όλα ο εαυτός μας. Δεν νοιαζόμαστε για τον άλλον, δεν ανοίγουμε τ' αυτιά μας στο πρόβλημα του άλλου. Αυτό συμβαίνει γιατί ο καθένας κοιτάει να σώσει τον εαυτό του. Αυτή είναι η νοοτροπία μας.

Ερ. Έχετε εμπιστοσύνη στους βασικούς θεσμούς του κράτους; (υγεία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη)

Απ. Δεν νομίζω ότι έχω εμπιστοσύνη. Νοιώθω παραγκωνισμένος και τώρα με την κρίση τα πράγματα είναι πολύ άγρια. Αισθάνομαι ότι αν δεν έχεις χρήματα είσαι σε δύσκολη θέση. (35 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος ως δημόσιος υπάλληλος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 11).

Στο ίδιο πλαίσιο και ο Γεράσιμος, ο οποίος βιώνει την απομάκρυνση από τους γύρω του ως μία προσλαμβάνουσα παράσταση που έχει μια ολόκληρη κοινωνία.

Είμαι ευχαριστημένος που ζω στην Ελλάδα, αλλά δεν είμαι ευχαριστημένος καθόλου από το πολιτικό σύστημα. Πιστεύω ότι η διαφθορά του πολιτικού συστήματος μεταφέρθηκε στην κοινωνία. Υπάρχουν τεράστιες ευθύνες και γι' αυτό καταλήξαμε να έρθουν τα πάνω κάτω”

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Θεωρώ ότι σε επίπεδο κοινωνίας ο καθένας είναι για τον εαυτό του. Μπορεί να βλέπω ανθρώπους κάθε μέρα και να μην λέμε ούτε γεια! Δεν πιστεύω ότι είμαστε αλληλέγγυοι προς τους άλλους, εκτός αν γίνει κάποια μεγάλη καταστροφή, όπως στη Μάνδρα. Επίσης νομίζω πως η κρίση δεν βοήθησε στο να έρθουμε πιο κοντά. Μας αποξένωσε! Πιστεύω ότι υπάρχει έντονα το στοιχείο της αποξένωσης. Αν δεν υπήρχε η κρίση και όλο αυτό που έφερε σε όλα τα επίπεδα, ίσως τα πράγματα να ήταν καλύτερα. Υπήρχε έστω μία καλύτερη διάθεση. Σήμερα δεν υπάρχει είναι και θέμα ψυχολογίας. (36 ετών, άγαμος, εργαζόμενος σε εταιρεία τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 12).

Η Χρύσα, ως νέος άνθρωπος βιώνει μεγάλη ανασφάλεια και φόβο. Δεν εμπιστεύεται τους βασικούς θεσμούς στην Ελλάδα, πέραν της οικογένειας και νοιώθει μεγάλη πίεση και απογοήτευση.

Στην Ελλάδα τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα. Η υγειονομική περίθαλψη είναι υπό κατάρρευση. Είναι δύσκολο αν αντιμετωπίζεις σοβαρό πρόβλημα υγείας σ' αυτήν τη χώρα. Αυτό με στεναχωρεί και με αγχώνει. Το άλλο ζήτημα που θεωρώ ότι είναι πολύ σοβαρό είναι αυτό της υπερφορολόγησης. Αισθάνεσαι εγκλωβισμένος και ότι συνεχώς χρωστάς. Το βλέπω από την επιχείρηση του πατέρα μου, ο οποίος δυσκολεύεται πάρα πολύ τα τελευταία χρόνια.

Ερ. Ανήκετε σε κάποιο πολιτικό κόμμα, εργατικό σωματείο, ή άλλο;

Απ. Όχι. Δεν είμαι ενταγμένη πουθενά.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Γενικά μας νοιάζει ο εαυτός μας. Κοιτάμε πως θα κάνουμε τη δουλειά μας, αδιαφορώντας για τους γύρω μας. Σίγουρα δεν είναι όλοι το ίδιο, αλλά η γενική τάση που επικρατεί γύρω μας είναι τελείως ατομικιστική (25 ετών, άγαμη, εργαζόμενη σε λογιστική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 15).

Και ο Διονύσης με τη σειρά του αναφέρει ότι είναι συνειδητή η επιλογή του να ζήσει στην Ελλάδα, αλλά τα πράγματα σήμερα εξελίσσονται με αρνητικό τρόπο.

Έμεινα συνειδητά στην Ελλάδα, αφού θα μπορούσα να παραμείνω στο εξωτερικό όπου σπούδαζα και ήδη είχα βρει μία καλή δουλειά. Στην πορεία, παντρεύτηκα, ήρθε και το παιδί και τα τελευταία χρόνια βιώνουμε, όπως και οι περισσότεροι μία πολλή δύσκολη πραγματικότητα.

Ερ. Ανήκετε σε κάποιο πολιτικό κόμμα, εργατικό σωματείο, ή άλλο;

Απ. Δεν ανήκω σε κανένα κόμμα. Νομίζω ότι όλη αυτή η ιστορία με τα πολιτικά κόμματα και τις υποσχέσεις τους έχουν ξεπεραστεί. Δεν πιστεύω ότι ο κόσμος σήμερα ασχολείται όπως παλιότερα με την πολιτική.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Δεν είμαστε αλληλέγγυοι σαν κοινωνία. Μεγαλώσαμε έχοντας μία νοοτροπία που δίνει έμφαση στο εγώ. Κοιτάμε τον εαυτό μας και το συμφέρον μας και αυτό σίγουρα μας έχει απομακρύνει. Αν δεν ανήκει κάποιος στον στενό περίγυρό μας, δεν μας αφορά. Αυτό πιστεύω. (41 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος σε εμπορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 16).

Και η Μαριάνθη είναι πλέον βέβαιη πως η κρίση έβγαλε τον χειρότερο εαυτό μας. Αντί να γίνουμε όλοι μία γροθιά, γίναμε ακριβώς το αντίθετο.

Δεν έχω συμμετοχή σε κανένα κόμμα, ούτε και είχα ποτέ. Δεν νομίζω πια ότι η πολιτική μπορεί να λύσει τα προβλήματα. Μη σου πω ότι σε πολλές περιπτώσεις δυσκολεύει ακόμα περισσότερο τα πράγματα. Δες τι έγινε με τα μνημόνια...

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Τα πράγματα είναι δύσκολα πια. Ξεσπάμε ο ένας στον άλλο χωρίς λόγο. Δεν μπορέσαμε να χειριστούμε και να προσαρμοστούμε στην αλλαγή που ήρθε στη ζωή μας λόγω της κρίσης. Δεν υπάρχει αλληλεγγύη σήμερα πουθενά. Έχουμε αγριέψει αρκετά με την κρίση. Αντί να γίνουμε όλοι μία γροθιά γίναμε το ανάποδο (48 ετών, χωρισμένη/1 παιδί, εργαζόμενη ως καθηγήτρια μουσικής, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 18).

Ο Άκης θεωρεί ότι για όλα φταίει η νοοτροπία μας και ότι η κρίση και όλα όσα περνάμε, ήρθαν ως επισφράγισμα στην όλη παθογένεια της Ελληνικής κοινωνίας.

Πιστεύω ότι η Ελληνική κοινωνία είναι συντηρητική και σε πολλές περιπτώσεις υποκριτική. Δεν είμαστε αλληλέγγυοι μεταξύ μας. Έχουμε να διανύσουμε πολύ δρόμο απ' το να γίνουμε μία αληθινή αλληλέγγυα κοινωνία και να ξεφύγουμε από τις παθογένειες χρόνων που μας έχουν στιγματίσει και διαμορφώσει". (39 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος σε κατασκευαστική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 21).

Σίγουρα υπάρχει και η άλλη άποψη. Αυτή που λέει ότι η αλληλεγγύη υπάρχει ανάμεσά μας και ότι δεν είμαστε αδιάφοροι. Η Βαλέρια πιστεύει ότι υπάρχει αλληλεγγύη ανάμεσά μας και ότι μπορεί να προκύψει κάτι καλό στο τέλος.

Αυτό που με ενοχλεί και με κουράζει στην Ελλάδα είναι το γραφειοκρατικό σύστημα. Είναι κάτι που δεν λειτουργεί και τελικά είναι χασοτικό.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Πιστεύω στην καλοσύνη των ανθρώπων. Νομίζω ότι υπάρχει αλληλεγγύη μεταξύ μας και εμπιστοσύνη. Δεν νομίζω ότι είμαι ψυχροί και αδιάφοροι.

Ερ. Έχετε εμπιστοσύνη στους βασικούς θεσμούς του κράτους; (υγεία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη)

Απ. Δεν μπορώ να πω ότι δεν έχω εμπιστοσύνη, νομίζω όμως ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν λειτουργούν σωστά. Είναι αυτό που λέγαμε και πιο πριν, με την γραφειοκρατία. Είναι τόσο περίπλοκο το σύστημα σε όλα τα επίπεδα, που τελικά μπορείς να χάσεις αυτό ψάχνεις. (48 ετών, χωρισμένη, 2 παιδιά, εργαζόμενη ως καθηγήτρια Αγγλικών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 28).

Στο ίδιο πλαίσιο είναι και ο Σωκράτης, ο οποίος πιστεύει στην αλληλεγγύη και θεωρεί ότι όπου υπάρχει πρόβλημα θα βοηθήσουμε ο ένας τον άλλον.

Παρ' όλες τις δυσκολίες, μου αρέσει που ζω στην Ελλάδα. Σίγουρα τα πράγματα είναι δύσκολα, αλλά νομίζω ότι δεν θα μπορούσα να ζήσω κάπου αλλού.

Ερ. Έχετε εμπιστοσύνη στους βασικούς θεσμούς του κράτους; (υγεία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη)

Απ. Αν θα μπορούσα να απαντήσω με ποσοστό, θα έλεγα ότι εμπιστεύομαι αυτούς τους θεσμούς κατά 70%. Πως να εμπιστευτείς ένα σύστημα που αλλάζει τόσο άμεσα; Το σύστημα υγείας είναι υποστελεχομένο, στην εκπαίδευση βασιλεύει η παραπαιδεία και σε ό,τι αφορά τη δικαιοσύνη, οι αποφάσεις είναι πολύ αργές.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Θα έλεγα πως υπάρχει αλληλεγγύη στην Ελληνική κοινωνία. Στην ανάγκη θα βοηθήσουμε τον συνάνθρωπο. Δεν είμαστε τόσο απομονωμένοι και αδιάφοροι (35 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως δημόσιος υπάλληλος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 38).

Ο Μανώλης μάς λέει για τις δυσκολίες που συναντά στην καθημερινότητα σ' αυτήν τη χώρα και πως αν μπορούσε θα έφευγε σίγουρα. Όσον αφορά το κομμάτι της αλληλεγγύης, θεωρεί ότι ναι μεν δεν υπάρχει, αλλά ο ίδιος προσπαθεί να είναι όσο το δυνατόν αλληλέγγυος με τους γύρω του.

Αυτή η χώρα δυσκολεύει τη ζωή μου. Δεν θα ζούσα εδώ αν είχα την επιλογή... με απασχολεί το γεγονός ότι δεν υπάρχει οργάνωση σε κανένα επίπεδο.

Ερ. Έχετε εμπιστοσύνη στους βασικούς θεσμούς του κράτους; (υγεία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη)

Απ. Δεν έχω εμπιστοσύνη σε κανέναν από τους θεσμούς αυτούς. Τα πράγματα λειτουργούν μ' έναν τρόπο που είναι ξεκάθαρα εχθρικός προς τον πολίτη. Η έννοια του πολίτη σ' αυτήν τη χώρα είναι τελείως απαξιωμένη.

Ερ. Πιστεύετε ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία; Αισθάνεστε να έχετε δεσμούς με τους γύρω σας;

Απ. Γενικά σαν κοινωνία δεν είμαστε αλληλέγγυοι. Μόνο κάποιες πρωτοβουλίες ανθρώπων υπάρχουν που προσπαθούν να λειτουργήσουν με γνώμονα την αλληλεγγύη. Θέλω να πιστεύω ότι είμαι μέσα σ' αυτούς. Προσπαθώ να βοηθάω, να στηρίζω και να είμαι όσο το δυνατόν αλληλέγγυος με τους γύρω μου (49 ετών, χωρισμένος, 2 παιδιά, εργαζόμενος ως αυτοαπασχολούμενος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 40).

Η συνύπαρξη, η αντιμετώπιση της καθημερινότητας, η αλληλεγγύη, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς και η συμμετοχή ή όχι σε πολιτικά κόμματα ή συνδικάτα, ήταν τα κύρια σημεία της συγκεκριμένης ενότητας. Το κράτος πρόνοιας, ή το καθεστώς ευημερίας που θα έπρεπε να υπάρχει αλλά είναι υπό αμφισβήτηση, είναι από τα ζητήματα που τίθενται σε προτεραιότητα στην συγκεκριμένη ενότητα. Η ανάγκη ύπαρξης κοινωνικής πολιτικής είναι σήμερα πιο έκδηλη από ποτέ. Τελικά όμως κοινωνικής ή κοινωνιακής πολιτικής; Ο όρος έρχεται από την Ferge, μία κοινωνιολόγο, που κάνει έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτούς τους όρους.

Ο όρος κοινωνιακή πολιτική, χρησιμοποιείται με ιδιαίτερη έννοια. Περικλείει τη σφαίρα της κοινωνικής πολιτικής (την οργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών ή την αναδιανομή των εισοδημάτων), εμπεριέχει, όμως και τη συστηματική κοινωνική παρέμβαση σε όλα τα σημεία του κύκλου αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής, στοχεύοντας στην αλλαγή της δομής της κοινωνίας (Ferge, 1979).

Αυτό το πλαίσιο, άμεσα συνυφασμένο με την ιδιότητα του πολίτη, μας εισάγει σε μία λογική απρόσκοπτης πορείας προς την ευημερία και βάζει σε πρωταγωνιστικό ρόλο τη ζωή των πολιτών. Όσο κι αν ο Marshall, ήταν ένας ιδεαλιστής κοινωνιολόγος, έθεσε το πλαίσιο της ιδιότητας του πολίτη δίνοντας ξεχωριστή έμφαση στο κοινωνικό στοιχείο που πρέπει να χαρακτηρίζει μία κοινωνία.

Με το κοινωνικό στοιχείο εννοώ όλο το φάσμα από το δικαίωμα σε ένα μέσο επίπεδο οικονομικής ευημερίας και ασφάλειας, μέχρι το δικαίωμα της πλήρους συμμετοχής στην κοινωνική κληρονομιά και το δικαίωμα να ζήσει κανείς τη ζωή πολιτισμένου όντος, σύμφωνα με το επίπεδο που γίνεται ευρέως αποδεκτό στη συγκεκριμένη κοινωνία. Οι πλησιέστεροι θεσμοί είναι το εκπαιδευτικό σύστημα και οι κοινωνικές υπηρεσίες (Marshall, 1995, σ. 43).

8.1 Συζήτηση για τον εθνικό και πολιτικό δεσμό

Πέραν από εργαζόμενοι, σύντροφοι, συμμαθητές, φίλοι, παιδιά ή γονείς είμαστε και πολίτες ενός κράτους. Ανήκουμε σ' ένα έθνος, είμαστε απόγονοι μία ιστορικής πορείας ή ακόμα και συνοδοιπόροι σε κάτι συλλογικό. Μπορεί να ανήκουμε σε κάποιο σωματείο, να είμαστε μέλη ενός πολιτικού φορέα, να συμμετέχουμε σε κάποια αθλητική ομάδα, σε μ.κ.ο, ή απλώς να είμαστε μέλη μίας παρέας που έχουμε ένα κοινό στόχο. Όλα αυτά μας δίνουν ακόμα μία

δυνατότητα και μία ευκαιρία συνύπαρξης. Είναι ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο υπάρχουμε, δημιουργούμε, επιβιώνουμε. Ανήκουμε κάπου. Έχουμε μία συλλογική ταυτότητα και είναι ένας επιπλέον τύπος κοινωνικού δεσμού. Είναι ένας εξαιρετικά δυναμικός και σημαντικός δεσμός, αφού μέσω αυτού συμμετέχουμε στα κοινά, συνδιαμορφώνουμε αποφάσεις, αποκτάμε συλλογική ταυτότητα και κυρίως αποκτούμε την ιδιότητα του πολίτη. Πέραν αυτού, η διαμόρφωση και η συγκρότηση ενός έθνους, εξαρτάται από τη φύση του κοινωνικού δεσμού που χαρακτηρίζει τα μέλη του. Δεν είναι ίδια όλα τα έθνη. Γιατί η προτεραιότητα που δίνεται στους κοινωνικούς δεσμούς του κάθε έθνους, είναι διαφορετική.

Ο πέμπτος τύπος δεσμού αποτελεί τον τύπο εκείνο που εσωτερικεύουν τα μέλη μίας δημοκρατικής και σύγχρονης κοινωνίας δυτικού τύπου. Συνιστά την εσωτερίκευση εκείνων των αξιών, των ταυτοτήτων και της λειτουργίας ενός πολιτικού συστήματος, στο πλαίσιο της εθνικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που κατασκευάζουν οι πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη (citizenship, citoyennete), όπως ο Marshall την εννοεί, δημιουργεί αυτόματα ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μέσα από μία πολύπλοκη εκμάθηση που διαρκεί μία ζωή.[...] με άλλα λόγια, ο δεσμός της εθνικής και πολιτικής ταυτότητας είναι ένας πολύ σύνθετος τύπος δεσμού, ανώτερος ως κατασκευή από τους υπόλοιπους, ο οποίος προϋποθέτει την καλή λειτουργία όλων των προηγούμενων. Ιστορικά έπεται όλων των προγενεστέρων και είναι προϊόν μακροχρόνιων αγώνων και κοινωνικών κατακτήσεων (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 157).

Η ιδιότητα του πολίτη είναι μία κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους όσους είναι πλήρη μέλη μίας κοινότητας. Όλοι όσοι την κατέχουν είναι ίσοι ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις με τις οποίες έχει εμπλουτιστεί αυτή η κοινωνική θέση (Marshall, 1995, σ. 62).

Παρά το γεγονός όμως ότι αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού έπεται όλων των άλλων, στις μέρες μας μοιάζει σαν να χρειάζεται να προηγείται ως προς την διαμόρφωση μία συνεκτικής και αλληλέγγυας κοινωνίας. Πολλά από τα προβλήματα που διέπουν την σύγχρονη κοινωνία, αλλά και τις επιμέρους σχέσεις των ανθρώπων, έχουν τη ρίζα τους στο γεγονός ότι στοχευμένα απομακρύνθηκε η έννοια του πολίτη. Η σύγχρονη δυτική κοινωνία, απογείωσε τον ατομικισμό, προωθώντας στο έπακρο το ατομικό συμφέρον έναντι του συλλογικού και ταυτόχρονα θεοποίησε το χρήμα κάνοντάς μας να πιστεύουμε ότι εκεί κρύβεται το μυστικό της ευημερίας. Αυτό όμως που ζούμε σήμερα, υπερβαίνει το οικονομικό σκέλος. Βιώνουμε μία κοινωνική κρίση και αποδυνάμωση που είχε ως αφετηρία της την οικονομική ύφεση και που τα αποτελέσματά της έχουν παρεισφρήσει σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής μας. Μοιάζει να μην έχουμε από πού να πιαστούμε. Οι ανθρώπινες σχέσεις είναι υπό αίρεση. Η ιδιότητα του πολίτη είναι ανίσχυρη και αυτό συνεπάγεται ότι δεν αποτελεί ανάχωμα σε ό,τι βιώνουμε.

Οι ανθρώπινες σχέσεις κατάντησαν πολύ δύσκολες. Δεν επενδύσαμε στο να “χτίζουμε” γέφυρες μεταξύ μας, αλλά στο ν’ απομακρυνόμαστε. Ποιος είναι λοιπόν σήμερα ο πολιτικός/εθνικός δεσμός που είμαστε φορείς και πώς επιλέγουμε να ζούμε σε μία κοινωνία που οι αξίες τις αλληλεγγύης, του κοινού συμφέροντος και της ουσιαστικής συνύπαρξης περιθωριοποιήθηκαν;

Οι ερωτώμενοι σε αυτό το κομμάτι της έρευνας, στη συντριπτική πλειονότητα τους, πιστεύουν ότι είμαστε ατομιστές. Δεν ενδιαφερόμαστε για τους γύρω μας και δεν ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία. Αυτό αποτυπώθηκε και κατά τη διερεύνηση του οργανικού δεσμού, μιας και οι εργαζόμενοι απλά διεκπεραιώνουν την δουλειά τους, χωρίς να έχουν καμία διάθεση συνεργασίας και αλληλεγγύης. Δεν εκπαιδευτήκαμε στο να υπάρχουμε συλλογικά, θα απαντήσουν. Οι περισσότεροι δεν είναι μέλη ούτε κόμματος, ούτε συνδικάτου, ούτε κάποιου σωματείου. Υπάρχει έκδηλη η τάση ότι ζούμε αποξενωμένοι ο ένας απ’ τον άλλον σε επίπεδο κοινωνίας.

Παρακάτω παρατίθεται ο Πίνακας 8, όπου αναπαρίσταται γραφικά η πεποίθηση των ερωτώμενων σε σχέση με την αλληλεγγύη. Αυτό που φαίνεται με την πρώτη ματιά είναι ότι οι άνθρωποι που συμμετείχαν στην έρευνα δεν πιστεύουν ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία και ακόμα είμαστε τρομερά ατομιστές και εγωκεντρικοί.

Η διαφαινόμενη τάση που τόσο έκδηλα παρουσιάζεται στην έρευνα, αποτυπώνει την πεποίθηση των συμπολιτών μας ότι στο κομμάτι του εθνικού-πολιτικού δεσμού τα πράγματα είναι οριακά. Δεν έχουν εμπιστοσύνη στους θεσμούς της δικαιοσύνης, της εκπαίδευσης και της υγείας, είναι απογοητευμένη από την επικρατούσα πολιτική και γενικά είναι απόλυτα απογοητευμένοι και απαισιόδοξοι σε ό,τι αφορά το μέλλον.

Στον Πίνακα 8, αποτυπώνεται ξεκάθαρα ότι οι ερωτώμενοι δεν πιστεύουν ότι ζούμε σε μία αλληλέγγυα κοινωνία. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα δήλωσε ότι δεν βιώνει κάποια μορφή αλληλεγγύης.

Πίνακας 8. Η κατανομή της αλληλεγγύης*

Η αλληλεγγύη	Αναλογία των ερωτώμενων
Ναι	0,24
Όχι	0,76

*N=45.

Η αλληλεγγύη αποτελεί έναν δείκτη του κατά πόσο οι πολίτες σε ένα κράτος είναι συνδεδεμένοι με τους γύρω τους. Με ανθρώπους δηλαδή που δεν ανήκουν στο άμεσο οικογενειακό ή φιλικό τους περιβάλλον και νοιώθουν ότι στο πλαίσιο μιας κοινής συνύπαρξης έχουν κοινά πράγματα που μπορούν να μοιραστούν.

Η έννοια του ανήκειν είναι το σημείο εκείνο που σε μία οργανωμένη κοινωνία συγκρατεί τους πολίτες, τους κάνει να πιστεύουν σε κοινές αξίες και οράματα και εν τέλει θέτει τις βάσεις για την κοινωνική συνοχή. Δεν είναι όμως πάντα έτσι ή τουλάχιστον δεν είναι μόνο έτσι.

Θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η δημιουργία μιας βαθιάς πεποίθησης του ανήκειν δεν προσδίδει από μόνη της μία αίσθηση αξίας. Η υπόθεση ότι είναι ένα όραμα που προσβλέπει στο καλό και που συνδέει τους ανθρώπους μεταξύ τους, δεν ισχύει πάντοτε (Healy, 2013, σ. 87).

Η αίσθηση του ανήκειν θα πρέπει να περιλαμβάνει όλους όσους περιέχει μία κοινωνία. Τον ξένο, αυτόν που δεν γνωρίζουμε, τον γείτονα, τον συνάδελφο, τον διαφορετικό. Αυτό δυστυχώς στις μέρες έχει εκλείψει σε ανησυχητικό βαθμό.

Απαιτείται ισότητα μεταξύ των ατόμων στο πολιτικό πεδίο- έτσι ώστε ο καθένας να λογίζεται ένας και κανένας περισσότερο από ένας. Θα πρέπει να περιλαμβάνονται και εκείνοι τους οποίους δεν γνωρίζουμε και επιπλέον να φαίνονται με κάποιον τρόπο ότι και εκείνοι λογαριάζονται ως ένας από μας. Αυτός ο συγκεκριμένος δεσμός πρέπει να μας δώσει τη δυνατότητα να φθάσουμε σ εκείνους οι οποίοι είναι πέραν της άμεσης σφαίρας των επαφών μας, ώστε να είμαστε σε ετοιμότητα για να κατανεμηθούν τόσο οι πόροι όσο και η αμοιβαία βοήθεια σε εκείνους που μας είναι άγνωστοι στο κοινωνικό πεδίο (Healy, 2013, σ. 88).

Στην παρούσα ενότητα, φάνηκε η απογοήτευση των συμμετεχόντων σε πολλές από τις κοινωνικές εκφάνσεις. Η τάση που διαμορφώνεται μέσα από την έρευνα είναι ότι οι ερωτώμενοι στην συντριπτική τους πλειονότητα αμφισβητούν την έννοια της αλληλεγγύης στην Ελληνική κοινωνία. Πέραν από το προφανές, δηλαδή τον έκδηλο εγωκεντρισμό που είναι ριζωμένος στην Ελληνική κουλτούρα, φάνηκε ότι η οικονομική κρίση διόγκωσε αυτήν την νοοτροπία και δεν άμβλυne τις όποιες επιμέρους δυσλειτουργίες. Οι άνθρωποι που μας μίλησαν, ανέφεραν ότι η έλλειψη αλληλεγγύης είναι από επιλογή και δεν πιστεύουν ότι άμεσα θα φανεί κάτι άλλο στην ελληνική πραγματικότητα.

Είναι αληθές ότι σήμερα είμαστε όλοι εγκλωβισμένοι σε μία πολύ δύσκολη και νοσηρή καθημερινότητα. Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η καταβαράθρωση των εργασιακών δικαιωμάτων, η συρρίκνωση της απασχόλησης, η τάση για χαλάρωση του οργανικού δεσμού, έχουν επακόλουθα σε πολλαπλούς τομείς της καθημερινότητας. Αυτά

λοιπόν, σε συνδυασμό με την έλλειψη κουλτούρας αλληλεγγύης, έφεραν τα σημερινά αποτελέσματα. Οι συμμετέχοντες αποτύπωσαν με τον λόγο τους αυτό που βιώνουν. Δεν είναι μόνο η αλληλεγγύη που φθίνει σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, είναι και η εγκαταλελειμμένη αλληλεγγύη από πλευράς κράτους.

Οι πολίτες βιώνουν μία καθημερινότητα στην οποία καλούνται να παλέψουν μόνο με τις δικές τους δυνάμεις. Η αναφορά στον οικογενειακό δεσμό και στον τρόπο που ιστορικά εξελίχθηκε στην ελληνική κοινωνία, έχει έναν ιδιαίτερο ρόλο και σε αυτό το κεφάλαιο. Η χαλάρωση αυτού του δεσμού για την ελληνική πραγματικότητα, έβγαλε στην επιφάνεια όλες τις παθολογίες ενός συστήματος που βασιζόταν άτυπα στην ατομική-οικογενειακή πρωτοβουλία. Σήμερα που η οικογένεια στην Ελλάδα αγγίζει τα όριά της, που η απασχόληση έχει χάσει κατά πολύ τη δύναμή της, μιας και τα εισοδήματα από αυτήν αποτελούν σε κάποιες περιπτώσεις επιδόματα και όχι μισθό, οι πολίτες βλέπουν ξεκάθαρα και έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ τους.

Η μαζική φτωχοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, έβγαλε στην επιφάνεια ζητήματα που συνδέονται με αυτήν και συμπαρέσυρε πολλούς τομείς της καθημερινότητας. Η αδυναμία του κοινωνικού κράτους να ανακόψει τα επίπεδα φτώχειας, είχε σαν αποτέλεσμα οι πολίτες να αισθάνονται παγιδευμένοι σε μία πολύ οδυνηρή καθημερινότητα. “Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα έχει πολύ χαμηλή επίδοση στο πεδίο της καταπολέμησης της φτώχειας” (Ματσαγγάνης, 2004, σ. 24).

Η αποσύνδεση των πολιτών από ένα πλαίσιο κοινωνικής προστασίας, σε συνδυασμό με την απογοήτευση που νοιώθουν σε μία κοινωνία αδιάφορη, εγωκεντρική και αποξενωμένη, τους κάνει να αισθάνονται πλήρη απογοήτευση. Αυτό το γεγονός συνδέεται άμεσα και με την μη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη στους βασικούς θεσμούς του κράτους, όπως είναι το σύστημα υγείας, το εκπαιδευτικό σύστημα και η δικαιοσύνη.

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων σε σχετική ερώτηση που αφορά την εμπιστοσύνη τους στους βασικούς θεσμούς του κράτους, έδωσαν αρνητική απάντηση. Δεν εμπιστεύονται τους βασικούς πυλώνες του κράτους, γιατί τα πράγματα αναλύονται υπό το πρίσμα της συστηματικής απαξίωσης των συγκεκριμένων θεσμών.

Η τάση που καταγράφεται από την παρούσα έρευνα, βρίσκει τους πολίτες καχύποπτους και επιφυλακτικούς απέναντι σε αυτά που προσδοκούν από την οργανωμένη πολιτεία. Η κατεδάφιση της ελλιπούς κοινωνικής προστασίας που επήλθε με την κρίση, έφερε στην επιφάνεια τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητά τους οι πολίτες, αλλά τώρα δεν υπάρχει ούτε το δίχτυ ασφαλείας που παρείχε η οικογένεια. Μπορεί

να είναι και μία αντίδραση αυτή που εκδηλώνεται ως προς το κράτος και τους θεσμούς, η οποία υποκρύπτει αντίδραση τελικά στην ίδια την οικογένεια.

Επειδή μέχρι πρότινος η οικογένεια στην Ελλάδα ήταν αυτή που παρείχε την ασφάλεια, την προστασία, την ευημερία και την εξέλιξη στα μέλη της, η αδυναμία της να βοηθήσει στο βαθμό που το έκανε παλιότερα, έβγαλε στην επιφάνεια όλη την παθογένεια που προϋπήρχε ως προς τη δημόσια σφαίρα.

Ο πολιτικός-εθνικός δεσμός, δείχνει αποδυναμωμένος. Οι ερωτώμενοι δεν πιστεύουν ότι μπορούν να βοηθηθούν από ένα κράτος το οποίο τους βάζει εμπόδια αντί να τους διευκολύνει. Το ζήτημα της δαιδαλώδους γραφειοκρατίας ήταν μέσα στα θέματα που σχολιάστηκαν από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, λόγω του γεγονότος της τρομερής αποδιοργάνωσης, καθυστέρησης και ταλαιπωρίας των πολιτών. Η εμπλοκή τους με αυτό, είναι κάτι που τους ταλαιπωρεί, τους κουράζει και τους κάνει ακόμα πιο δύσκολη την καθημερινότητά τους.

Αρκετές στιγμές κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, έβγαινε το συναίσθημα του θυμού αλλά του φόβου από τους συμμετέχοντες. Πέραν της απογοήτευσης και της ματαίωσης των προσδοκώμενων επιθυμιών τους, το συναίσθημα του θυμού ήταν έντονο και αναπαρίστανε πολλές φορές την αδυναμία τους ώστε τα πράγματα να ήταν διαφορετικά. Ταυτόχρονα, ο φόβος ήταν περισσότερο έκδηλος σε ό,τι έχει να κάνει με το μέλλον. Υπάρχει μία γενικευμένη αγωνία από τους πολίτες για το πως θα είναι τα πράγματα από δω και πέρα. Διαπιστώνουν ότι η κρίση σηματοδότησε μία νέα κατάσταση που είναι αβέβαιο το που θα καταλήξει. Στο κομμάτι του πολιτικού δεσμού η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων, αρχίζει να βγαίνει στην επιφάνεια. Η κατά Marshall ιδιότητα του πολίτη φαίνεται να μπαίνει σε δεύτερη μοίρα.

Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με την γενικευμένη φτωχοποίηση, μπορεί να απειλήσει την κοινωνική συνοχή, αλλά και την ουσία της ιδιότητας του πολίτη.

Αυτή η ατομικιστική κοινωνία, χωρίς μέτρα, παρεμβάσεις, κοινωνικές πολιτικές και έμπρακτη ανάσχεση όλου αυτού του κλίματος, δεν θα επιτευχθεί. Η πεποίθηση των συμμετεχόντων όπως αναφέραμε και προηγουμένως, είναι ότι ζούμε πλέον σε μία άκρως ατομικιστική κοινωνία, η οποία φαίνεται να έχασε τις αντοχές τους. Αυτό που επαναλαμβανόταν στις συνεντεύξεις είναι ότι δεν έχουμε ανοχή στα προβλήματα του άλλου. Δεν μας αφορά ο άλλος. Κλεινόμαστε όλο και περισσότερο στα δικά μας προβλήματα και αποκόπτουμε τις γέφυρες με τους γύρω μας. Αρχίζει και δημιουργείται μία αίσθηση κανιβαλιστικής πρακτικής.

Μια πρακτική που δυστυχώς γιγαντώθηκε στα χρόνια της κρίσης. Πάψαμε να νοιαζόμαστε στην ουσία για τον άλλον και όσο πιο διαφορετικός από εμάς είναι ο άλλος, τόσο οξύνεται το αίσθημα της απαξίωσης που νιώθουμε.

Στο πλαίσιο της κανιβαλιστικής πρακτικής που ήλθε στην επιφάνεια την περίοδο της κρίσης, στοχοποιούν κοινωνικά αδύναμες ομάδες και τις προσφέρουν βορά σε μία κοινωνία σε κρίση, όπου κυριαρχούν η επιθετικότητα, ο φόβος και η ανασφάλεια. Εφαρμόζεται το δόγμα “ νόμος και τάξη” και ποινικοποιούνται οι ασθενείς γιατί κοστίζουν και η σωστή αντιμετώπισή τους θέλει χρόνο, ενώ η δίωξη και η καταστολή προσφέρουν άμεσα και θεαματικά αποτελέσματα (Πουλόπουλος, 2014, σ. 114).

Η απομάκρυνση από ένα πνεύμα συμπόρευσης, αλληλεγγύης και κοινής πορείας, επήλθε σταδιακά. Κάθε φορά νέες ματαιώσεις διέκριναν την Ελληνική κοινωνία και έτσι η απομάκρυνση μας γινόταν μεγαλύτερη. Σίγουρα υπάρχουν και όσοι πιστεύουν ότι υπάρχει αλληλεγγύη μεταξύ μας και ότι δεν αποξενωθήκαμε, αναγνωρίζουν όμως και αυτοί ότι το βλέπουν πιο αισιόδοξα απ’ ότι είναι. Από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το προσωπικό κεφάλαιο του καθενός και οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις, παίζουν έναν πολύ σπουδαίο ρόλο στον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα και ερμηνεύουμε τις καταστάσεις.

Η αισιόδοξη εκδοχή της αλληλεγγύης, έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι υπάρχει ακόμα η δυνατότητα μεταστροφής της συνολικής εικόνας. Υπάρχουν θύλακες αλληλεγγύης και συμπόρευσης σε μία κοινωνία που παλεύει να κρατηθεί και να διατηρήσει τουλάχιστον την ανθρωπιά της.

Ένα επιπλέον ζήτημα που αναδείχθηκε από την παρούσα ενότητα είναι ότι στις μέρες μας εκδηλώνεται μία μεγάλη απαξίωση του πολιτικού συστήματος. Οι πολίτες δεν πιστεύουν στις εξαγγελίες πλέον. Δεν είναι μέλη κόμματος και φαίνεται ότι έχουν θυμό απέναντι σε ένα πολιτικό σύστημα που σήμερα δεν είναι ικανό να βοηθήσει ώστε να υπάρξει μία καλύτερη προοπτική για το μέλλον. Στηλιτεύουν το πελατειακό κράτος, που γαλούχησε τις προηγούμενες γενιές και απαξιώνουν την ιδέα ότι πλέον το πολιτικό σύστημα μπορεί να αλλάξει τα πράγματα.

8.2 Συμπεράσματα

Το σύνολο σχεδόν των συμμετεχόντων ανέφερε ότι δεν είναι μέλος κανενός κόμματος και δεν ασχολείται με την πολιτική. Ιδίως οι νέοι ερωτώμενοι -έως 30 ετών- απορρίπτουν την ιδέα της άμεσης εμπλοκής τους με συγκεκριμένο πολιτικό φορέα. Η τάση που διαφαίνεται είναι ότι το πολιτικό σύστημα τα τελευταία χρόνια δεν κατόρθωσε να πείσει τους πολίτες ότι μπορεί να αλλάξει προς το καλύτερο η παρούσα κατάσταση. Ειδικά τα χρόνια της κρίσης, που

εκτοξεύθηκε η ανεργία, που χάθηκε ένα πολύ σημαντικό μέρος του διαθέσιμου εισοδήματος και που η προοπτική για ένα καλύτερο αύριο απομακρύνθηκε, οι πολίτες δηλώνουν ακόμα πιο ξεκάθαρα την αντίθεσή τους ως προς τα κόμματα και κατ' επέκταση με την πολιτική.

Ο πολιτικό/εθνικός δεσμός, περιλαμβάνει και τη συμμετοχή των ανθρώπων μέσω πολιτικών φορέων, κομμάτων, συλλογικοτήτων κ.α. Αυτή η πρακτική ήταν πολύ συνηθισμένη στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '80 όπου η προσήλωση σε κάποιο κόμμα ήταν πολύ μεγάλη. Αυτό σταδιακά σημείωσε φθίνουσα πορεία και πλέον στις μέρες μας, διαπιστώνουμε την πλήρη απαξίωση. Βέβαια εκείνη την περίοδο δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι γιγαντώθηκε το πελατειακό κράτος και διαμορφώθηκε μία νοοτροπία που έθεσε τα θεμέλια μίας ατομικιστικής προσέγγισης στην κοινωνία.

Ένα επιπλέον ζήτημα που αναδείχθηκε, ήταν και η μη συμμετοχή σε συνδικάτα. Η χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα δεν είναι κάτι καινούριο για την Ελληνική πραγματικότητα. Τα ποσοστά συνδικαλισμού είναι πολύ χαμηλότερα στην Ελλάδα σε σχέση με τις χώρες της υπόλοιπης Ευρώπης.

Τα χαμηλά ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας, συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια των μνημονιακών χρόνων. Η κρίση επέφερε στοχευμένη μείωση των εργασιακών δικαιωμάτων, κυριάρχησε ευέλικτων εργασιακών μορφών και προτύπων και φυσικά μείωση της μισθωτής απασχόλησης σε τεράστια ποσοστά. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τον φόβο των εργαζομένων που είδαν να χάνονται πολλά από τα κεκτημένα τους, αποτέλεσε αποτρεπτικό παράγοντα για την ενδυνάμωση των συνδικάτων. Οι πολίτες-εργαζόμενοι μπήκαν στην δίνη ενός καθημερινού αγώνα για την επιβίωση. Έχασαν το έδαφος κάτω από τα πόδια τους, θα μπορούσαμε να πούμε σχηματικά, μιας και τα μέτρα που επιβλήθηκαν χτύπησαν την ουσία της απασχόλησης θέτοντας με τον τρόπο αυτό σοβαρό ζήτημα επιβίωσης.

Όλα αυτά λοιπόν συνέτειναν στο να απομακρυνθούν οι πολίτες από την ενεργό συμμετοχή σε συνδικάτα, στο να αποστρέφονται την πολιτική και στο να είναι πεπεισμένοι ότι ζούμε σε μία κοινωνία που δεν είναι αλληλέγγυα και έχει καταντήσει μία από τις πιο εγωκεντρικές της Ευρώπης. Η ιδιότητα του πολίτη δείχνει σημάδια παρακμής και η τάση που καταγράφεται είναι πλήρως απογοητευτική για μία συλλογική, συνεκτική και ενωμένη κοινωνία.

Υπό αυτές τις συνθήκες το ζήτημα της διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού περνάει μέσα από πολλαπλά προβλήματα. Αν αναλογιστούμε ότι οι δύο από τους βασικότερους πυλώνες του δεσμού, ο οργανικός και ο πολιτικός, είναι σε κρίση, η οικοδόμηση ενός σταθερού υποστηρικτικού πλαισίου διαμόρφωσης κοινωνικού δεσμού είναι το στοίχημα για τη νέα εποχή. Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι οι συνθήκες που καθόρισαν το σημερινό πλαίσιο,

έχουν τις βάσεις τους στη δεκαετία του '80. Όλα όσα εκείνη την εποχή φάνταζαν παράκληση από τον κανόνα, σήμερα εφαρμόζονται με τον πιο σκληρό τρόπο. Είναι άλλωστε χαρακτηριστική η δήλωση του διευθυντή της εταιρίας Renault, ο οποίος την δεκαετία του '80, ανέφερε ότι: “ο καθένας πρέπει να συνειδητοποιήσει πως η ανειδίκευτη εργασία είναι το βασικό στοιχείο στη δημιουργία κέρδους στο σημερινό οικονομικό σύστημα”(Coriat, Benjamin., 1985, σ. 197).

Ο τρόπος με τον οποίο στον σύγχρονο κόσμο συνδέεται η ευημερία με την απασχόληση και αυτή με τη σειρά της με την κοινωνική συνοχή είναι το πλαίσιο που κληροδότησε ο 20^{ος} αιώνας στα σύγχρονα δυτικά κράτη. Ο John Lennon, τον Δεκέμβρη του 1969 σε μία εκπομπή του BBC, ανέφερε: “Η δουλειά είναι συνώνυμη με τη ζωή. Χωρίς δουλειά το μόνο που υπάρχει είναι φόβος και ανασφάλεια” (Dooley, & Prause, 2009, σ. 16).

Όλη αυτή η δύσκολη περίοδος με τα αποτελέσματα που επέφερε στα άτομα, ήταν αδύνατο να μην περάσει στην κοινωνία ως μία μορφή “μόλυνσης”. Αυτός είναι ο λόγος που βλέπουμε τόσο χαμηλά ποσοστά κοινωνικής αλληλεγγύης και συνολικής εμπιστοσύνης προς κάτι συλλογικό και αμοιβαίο. Τα ανεπίτρεπτα υψηλά ποσοστά ανεργίας, η υποαπασχόληση, τα κατεστραμμένα εργασιακά δικαιώματα και η ψυχολογική κόπωση των πολιτών, δεν μπορούν παρά να αποτυπωθούν και σε συλλογικό επίπεδο.

Αυτού του είδους η κοινωνική μόλυνση λοιπόν χρειάζεται να περιορισθεί και επιπρόσθετα να τεθούν οι βάσεις ώστε να ανακοπεί το κύμα κοινωνικού απομονωτισμού και συνολικής απαξίωσης του παρόντος κοινωνικού γίνεσθαι.

Όταν λοιπόν οι πολίτες εμφανίζουν κοινωνική κόπωση, γιατί έχουν κουραστεί να είναι σε μία διαδικασία που συνεχώς οι αποφάσεις δεν τους περιλαμβάνουν, αρχίζει και διαρρηγνύεται ο κοινωνικός ιστός. Με έναν σχεδόν ανύπαρκτο δίκτυ ασφαλείας, είναι σχεδόν βέβαιο πως η διάρρηξη δεν θα αργήσει να φανεί. Επειδή για την ελληνική κοινωνία το δίκτυ ασφαλείας, με όλες τις παθογένειες που φέρει, είναι η οικογένεια, η οποία έχει πληγεί αφόρητα και η ίδια, το πρόβλημα παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της μη προηγούμενης κουλτούρας κοινωνικής αρωγής.

Το να μην υπάρχει συμμετοχή σε κομβικά ζητήματα για τη ζωή και την πορεία των πολιτών μας δείχνει ότι η κοινωνία αυτή αντιμετωπίζει μεγάλο πρόβλημα. Ένας πολύ εύστοχος ορισμός για τον κοινωνικό αποκλεισμό είναι ο εξής: “Ένα άτομο είναι κοινωνικά αποκλεισμένο όταν δεν συμμετέχει σε βασικές δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζει” (Hills, Le Grand, Piachaud, 2009, σ. 30).

Αυτό λοιπόν μας φέρνει στο προσκήνιο την σημερινή εικόνα όταν σε συλλογικό επίπεδο η τάση που διαμορφώνεται είναι σίγουρα αρνητική ως προς την κατεύθυνση της συμμετοχής, σε όλα τα επίπεδα.

Κεφάλαιο 9 Ανάλυση συνεντεύξεων των στρατηγικών επιβίωσης για το μέλλον

Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες, έχοντας πληγεί στους τομείς που εξετάσαμε παραπάνω με έμφαση την αποδιοργάνωση και τη χαλάρωση του οργανικού δεσμού, λόγω των συνθηκών στο εργασιακό πεδίο και τις απορυθμισμένες εργασιακές σχέσεις αλλά και την μέχρι τώρα διαδρομή τους, δηλώνουν απαισιόδοξοι σε ό,τι έχει να κάνει με το μέλλον τους. Βάσει των ερευνητικών ερωτημάτων που σχεδιάστηκαν και γι' αυτήν την ενότητα, προχωράμε στο τελευταίο μέρος της συνέντευξης και τα αποσπάσματα που ακολουθούν είναι ενδεικτικά και αυτά με τη σειρά τους,

Η Μάρθα είναι πολύ απογοητευμένη από τη μέχρι τώρα πορεία και πιστεύει ότι ως κοινωνία λειτουργούμε με βάση των συμφέρον μας. Δηλώνει όμως αισιόδοξη για το μέλλον.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγήσαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Πιστεύω ότι επειδή έχουμε βιώσει την εξαθλίωση ως λαός, πιστέψαμε σε ό,τι μας έταξαν και επειδή ως έναν βαθμό λειτουργήσαμε με βάση το συμφέρον μας και όχι το γενικό καλό. Φταίμε ως πολίτες για εδώ που φτάσαμε γιατί θα έπρεπε να ζητάμε άλλα πράγματα.

Ερ. Είστε αισιόδοξη ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Είμαι πολύ αισιόδοξη ότι θα αλλάξει προς το καλύτερο αυτό που ζούμε σήμερα.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή των γονιών σας;

Απ. Πιστεύω ότι οι άνθρωποι της δικής μου γενιάς τραβάνε πολύ μεγάλο ζόρι. Είναι στην πιο παραγωγική ηλικία και βιώνουν πολύ δύσκολες καταστάσεις (41 ετών, χωρισμένη, εργαζόμενη ως αυτοαπασχολούμενη, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 7).

Ο Γιάννης είναι και αυτός της άποψης ότι φταίμε όλοι για την σημερινή κατάσταση λόγω της νοοτροπίας μας και λαθών που συσσωρεύτηκαν αλλά δηλώνει αισιόδοξος ότι αυτό που ζούμε τα τελευταία χρόνια, δεν μπορεί παρά ν' αλλάξει προς το καλύτερο.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγήσαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Πιστεύω πως φταίμε όλοι. Δεν φταίνει μόνο οι άλλοι. Πιστεύω ότι συμβάλαμε με τον τρόπο μας και τις επιλογές μας για ό,τι περνάμε σήμερα και αυτό γιατί δεν είμαστε αλληλέγγυοι και ενωμένοι. Δεν ήμασταν ποτέ ομάδα. Ο καθένας ήταν για το συμφέρον του και για τον εαυτό του.

Ερ. Είστε αισιόδοξη ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Θα ήθελα να πιστεύω πως θ' αλλάξει στο μέλλον αυτό που ζούμε σήμερα. Είμαι πάντα αισιόδοξος γιατί αυτό έχω επιλέξει να είμαι.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Πιστεύω ότι η γενιά μου βιώνει δύσκολα πράγματα. Άλλαξαν οι κανόνες και αυτό επεκτείνεται. Δηλαδή τα σημερινά παιδιά που είναι 18 χρονών είναι σε χειρότερη μοίρα απ' ότι ήμουν εγώ στην ηλικία τους. Οι γονείς απ' την άλλη είχαν δύσκολα παιδικά χρόνια αλλά έζησαν καλά ως ενήλικες. (30 ετών άγαμος, εργαζόμενος ως μουσικός, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 8).

Η Γεωργία απ' την άλλη πιστεύει ότι οι ευθύνες είναι συλλογικές. Τροφοδοτήθηκε ένα σύστημα να διαιωνίζονται οι παθογένειες και να φτάσουμε στο σημείο που είμαστε. Απ' την άλλη η ίδια δεν είναι καθόλου αισιόδοξη για τη μελλοντική πορεία και πιστεύει σαφέστατα ότι είναι σε πολύ δυσκολότερη θέση σήμερα, από ότι είναι οι γονείς της.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Πιστεύω ότι φταίμε όλοι μας για όλα όσα βιώνουμε. Από τη μία η ασυδοσία των πολιτών και ότι κοιτάμε μόνο τον εαυτό μας και απ' την άλλη η πολιτικοί που επιλέγουμε οι οποίοι είναι διεφθαρμένοι. Ίσως και η παγκοσμιοποίηση δημιούργησε τεράστια προβλήματα γιατί είδαμε χώρες να γίνονται φτωχότερες, όπως συνέβη και στην Ελλάδα.

Ερ. Είστε αισιόδοξη ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Δεν πιστεύω ότι στο μέλλον θα βελτιωθεί αυτό που ζούμε. Δεν είμαι αισιόδοξη. Δεν ξέρω πόσα χρόνια απαιτούνται ώστε να γίνουν τα πράγματα καλύτερα, αλλά αυτό που βλέπω είναι στο άμεσο μέλλον δεν θα αλλάξει κάτι προς το καλύτερο.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Πιστεύω ότι η δική μου η γενιά είναι σε πολύ δυσκολότερη θέση απ' ότι αυτή των γονιών μου. Οι γονείς μου έζησαν καλά χρόνια και σε επίπεδο εργασίας και σε βιοτικό επίπεδο και σε ό,τι έχει να κάνει με θέματα περιβάλλοντος και ρύπανσης (37 ετών άγαμη, εργαζόμενη σε εταιρεία τηλεπικοινωνιών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη No 9).

Ο Πέτρος, είναι στο ίδιο πλαίσιο με ό,τι είδαμε παραπάνω, αλλά πιστεύει ότι το βασικό μερίδιο ευθύνης το έχουν οι πολιτικοί. Είναι αισιόδοξος και σίγουρα βιώνει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες απ' ότι η γενιά των γονιών του.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Αν και είναι σωστό το γεγονός ότι φταίμε όλοι για όσα περνάμε τα τελευταία χρόνια, πιστεύω ότι το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης το έχουν οι πολιτικοί με τις επιλογές που έκαναν αλλά και τους λάθους χειρισμούς σε πολλά θέματα.

Ερ. Είστε αισιόδοξος ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Είμαι αισιόδοξος. Ή καλύτερα, θέλω να είμαι αισιόδοξος. Νομίζω ότι η κατάσταση θα βελτιωθεί, θα πάει προς το καλύτερο και ότι δεν θα παραμείνει για πάντα έτσι όπως είναι σήμερα.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή των γονιών σας;

Απ. Σίγουρα η δική μου γενιά είναι σε πολύ δυσκολότερη κατάσταση απ' ό,τι ήταν οι γονείς μου. Τότε υπήρχαν περισσότερες ευκαιρίες δουλειάς και είναι βέβαιο ότι στην ηλικία μου πέρασαν πολύ καλύτερα χρόνια. Σήμερα η δική μου η γενιά δυσκολεύεται παρά πολύ και παλεύει καθημερινά για την επιβίωση. Και μόνο το γεγονός ότι σήμερα σε έναν βαθμό στηριζόμαστε στους γονείς μας, επιβεβαιώνει ότι στην εποχή τους είχαν ευκαιρίες, δημιούργησαν και έζησαν με λιγότερα προβλήματα απ' ό,τι εμείς. (35 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος ως δημόσιος υπάλληλος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 11).

Ο Σωτήρης πιστεύει ότι η κατάσταση που ζούμε συνδιαμορφώθηκε από όλους μας, ελπίζει όμως ότι τα πράγματα θ' αλλάξουν. Είναι αισιόδοξος ότι θα βελτιωθεί η κατάσταση γιατί πλέον ζούμε στην πραγματικότητα και όχι στις ψεύτικες ελπίδες και στα δανεικά που τόσα χρόνια συνηθίσαμε.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Είμαστε όλοι υπαίτιοι πιστεύω για αυτά που περνάμε. Μάθαμε να ξοδεύουμε αλόγιστα και δεν υπήρξε ένα σχέδιο για το μέλλον. Κανείς δεν έμπαινε στη διαδικασία να σκεφτεί ότι αυτό που ίσχυε επί τόσα χρόνια δεν θα λειτουργούσε για πάντα με τον ίδιο τρόπο. Το άσχημο είναι ότι δεν πλήρωσαν όλοι στον βαθμό που τους αναλογεί και αυτό είναι μία τεράστια αδικία.

Ερ. Είστε αισιόδοξος ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Ναι, είμαι αισιόδοξος ότι στο μέλλον θ' αλλάξει αυτή η κατάσταση. Πιστεύω ότι επειδή πατάμε στην πραγματικότητα πλέον θα υπάρξει σταθεροποίηση και μετά βελτίωση.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή των γονιών σας;

Απ. Από θέμα εκπαίδευσης η γενιά μου υπερτερεί σε σχέση με τη γενιά των γονιών μας. Αυτό σημαίνει όμως ότι βγαίνουμε πιο αργά στην αγορά εργασίας και επίσης σήμερα οι δουλειές είναι δυσεύρετες και με πολύ δύσκολες συνθήκες. Αυτό είναι κρίμα, γιατί

σήμερα υπάρχουν πολύ μορφωμένοι νέοι άνθρωποι που δυστυχώς δεν ανταμείβονται στο βαθμό που θα έπρεπε. Αλλά είπαμε, είμαι αισιόδοξος ότι αυτό θ' αλλάξει. (29 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως ασφαλιστής, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 14).

Ο Διονύσης είναι κάθετος πως κατά βάση φταίμε εμείς ως πολίτες για ό,τι επιτρέψαμε να γίνει. Είναι δεδομένο ότι επιλογές μας καθόρισαν σε έναν μεγάλο βαθμό αυτό το οποίο μας συμβαίνει και πως η νοοτροπία μας έδωσε το σημερινό αποτέλεσμα. Παρ' όλα αυτά, είναι αισιόδοξος πως στο μέλλον θα γίνουν καλύτερα τα πράγματα αλλά αυτό είναι κάτι ακαθόριστο προς στιγμήν.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Πιστεύω ότι φταίμε ως πολίτες σε πολύ μεγάλο βαθμό. Οι επιλογές μας καθόρισαν όλα όσα ζούμε και επίσης το γεγονός ότι είμαστε αμετανόητοι σε πολλά πράγματα. Δες για παράδειγμα το γεγονός ότι επιλέγαμε να στηρίζουμε ανθρώπους οι οποίοι είναι διεφθαρμένοι. Άρα ποιος φταίει;

Ερ. Είστε αισιόδοξος ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Ναι. Πιστεύω ότι κάποτε θ' αλλάξουν προς το καλύτερο τα πράγματα. Γενικά είμαι αισιόδοξος, αλλά δεν μπορώ να πω με σιγουριά πότε θα δούμε άσπρη μέρα. Πιστεύω ότι κανένας δεν μπορεί.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή των γονιών σας;

Απ. Πιστεύω ότι είναι 50-50. Σε κάποια θέματα είμαστε καλύτερα εμείς ενώ σε άλλα είναι οι γονείς μας. Στο θέμα δουλειάς, συνθηκών ζωής και άγχους ήταν καλύτερα οι γονείς μας. Σε θέματα εκπαίδευσης, τεχνολογίας είμαστε καλύτερα εμείς (42 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος σε εμπορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 16).

Η Δήμητρα θεωρεί ότι η απληστία, η ατιμωρησία και η μη τιμιότητα οδήγησαν τα πράγματα στη σημερινή τους μορφή. Είναι αισιόδοξη και πιστεύει ότι είναι βοηθητικό το να είναι κανείς αισιόδοξος γιατί αλλιώς τα πράγματα είναι ακόμα χειρότερα.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Λόγω της απληστίας, της ατιμωρησίας και του εύκολου κέρδους, φτάσαμε στο σημερινά επίπεδα. Φταίμε ξεκάθαρα εμείς. Δεν χωράει πιστεύω καμία δικαιολογία ως προς αυτό.

Ερ. Είστε αισιόδοξη ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Νομίζω ότι είμαι αισιόδοξη. Δεν λέω ότι είναι όλα ιδανικά, κάθε άλλο. Νομίζω όμως ότι η κατάσταση γίνεται ακόμα πιο δύσκολη αν δεν είμαστε αισιόδοξοι.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Χωρίς να θέλω να γίνω υπερβολική, πιστεύω ότι συγκριτικά με τη γενιά των γονιών μου, είμαστε σε πολύ πιο δύσκολη θέση. Τα πράγματα, ειδικά για όλους εμάς που είμαστε στην πιο παραγωγική ηλικία, θεωρώ ότι είναι πολύ χειρότερα. Θέλω να πιστεύω όμως ότι για τις γενιές που έρχονται θα είναι όλα καλύτερα. (46 ετών, χωρισμένη/1 παιδί, εργαζόμενη σε δικηγορική εταιρεία, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 19).

Ο Στάθης ο οποίος είναι ένας αρκετά νέος άνθρωπος, βιώνει όλες αυτές τις καταστάσεις που του κληροδοτήθηκαν και θεωρεί ότι η τωρινή κατάσταση είναι αποτέλεσμα επιλογών που άλλοι έκαναν και τον αναγκάζουν να ζει σε όλη αυτήν την κατάσταση. Δηλώνει αισιόδοξος χωρίς όμως να είναι σίγουρος ότι θα γίνει κάτι καλύτερο και πιστεύει ότι η γενιά των γονιών του είναι σε πολύ καλύτερη μοίρα από την δική του γενιά, λόγω του ότι πιστεύει ότι είναι πολύ δύσκολο να απαγκιστρωθεί από το πατρικό του και να μπορέσει να κάνει τα δικά του βήματα στη ζωή.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Πιστεύω ότι αυτό που ζούμε είναι αποτέλεσμα του παρελθόντος και των επιλογών που έκαναν οι προηγούμενες γενιές. Είναι πολλά τα λάθη και οι ευθύνες, το ζήτημα είναι όμως ότι πληρώνουμε για κάτι που δεν φταίξαμε. Νομίζω όλοι έχουν τις ευθύνες τους και οι πολίτες που δεν έχουν σοβαρό κριτήριο αλλά και οι πολιτικοί που διαχειρίστηκαν λάθος όλη την κατάσταση.

Ερ. Είστε αισιόδοξος ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Είμαι αισιόδοξος απλά για να είμαι.... Θέλω να μην πετάω στα σύννεφα και να ζω την πραγματικότητα. Είναι δύσκολα τα πράγματα. Δουλεύω πολλές ώρες και παίρνω πολύ λίγα χρήματα. Θέλω όμως να πιστεύω ότι όλο αυτό κάποια στιγμή θ' αλλάξει.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Σίγουρα οι άνθρωποι της δικής μου γενιάς είναι σε δυσκολότερη θέση από τους γονείς μας. Σκέψου ότι ένας νέος άνθρωπος σήμερα δεν μπορεί να ζήσει μόνος του. Αναγκαστικά πρέπει να μείνει στο πατρικό. Όλο αυτό τον πάει πίσω. Θ' αργήσει να κάνει οικογένεια, θ' αργήσει να σταθεί στα πόδια του και γενικά όλα πάνε με πολύ αργούς ρυθμούς. (21 ετών, άγαμος, εργαζόμενος ως ιδιωτικός υπάλληλος, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 23).

Ο Δήμος πιστεύει ότι οι ευθύνες για την σημερινή κατάσταση είναι ευθύνη του πολιτικού συστήματος. Αναφέρει ότι η παθογένεια του συστήματος διαιωνίστηκε για πάρα

πολλά χρόνια και φτάσαμε στο σημερινό αδιέξοδο χωρίς να μπορεί να προβλέψει κάποιος που θα καταλήξει όλο αυτό.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Πιστεύω ότι φταίνει οι πολιτικοί ξεκάθαρα. Για να καταλάβεις ο πατέρας μου ήταν ΠΑ.ΣΟ.Κ επί χρόνια. Κανείς όμως δεν είπε την αλήθεια. Σε όλα τα θέματα επικρατούσε υποκρισία και όλο αυτό κράτησε για πάρα πολλά χρόνια.

Ερ. Είστε αισιόδοξος ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Δεν είμαι αισιόδοξος καθόλου. Βλέπω στην καθημερινότητά μου τα πράγματα να δυσκολεύουν και να μην μπορούμε να προγραμματίσουμε πλέον τίποτα. Η Γυναίκα μου είναι άνεργη εδώ και 2 χρόνια και τα προβλήματα είναι πάρα πολλά. Δεν πιστεύω λοιπόν ότι τα πράγματα μπορεί ν' αλλάξουν άμεσα. Τώρα αν αυτό συμβεί σε 40 χρόνια θα έχει περάσει η ζωή...

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Σε σχέση με τους γονείς μου πιστεύω ότι εμείς είμαστε σε πολύ δύσκολη κατάσταση. Σκέψου ότι υπάρχουν φορές που αναγκάζομαι να παίρνω ακόμα δανεικά. Δεν μου αρέσει αυτό που κάνω, αλλά δεν γίνεται αλλιώς. Τι να κάνω; (38 ετών, έγγαμος/1 παιδί, εργαζόμενος σε ιδιωτική εταιρεία φύλαξης, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 30).

Η Αναστασία, η οποία είναι και αυτή χωρισμένη μητέρα και μεγαλώνει το παιδί με την βοήθεια της μητέρας της, αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα στην καθημερινότητα της και αισθάνεται ότι δεν μπορεί να στηριχθεί πουθενά πέραν από την οικογένειά της. Είναι πεπεισμένη ότι για την σημερινή οικονομική και κοινωνική κατάσταση έχουμε όλοι τις ευθύνες μας. Όσον αφορά το αν είναι αισιόδοξη δηλώνει πως είναι περισσότερο ως ελπίδα για κάτι καλύτερο παρά ως πεποίθηση.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Νομίζω ότι οι ευθύνες είναι κοινές. Φταίνει και όσοι από τους πολιτικούς μας ξεγέλασαν, αλλά φταίμε κι εμείς που θέλαμε να ξεγελαστούμε. Σήμερα βλέπουμε όλοι μας με τον πιο άσχημο τρόπο όλες τις επιπτώσεις απ' τις επιλογές μας και φαίνεται ότι δεν μπορούμε να στηριχθούμε πουθενά. Για να μιλήσω για τον εαυτό μου, αν δεν είχα την μητέρα μου να βοηθάει με το παιδί, δεν ξέρω πως θα τα έβγαζα πέρα.

Ερ. Είστε αισιόδοξη ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Είμαι αισιόδοξη. Πιστεύω ότι αυτό όλο που ζούμε κάποια στιγμή θ' αλλάξει. Δεν μπορεί να μείνει έτσι για πάντα, έχω ελπίδα στους νέους ανθρώπους ότι μπορεί να καταφέρουν κάτι καλύτερο.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Εμείς είμαστε σε δυσκολότερη θέση από τους γονείς μας 100%. Οι γονείς μας όταν ήταν στην ηλικία μας, είχαν μια ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον. Σήμερα τα πράγματα δεν είναι έτσι (38 ετών, χωρισμένη, εργαζόμενη σε μεγάλη εταιρεία ηλεκτρικών ειδών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 34.)

Η Αθανασία, δεν ελπίζει ότι κάτι θ' αλλάξει προς το καλύτερο άμεσα. Θεωρεί ότι η γενιά της βιώνει πολλή έντονη βία και ότι το μοναδικό στήριγμα που έχει είναι η οικογένειά της. Οι ευθύνες είναι κατά βάση στο πολιτικό σύστημα χωρίς όμως ν' απορρίπτει το γεγονός ότι και ως πολίτες έχουμε μεγάλο μερίδιο ευθύνης.

Ερ. Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείται ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες;

Απ. Μάθαμε πιστεύω σ' έναν εύκολο τρόπο ζωής. Οι ευθύνες είναι κατά βάση στους πολιτικούς συνολικά. Νομίζω ότι επί χρόνια δίναμε μεγάλη σημασία στην εικόνα και όχι στην ουσία. Αυτά σε συνδυασμό με την έλλειψη ουσιαστικής παιδείας, μας έφτασαν στα όριά μας.

Ερ. Είστε αισιόδοξη ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση στο μέλλον;

Απ. Όχι, δεν είμαι. Δεν ξέρω αν είναι καλό ή κακό, πάντως αυτό αισθάνομαι. Δε νομίζω ότι μπορεί να βελτιωθεί εύκολα αυτή η κατάσταση. Αυτό που βλέπω τα τελευταία χρόνια είναι ότι ενισχύεται ο ατομικισμός ακόμα πιο πολύ. Σα να μην πήραμε ήδη ένα ισχυρό μάθημα.

Ερ. Ποιοι πιστεύετε ότι είναι σήμερα σε δυσκολότερη θέση ανάμεσα στη γενιά τη δική σας και αυτή τον γονιών σας;

Απ. Σίγουρα η δική μας η γενιά είναι σε δύσκολη θέση. Βιώνουμε βία σε όλα τα επίπεδα και αυτό είναι ακόμα πιο ανησυχητικό γιατί περνάει και στα παιδιά. (39 ετών, έγγαμη/2 παιδιά, εργαζόμενη ως καθηγήτρια ξένων γλωσσών, βλ. παράρτημα II, συνέντευξη Νο 48).

Οι απόψεις των συμμετεχόντων συγκλίνουν σε έναν αρκετά μεγάλο βαθμό και ασχέτως της αφετηρίας και του προσωπικού κεφαλαίου του καθενός, βγαίνουν συμπεράσματα ως προς τον τρόπο που βλέπουν και αντιμετωπίζουν τις σημερινές συνθήκες. Στα συμπεράσματα που ακολουθούν θα συγκεντρώσουμε τα βασικά σημεία που βγήκαν από την παρούσα ενότητα, δίνοντας έτσι την πεποίθηση των δρώντων υποκειμένων για όλα τα ζητήματα που αφορούν την εξέλιξη τους, τόσο σε ατομικό/οικογενειακό, όσο και σε συλλογικό/κοινωνικό επίπεδο.

Τα χρόνια που πέρασαν, συνέβαλαν καθοριστικά στο να διαμορφωθεί μία νέα πραγματικότητα σε όλα τα επίπεδα. Η άμεση και σε πολλές περιπτώσεις ραγδαία και βίαιη

προσαρμογή σε έναν άλλον τρόπο ζωής, άφησε ένα ισχυρό αποτύπωμα ως προς την καθημερινή λειτουργία μίας ολόκληρης κοινωνίας και έβγαλε στην επιφάνεια παθογένειες οι οποίες βρίσκονταν κεκαλυμμένες τα προηγούμενα χρόνια, περιμένοντας την κατάλληλη ευκαιρία για ν' αναδυθούν στην επιφάνεια.

Προχωρώντας στα συμπεράσματα, θα αναδειχθούν τα σημεία που φαίνεται να ταλαιπωρούν τους πολίτες, αλλά και όλη τους η αγωνία για ό,τι έρχεται.

9.1 Συζήτηση για τις στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Σε αυτή την ενότητα, συμπεριλαμβάνονται οι σκέψεις, οι επιθυμίες, οι αγωνίες και οι στρατηγικές που θα ακολουθήσουν οι συμμετέχοντες ως προς το μέλλον. Αυτό το πεδίο αναφέρεται στο πως φαντάζονται την πορεία της ζωής τους, το κατά πόσο είναι αισιόδοξοι ότι μπορεί να βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση και γενικά όλα όσα σκέφτονται και τους απασχολούν για το μέλλον.

Σε αυτήν την ενότητα, οι συμμετέχοντες έδειχναν αμήχανοι. Ήταν θυμωμένοι αλλά ταυτόχρονα και πάρα πολύ απογοητευμένοι. Το θέμα είναι ότι οι συμμετέχοντες στο σύνολό τους είναι σχετικά νέοι. Αυτό όμως έμοιαζε σα να μην έχει και τόση σημασία. Έδειχναν να φοβούνται τα χειρότερα. Δείλιαζαν να πουν τι θέλουν για το μέλλον, από φόβο μήπως φανούν υπερφίαλοι και χάσουν και όσα λίγα έχουν σήμερα.

Άλλοτε με θυμό, άλλοτε με οργή, με απογοήτευση, με άγχος αλλά και με μία αίσθηση πικρίας για το γεγονός ότι είναι νέοι, υγιείς, ικανοί, έξυπνοι αλλά συμβιβασμένοι. Βιώνουν μία καθημερινότητα η οποία πλημμυρίζει από ανασφάλεια και φόβο. Και απ' την άλλη... έρχεται ο συμβιβασμός σε ό,τι ζούνε και σε ό,τι έχουν, από τρόμο μήπως ξαφνικά χαθούν και αυτά, και τότε...; Οι πιο θαρραλέοι κάνουν λόγο για την φυγή στο εξωτερικό, αλλά αμέσως μετά υποκύπτουν στην σύμβαση ότι “θα το θελα... αλλά κι εκεί δύσκολα θα' ναι” ή “το προσπάθησα, το έψαξα, αλλά δεν μπόρεσα να φύγω”. Το κρίμα είναι ότι μπήκαμε σε μία λογική συνήθειας. Μας φαίνεται “φυσιολογικό” το να βιώνουμε ακραίες συνθήκες επισφάλειας και αβεβαιότητας, γιατί άλλωστε πάντα υπάρχουν και χειρότερα.

Όλοι ανεξαιρέτως που συνάντησα για την παρούσα έρευνα στο ερώτημα που θα αποταθείς για να βοηθηθείς για κάποιο πρόβλημα που αντιμετωπίζεις (οικονομικό ή άλλο), απάντησαν στην οικογένεια.

Τα δεδομένα που παρήχθησαν μέσω της συνέντευξης, αποτυπώνουν τις θέσεις των συμμετεχόντων/σών επί των ερευνητικών ερωτημάτων. Οι ερωτώμενοι μέσω της όλης αυτής

ερευνητικής διαδικασίας έδωσαν το στίγμα τους ως προς τον τρόπο που βλέπουν τα πράγματα και ως προς το τι πιστεύουν και προσδοκούν για το μέλλον.

Όπως και στις προηγούμενες ενότητες, το προσωπικό κεφάλαιο του καθενός παίζει έναν καθοριστικό ρόλο για το πως αντιμετωπίζουν τις καταστάσεις αλλά, για το πως βιώνουν τις σημερινές συνθήκες, αλλά κατά βάση πως νοηματοδοτούν τον κοινωνικό δεσμό.

Σε ένα πρώτο επίπεδο πάντως, προτού παρουσιάσουμε και σε αυτήν την ενότητα αναλυτικά όλα τα δεδομένα, θα λέγαμε ότι η σημερινή κατάσταση στην Ελληνική κοινωνία διακατέχεται από μία τάση εσωστρέφειας και απαισιοδοξίας.

Στον Πίνακα 9, αποτυπώνεται την αισιοδοξία/απαισιοδοξία των ερωτώμενων. Αυτό που προκύπτει είναι ότι στην πλειονότητά τους οι ερωτώμενοι δεν είναι αισιόδοξοι για το μέλλον.

Πίνακας 9. Η κατανομή της αισιοδοξίας*

Η αισιοδοξία	Αναλογία των ερωτώμενων
Ναι	0,47
Όχι	0,53

*N=45.

Η παρούσα ενότητα, συμπυκνώνει όλες τις προηγούμενες και αναδεικνύει ζητήματα που άπτονται της μελλοντικής πορείας των ερωτώμενων, αποτυπώνοντας την τάση που διαμορφώνεται ως προς το κομμάτι της συλλογικής συνύπαρξης.

Σε αυτήν την ενότητα καταγράφηκε όλη η αγωνία, η ανασφάλεια και η απογοήτευση που έχουν βιώσει έως σήμερα οι πολίτες που συμμετείχαν στην έρευνα και βγαίνει σε πρώτο επίπεδο η ματαίωση μιας πορείας που έχει αφετηρία αρκετά χρόνια πριν. Όλη η διερεύνηση των στρατηγικών διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού στην ελληνική κοινωνία, διέρχεται μέσα από ένα μονοπάτι πλήρους απορρύθμισης λόγω των συνθηκών που τόσα χρόνια ίσχυαν και ως έναν βαθμό ισχύουν ακόμα.

Η απόσχιση από τις προϋπάρχουσες κοινωνικές δεσμεύσεις επέφερε βαρύτατο πλήγμα στην όλη αυτή διαδικασία διαμόρφωσης του κοινωνικού δεσμού. Η ρωγμή που δημιουργήθηκε, από όλα όσα με αφορμή την κρίση βγήκαν στην επιφάνεια, δεν άφησε μόνο ορατά σημάδια στο σήμερα, αλλά διαμόρφωσε σε έναν βαθμό και το μέλλον. Η αποτυχία ενός συστήματος να βρει αντιστάσεις και ν' ανακόψει την πορεία που ξεκίνησε τουλάχιστον μία δεκαετία πριν, δείχνει σήμερα τα αποτελέσματά του, μετρώντας τις απώλειες.

Η ματαίωση των δεσμεύσεων ενός κοινωνικού συμβολαίου που “έληξε”, βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο την κοινωνία, η οποία προσπαθεί να βρει τις ισορροπίες της και να συνέλθει απ’ όλα όσα συνέβησαν και την άλλαξαν μέχρι σήμερα.

Αναπόσπαστο κομμάτι της όλης αυτής συγκυρίας, είναι και η αδυναμία του κράτους πρόνοιας να αντέξει τους κραδασμούς και να ανακόψει την όλη οπισθοδρομική πορεία που ακολουθούσε.

Σ’ αυτήν την ενότητα λοιπόν, τα ζητήματα που αναδείχτηκαν αφορούν τις παραμέτρους που οδήγησαν στη σημερινή κατάσταση, αλλά και τους κύρια υπαίτιους αυτής της δοκιμασίας. Επιπλέον, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να δηλώσουν το κατά πόσο είναι αισιόδοξοι για το μέλλον τους καθώς επίσης μέσω αντιληπτικών σχημάτων μεταξύ γενεών να δηλώσουν ποιοι θεωρούν ότι πλήττονται περισσότερο στις μέρες μας.

Ξεκινώντας λοιπόν από τις ευθύνες που οδήγησαν στην απώλεια όχι μόνο ενός μεγάλου μέρους του ΑΕΠ της χώρας, στην θεαματική ανεργία, στην ισοπέδωση των μισθών, την παγίωση και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, στην υπερφορολόγηση, αλλά κυρίως στην αλλαγή του προηγούμενου τρόπου ζωής, οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι είναι ευθύνη συλλογική. Αναγνωρίζουν τις ευθύνες του πολιτικού συστήματος με τους χειρισμούς που οδήγησαν στην καταστροφή, αλλά θεωρούν ότι σε έναν σημαντικό βαθμό φταίμε και ως πολίτες που με την ανοχή αλλά την ψήφο μας, στηρίξαμε αυτό το σύστημα.

Η αναγνώριση και επίρριψη ευθυνών, συμβάλλει στην απαξίωση του πολιτικού συστήματος, αλλά και των κομμάτων που τόσα χρόνια αντιπροσώπευαν αυτές τις πολιτικές, θεωρώντας ότι δεν μπορούν να ελπίζουν ούτε και να περιμένουν κάτι σωτήριο. Στις μέρες μας παρατηρείται μία αποστροφή ως προς το πολιτικό σύστημα και η συλλογική έκφραση κομματικής ταυτότητας που ήταν έκδηλη μετά την μεταπολίτευση και έως και τη δεκαετία του ’90, έπαψε πλέον να υπάρχει. Οι πολίτες μετά τα πεπραγμένα της οικονομικής ύφεσης νοιώθουν θυμωμένοι και σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό εκτεθειμένοι σε μία διαδικασία που δεν φαίνεται να οριοθετεί και να προτείνει λύσεις.

Ένα επιπλέον ζήτημα που καταγράφηκε είναι και τα πολύ χαμηλά ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας που ιδίως στον ιδιωτικό τομέα είναι εξαιρετικά χαμηλά. Στην Ελλάδα πάντα τα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας ήταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από τα αντίστοιχα άλλων Ευρωπαϊκών χωρών, αλλά στις μέρες οι εργαζόμενοι φαίνεται να νοιάζονται για την εξασφάλιση του μισθού τους και μόνο χωρίς να έχουν τη διάθεση αλλά και το σθένος για πιο μαζικές και συλλογικές διεκδικήσεις. Οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που έλαβαν μέρος στην έρευνα, τόνιζαν ότι το πρώτο τους μέλημα είναι να έχουν δουλειά. Αυτό ενείχε και ένα στοιχείο συμβιβασμού, γιατί φοβούμενοι μήπως χάσουν και όσα έχουν

σήμερα, δεν μπαίνουν στη λογική περαιτέρω ενεργούς συλλογικής εμπλοκής ακόμα και σε ένα πρωτοβάθμιο επιχειρησιακό σωματείο.

Αυτή η ενότητα περιείχε θα λέγαμε μία σύνοψη όλων όσων έχουν αντιμετωπίσει οι συμμετέχοντες στην μέχρι τώρα πορεία τους σε συλλογικό επίπεδο. Και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, αλλά και όσοι έχουν χρόνια εργασιακής εμπειρίας, μίλησαν για μία κατάσταση που χαρακτηρίζεται από έντονη ρευστότητα και αστάθεια. Αυτό δημιουργεί προσλαμβάνουσες παραστάσεις και βιώματα που καθορίζουν εν πολλύς τη στάση τους και τους κάνουν αδύναμους μπροστά σε ό,τι αντιμετωπίζουν. Η τάση που διαφαίνεται μέσα από την παρούσα έρευνα, είναι δηλωτική μίας παραίτησης απ' όλα όσα έπρεπε να θεωρούνται κεκτημένα και όμως χάθηκαν.

Η αποδυνάμωση του κοινωνικού δεσμού και η χαλάρωση που σε πολλές περιπτώσεις έχει φανεί, δεν αργεί να οδηγήσει σε κοινωνικό απομονωτισμό και σταδιακά σε μία διαδικασία αποκλεισμού. Η φτωχοποίηση μίας πολύ μεγάλης μερίδας εργαζομένων, πέραν από τα πολύ πρακτικά ζητήματα διαβίωσης και προγραμματισμού της ζωής, ενέχει και έναν πολύ σοβαρότερο κίνδυνο. Αυτόν του κοινωνικού αποκλεισμού. Μία κοινωνία που διαπλάθεται από δεσμούς οι οποίοι ολοένα και χαλαρώνουν, κινδυνεύει να “διαβεί τον Ρουβίκωνα”. Μπορεί να πάει απ' την άλλη πλευρά με συνέπειες καταστροφικές και δύσκολα ανατρέψιμες.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ξεκάθαρα κάτι πέραν της φτώχειας, αναμφισβήτητο όμως η φτώχεια είναι βασικός πρόδρομος, δείκτης, ή στοιχείο του κοινωνικού αποκλεισμού. Εξάλλου, ο κοινωνικός αποκλεισμός, υπερβαίνει τις διάφορες οικονομικές μεταβλητές, όπως είναι το καθεστώς απασχόλησης και η επαγγελματική κατηγορία (Hobcraft, 2002, σ. 62).

Μέσω λοιπόν της απαξίωσης, της εσωστρέφειας και του απομονωτισμού από μορφές συλλογικού πεδίου, η διαμόρφωση του κοινωνικού δεσμού εξελίσσεται αρνητικά.

Ένα επιπλέον ζήτημα που αναδείχθηκε σ' αυτήν την ενότητα, αφορά το κατά πόσο οι συμμετέχοντες αισθάνονται ή όχι αισιόδοξοι για την μελλοντική τους πορεία. Όπως φάνηκε και από τον Πίνακα 9, που παρουσιάστηκε παραπάνω, η απαισιοδοξία είναι αυτή που υπερισχύει ελαφρώς με ποσοστό 53,3%. Στο συγκεκριμένο ερώτημα οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι δεν ελπίζουν άμεσα σε βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης και εν γένει των συνθηκών της ζωής τους.

Είναι εμφανές ότι η συγκεκριμένη ερώτηση αποτελεί έναν δείκτη της συλλογικής απόρριψης και απογοήτευσης για όλα όσα έχουν ήδη υποστεί οι πολίτες. Η τάση της απαισιοδοξίας φανερώνει την ματαίωση των προσδοκιών τους για έναν καλύτερο μέλλον και την αποτύπωση των τόσων χρόνων ανέχειας και οικονομικής δυσπραγίας. Συγκεντρώνει όλα

όσα έχουν υποστεί και ακόμα το φόβο ότι αυτό δεν έχει τελειώσει εδώ. Το συναίσθημα της απογοήτευσης, που φάνηκε και μέσω της απαξίωσης του πολιτικού συστήματος, εδώ είναι πιο άγριο και ίσως πιο τρομακτικό. Είναι σαν να στερούν από τον εαυτό τους να ελπίσει σε κάτι καλύτερο, πιο φωτεινό και λιγότερες απώλειες. Δυστυχώς η γενικευμένη απογοήτευση σε ό,τι έχει να κάνει με το δημόσιο βίο, εισβάλλει και στον ιδιωτικό.

Το μοναδικό πεδίο στο οποίο θα μπορούσαν να στραφούν και να νοιώθουν ασφαλείς, είναι η οικογένεια. Υπό άλλες συνθήκες, ο θεμελιώδης αυτός θεσμός, θα ήταν το καταφύγιο και η προσφυγή τους σε αυτό θα άμβλυne σε έναν βαθμό τα προβλήματα που ενσκήπτουν στην υπόλοιπη ζωή των πολιτών. Η οικογένεια, συνέδραμε και περιέθαλπε. Αυτό όμως σταμάτησε. Οι συνθήκες άλλαξαν και διαμόρφωσαν μία νέα πραγματικότητα. Αυτή η νέα συνθήκη που διαμορφώθηκε, μείωσε δραστικά τη δύναμη της οικογένειας και αυτό στέρησε αυτόματα και την προσδοκία σε ένα καλύτερο μέλλον.

Είναι όμως αρκετά ενδιαφέρον να δούμε και το ποσοστό των συμμετεχόντων που δήλωσαν πως είναι αισιόδοξοι. Στο συγκεκριμένο πεδίο, παρουσιάζουν ενδιαφέρον, κατά την άποψή μας, τα ποιοτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά όλων όσων δήλωσαν αισιόδοξοι. Στην συντριπτική τους πλειονότητα, όσοι δήλωσαν αισιόδοξοι, είναι άνθρωποι που έχουν τη δική τους οικογένεια και όλοι σχεδόν έχουν και παιδιά. Το γεγονός αυτό τους καθιστά αισιόδοξους μιας και έχουν την ευθύνη για τα παιδιά τους και δεν αποδέχονται το γεγονός ότι η κατάσταση δεν θ' αλλάξει αναφορικά με το μέλλον. Οι συμμετέχοντες που δηλώνουν αισιόδοξοι προβάλλουν τις προσδοκίες τους σε σχέση με την επόμενη γενιά, ελπίζοντας ότι αυτή η γενιά θα τα καταφέρει καλύτερα.

Εκτός αυτού, όσοι δηλώνουν αισιόδοξοι, έχουν άλλο κίνητρο λόγω της οικογένειας τους. Έχουν άλλους μηχανισμούς ενσωμάτωσης της καθημερινότητας και η δική τους οικογένεια λειτουργεί ως ανάχωμα στις δυσκολίες. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν τα προβλήματα που αναδείχτηκαν, απλώς είναι κινητήριο δύναμη στο να συνεχίσουν να αγωνίζονται και να ελπίζουν σε κάτι καλύτερο.

Η αισιόδοξη τάση από τους συμμετέχοντες που θεωρούν ότι τα πράγματα θα βελτιωθούν στο μέλλον, έχει να κάνει και ένα επιπλέον ζήτημα. Αυτό είναι το προσωπικό κεφάλαιο του καθενός. Οι άνθρωποι που δήλωσαν αισιόδοξοι, πέραν από οικογένεια και παιδιά, έχουν και μία εργασία που δεν χαρακτηρίζεται από ακραία μορφή επισφάλειας. Έχουν σίγουρα υποστεί όλα όσα προέβλεπε η ευελικτοποίηση της εργασίας τους, αλλά παρ' όλα αυτά διατηρείται ένας αξιοπρεπής χαρακτήρας ως προς την απασχόληση τους.

Είναι και αυτό λοιπόν ένας δείκτης αισιοδοξίας, γιατί μπορεί να έχασαν κάποια απ' τα κεκτημένα, αλλά δεν τα έχασαν όλα. Αυτό δεν αποτελεί απόδειξη, απλώς μία ερμηνεία,

συγκριτικά με όσους δήλωσαν ότι δεν είναι αισιόδοξοι. Τέλος, υπάρχει και μία κατηγορία ανθρώπων η οποία είναι εκ πεποιθήσεως αισιόδοξοι και προτιμάει να βλέπει τα πράγματα πιο αισιόδοξα απ' ότι είναι στην πραγματικότητα. Η ερμηνεία εδώ έγκειται στο γεγονός ότι είναι το μόνο που απέμεινε να κάνουν. Αν χάσουν και την αισιοδοξία τους, μετά οι καταστάσεις θα γίνουν παραπάνω δραματικές. Για τους συμμετέχοντες που έχουν τη δική τους οικογένεια, οι συνεντεύξεις ανέδειξαν ότι έχουν ένα κίνητρο να προσπαθούν και να ελπίζουν σ' ένα καλύτερο αύριο για τα παιδιά τους.

Τέλος, στα αντιληπτικά σχήματα που αφορούν τις διαγενεακές σχέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων και της γενιάς των γονιών τους, αναδείχτηκαν σπουδαία ευρήματα ως προς τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη δική τους θέση σήμερα και αυτή των γονιών τους. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων ανέφερε ότι είναι σε πολύ δυσκολότερη θέση σήμερα απ' ότι είναι οι γονείς τους.

Όλοι σχεδόν στάθηκαν στο θέμα της απασχόλησης και στη δυσκολία που αντιμετωπίζουν σήμερα σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους. Συνέκριναν τη γενιά των γονιών τους σε σχέση με την εργασία, αλλά κυρίως τις ευκαιρίες που είχαν στην ηλικία τους για να δομήσουν τη ζωή τους. Σήμερα, όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν, οι ευκαιρίες είναι μηδενικές. Όχι μόνο στο κομμάτι της εργασίας αλλά και στα σε επίπεδο δημιουργικότητας και προοπτικών. Αυτό βέβαια, είναι κάτι που φαίνεται και σε επίπεδο καθημερινότητας, αφού δεν είναι πλέον λίγες οι περιπτώσεις που οι συντάξεις των γονιών, ή των παππούδων ήταν το κύριο εισόδημα για ορισμένα νοικοκυριά.

9.2 Συμπεράσματα

Η ματαίωση των ελπίδων και η αναμόρφωση του όλου οικονομικού και κοινωνικού status στην ελληνική κοινωνία, είναι οι κύριοι διαμορφωτές αυτής της πεποίθησης των συμμετεχόντων, οι οποίοι βιώνουν σε έναν βαθμό τις επιπτώσεις των προηγούμενων πολιτικών που ήταν οι γονείς τους συμμετέχοι. Ενδέχεται αυτή τους η στάση, απέναντι στη διαγενεακή σύγκριση, να αφορά και αυτόν τον παράγοντα. Η γενιά των γονιών ευθύνεται για τη σημερινή κατάσταση. Οι επιλογές και η ανοχή τους, σε ό,τι προϋπήρχε της σημερινής κατάστασης, διαμόρφωσε όχι μόνο τις καταστροφικές πολιτικές του σήμερα, αλλά κυρίως τη πεποίθηση της επόμενης γενιάς. Η στάση των συμμετεχόντων, σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, εμπεριέχει θυμό και απογοήτευση. Βλέπουν ότι δεν μπορούν να είναι αυτόνομοι, ότι χάθηκε έναν πολύ μεγάλο μέρος του πλούτου και ότι οι σημερινές γενιές παρακολουθούν σχεδόν παθητικά τις νέες εξελίξεις και τα νέα πρότυπα ζωής που επιβάλλονται.

Πέραν λοιπόν από το προφανές, η καλύτερη θέση της προηγούμενης γενιάς, διαμόρφωσε την θέση και την άποψη των σημερινών ανθρώπων που είτε μπαίνουν στην αγορά εργασίας, είτε βιώνουν χρόνια τα αποτελέσματα των πολιτικών και της νοοτροπίας μία άλλης εποχής και μίας άλλης γενιάς. Όπως και να έχει όμως, το σίγουρο είναι ότι μέσω αυτών των αντιληπτικών σχημάτων βγαίνει στην επιφάνεια όλη αυτή η πορεία που αναδείχτηκε μέσω της διερεύνησης του κοινωνικού δεσμού. Μια πορεία, εσωστρέφειας, απογοήτευσης και ματαιώσης που κυριαρχεί σήμερα στο σύνολο των ανθρώπων που η απασχόληση κατέστη ζητούμενο και όχι δεδομένο.

Η πρόσδεση στην οικογένεια και οι παράγοντες που ιστορικά και πολιτισμικά διαμόρφωσαν αυτού του είδους την προσήλωση, σήμερα είναι αιτίες διχασμού και απογοήτευσης. Οι συμμετέχοντες, αναφερόμενοι στη σύγκριση με την προηγούμενη γενιά, αναγνώριζαν ότι είναι εγκλωβισμένοι και αναγκασμένοι να δέχονται τη βοήθεια μίας γενιάς που όμως έχει φτάσει κι αυτή στα όριά της. Γι' αυτόν το λόγο και στην συγκεκριμένη έρευνα η πλειονότητα των ανθρώπων δήλωσαν απαισιόδοξοι για το μέλλον. Δεν είναι σίγουροι ότι θα κατακτήσουν τα δικαιώματα που απολάμβαναν οι γονείς τους. Δεν γνωρίζουν αν θα έχουν μία εργασιακή πορεία συνεχή και απρόσκοπτη, αν θα εξασφαλίσουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα αν τελικά θα σταθούν μόνοι τους στα πόδια τους και θα μπορέσουν να έχουν θετικές προσδοκίες για τη ζωή τους.

Αυτή η ενότητα ανέδειξε όλο το εύρος των πεποιθήσεων των συμμετεχόντων και διαμόρφωσε μία τάση ελλειμματικής προοπτικής για το μέλλον. Συμπυκνώνει όλες αυτές τις παραμέτρους που διαμόρφωσαν την στάση τους και εξηγεί τους λόγους που ο κοινωνικός δεσμός βρίσκεται σε μία φάση επαναδιαπραγμάτευσης αφού διαπιστώθηκε χαλάρωση σε όλες τις εκφάνσεις του. Αυτή η ενότητα ήρθε ως επισφράγισμα της απογοήτευσης, του θυμού και της ηττοπάθειας που διαμόρφωσε το συλλογικό ασυνείδητο της Ελληνικής κοινωνίας, που ευελικτοποίησε τις εργασιακές σχέσεις και που σηματοδότησε ότι το διαγενεακό χάσμα δεν είναι μόνο η αντίθεση μιας προϋπάρχουσας κατάστασης, αλλά το σήμα ότι μεταξύ τους παρεμβάλλεται ένας ολόκληρος κόσμος. Για τον λόγο αυτό, στην αρχή αυτής της ενότητας οι συμμετέχοντες επέρριψαν τις ευθύνες για όλα όσα ακολούθησαν στη νοοτροπία των πολιτών που επικρότησαν με τη στάση τους αυτό το σύστημα, το οποίο καταρρέοντας δεν έκανε διακρίσεις και δεν φάνηκε καθόλου επιεικές προς εκείνους που δεν συναίνεσαν.

Τελειώνοντας το εμπειρικό μέρος της διατριβής και προτού δούμε τα συγκεντρωτικά συμπεράσματα θα ήταν χρήσιμο να γίνει μία ανασκόπηση των θεματικών οι οποίες έλαβαν χώρα στην παρούσα διατριβή. Αυτό που κυρίως μας απασχόλησε ήταν να δοθεί έμφαση στις

μαρτυρίες των ίδιων των πρωταγωνιστών της έρευνας και να αποτυπωθεί όλο το εύρος των ποιοτικών χαρακτηριστικών που πηγάζουν από μία μεθοδολογία όπως είναι η συνέντευξη.

Οι απόψεις, οι θέσεις, οι αξίες, τα βιώματα, οι αντιλήψεις και η κριτική που πηγάζει από την διαδικασία της εμπειρικής έρευνας μέσω των συνεντεύξεων, είναι όλα όσα θέλαμε να αναδειχθούν και να προβληθούν με τρόπο ώστε η παραγωγή των δεδομένων μέσω της αυτής της διάδρασης, να γίνει η αφετηρία για έναν εποικοδομητικό διάλογο με την ίδια την κοινωνία. Τα δεδομένα και οι αναλύσεις τους, τα συμπεράσματα και οι απόψεις που βγήκαν μέσα από το ερευνητικό εγχείρημα είναι πολύτιμος οδηγός μίας συνολικής επανατοποθέτησης σε ζητήματα που είναι στο κέντρο της συλλογικής ζωής και μας αφορούν όλους.

Ευχαριστώντας θερμά όλους όσους συνέβαλαν στην υλοποίηση αυτής της ερευνητικής δουλειάς και κυρίως τους συμμετέχοντες που δέχτηκαν να είναι τα υποκείμενα αυτής της έρευνας, περνάμε στα συγκεντρωτικά συμπεράσματα. Στην τελευταία αυτή ενότητα της διατριβής θα δούμε όλα όσα παρήχθησαν προηγουμένως με την ευχή να είναι η αφετηρία μιας καλύτερης δυναμικής σε όλα τα επίπεδα από δω και πέρα.

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γενικά Συμπεράσματα

Η απασχόληση και οι συνθήκες της είναι ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία διερεύνησης του κοινωνικού status σε μία κοινωνία. Ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται και λειτουργεί μέσα σε ένα οργανωμένο σύνολο ανθρώπων, αποτελεί τη βάση συγκρότησης του κόσμου, από την εποχή της νεωτερικότητας έως σήμερα. Όλα όσα αφορούν και εκπορεύονται από την εργασία αντικατοπτρίζονται όχι μόνο ατομικά αλλά και συλλογικά. Οι συνθήκες εργασίας, τα εργασιακά πρότυπα, τα επίπεδα των αμοιβών και η ποιότητα της εργασίας είναι ζητήματα άκρως συλλογικά και ένας δείκτης όχι μόνο ευημερίας και ανάπτυξης, αλλά ποιότητας ζωής.

Για τον Δυτικό κόσμο, η εργασία διαμόρφωσε πρότυπα, συνθήκες ζωής, παρήγαγε πλούτο και είναι το σημείο αναφοράς στις περισσότερες από τις εκφάνσεις της καθημερινότητας. Όλα με έναν τρόπο συνδέονται με την εργασία. Ο ελεύθερος χρόνος προέκυψε από αυτήν. Ο προγραμματισμός της ζωής μας και της καθημερινότητάς μας είναι απόλυτα συνδεδεμένος με την εργασία. Ο οργανικός δεσμός που γεννήθηκε ουσιαστικά από τη σχέση μας με την απασχόληση, κυριάρχησε στη συνείδησή μας και κατέστη ένας από τους πλέον κυρίαρχους στη νέα εποχή.

Όπως και σε όλα τα πράγματα όμως, η πορεία της εργασίας και του δεσμού που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος μαζί της, δεν είναι γραμμική. Τα τελευταία χρόνια, για ακόμα μία φορά στην ιστορία, η οικονομική κρίση κυριάρχησε και κατέλαβε όλα όσα χαρακτηρίζονταν δεδομένα, προβάλλοντας νέα πρότυπα και αναδύοντας νέα ήθη. Η ελληνική κοινωνία, γνώρισε την πλήρη απαξίωση του θεσμού της εργασίας και εξακολουθεί να βιώνει τα αποτελέσματα όλων των πολιτικών που ακολουθήθηκαν για να σώσουν την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί, μέσω των ίδιων πολιτικών επιλογών και των λαθών που σωρευτικά οδήγησαν σε αυτήν την κατάσταση. Οι επιλογές που άρχισαν να συρρικνώνονται, οδήγησαν την κατάσταση πολλές φορές σε αδιέξοδο και άλλαξε ο τρόπος πλέον που αντιμετωπίζουμε την καθημερινότητα, τις σχέσεις μας με τους άλλους και εν τέλει την ίδια τη ζωή. Το κοινωνικό κεφάλαιο του καθενός, ένας κατ' εξοχήν παράγοντας διαμόρφωσης δεσμών στην κοινωνία, απέκτησε καινούριο νόημα και επαναπροσδιόρισε τη συνθήκη που νοσηματοδοτεί τη συλλογικότητα. Ο κατακερματισμένος οργανικός δεσμός, παρέσυρε όλους τους άλλους τύπους του κοινωνικού δεσμού, πυροδοτώντας όλους τους φόβους και τις ενοχές μίας κοινωνίας που ξαφνικά έπρεπε να βρει τρόπους αντιμετώπισης της νέας αυτής κρίσης. Ο κοινωνικός δεσμός διαμορφώνει τις σχέσεις των μελών μίας κοινωνίας σε ένα συλλογικό

επίπεδο και προκαθορίζει τον τρόπο με τον οποίο είμαστε όλοι κοινωνοί μίας συγκεκριμένης κατάστασης.

“Το κοινωνικό υπόβαθρο διαμορφώνει τόσο αυτούς με τους οποίους κοινωνικοποιούμαστε και συνυπάρχουμε καθώς επίσης διαμορφώνει και τις ευκαιρίες διατήρησης ή βελτίωσης της κοινωνικής μας πραγματικότητας” (Savage, 2015, σ. 158). Αυτή η διαπίστωση, μας φέρνει αντιμέτωπους με όλα όσα πρεσβεύει ο κοινωνικός δεσμός και διαμορφώνονται μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου. Ένα κατακερματισμένο κοινωνικό κεφάλαιο, συνεπάγεται ότι είναι κατακερματισμένο και το προσωπικό κεφάλαιο. Η αποστεωμένη αγορά εργασίας, με την επιβολή και καθιέρωση του κυρίαρχου μοντέλου της ευελιξίας, τα δυσθεώρητα ποσοστά ανεργίας και η μη θεσμική θωράκιση και προστασία της εργασίας στον βαθμό που θα έπρεπε, οδήγησε στην χαλάρωση πρώτιστος του οργανικού δεσμού συμπαρασύροντας όλους τους υπόλοιπους τύπους του κοινωνικού δεσμού. Με αυτά λοιπόν τα δεδομένα, περνάμε παρακάτω, αναφερόμενοι σε έναν-έναν από τους τύπους του κοινωνικού δεσμού συνοψίζοντας όλα τα δεδομένα τα οποία παρήχθησαν από την εμπειρική έρευνα.

Οργανικός δεσμός

Εδώ και τουλάχιστον 3 δεκαετίες, ο τρόπος που λειτουργεί διεθνώς η αγορά εργασίας, άρχισε να αλλάζει προβάλλοντας νέα ήθη και εισάγοντας εργασιακά πρότυπα που σταδιακά καθιερώθηκαν και αποτέλεσαν τη νέα βάση που λειτουργεί ο κόσμος της εργασίας. Ο κατακερματισμός της εργασίας, η υιοθέτηση νέων προτύπων και μεθόδων που σκοπό έχουν την άκρατη ευελιξία εγκατέστησαν ένα περιβάλλον που πλέον η σταθερότητα είναι μία άγνωστη λέξη. Η καθιέρωση ενός νεοφιλελεύθερου μοντέλου σε όλες τις εκφάνσεις της αγοράς εργασίας, άλλαξε όχι μόνο τον πυρήνα της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων, αλλά και όλες τις παραμέτρους που συνδέονται με αυτήν.

Όλη αυτή η καθιέρωση των νέων προτύπων εργασίας, σταδιακά κύκλωσαν την απασχόληση και εκτός από τα νέα δεδομένα στην εργασία, εισήχθησαν νέα δεδομένα και στον τρόπο ζωής. Ο όρος ευελιξία, έγινε ο νέος όρος που ο εικοστός αιώνας κληροδότησε στον εικοστό πρώτο και την ίδια στιγμή, οι συνθήκες εργασίας γύρισαν στον 18^ο αιώνα και οι μισθοί είναι επιδοματικού χαρακτήρα.

Χώρες όπως η Γερμανία, εισήγαγαν τα νέα πρότυπα εργασίας ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και ήταν το παράδειγμα που θα έπρεπε να ακολουθηθεί και να εφαρμοστεί από το σύνολο των χωρών της Ευρώπης, μιας και η ΕΕ συντάχθηκε πλήρως με αυτό το πρότυπο, με τη λευκή βίβλο του 1993 και το Πράσινο βιβλίο του 1997.

Και έτσι, δίνεται το σήμα και από την επίσημη ηγεσία της ΕΕ ότι αυτό που μεμονωμένα επέβαλλαν οι εργοδότες των κρατών μελών, τώρα θα γίνεται με θεσμικό τρόπο, ώστε να “διασωθεί” η οικονομία της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή οικονομία, διεσώθη όπως έγινε αντιληπτό από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ΟΝΕ, για να έρθει η οικονομική ύφεση του 2008, από την αντίπερα όχθη του ατλαντικού και λόγω της διεθνοποιημένης οικονομίας να κατορθώσει να εισβάλλει παντού. Τώρα πια όμως υπήρχαν και τα θεσμικά εργαλεία και οι πολιτικές για να μπορέσει η Ευρώπη να εφαρμόσει ακόμα πιο αμείλικτα τις πολιτικές που δημιούργησαν την κρίση και πλέον να τις επιβάλλουν χωρίς φραγμούς και χωρίς καμία προφανή δικαιολογία. Η κρίση ήταν αρκετή από μόνη της για να ενδυναμώσει ακόμα περισσότερο τις ακραίες νεοφιλελεύθερες πολιτικές επιλογές που σε πολλές περιπτώσεις ονομάστηκαν και πολιτικές διάσωσης. Το ζήτημα δεν είναι όμως πως ονομάστηκαν, αλλά το τι ακριβώς διέσωσαν.

Αυτό που σίγουρα δεν διέσωσαν είναι η υπόληψη της Ευρώπης, μίας ηπείρου με παράδοση στη αξίες του ανθρωπισμού και που για αιώνες ήταν το φρούριο της ευημερίας και της αυτοδιάθεσης των λαών. Δυστυχώς όμως στην μακραίωνη ιστορία της η Ευρώπη είχε και μαύρες σελίδες, που διατάρασσαν όλα όσα επί αιώνες κρατούσε ψηλά και μαχόταν εναντίον τους.

Σήμερα λοιπόν, με όλα τα προηγούμενα να έχουν εμποτιστεί στη συνείδηση των λαών της, επαναδιαπραγματευόμαστε το δικαίωμα της ύπαρξης με ανθρώπινους όρους και το δικαίωμα να μπορέσει το μέλλον να δώσει όλα όσα στέρησε το παρόν. Ως μέρος αυτού του προβλήματος είναι και η περίπτωση της Ελλάδας, η οποία λόγω όλων των θεσμικών παρεμβάσεων και πολιτικών, αναδιαμόρφωσε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας των πολιτών με κύριο αναμορφωτικό παράγοντα, τα όσα διαδραματίστηκαν στο πεδίο της απασχόλησης. Η εκσυγχρονιστική πορεία της Ελλάδας, περνάει μέσω της ευελιξίας στο εργασιακό πεδίο και όλα όσα έφερε στην Ελληνική κοινωνία. Τα χρόνια της κρίσης, επέβαλλαν τις δημοσιονομικές προσαρμογές και χρησιμοποιήθηκαν ως άλλοθι για την αποδυνάμωση του εργατικού πλαισίου και την εκτόξευση της ανεργίας σε πρωτοφανή για τα δεδομένα χρονικά. Οι ισορροπίες διαταράχτηκαν και η κοινωνική συνοχή απειλήθηκε όσο ποτέ. Άλλωστε μέτρα όπως το Ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, εισήχθησαν για να υπενθυμίζουν την ευθραυστότητα της όλης αυτής κατάστασης.

Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα και εξακολουθούν να είναι ενεργές σήμερα, είχαν στόχο την διάσωση της οικονομίας και την αποφυγή μία άτακτης χρεοκοπίας. Στην ουσία όλες αυτές οι πολιτικές, οι οποίες εφαρμόστηκαν με γνώμονα τις νεοφιλελεύθερες επιλογές, έπληξαν αναμφίβολα την κοινωνική συνοχή μιας και διέρρηξαν σε πολλές περιπτώσεις τον κοινωνικό δεσμό. Η Ελλάδα κατέστη το “πειραματόζωο” της Ε.Ε σε θέματα

δημοσιονομικής πολιτικής, μιας και είναι πρωτοφανές αυτό που συνέβη στην οικονομία της για μία Ευρωπαϊκή χώρα σε περίοδο ειρήνης. Όλοι οι δείκτες της οικονομίας ήταν στο κόκκινο. Οι επιπτώσεις είναι ακόμα και σήμερα (2024) ορατές. Η κατάλυση των εργασιακών σχέσεων, η ακραία ευελικτοποίηση τους, η αστάθεια στην απασχόληση, η ανεργία είχαν ως επακόλουθο την τεράστια αύξηση των ανισοτήτων στην ελληνική κοινωνία και την “τάξη” του “πρεκαριάτου” να αναδύεται μέσα σε συνθήκες οδυνηρές για το σύνολο της κοινωνίας. Οι ανισότητες και η γενικευμένη αβεβαιότητα στην εργασία -από όπου και προκύπτει ο όρος πρεκαριάτο- είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο λόγω των συσσωρευμένων δεκαετιών αυστηρών νεοφιλελεύθερων επιλογών. Στην Ελλάδα έγινε πολύ άμεσα, σχεδόν αστραπιαία και λόγω και των ιδιαίτερων μετασχηματισμών και χαρακτηριστικών που υπήρχαν, άφησε ανεξίτηλο στίγμα τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και με δεδομένη την επισφάλεια στον κοινωνικό ιστό, διεξήχθη και η παρούσα έρευνα, ως μέσο της μελέτης του ζητήματος του κοινωνικού δεσμού αλλά και καταγραφής μίας εικόνας που έχει πλέον διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία και που έχει αλλάξει όλες τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις του παρελθόντος.

Τα κύρια ζητήματα λοιπόν που αναδείχτηκαν από την παρούσα έρευνα, έχουν να κάνουν με μία γενικευμένη ευελιξία σε όλες τις πτυχές της αγοράς εργασίας και της καθημερινότητας των εργαζομένων. Ως βάση αυτού του ευέλικτου μοντέλου είναι η περικοπή των μισθών που έπληξε το σύνολο σχεδόν του εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα. Από τη διαδικασία των ποιοτικών συνεντεύξεων, αποτυπώθηκε με ξεκάθαρο τρόπο ότι η μείωση κατά 35% του ονομαστικού μισθού των εργαζόμενων είναι το κύριο πλήγμα της καθημερινότητας τους.

Οι συμμετέχοντες, που δήλωσαν απογοητευμένοι από την όλη αυτή διαδικασία, είναι αναγκασμένοι σήμερα να δουλεύουν υπό ασφυκτικές συνθήκες και να πληρώνονται ελάχιστα συγκριτικά με αυτό που παρέχουν. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να γίνει μία αποσαφήνιση των διαφορετικών τύπων των εργαζομένων που συμμετείχαν στην έρευνα. Από τη μία είναι όσοι είναι στην αγορά εργασίας αρκετά χρόνια και είδαν τις απολαβές τους να μειώνονται μέσω της κατάργησης των κλαδικών συμβάσεων ή μέσω της χρήσης των μνημονιακών νόμων που επέβαλλαν αυτού του είδους τις περικοπές. Οι εργαζόμενοι αυτής της κατηγορίας είναι στην πλειονότητα τους παντρεμένοι και έχουν τη δική τους οικογένεια, με ό,τι κι αν αυτό συνεπάγεται ως προς τις υποχρεώσεις τους. Η δεύτερη κατηγορία είναι όσοι εργαζόμενοι μπήκαν στην αγορά εργασίας μέσω των μνημονιακών δεσμεύσεων και βρήκαν ήδη μία άκρως ευέλικτη αγορά εργασίας όπου το κυρίαρχο μοντέλο εργασίας είναι μερικής απασχόλησης και με βασικό μισθό τα 586 ευρώ μιστά, για όσους είναι πάνω από 25 ετών, ενώ ίσχυε και

υποκατώτατος μισθός για εργαζομένους κάτω των 25 ετών, με μισθό για 8ωρη εργασία στα 510 ευρώ μικτά.¹⁶

Για να είμαστε ακριβείς και για λόγους δεοντολογίας, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι με υπουργική απόφαση της υπουργού εργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης, ο κατώτατος μισθός αυξήθηκε από τα 586 ευρώ στα 650 ευρώ μικτά από την 01/02/2019, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 103 του ν. 4172/2013 (Α' 167) και καταργείται ο υποκατώτατος μισθός.¹⁷ Όπως αναφερθήκαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο ο κατώτατος μισθός από την 1/4/2024 είναι στα 830 ευρώ μικτά.

Το γεγονός αυτό όμως, δεν αλλάζει την ήδη καθορισμένη εργασιακή πραγματικότητα, ιδίως για τους νέους εργαζόμενους, οι οποίοι ως νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας έρχονται αντιμέτωποι με πολύ χαμηλούς μισθούς και με ευέλικτες εργασιακές συνθήκες. Οι συμμετέχοντες που μας μίλησαν μέσω των συνεντεύξεων, ως επί το πλείστον, εργάζονται με σχέση εργασίας αορίστου χρόνου και με καθεστώς μερικής απασχόλησης. Αυτό συνεπάγεται ότι οι αποδοχές τους δεν ξεπερνούν τα 300 ευρώ το μήνα μικτά και η καθημερινότητά τους είναι διαμορφωμένη μέσω ενός πλαισίου στέρησης και υπολειτουργίας ενός προγραμματισμού εισοδήματος αλλά και μελλοντικής πορείας.

Από αυτό το γεγονός συμπεραίνουμε ότι οι νέοι αυτοί εργαζόμενοι είναι εξαρτημένοι από την οικογένεια τους σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό και όπως ορίζουν και επιβάλλουν οι εργασιακές συνθήκες είναι πολύ δύσκολο να ανεξαρτητοποιηθούν και να μπορέσουν άμεσα να ορίσουν τη ζωή τους. Ο οργανικός δεσμός λοιπόν είναι σε μία φάση χαλάρωσης, μιας και οι σχέσεις που παράγονται με την ίδια την εργασία είναι υπο-λειτουργικές και αβέβαιες. Τόσο για τους έχοντες εργασιακής εμπειρίας, όσο και για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας, το πλαίσιο διαμόρφωσης του οργανικού δεσμού είναι σε κρίση.

Επιπλέον, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η ανεργία παραμένει σε υψηλά ποσοστά βάσει των επίσημων στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ. Ενδεικτικά, το ποσοστό ανεργίας κατά το πρώτο τρίμηνο του 2023, ανέρχεται στο 11,8%. Μέσω κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών της γενικευμένης αυτής εικόνας της ανεργίας, βλέπουμε ότι το 15,4% του ποσοστού ανεργίας είναι γυναίκες, ενώ στις ηλικιακές κατηγορίες 20-24 ετών η ανεργία αγγίζει το 26,1%, στις ηλικίες 25-29 ετών είναι στο 19,3%, ενώ στις ηλικίες 30-44 ετών το

¹⁶ Σημειώνουμε εδώ ότι τα μισθολογικά δεδομένα είναι κατά την περίοδο της διεξαγωγής της έρευνας πεδίου το 2018. Με την υπ' αριθμό Υ.Α 25058/24/03/24, ο κατώτατος μισθός στην Ελλάδα είναι στα 830 ευρώ από την 01/04/2024.

¹⁷ <http://www.ypakp.gr/uploads/files/13929.pdf>

ποσοστό ανεργίας ανέρχεται στο 12,5%.¹⁸ Βάσει ΕΛΣΤΑΤ ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού για το 2023 ανέρχεται σε ποσοστό 26.1% του πληθυσμού της χώρας.¹⁹

Τα ποσοστά αυτά λοιπόν, ορίζουν μία εικόνα ιδίως για τους νέους που είναι εντελώς αποκαρδιωτική. Ο οργανικός δεσμός είναι σίγουρα σε κρίση και η χαλάρωση αυτού του τύπου κοινωνικού δεσμού πυροδοτεί αλυσιδωτές συνέπειες για όλους τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού. Η έρευνα ανέδειξε τις δυσκολίες που έχουν οι εργαζόμενοι σήμερα, την πίεση που δέχονται στους χώρους εργασίας τους, το άγχος που τους διακατέχει και κυρίως μία ψυχολογική κατάπτωση για όλα όσα θα φέρει ένα αβέβαιο μέλλον, αλλά και για όσα βιώνουν με ακραίο τρόπο στην καθημερινότητά τους.

Η επισφάλεια στο εργασιακό πεδίο, έγινε επισφάλεια για την ίδια την ύπαρξη. Η χαλάρωση του οργανικού δεσμού, έρχεται να επιβεβαιωθεί με τον χειρότερο τρόπο, αφού συμπαρασύρει άμεσα την χαλάρωση και του οικογενειακού δεσμού. Οι αλυσιδωτές και άμεσα συνδεδεμένες μορφές του κοινωνικού δεσμού, διαμόρφωσαν τα τελευταία χρόνια το πλαίσιο της αποσταθεροποίησης της κοινωνικής συνοχής, η οποία απειλείται άμεσα πλέον. Η αποδιοργανωμένη και ευέλικτη αγορά εργασίας, με τα νέα εργασιακά πρότυπα που επέβαλε και με τον κατακερματισμό της εργατικής δύναμης που διαμόρφωσε, συνδυαστικά και με τα πολύ μεγάλα ποσοστά ανεργίας, έφτιαξαν μία κοινωνική πραγματικότητα η οποία είναι σε τεντωμένο σκοινί.

Οι σχέσεις των ανθρώπων είναι σε κρίση. Η αβεβαιότητα προκαλεί εντάσεις. Η ψυχολογική πίεση που ασκείται στα μέλη μίας κοινωνίας που σε πολύ μεγάλα ποσοστά αδυνατεί να τα βγάλει πέρα, έχει πολύ συγκεκριμένα αποτελέσματα και επιπτώσεις σε όλα τα πεδία και τις εκφάνσεις του κοινωνικού γίνεσθαι. Η χαλάρωση του οργανικού δεσμού έρχεται να συνδεθεί με την χαλάρωση και του οικογενειακού δεσμού, ο οποίος είναι αδύνατον πια να συγκρατήσει τις επιπτώσεις που έχει η αποσάθρωση του οργανικού δεσμού.

Ο οικογενειακός δεσμός, έρχεται να επιβεβαιώσει αυτό που φοβόμαστε αλλά δεν αποφύγαμε στην Ελληνική κοινωνία. Την κρίση στον βασικότερο πυλώνα της ελληνικής κοινωνίας που είναι η οικογένεια. Όλες οι θεσμικές παρεμβάσεις που έγιναν τα τελευταία χρόνια, υπακούοντας στις εντολές των ηγεμονικών δυνάμεων και συσχετισμών της ΕΕ, χτύπησαν ανεπανόρθωτα την οικογένεια και κατέστησαν τον δεσμό του αίματος να είναι τρωτός και ανήμπορος να βοηθήσει τα μέλη του, που πλήττονται βάνανυσα στην αγορά εργασίας.

¹⁸ <https://shorturl.at/wxypj>

¹⁹ <https://shorturl.at/jHuFO>

Η τυπολογία του κοινωνικού δεσμού ευελικτοποιείται και διαμορφώνει νέες παραμέτρους και προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Στη πορεία θα δούμε τις επιπτώσεις της ακραίας ευελιξίας και στον οικογενειακό δεσμό όπως καταγράφηκε από τις συνεντεύξεις των ανθρώπων που μας μίλησαν.

Οικογενειακός δεσμός

Η σπουδαιότητα του συγκεκριμένου τύπου κοινωνικού δεσμού για την Ελληνική κοινωνία, είναι αδιαπραγμάτευτη. Ιστορικά ο δεσμός του αίματος προηγείται όλων των υπολοίπων τύπων κοινωνικού δεσμού. Είναι προάγγελος της εξέλιξης της τυπολογίας του κοινωνικού δεσμού και ουσιαστικά είναι η πρώτη οργανωμένη μορφή σχέσεων. Ο οικογενειακός δεσμός για την Ελληνική κοινωνία είναι ο βασικός πυλώνας ένταξης και προστασίας των μελών της, αφού για λόγους πολιτισμικούς αλλά και ανάγκης, κατέστη κυρίαρχος.

Ο δεσμός που διαμορφώθηκε μέσω της οικογένειας, ήταν το καταφύγιο για την Ελληνική κοινωνία και αποδεδειγμένα υπήρξε συμπαραστάτης μίας κοινωνίας που λόγω της έλλειψης δομών προστασίας είχε ηγεμονική θέση. Σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας η οικογένεια έδειξε να είναι παρούσα. Η προστασία ανηλίκων, η φροντίδα ηλικιωμένων, η υλική υποστήριξη των μελών με όλους τους τρόπους, περνούσε μέσα από την οικογένεια. Τι γίνεται όμως σήμερα; Κατά πόσο η οικογένεια είναι παρούσα στις εξελίξεις και σε βαθμό πλέον είναι ικανή να παρέχει βοήθεια.

Η έρευνα ανέδειξε την σημερινή κατάσταση της Ελληνικής οικογένειας και τον βαθμό πλέον που είναι ικανή να προστατεύσει τα μέλη της, αφού η χαλάρωση του οργανικού δεσμού δεν θα ήταν δυνατόν να αφήσει ανεπηρέαστη αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού.

Η τάση που καταγράφηκε λοιπόν, έδειξε ότι η οικογένεια είναι αδύναμη πλέον να στηρίζει τα μέλη της. Βάσει της έρευνας, η οικογένεια σήμερα, είναι σε βαθιά κρίση μιας και όλη η προηγούμενη περίοδος περιόρισε δραστικά τη δύναμή της, αλλά και τη δυνατότητα να προσφέρει βοήθεια στα μέλη της πέραν από τα στοιχειώδη.

Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων λοιπόν, παραδέχτηκε ότι η οικογένεια δεν μπορεί να τους βοηθήσει πέραν από τις πολύ βασικές ανάγκες που είναι η στέγη και το φαγητό. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε έναν αδύναμο οργανικό δεσμό, ο οποίος συνάδει με έναν εξίσου αδύναμο οικογενειακό δεσμό. Η απώλεια ενός πολύ σημαντικού μέρους των εισοδημάτων και η ραγδαία και δυσθεώρητη ανεργία, έφτασαν την οικογένεια στα όρια της και σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα τα ξεπέρασε. Η αβεβαιότητα στον εργασιακό τομέα, συνδέθηκε άρρηκτα με την αβεβαιότητα στην οικογένεια. Ζητήματα δημόσιας σφαίρας, όπως είναι η κοινωνικοποίηση μέσω της εργασίας και όλες οι παράμετροι που σχετίζονται με αυτό,

επηρέασαν άμεσα ζητήματα ιδιωτικής σφαίρας που είναι η οικογένεια και όλα μαζί συν- διαμόρφωσαν την τρέχουσα πραγματικότητα.

Αυτό που βγήκε από την έρευνα πεδίου, είναι η κούραση που διέπει σήμερα τα μέλη της οικογένειας, μιας και όλα όσα ήταν δεδομένα, έπαψαν να ισχύουν μέσα σε λίγα χρόνια. Η απώλεια των εισοδημάτων, η ανεργία, η περικοπή των συντάξεων, η αύξηση της φορολόγησης των νοικοκυριών, τα συσσωρευμένα χρέη σε δημόσιο και τράπεζες και μια σειρά ακόμα από προβλήματα λειτουργικά, έφεραν την οικογένεια στα όρια της. Μέσω της έρευνας, συναντήσαμε ξανά το σχήμα της εκτεταμένης οικογένειας των δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, έως και την δεκαετία του '60, μιας και από ανάγκη πλέον, όπως και τότε, ζουν κάτω από την ίδια στέγη μέλη οικογενειών τριών γενεών. Από το σχήμα της πυρηνικής οικογένειας, πάμε ξανά πίσω στο σχήμα της εκτεταμένης, μόνο που σήμερα βλέπουμε αρκετά μονογονεϊκά νοικοκυριά να συμπληρώνουν αυτό το σχήμα.

Η κρίση φέρνει εντάσεις, παράπονα, τσακωμούς, λάθη και ψυχολογικές παραμέτρους που δεν είναι πάντα ορατές ούτε μετρήσιμες. Οι εντάσεις λόγω της ανέχειας που δημιουργούνται στην οικογένεια είναι πλέον δεδομένες. Τα πολύ περιορισμένα εισοδήματα από τη μία και τα χρέη των από την άλλη, λειτουργούν σωρευτικά στο να επικρατούν εντάσεις μέσα στην οικογένεια και μία απίστευτη ψυχολογική κατάπτωση. Το σύνολο των ερωτώμενων μας είπε ότι η οικογένεια τους δεν μπορεί να τους βοηθήσει πέραν απ' τα βασικά και αυτό είναι κάτι παραπάνω από δεδομένο. Σίγουρα, αναγνωρίζουν ότι δεν υπάρχουν οι δυνατότητες να συμβεί αυτό πλέον, αλλά από την άλλη νοιώθουν θυμωμένοι γιατί δεν έχουν και από που αλλού να βοηθηθούν.

Ο οικογενειακός δεσμός είναι και αυτός σε μία φάση χαλάρωσης και τα μέλη της Ελληνικής οικογένειας, προσπαθούν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και στη νέα πραγματικότητα. Ο άλλοτε κραταιός και κυρίαρχος αυτός δεσμός, που σηματοδοτούσε τη Ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, σήμερα είναι αδύναμος. Παρόλα αυτά, οφείλουμε ν' αναφέρουμε ότι η οικογένεια στήριξε έμπρακτα τα μέλη της καθ' όλη τη διάρκεια των μνημονιακών χρόνων και συνεχίζει να το κάνει. Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, λόγω των υπολειμματικών κοινωνικών πολιτικών στην Ελλάδα, η οικογένεια είναι ο μόνος θεσμός που στάθηκε αρωγός στα δύσκολα για την ελληνική κοινωνία. Το αδιανόητο ποσοστό ανεργίας του 2015 που ξεπέρασε το 27%, θα είχε ολέθριες συνέπειες, ακόμα χειρότερες δηλαδή, από αυτά που έγιναν, εάν δεν συγκρατούσε η οικογένεια και δεν συνέδραμε με όποιον τρόπο μπορούσε τα μέλη της. Θα λέγαμε λοιπόν ότι αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού άντεξε σε πολύ ακραίες περιπτώσεις, δυστυχώς όμως με μία υποτυπώδη προστασία λόγω των ελλειμματικών πολιτικών.

Η ελλιπής κοινωνική προστασία και οι μη στοχευμένες και αποτελεσματικές κοινωνικές πολιτικές με γνώμονα την οικογένεια και την στήριξη της, βγάζουν στην επιφάνεια σήμερα όλο αυτό το παθογενές πλαίσιο που διαμόρφωσε η οικονομική κρίση και εδραιώθηκε στην κοινωνία. Η αδυναμία στήριξης των μελών από την οικογένεια, είναι συνδεδεμένη και με τη γενική εικόνα που επικρατεί στην Ελλάδα του σήμερα, αλλά και με τις παθογένειες ενός παρελθόντος που διαμόρφωσε τον ατομοκεντρισμό ως κυρίαρχο μοντέλο, τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς.

Πρόσφατες έρευνες δείχνουν πως η οικογένεια στην Ελλάδα είναι σε μία πολύ δύσκολη κατάσταση, μιας και τα διαθέσιμα εισοδήματά της έχουν συρρικνωθεί κατά πολύ και δεν μπορούν πλέον να ανταπεξέλθουν στις αυξημένες υποχρεώσεις τους. Όσο τα εισοδήματα φθίνουν, λόγω περικοπών, ανεργίας των μελών και υπερφορολόγησης, τόσο η οικογένεια είναι αδύναμη να στηρίζει τα μέλη της.

Μέσα από την έρευνα φάνηκε και μία αίσθηση κόπωσης των μελών της οικογένειας, γιατί παρατηρείται πλέον το μοντέλο της διευρυμένης οικογένειας να συνυπάρχει στο ίδιο νοικοκυριό, γεγονός που κουράζει και αποτελεί τροχοπέδη στην ουσιαστική και απρόσκοπτη ανεξαρτησία των μελών. Σημάδια ψυχικής κόπωσης είναι πλέον ορατά μέσα στην οικογένεια και δεν ήταν λίγοι οι συμμετέχοντες, οι οποίοι λόγω μη επαρκών εισοδημάτων αναγκάζονται να μένουν στο πατρικό σπίτι με καθημερινές εντάσεις οι οποίες φαίνεται να είναι όλο και πιο επίπονες.

Είναι βέβαιο πως αυτή η τριβή είναι πολύ ψυχοφθόρα και σίγουρα δεν βοηθά την ήδη προβληματική και απροσδιόριστη οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Προφανώς και είναι η μόνη σανίδα σωτηρίας για τα μέλη της οικογένειας το να συνυπάρχουν όλοι μαζί σ' ένα σπίτι από το να βρεθούν στο δρόμο, απ' την άλλη όμως είναι κάτι που φαίνεται να μην έχει ορατή διέξοδο.

Σίγουρα όλη αυτή η κατάσταση αρχίζει και δημιουργεί χαλάρωση του οικογενειακού δεσμού, λόγω των προβληματικών συγκυριών που συσσωρεύονται όλα αυτά τα χρόνια. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις, υπάρχει ξεκάθαρη διάρρηξη αυτού του δεσμού και αυτό φάνηκε από το μέγεθος των ανθρώπων που είναι άστεγοι και που για τους ίδιους δεν μπόρεσε να τους συγκρατήσει κανένα προστατευτικό οικογενειακό πλαίσιο και επιπλέον κανένα κοινωνικό πλαίσιο προστασίας πριν βρεθούν στο δρόμο. Οι άνθρωποι αυτοί είναι σε μία διαδικασία αποκλεισμού και θέτουν σε άμεσο κίνδυνο τη ζωή τους.

Όλη αυτή η ευθραυστότητα του οργανικού δεσμού με την πλήρως απορυθμισμένη αγορά εργασίας, την κατάλυση των εργασιακών δικαιωμάτων, την ανεπίτρεπτη ανεργία και τους μισθούς να έχουν τη μορφή επιδομάτων, δεν είναι δυνατόν να αφήναν ανεπηρέαστη την

οικογένεια. Ναι, είναι ισχυρός ο οικογενειακός στην Ελλάδα εφ' όσον συντρέχουν παράγοντες για να τον καταστήσουν ισχυρό. Σήμερα αυτό δεν ισχύει. Το σύνολο των Ελληνικών νοικοκυριών βιώνουν ακραίες συνθήκες στέρησης και οι καταστάσεις που δημιουργούνται απέχουν κατά πολύ από μία κανονικότητα. Σε πολλές περιπτώσεις συναντάμε καταστάσεις που προσομοιάζουν με κανονικές, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι. Είναι παθογένεια το γεγονός ότι νέοι άνθρωποι καταδικάζονται να ζουν σε περιβάλλοντα με εισοδήματα των 600 ευρώ από τη σύνταξη του παππού. Είναι άκρως παθογενές το να εργάζονται υπό συνθήκες “γαλέρας” να μην ασφαρίζονται επαρκώς και να μην έχουν τη δυνατότητα να σχεδιάσουν τη ζωή τους.

Όλη αυτή η κατάσταση στην αγορά εργασίας, διαμόρφωσε το πλαίσιο που λειτουργεί πλέον ο κοινωνικός δεσμός στην Ελληνική κοινωνία. Η μαζική φτωχοποίηση των μελών της κοινωνίας έφερε στην επιφάνεια τις παθογένειες που πάντοτε υπήρχαν αλλά δεν είχαν ενεργοποιηθεί σε αυτόν το βαθμό. Τα τελευταία χρόνια, η κρίση έδωσε αυτήν την ευκαιρία και τα αποτελέσματα της είναι έκδηλα σε κάθε μία οικογένεια ξεχωριστά. Η χαλάρωση του οικογενειακού δεσμού είναι αποτέλεσμα των συνθηκών φτώχειας που μαστίζει την Ελληνική κοινωνία, ως συνέπεια της ευελικτοποίησης της αγοράς εργασίας και της απουσίας ενός ουσιαστικού κοινωνικού προστατευτικού πλαισίου. Η απόσταση από την χαλάρωση του δεσμού έως τη διάρρηξη δεν είναι μεγάλη. Άλλωστε παραδείγματα διάρρηξης του δεσμού αναφέραμε πιο πάνω και είναι σημάδια μίας εύθραυστης και απειλούμενης κοινωνικής συνοχής.

Η Ελληνική κοινωνία συνειδητοποιεί πλέον πως το κοινωνικό μοντέλο που διαγενεακά στηρίχθηκε πάνω στην οικογένεια ως μηχανισμός στήριξης των πολιτών έφτασε στα όρια του. Η ανάγκη που έκανε την οικογένεια υποκατάστατο μιας θεσμικής κοινωνικής προστασίας είναι πλέον αδύνατο να συνεχιστεί. Ενδεικτικό αυτού είναι η τεράστια μετανάστευση νέων τα τελευταία 10 χρόνια για εύρεση μίας καλύτερης ποιότητας ζωής μέσω ευνοϊκότερων συνθηκών απασχόλησης και καλύτερων προοπτικών για το μέλλον.

Όσο λοιπόν η αβεβαιότητα θα συνεχίζεται, τόσο θα παρακμάζει ο κοινωνικός δεσμός. Όσο θα επεκτείνεται η ευελιξία τόσο θα αποδυναμώνεται η προοπτική επανόδου σε μία κανονικότητα. Η οικογένεια σήμερα πλήττεται και δοκιμάζεται όσο ποτέ και αυτό που είναι βέβαιο πια είναι ότι αλλάζει και ο τρόπος που θεωρούσαμε ότι λειτουργεί. Αυτό βέβαια είναι και το αποτέλεσμα των πολιτικών που εφαρμόζονται από την ΕΕ, η οποία αρνείται να δεχτεί ότι η οικογένεια είναι κατάλληλη για να βοηθήσει τους ανέργους και τους ευέλικτα εργαζόμενους. Άλλωστε, οι πολιτικές περικοπών των συντάξεων, που σε πολλές περιπτώσεις ήταν και το μοναδικό εισόδημα για την οικογένεια, υποδεικνύει αυτό ακριβώς.

Εκπαιδευτικός δεσμός

Η εκπαίδευση είναι ο κατεξοχήν μηχανισμός της κοινωνικής αναπαραγωγής. Είναι σε πολλές περιπτώσεις ο θεματοφύλακας των κοινωνικών τάξεων και θεωρείται ένας από τους κυρίαρχους παράγοντες ένταξης στην κοινωνία. Στην Ελλάδα η εκπαίδευση κατέχει ιστορικά μία πολύ ισχυρή θέση στο αξιακό σύστημα των πολιτών και είναι συνδεδεμένη με κοινωνική κινητικότητα. Η εκπαίδευση είναι το θεσμικό εργαλείο που συμβάλει στην κοινωνική συνοχή και το ατομικό κεφάλαιο που συσσωρεύεται μέσω αυτής, μπορεί να εξαργυρωθεί αποτελεσματικά για την εδραίωση του status.

Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι η σύνδεση μεταξύ ατόμων και κοινωνικών δικτύων καθώς και οι κανόνες αμοιβαιότητας και αξιοπιστίας που προκύπτουν εξ αυτών. Με αυτήν την έννοια, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι στενά συνδεδεμένο με αυτό που αρκετοί αποκαλούν “πολιτική αρετή”. Η διαφορά είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο εφιστά την προσοχή στο γεγονός ότι η πολιτική αρετή είναι περισσότερο ισχυρή όταν ενσωματώνεται σε ένα πυκνό δίκτυο αμοιβαίων κοινωνικών σχέσεων (Putman, 2000, σ. 19).

Η αξία της εκπαίδευσης αναγνωρίζεται από τους κοινωνικούς επιστήμονες ως ύψιστης σημασίας για την επίτευξη της συνοχής. Ο Race για παράδειγμα (2011), μελετώντας το παράδειγμα της Αμερικανικής κοινωνίας, που ενσωματώνει τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, αναγνωρίζει την σπουδαιότητά του, ως αποτέλεσμα της δημιουργίας του Αμερικανικού έθνους.

Ουσιαστικά η Αμερική αποτέλεσε το παράδειγμα εκείνο της ενσωμάτωσης διαφορετικών πληθυσμών και πολιτισμών μέσω της εκπαίδευσης. Το κυρίαρχο έθνος της Αμερικής, δημιουργήθηκε κάτω από την ενιαία εκπαίδευση προς όλους και ο εκπαιδευτικός δεσμός αποτέλεσε έναν από τους ισχυρότερους μηχανισμούς ένταξης. Αυτό βέβαια δεν απέκλεισε τις μεγάλες ανισότητες που δημιουργήθηκαν στις ΗΠΑ, αλλά αυτό είναι μία άλλη συζήτηση.

Στην Ελλάδα, από την μεταπολίτευση και έπειτα η εκπαίδευση στις ανώτερες βαθμίδες αποτέλεσε επιδίωξη της κοινωνίας κάτι το οποίο επεκτάθηκε και κατέστη δεδομένο και κυρίαρχο ιδανικό για την κατοχύρωση μίας καλύτερης επαγγελματικής και κοινωνικής ζωής. Το γεγονός αυτό όμως λόγω των ιδιαιτεροτήτων της αγοράς εργασίας αλλά της κρίσης των τελευταίων ετών, δείχνει ν’ αλλάζει τα δεδομένα.

Η παρούσα έρευνα, ως προς το κομμάτι του εκπαιδευτικού δεσμού, παρουσιάζει μία απόκλιση στον τρόπο με τον οποίο δομείται η πεποίθηση των πολιτών σε σχέση με την εκπαίδευση. Αρχικά πρέπει να διευκρινίσουμε ότι αναφερόμαστε στην τριτοβάθμια

εκπαίδευση και στο κατά πόσο παραμένει ένα αδιαπραγμάτευτο δεδομένο για την εκπλήρωση των στόχων της κάθε οικογένειας.

Οι εκπαιδευτικές βαθμίδες έως και την υποχρεωτική εκπαίδευση, παραμένουν σε αρκετά υψηλό επίπεδο. Αυτό το οποίο αρχίζει να διαφοροποιείται είναι ό,τι έχει να κάνει με την τριτοβάθμια. Η έρευνα ανέδειξε ότι η ανώτατη εκπαίδευση δεν αποτελεί πλέον προτεραιότητα. Η απαξίωση της αγοράς εργασίας, οι χιλιάδες πτυχιούχοι οικονομικοί μετανάστες από την Ελλάδα για χώρες όπου μπορούν να ασκήσουν την επιστήμη τους, οι τεράστιες δαπάνες για την προετοιμασία των μαθητών για τις εξετάσεις και η όλη απορρύθμιση της καθημερινότητας είναι οι λόγοι που αποθαρρύνουν πλέον την δυναμική για ανώτατες σπουδές.

Οι συμμετέχοντες που είναι πτυχιούχοι και είδαν τις απολαβές τους να μειώνονται, ή που έχουν ταλαιπωρηθεί από μεγάλα διαστήματα ανεργίας θεωρούν ότι οι σπουδές είναι κάτι “σχετικό” για το αν θα έχουν μία επαγγελματικά στρωτή πορεία. Αναφέρουν ότι παίζουν ρόλο οι γνωριμίες για μία καλή επαγγελματική πορεία και τελικά όχι και τόσο οι σπουδές. Στο σύνολό τους βέβαια, πιστεύουν ότι η εκπαίδευση βοηθά τον άνθρωπο στο να διευρύνει τους ορίζοντές του και να έχει μία πιο συγκροτημένη προσωπικότητα, καθώς και ότι μπορείς να “χτυπήσεις” περισσότερες πόρτες, αρκεί να υπάρχουν.

Από την άλλη, όσοι δεν έχουν σπουδάσει σε ανώτατο επίπεδο, δεν είναι κάτι που έχουν μετανιώσει μίας και βλέπουν πως ακόμα και με ανώτατες σπουδές η συγκυρία των τελευταίων ετών είναι αρκετά περίπλοκη και δύσκολη για όλους. Έχουν μία τάση απαξίωσης παραπάνω και πιστεύουν ότι η προσωπική ικανότητα των εργαζομένων μπορεί να αποδώσει παραπάνω ορισμένες φορές απ’ ότι οι σπουδές.

Όσοι από τους συμμετέχοντες έχουν παιδιά, δεν έχουν ως προτεραιότητά τους να τους προτρέψουν για ανώτερες σπουδές. Δεν θα τους αποτρέψουν βέβαια, αλλά είναι πολύ συγκρατημένοι για το τι συνεπάγεται κάποιος να έχει σπουδάσει στις μέρες. Η οικονομική κρίση ανέδειξε και αυτήν την πλευρά στην επιφάνεια. Την μεταστροφή δηλαδή της ελπίδας που παρείχε η εκπαίδευση για την ελληνική κοινωνία. Αυτή η πεποίθηση, για το σύνολο της κοινωνίας, ότι οι ανώτερες σπουδές είναι αναγκαίες και ίσως επιβεβλημένες σ’ έναν βαθμό, παύει να ισχύει. Το ζητούμενο πλέον είναι η εργασιακή αποκατάσταση όχι οι σπουδές.

Η ανάγκη και οι προσδοκίες που διαμόρφωσαν το συλλογικό ασυνείδητό της Ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με την τριτοβάθμια εκπαίδευση, είναι σε έναν βαθμό ξεθωριασμένη. Ναι μεν ακόμα υπάρχει, αλλά όχι τόσο έντονα πλέον. Η ταξικότητα που χαρακτηρίζει την εκπαιδευτική διαδικασία, γίνεται στις μέρες μας πιο εμφανής από ποτέ. Η ακραία αποδόμηση της εργασίας και η απαξίωση των βασικότερων θεσμών ενός κράτους,

όπως ο εκπαιδευτικός θεσμός, κατέστησαν ορατή την τάση απαξίωσης για σπουδές και σύνδεση αυτών με την αγορά εργασίας.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, αποτυπώθηκε στην έρευνα η πεποίθηση ότι δεν πετυχαίνει ο πιο μορφωμένος, αλλά ο πιο ικανός. Το θέμα είναι κάποιος να έχει μία δουλειά και όχι να σπουδάσει. Το κλίμα αυτό σαφέστατα συνάδει και με αυτό που συμβαίνει στην ελληνική κοινωνία, η οποία αναθεώρησε πολλές από τις αξίες και τα θέλω του παρελθόντος. Ο εκπαιδευτικός δεσμός είναι κομμάτι της όλης απορρύθμισης, ανασφάλειας και ευελικτοποίησης ολόκληρης της κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι είναι ακόμα ζωντανός, έχει υποστεί μία διάρρηξη, όχι στο πλαίσιο της σχολικής διαρροής, μιας και το σύνολο των παιδιών πηγαίνει στο σχολείο, αλλά μία διάρρηξη στις αξίες και στη δυναμική που είχε για μία ολόκληρη κοινωνία. Το μόνο κομμάτι που δίνει την ελπίδα για συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, είναι η προσδοκία και η ελπίδα για εύρεση καλύτερης απασχόλησης και συνθηκών ζωής στο εξωτερικό.

Οι 500 χιλιάδες νέοι επιστήμονες οι οποίοι έφυγαν από την αρχή του 2010 έως σήμερα (2019), για να εργαστούν στον κλάδο τον οποίο επέλεξαν να σπουδάσουν, είναι ίσως η μόνη ελπίδα για την διατήρηση της προσδοκίας της εκπαίδευσης σε ανώτερα επίπεδα. Ταυτόχρονα όμως αυτό το δεδομένο, είναι μια μορφή διάρρηξης της συνέχισης της προόδου και της δυναμικής μίας κοινωνίας, η οποία χάνει ένα πολύτιμο κομμάτι της και μαζί χάνει και την προσδοκία για ένα καλύτερο αύριο.

Αυτό λοιπόν, σε έναν σημαντικό βαθμό, απειλεί και την κοινωνική συνοχή, μιας και όσοι θα έχουν τη δυνατότητα να σπουδάσουν και στην πορεία να φύγουν, θα είναι σε πολύ καλύτερη θέση απ' όσους θα ψάχνουν μία ευέλικτη μορφή εργασίας, κακοπληρωμένη, με άθλιες συνθήκες και τρομερή επισφάλεια, αναγκασμένοι να υπομείνουν και μεγάλα διαστήματα ανεργίας. Αυτή η διασύνδεση σπουδών και εργασίας είναι πλέον εμφανής και απόλυτα συνδεδεμένη με το όλο πλαίσιο το οποίο με αφορμή την οικονομική κρίση βγήκε στην επιφάνεια.

Προφανώς λοιπόν, η συσχέτιση ανάμεσα στο προσωπικό κεφάλαιο και στην επαγγελματική αποκατάσταση είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Το επίδικο όμως στις μέρες μας είναι κατά πόσο αυτό μπορεί να συνεχιστεί από την πλειονότητα των μελών μίας κοινωνίας αλλά και πόσο οι συγκυρίες και οι παράγοντες που συν-διαμορφώνουν αυτές τις καταστάσεις είναι ευνοϊκές.

Ο εκπαιδευτικός δεσμός είναι και αυτός μέρος μίας πολύ συγκεκριμένης πραγματικότητας, η οποία με τον τρόπο που εξελίσσεται για την Ελληνική κοινωνία δημιουργεί συνθήκες απορρύθμισης και χαλάρωσης σε όλες τις εκφάνσεις.

Δεσμός προσωπικών επιλογών

Ο επόμενος κατά σειρά τύπος κοινωνικού δεσμού είναι άμεσα συνυφασμένος με τις προσωπικές επιλογές του καθενός από μας και συνδέεται με όλες τις μορφές της καθημερινότητας μας που εμείς επιλέξαμε, διαμορφώσαμε και ακολουθήσαμε. Είναι όλα όσα βρίσκονται εκτός οικογενειακού περιβάλλοντος και εργασίας και μας επιτρέπουν να είμαστε μέρος ενός συνόλου που εμείς οι ίδιοι είμαστε οι δημιουργοί του.

Είμαστε σύντροφοι, σύζυγοι, γονείς, φίλοι, έχουμε διαμορφώσει έναν περίγυρο στον οποίο προσφεύγουμε γιατί μας ταιριάζει και επίσης μας καθορίζει αλλά και μας χαρακτηρίζει ταυτόχρονα ως ανθρώπους και ως μέλη μίας κοινότητας. Αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού, είναι από τα πιο ευχάριστα αλλά και δημιουργικά πράγματα που μπορεί να συμβούν στην πορεία της ζωής ενός ανθρώπου. Είναι όλα και όλοι που εμείς οι ίδιοι επιλέξαμε να έχουμε στη ζωή μας. Είναι οι επιλογές μας που μας καθόρισαν και μας διαμόρφωσαν. Είναι οι φίλοι, οι παρέες μας, οι σύντροφοι, τα παιδιά μας, οι άνθρωποι με τους οποίους φανταστήκαμε να έχουμε μία κοινή πορεία. Είναι η γειτονία που επιλέξαμε ή συνηθίσαμε να ζούμε. Είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο θέλουμε να συνυπάρχουμε με τους γύρω μας.

Κατά πόσο όμως αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού είναι ελεύθερων επιλογών; Κατά πόσο δημιουργείται από τη βούλησή μας και μόνο και κατά πόσο επηρεάζεται από τους άλλους τύπους κοινωνικού δεσμού; Βάσει της έρευνας που προηγήθηκε για τις ανάγκες του παρόντος διδακτορικού, ο συγκεκριμένος τύπος δεσμού, είναι άμεσα συνδεδεμένος και με όλους τους υπόλοιπους τύπους κοινωνικού δεσμού, αν και παρατηρήθηκαν σημεία τα οποία μπορεί να τον διαφοροποιούν σε έναν βαθμό.

Κατά τη διερεύνηση αυτού του τύπου κοινωνικού δεσμού, η έρευνα ανέδειξε μία τάση ελεύθερης διαμόρφωσης του, από τα δρώντα υποκείμενα αλλά και πάλι ο βαθμός ελεύθερων επιλογών καθορίζεται από μία σειρά παραγόντων που παίζουν ουσιαστικό και πρωτεύοντα ρόλο ως προς αυτόν τον δεσμό.

Αρχικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλοι οι συμμετέχοντες μίλησαν με πολύ μεγάλο ενθουσιασμό ως προς αυτόν τον τύπο του κοινωνικού δεσμού. Η σχέση με τους φίλους, συντρόφους, συζύγους και γενικότερα τον άμεσο περίγυρό, είναι κάτι το οποίο για την πλειονότητα των συμμετεχόντων είναι ευχάριστο και αρκετά ελπιδοφόρο. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, οι συμμετέχοντες μίλησαν με μεγάλο ενθουσιασμό για τους ανθρώπους που έχουν στη ζωή τους, αλλά και για τις σχέσεις που ανέπτυξαν μαζί τους.

Οι συμμετέχοντες χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται όσοι/ες είναι πιο νέοι ηλικιακά και είναι ανύπαντροι/ες, ενώ στην δεύτερη όσοι έχουν δημιουργήσει οικογένεια και παιδιά και είναι είτε παντρεμένοι/νες είτε χωρισμένοι/νες. Αυτό

που φάνηκε άμεσα και για τις δύο κατηγορίες είναι το γεγονός ότι η οικονομική συγκυρία έχει επηρεάσει σε έναν βαθμό τη σχέση τους με τον περίγυρό τους αλλά και οι υποχρεώσεις τους έκαναν να απομακρυνθούν από τους ανθρώπους που μέχρι πρότινος ήταν αρκετά κοντά.

Σε ένα μεγάλο ποσοστό οι συμμετέχοντες/ουσες οι οποίοι είναι ανύπαντροι/ες, είναι πολύ θετικοί στη δημιουργία οικογένειας και στην περαιτέρω οργάνωση της ζωής τους. Όπως φάνηκε από τις συνεντεύξεις, οι γενιά των τριαντάρηδων, οι οποίοι δεν έχουν προχωρήσει σε γάμο, θα επιθυμούσαν να δημιουργήσουν οικογένεια και να αποκτήσουν παιδιά. Όσο βέβαια κι αν αυτό είναι αρκετά αισιόδοξο, πολλοί από τους ανθρώπους οι οποίοι εκδηλώνουν αυτήν την επιθυμία, βάζουν ως προτεραιότητα την εύρεση ενός κατάλληλου συντρόφου και όχι την επαγγελματική αποκατάσταση.

Αρκετοί από τους ερωτώμενους αυτής της κατηγορίας, είναι σε επισφαλές εργασιακό περιβάλλον και οι μισθοί που έχουν δεν ξεπερνούν τα 800 ευρώ. Παρ' όλα αυτά, η επιθυμία τους είναι να προχωρήσουν τη ζωή τους και να δημιουργήσουν τη δική τους οικογένεια είναι κάτι πολύ σημαντικό για τους ίδιους και το θεωρούν ως κάτι εφικτό.

Μία πρώτη ανάλυση στην τάση αυτή που καταγράφηκε από την έρευνα, δείχνει ότι οι άνθρωποι αυτοί, στην πλειονότητά τους 22 έως 35 ετών, βασίζονται υποσυνείδητά στην οικογένειά τους. Δεν το εκφράζουν ανοιχτά, αλλά είναι πεπεισμένοι ότι η οικογένεια θα στηρίξει τις επιλογές τους με όποιον τρόπο μπορεί. Εδώ, παρατηρείται και η άμεση σύνδεση του οικογενειακού δεσμού με τον δεσμό των προσωπικών επιλογών. Η οικογένεια στην Ελληνική κοινωνία στάθηκε παραδοσιακά αρωγός στις επιλογές των μελών της, με έναν ιδιάζοντα όμως παρεμβατισμό στις περισσότερες από αυτές τις επιλογές. Η επιθυμία λοιπόν για τη δημιουργία οικογένειας, ακουμπάει και ευελπιστεί στην όποια μορφή βοήθειας από την οικογένεια. Σήμερα όμως τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η οικογένεια στην Ελλάδα είναι σε πολλές περιπτώσεις σε οριακή κατάσταση. Ναι μεν υπάρχει βοήθεια προς τα μέλη της, όμως έχει περιοριστεί δραστικά. Συναντήσαμε το φαινόμενο της διευρυμένης οικογένειας να επανεμφανίζεται λόγω ανάγκης. Είδαμε ότι πέραν από τα πολύ βασικά, όπως στέγη και φαγητό, η οικογένεια δεν μπορεί να βοηθήσει. Η δραστική μείωση των εισοδημάτων και η τεράστια ανεργία, ανάγκασαν την οικογένεια να περιοριστεί σε έναν σημαντικό βαθμό ως προς την βοήθεια που είναι σε θέση να παράσχει.

Μία επιπλέον ερμηνεία, αυτής της πεποίθησης για δημιουργία οικογένειας, είναι το γεγονός ότι οι νέοι σήμερα, έχοντας χάσει ένα πολύ μεγάλο μέρος των κεκτημένων και δικαιωμάτων στο εργασιακό πεδίο, σε σχέση με την προηγούμενη γενιά, δεν έχουν άμεσα σε κάτι άλλο να ελπίσουν. Έτσι οι προσωπικές επιλογές είναι ένα ορόσημο για να συνεχίσουν να παλεύουν. Είναι το μόνο πεδίο στο οποίο μπορούν να ονειρευτούν προσδοκώντας μία

καλύτερη προοπτική σε προσωπικό επίπεδο. Σε πολλές από τις συνεντεύξεις, διαφάνηκε ότι ο δεσμός των προσωπικών επιλογών είναι ένα καταφύγιο και μία διέξοδος ύστατης διαφυγής. Υπό άλλες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, αυτός ο δεσμός θα φάνταζε ως μία επισφράγιση μιας προσωπικής και επαγγελματικής επιτυχίας. Σήμερα είναι εντελώς διαφορετικά. Οι προσωπικές επιλογές είναι ένας δεσμός που ταυτίζεται με την ελευθερία και την αυτοδιάθεση, αλλά στις μέρες μας περιχαράκωνεται από ακραίες συνθήκες καθημερινότητας και οικονομικής δυσπραγίας.

Άνθρωποι που μέχρι τα 35 ή ακόμα και τα 40 τους (πιο σπάνια) ζουν με την οικογένεια τους, όντας εργαζόμενοι σε ένα ευέλικτο και άκρως απορρυθμισμένο εργασιακό περιβάλλον, προβάλλουν την επιθυμία για οικογένεια και ανεξαρτησία, ξέροντας όμως ότι αυτό είναι κάτι δύσκολο και σε πολλές περιπτώσεις ανέφικτο. Σε γενικές γραμμές όμως, θα λέγαμε ότι η επιθυμία για δημιουργία οικογένειας, δίνει έναν τόνο αισιοδοξίας και μαρτυρά ότι η ζωή συνεχίζεται με όποιες αντιξοότητες και με όσα εμπόδια.

Όσο αφορά την επόμενη κατηγορία, δηλαδή τους συμμετέχοντες οι οποίοι είναι παντρεμένοι/ες ή χωρισμένοι/ες με παιδιά, η τάση που καταγράφηκε είναι πως βιώνουν μία πολύ δύσκολη καθημερινότητα. Αρχικά αυτό που φάνηκε εξ' αρχής μέσω της διερεύνησης του συγκεκριμένου δεσμού, είναι ότι η πλειονότητα των νέων ζευγαριών που προχώρησαν στη δημιουργία οικογένειας, έχουν κατά βάση ένα παιδί.

Είναι πολύ συνειδητή η απόφαση για ένα μόνο παιδί, μιας και οι παράγοντες που διαμορφώνουν το κλίμα της εποχής επιβάλλουν αυτήν την επιλογή. Αρχικά είναι λόγω βιολογικών παραγόντων. Η μέση βιολογική ηλικία των νέων ζευγαριών που γίνονται γονείς, έχει ανέβει τουλάχιστον κατά μία δεκαετία. Παράγοντες όπως οι σπουδές, η επαγγελματική αποκατάσταση, η μετανάστευση στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας και η αποσταθεροποίηση του κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι, μετέθεσαν την δημιουργία οικογένειας.

Αυτοί λοιπόν οι παράγοντες συνετέλεσαν στο να μειώνεται ο αριθμός των παιδιών ανά οικογένεια, με κυρίαρχο βέβαια παράγοντα την επισφάλεια στον επαγγελματικό τομέα. Οι συμμετέχοντες λοιπόν στην παρούσα έρευνα, οι οποίοι έχουν τη δική τους οικογένεια, αναφέρθηκαν στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σήμερα καθώς και στον φόβο και την ανασφάλεια που έχουν για το μέλλον τους. Ο χρόνος που έχουν για τον εαυτό τους είναι ελάχιστος, εφ' όσον υπάρχουν παιδιά και υποχρεώσεις. Ζουν μία πιεστική καθημερινότητα και όλες τους οι προσωπικές επιλογές κινούνται γύρω από τα παιδιά και την προσπάθειά τους να τα βγάλουν πέρα. Στο ερώτημα αν έχουν βοήθεια από την οικογένειά τους, απαντούν ότι υπάρχει βοήθεια αλλά κατά βάση σε ό,τι έχει να κάνει με την φροντίδα των παιδιών και όχι οικονομική.

Οι παππούδες και οι γιαγιάδες των οικογενειών επωμίζονται την φροντίδα των νηπίων/παιδιών εφόσον οι γονείς εργάζονται καθώς και την μεταφορά στο σχολείο και σε δραστηριότητες γύρω από αυτό. Οι ερωτώμενοι στην έρευνα, ανέφεραν ότι είναι μια εξίσου σημαντική βοήθεια για τους ίδιους, αλλά οι περισσότεροι ανέφεραν ότι η βοήθεια που δέχονται από τους γονείς τους, τελειώνει εκεί. Η οικονομική ενίσχυση του νοικοκυριού από τους γονείς τους δεν είναι δυνατή και φροντίζουν να μειώνουν δραστικά τις δικές τους ανάγκες για χάριν των παιδιών τους.

Αρκετοί συμμετέχοντες αναφέρθηκαν και στις εντάσεις που προκύπτουν μέσα στην οικογένειά τους και όλοι ανέφεραν πως αυτές οφείλονται σε έναν μεγάλο βαθμό στα συρρικνωμένα οικονομικά τους. Ο δεσμός των προσωπικών επιλογών για τους περισσότερους που έχουν τη δική τους οικογένεια, είναι κάτι που τους ευχαριστεί από τη μία, αλλά τους τρομάζει απ' την άλλη.

Τέλος, αυτό που αποτυπώθηκε στην έρευνα μέσω των προσωπικών επιλογών είναι ότι αυτός ο τύπος κοινωνικού δεσμού συμβάλει στη προώθηση μίας από τις πιο ευχάριστες πτυχές στη ζωή ενός ανθρώπου. Είναι μία διέξοδος για τον καθένα από εμάς ώστε να φτιάξει έναν μικρόκοσμο όπως τον ονειρεύτηκε. Είναι όλα όσα επιλέξαμε για τη ζωή μας με αυτούς που επιλέξαμε. Σήμερα, δεν είναι καθόλου εύκολο.

Η πραγματικότητα επιβάλλει τις δικές της δεσμεύσεις και οι συνθήκες γύρω μας πολλές φορές αποκλείουν τις επιλογές μας. Το σίγουρο είναι ότι οι άνθρωποι έχουν ακόμα τη διάθεση να παλέψουν και ελπίζουν σε κάτι καλύτερο. Το βέβαιο είναι ότι ακόμα και ο δεσμός των ελεύθερων επιλογών υπέστη μία μορφή χαλάρωσης στο γεγονός ότι υπάρχουν οι επιλογές, αλλά πλέον δεν είναι και τόσο ελεύθερες.

Εθνικός/πολιτικός δεσμός

Όλα όσα είμαστε, όσα πιστεύουμε και όσα προσδοκούμε αντικατοπτρίζονται ευρύτερα σε έναν δεσμό “ομπρέλα” που περικλείει όλες τις επιλογές μας. Είμαστε μέρος ενός μεγάλου συνόλου που οριοθετεί και καθορίζει τις επιλογές μας. Οι σχέσεις μας με τους γύρω μας, είναι όλα όσα είμαστε. Οι πράξεις μας προβάλλονται σε ένα συλλογικό επίπεδο και οι επιλογές μας έχουν επιπτώσεις σε κοινωνικό επίπεδο. Ο εθνικός-πολιτικός δεσμός, ή αλλιώς ο συλλογικός δεσμός εσωκλείει όλες μας τις επιλογές. Είναι ο δεσμός που ορίζει ότι τα άτομα πέραν από γονείς, φίλοι, αδέρφια, εργαζόμενοι, σύζυγοι, σύντροφοι, συνοδοιπόροι εν γένει μιας κοινής πορείας, είναι κατά βάση πολίτες μιας οργανωμένης πολιτείας, η οποία οφείλει να διατηρεί την ισότητα, να εξασφαλίζει την πρόοδο και να εξελίσσει την πορεία μας μέσα στην κοινωνία.

Το πλαίσιο που ενσωματώνει και εισάγει όλες τις παραμέτρους για τη συλλογική ζωή, βρίσκει πεδίο εφαρμογής σε κάθε κοινωνία η οποία ανάλογα με τον τρόπο που εφαρμόζει τις

κοινωνικές πολιτικές και περιφρουρεί τα κοινωνικά δικαιώματα, διαμορφώνει τις συνθήκες ευημερίας των πολιτών της.

Η συλλογική συνύπαρξη, είναι αποτέλεσμα κανονιστικών προτύπων σε μία οργανωμένη κοινωνία και προϋποθέτει βαθιά κατανόηση του ρόλου του άλλου, καθώς και μία επίγνωση για το τι πρότυπο κοινωνίας θέλουμε να ακολουθήσουμε.

Με δεδομένες τις συνθήκες που υπάρχουν στην Ελληνική κοινωνία, λόγω βαθιάς ύφεσης την τελευταία δεκαετία, ο εθνικός-πολιτικός δεσμός ενσωματώνει όλες τις παθογένειες που συναντάμε σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Οι συμμετέχοντες σε αυτόν τον τύπο κοινωνικού δεσμού, εξέφρασαν όλα όσα βιώνουν σε συλλογικό επίπεδο, αποτυπώνοντας με αυτόν τον τρόπο την αγωνία τους για το σήμερα αλλά και το αύριο, ως πολίτες ενός κράτους που η υπολειματικότητα στο κοινωνικό επίπεδο διαμόρφωσε τις επιλογές τους.

Ξεκινώντας από το συνδικαλιστικό πεδίο, αυτό που βγήκε ως τάση από την έρευνα είναι η πολύ χαμηλή συνδικαλιστική πυκνότητα των εργαζομένων. Ο φόβος, η ανασφάλεια, οι επεκτεινόμενες ευέλικτες μορφές εργασίας, αλλά και η αδιαφορία σε κάποιες περιπτώσεις εργαζομένων, κατέστησαν τόσο χαμηλά τα επίπεδα συνδικαλιστικής πυκνότητας στην Ελληνική κοινωνία. Η προτεραιότητα των εργαζομένων σήμερα είναι η εξασφάλιση εργασίας και η διατήρησή της. Οι ερωτώμενοι αναφέρθηκαν στο άγχος που τους επιφορτίζει η καθημερινότητα λόγω ασταθούς εργασιακού περιβάλλοντος και δεν έδειξαν την παραμικρή διάθεση για συνδικαλιστική δράση.

Αυτό το γεγονός, συνδέεται και με την πλήρη απαξίωση της πολιτικής, η οποία στις μέρες μας φαίνεται να μην είναι ικανή να βρει λύσεις στα προβλήματα των πολιτών. Η απαξίωση της πολιτικής, συνδέεται άρρηκτα με την όλη πορεία της ελληνικής οικονομίας των τελευταίων ετών και είναι ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα που θα απασχολήσουν το σύνολο των Ευρωπαϊκών κρατών τα επόμενα χρόνια. Η αποστροφή στην πολιτική και στα όποια ιδεολογήματα αποτυπώνονται και στις εκλογές, με τα αυξανόμενα ποσοστά αποχής των ψηφοφόρων, επειδή έχουν πειστεί πως δεν μπορούν να περιμένουν παρά ελάχιστα από τις υπάρχουσες πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις. Οι επιπτώσεις μίας ακραία νεοφιλελεύθερης επιλογής, που δίνει έμφαση στον ατομικισμό, στον ανταγωνισμό και την ατομική ευθύνη, στερεί την καλλιέργεια μίας συλλογικής συνείδησης και δράσης. Αυτό αποτυπώθηκε έντονα στην έρευνα πεδίου.

Οι συμμετέχοντες, σε σχέση με αυτά τα ερωτήματα, ήταν αρκετά επικριτικοί και σε έναν σημαντικό βαθμό θεωρούν ότι οι ευθύνες για τη σημερινή κατάσταση είναι αποτέλεσμα τόσων των πολιτικών όσο και των ίδιων των πολιτών. Η απαξίωση στο πολιτικό γίγνεσθαι είναι συνυφασμένη και με την έκδηλη ατομοκεντρικότητα των τελευταίων δεκαετιών της

ελληνικής κοινωνίας. Ήμασταν αφοσιωμένοι στον εαυτό μας, αδιαφορώντας για τους γύρω μας, θα απαντήσουν στο σύνολό τους οι ερωτώμενοι και σίγουρα σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό ευθυνόμαστε για όσα βιώνουμε σήμερα.

Η ελληνική κοινωνία ήταν από τις πιο ατομοκεντρικές κοινωνίες στον δυτικό κόσμο. Το άτομο κατέστη ηγέτης. Το συλλογικό παρακάμφθηκε για χάρη του ατομικού και σήμερα βιώνουμε το αποτέλεσμα όλων αυτών των επιλογών. Αυτή η διάρρηξη του συλλογικού έναντι του ατομικού, αποτυπώνεται στην έρευνα, καθώς οι συμμετέχοντες βιώνουν συνθήκες αποξένωσης από τους γύρω τους και θεωρούν ότι δεν υπάρχει αλληλεγγύη μεταξύ μας.

Η τάση που καταγράφηκε ως προς την αλληλεγγύη σε συλλογικό επίπεδο είναι πως απέχουμε πολύ από το να χαρακτηριστούμε ως αλληλέγγυοι. Σήμερα υπάρχουν τόσα δικά μας προβλήματα, που δεν ενδιαφερόμαστε για τους γύρω μας. Είναι όμως και θέμα κουλτούρας. Έτσι μεγαλώσαμε, αυτό διδαχθήκαμε, να κοιτάμε τον εαυτό μας και τίποτα πέραν αυτού. Οι ερωτώμενοι στην πλειονότητά τους θεωρούν ότι δεν είμαστε μια κοινωνία αλληλεγγύης και ότι η κρίση δεν βοήθησε καθόλου στο να έρθουμε πιο κοντά. Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί ότι κινήσεις ανθρωπισμού και αλληλεγγύης υπάρχουν. Η προσφυγική κρίση, είναι ένα παράδειγμα ότι συναντάμε κινήσεις αλληλεγγύης γύρω μας, και ομάδες συμπολιτών μας οι οποίοι συνεχίζουν να πιστεύουν στο μαζί. Σαν μία συνολική εικόνα όμως, αυτό που κυριαρχεί είναι η αποξένωση.

Ένα επιπλέον ζήτημα που αναδείχθηκε από την διερεύνηση αυτού του τύπου κοινωνικού δεσμού είναι και η απαξίωση των βασικότερων θεσμών της Ελληνικής πολιτείας. Οι ερωτώμενοι δεν έχουν εμπιστοσύνη στους θεσμούς της εκπαίδευσης, της υγείας και της δικαιοσύνης. Είναι και αυτό μία ακόμα ένδειξη της ατομοκεντρικότητας της ελληνικής κοινωνίας. Δεν θεωρούν ότι μπορεί να βοηθηθούν από κάπου και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο στο σύνολο τους απάντησαν ότι για όποιο πρόβλημα τους απασχολεί θα στραφούν στην οικογένειά τους. Η οικογένεια αποτέλεσε το καταφύγιο για πολλά από τα δρώμενα τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Τώρα που οικογένεια καταρρέει, εμφανίζεται το πρόβλημα να παίρνει μεγάλες διαστάσεις.

Ο συλλογικός δεσμός στην ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από μία γενικευμένη αστάθεια και η τάση που εμφανίζει να κυριαρχεί είναι η απογοήτευση λόγω της έλλειψης αλληλεγγύης και κοινής πορείας. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να απειλείται και η κοινωνική συνοχή, αφού με τόσο μεγάλα ποσοστά ανεργίας, με δεδομένες τις ευέλικτες μορφές εργασίας και την οικογένεια να δοκιμάζει τις αντοχές σε όλα τα επίπεδα, η πολύτιμη κοινωνική συνοχή δεν έχει πολλά αποθέματα για σταθερότητα.

Όλα αυτά τα μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής με τις ακραίες συνθήκες λιτότητας και ευελιξίας, έπληξαν την ήδη λαβωμένη συλλογική ταυτότητα μίας κοινωνίας, η οποία δεν είχε ούτε τα εργαλεία, ούτε τη γνώση αλλά κυρίως δεν είχε τις αντοχές και τη διάθεση να αντιμετωπίσει τις συνθήκες που απότομα και άμεσα εισέβαλαν στην καθημερινότητά της. Η ραγδαία μεταβολή των εισοδημάτων, άλλαξε και τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η συλλογική μας ζωή. Αυτό συνέβη γιατί δεν σκεφτόμασταν ποτέ ως πολίτες, αλλά είχαμε την κουλτούρα του πελάτη. Όταν έπαψαν τα έσοδα να υπάρχουν δεν ξέραμε πως ν' αντιμετωπίσουμε την κοινή μας ζωή. Κλειστήκαμε ακόμα περισσότερο στον μικρόκοσμό μας και είμαστε ανήμποροι να βοηθήσουμε τον διπλανό μας, ίσως γιατί τις περισσότερες φορές είμαστε ανήμποροι να βοηθήσουμε ακόμα και τον ίδιο μας τον εαυτό. Φαίνεται λοιπόν ότι και ο συλλογικός δεσμός καταγράφει μία τάση χαλάρωσης, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις βλέπουμε και σημάδια διάρρηξης του συγκεκριμένου δεσμού.

Ως τελευταία ενότητα και μέρος της εμπειρικής έρευνας είναι και **“οι Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον”**. Σε αυτήν την ενότητα συμπεριελήφθησαν όλες οι επιθυμίες, οι προβληματισμοί και οι αγωνίες των συμμετεχόντων αναφορικά με το μέλλον τους. Είναι η ενότητα που δίνει το στίγμα της επόμενης μέρας. Βγάζει στην επιφάνεια όλη την αγωνία για το αύριο αλλά και το κατά πόσο υπάρχει μία αισιόδοξη οπτική για το μέλλον.

Αυτό που καταγράφηκε ως τάση σ' αυτήν την ενότητα είναι αρχικά το γεγονός της επισφάλειας για όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας. Το άγχος για το αύριο είναι δεδομένο και οι ερωτώμενοι προσπαθούν να πορευτούν σε καταστάσεις που προσομοιάζουν με συνθήκες κανονικές αλλά δεν είναι.

Στο ζήτημα της αισιοδοξίας για μέλλον οι απαντήσεις είναι μοιρασμένες. Το 50% των συμμετεχόντων πιστεύει ότι το αύριο θα είναι καλύτερο, ενώ το υπόλοιπο 50% δεν το πιστεύει. Είναι σημαντικό ν' αναφερθεί ότι στους ανθρώπους οι οποίοι δηλώνουν αισιόδοξοι ανήκουν κατά βάση όσοι έχουν δική τους οικογένεια και παιδιά. Μία εξήγηση είναι ότι αυτοί οι άνθρωποι οφείλουν να είναι δυνατοί και αισιόδοξοι λόγω της ευθύνης που φέρουν προς τα παιδιά τους, αλλά και επειδή έχουν άλλη αφετηρία, άλλες προσλαμβάνουσες παραστάσεις και άλλη κινητήρια δύναμη να τους τροφοδοτεί. Δεν σημαίνει ότι δεν βιώνουν την αγωνία και το άγχος της καθημερινότητας, αλλά είναι ψυχολογικά πεπεισμένοι ότι η ζωή στο μέλλον θα αντικαταστήσει τις αδικίες του παρόντος και ότι τα παιδιά τους θα πρέπει να έχουν μία καλύτερη προοπτική απ' αυτήν που ισχύει στις μέρες μας. Όσοι ανήκουν στους απαισιόδοξους είναι λόγω της τεράστιας απογοήτευσής τους και του συσσωρευμένου θυμού που έχουν. Δεν θεωρούν ότι τα πράγματα θα βελτιωθούν θεαματικά. Δεν έχουν μεγάλες προσδοκίες. Είναι ένας συνδυασμός ρεαλισμού και αποξένωσης. Δηλαδή, βλέπουν ότι σε συλλογικό επίπεδο

επικρατεί ο ατομικισμός που αποξενώνει και χωρίζει τους ανθρώπους. Παρά τα αισιόδοξα παραδείγματα έκδηλης αλληλεγγύης που έχουν υπάρξει τα τελευταία χρόνια, δεν εκπαιδευόμαστε και δεν επενδύουμε στην ενίσχυση ενός ισχυρού συλλογικού δεσμού. Ως απόρροια λοιπόν των τύπων του κοινωνικού δεσμού που προηγούνται του συλλογικού, έτσι και αυτός ο τύπος δεσμού επισφραγίζει την περιρρέουσα επισφάλεια και χαλάρωση, σηματοδοτώντας την αδυναμία ισχυροποίησης της κοινωνικής συνοχής.

Επίλογος

Με την ολοκλήρωση της ερευνητικής διαδικασίας και τις πολύτιμες βιωματικές εμπειρίες των συμμετεχόντων, η παρούσα διατριβή έφτασε στο τέλος. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι στην καθημερινότητά τους και οι στρατηγικές που αναπτύσσουν για να τα βγάλουν πέρα, ήταν το επίδικο της συγκεκριμένης διατριβής. Ο καθοριστικός, για την συνύπαρξη, κοινωνικός δεσμός, φαίνεται να είναι σε μία διαδικασία επαναπροσδιορισμού και οι στρατηγικές που ακολουθούνται από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, έχουν να κάνουν σε πολύ μεγάλο βαθμό και με το προσωπικό κεφάλαιο του καθενός.

Ως μία γενικότερη τάση που διαφαίνεται, είναι η δύσκολη προσαρμογή στα νέα δεδομένα που ορίζει η ευέλικτη εργασία καθώς και οι αποπροσανατολιστικές πολιτικές που διαμορφώνονται μέσω των απορρυθμισμένων εργασιακών προτύπων. Με δεδομένο ότι δεν ξεκινάμε ποτέ όλοι από την ίδια αφετηρία και ότι δεν έχουμε όλοι τα ίδια να χάσουμε, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο κοινός παρονομαστής σε όλους ανεξαιρέτως τους συμμετέχοντες είναι η αγωνία για το πόσο όλο αυτό θα μπορέσει στο μέλλον να ανασκευαστεί. Πάντα το μέλλον είναι άγνωστο, όμως το παρόν αναλόγως του πώς διαμορφώνεται, δίνει ένα περιθώριο αισιοδοξίας ή όχι για το μέλλον. Στην παρούσα διατριβή οι πλέον αισιόδοξοι είναι όσοι έχουν οικογένεια και παιδιά, χωρίς όμως να επενδύουν σ' αυτό. Είναι σαν κάτι να τους συγκρατεί. Κάτι να φοβούνται, αλλά να μην έχουν το θάρρος να το εξωτερικέψουν.

Με βάσει αυτό, θα ήταν αρκετά ενδιαφέρον να διερευνηθεί ο κοινωνικός δεσμός υπό το πρίσμα όλων των τελευταίων εξελίξεων που συνέβησαν και ουσιαστικά προστέθηκαν στο ήδη επιβαρυνμένο κλίμα. Η υγειονομική κρίση, η ενεργειακή κρίση και εσχάτως η πληθωριστική κρίση, ήρθαν να προστεθούν σε ό,τι βάρυνε τα προηγούμενα χρόνια την ελληνική κοινωνία. Θα αποτελούσε ένα ερευνητικά ενδιαφέρον πεδίο ο κοινωνικός δεσμός, για άλλη μία φορά, ώστε να διαπιστώσουμε τι έμεινε σταθερό, τι έχει μεταβληθεί και κυρίως ποιο είναι το βίωμα των πολιτών σε σχέση με όλα τα νέα δεδομένα που εισήχθησαν στην καθημερινότητά μας.

Εις το επανιδείν λοιπόν για τη διερεύνηση όλων των νέων αυτών δεδομένων, με την ελπίδα ότι η προηγούμενη συγκυρία αποτέλεσε σταθμό ως προς τον επαναπροσδιορισμό αξιών όπως η αλληλεγγύη, η συμπερίληψη και η ενσυναίσθηση, που είναι από τους πιο ισχυρούς μηχανισμούς συγκρότησης μίας πιο ανθρώπινης κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αντωνοπούλου, Μ. (1991). *Θεωρία κ ιδεολογία στη σκέψη των κλασσικών της κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Αρανίτου, Β. (2019). *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων. Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βαρουφάκης, Γ. (2016). *Η Αρπαγή της Ευρώπης. Οι ρίζες της καταστροφικής διαχείρισης μιας αναπόφευκτης κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Becker, H. (2000). *Οι περιθωριοποιημένοι*. (μτφρ. Αθηνά Κουτζόγλου & Βασίλης Μπουρλιάσκος). Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1963).
- Bourdieu, P. (2015). *Η Διάκριση*. (μτφρ. Κική Καψαμπέλη). Αθήνα: Πατάκης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1979).
- Βενιέρης, Δ. (2013). *Ευρωπαϊκή Κοινωνική πολιτική και κοινωνικά δικαιώματα*. Αθήνα: Μοτίβο.
- Coriat, B. (1985). *Ο εργάτης και το χρονόμετρο* (μτφρ. Γιώργος Δαγιάντης) Αθήνα, Κομμούνα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1963).
- Craib, I. (2008). *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Από τον Parsons στον Χάμπερμας*. (μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή & Παντελής Λέκκας). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1992).
- Durkheim, E. *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας* (μτφρ. Μανώλης Μαρκάκης). Αθήνα, Αναγνωστίδης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1897.)
- ΕΛΣΤΑΤ (2014). *Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα*. https://www.statistics.gr/documents/20181/1216581/LivingConditionsInGreece_1114.pdf/515660fd-81eb-4377-9e87-b4c4b8c225df
- Esping-Andersen, C. (2006). *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού και της ευημερίας*, (μτφρ. Άσπα. Γολέμη, επιμ. Μαρία Πετμεζίδου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1990).
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία* (μτφρ. Δημήτρης Τσαούσης). Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1989.)
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα* (μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1963).

- Healy, M. (2017). *Φιλοσοφικές και πολιτικές διαστάσεις της κοινωνικής συνοχής*. (επιμ. Δέσποινα Παπαδοπούλου, μτφρ. Ιάκωβος Πελεκάνος). Αθήνα: Τόπος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2013.)
- Hughes, M. & Kroehler, C. (2007). *Κοινωνιολογία. Οι βασικές έννοιες* (μτφρ. Γ. Χρηστίδης). Αθήνα, Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2005).
- INE/ΓΣΕΕ (2013). *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση* (Ετήσια Έκθεση). Αθήνα.
- Κασιμάτη, Κ. (2004). *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Καραμεσίνη Μ., & Κουζής Γ. (2005). *Πολιτική απασχόλησης. Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ- Gutenberg.
- Κοβάνη, Ε. (2009). *Ο Πολωνός χωρικός των W. I. Thomas και F. Znaniecki: Γενέθλιος τόπος και μακρινή Αμερική*. Στο Ν. Τάτσης & Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η κοινωνιολογία της σχολής του Σικάγου* (σ. 425-444). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουζής, Γ. (2001). *Εργασιακές σχέσεις και Ευρωπαϊκή ενοποίηση*. Αθήνα: INE ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Κουζής, Γ. (2002). *Η ανασφάλεια των νέων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Τετράδια του INE, Τχ. 22-23.
- Κουζής, Γ. (2005). *Τα βασικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*. Εισήγηση στο 10^ο Συνέδριο Σ. Καράγιωργα, Απρίλιος 2005.
- Κουζής, Γ. (2007). *Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος . Αποκλίσεις και συγκλίσεις με τον Ευρωπαϊκό χώρο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουζής, Γ. (2008). *Ευελιξία και ασφάλεια (flexicurity): Μια κριτική προσέγγιση. Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη, Άνοιξη, Τ. 3/1*.
- Κουζής, Γ. (2008). *Αγορά εργασίας: Μήτρα της ανθρώπινης οδύνης*. Στο *Η απομάγευση του κόσμου*. (σ. 192-226). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Κουζής, Γ. (2010). *Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης*. Στο *Ο χάρτης της κρίσης. Το τέλος της αυταπάτης*. (σ. 191-222). Αθήνα: Τόπος.
- Κουζής, Γ. (2022). *Η μεγάλη εργασιακή απορρύθμιση. Τα 30+ χρόνια προς το ευέλικτο μοντέλο*. Αθήνα: Τόπος.
- Κουκιάδης, Ι. (1995). *Εργατικό δίκαιο. Ατομικές εργασιακές σχέσεις*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Κουκιάδης, Ι. (2005). *Εργατικό δίκαιο: Ατομικές εργασιακές σχέσεις και το δίκαιο της ευελιξίας της εργασίας*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Κουκιάδης, Ι. (2006). *Εργατικό δίκαιο, Επιτομή*. Αθήνα: Σάκκουλας.

- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (1998). *Οικογενειακό δίκαιο*. Τόμος II Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Leat, M., Κουζής, Γ., & Κουτρούκης, Θ. (2009). *Εργασιακές σχέσεις, Μια επιστημονική προσέγγιση*, (μτφρ. Ζίζη Σαλίμπα). Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2001).
- Ματσαγγάνης, Μ. (2004). *Η Κοινωνική αλληλεγγύη και οι αντιφάσεις της*. Αθήνα: Κριτική.
- Marshall, T.H. (2001). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη* (μτφρ. Όλγα Στασινοπούλου). Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1950).
- Marx, K. (1978). *Το κεφάλαιο. Το πρότσεσ παραγωγής του κεφαλαίου*. Τόμος Πρώτος. (μτφρ. Παναγιώτη Μαυρομμάτη). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1867).
- Marx, K. (1978). *Το κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Τόμος Τρίτος. (μτφρ. Παναγιώτη Μαυρομμάτη). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1894).
- Mason, J. (2010). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας* (μτφρ. Ελένη Δημητριάδου). Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1996).
- Μουσούρου, Λ. (2004). Εργασία και οικογενειακή ζωή. Στο *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Μουσούρου, Λ.Μ & Στρατηγάκη, Μ. (σ. 73-106). Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (2005). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μωυσίδης, Α., Παπαδοπούλου, Δ., & Πετράκη, Γ. (2013). *Κοινωνιολογία και κοινωνικός μετασχηματισμός στη σύγχρονη Ελλάδα - Τόμος αφιέρωμα στον κοινωνιολόγο Δημήτρη Τσαούση*. Αθήνα: Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου-Gutenberg.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2008). *Η απομάγευση του κόσμου*. (Συντονιστές έρευνας Μ. Θανοπούλου, Γ. Κουζής) . Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε-ΙΝ.Ε-Πολύτροπον.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2002). *Κοινωνικός αποκλεισμός για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε*. Αθήνα: Αρμός.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2002). *Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό*. Αθήνα: ΙΝΕ Γ.Σ.Ε.Ε- Α.Δ.Ε.Δ.Υ.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2017). *Διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και στρατηγικές επιβίωσης των μακροχρόνια ανέργων και των άπορων εργαζόμενων σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Κοινωνία και Ανεργία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδοπούλου Δ., & Κουραχάνης Ν. (2017). *Άστεγοι και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα της κρίσης*. Αθήνα: Τόπος.

- Πετμετζίδου Μ., & Παπαθεοδώρου Χ. (2004). *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Πετράκη, Γ. (2007). *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πετράκη, Γ. (2012). *Διεθνείς μεταβολές στην οργάνωση της εργασίας*. Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg.
- Πετρινιώτη, Ξ. (1985). *Κράτος και εργασιακές σχέσεις, η πολιτική οικονομία των εργασιακών σχέσεων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πετρινιώτη, Ξ. (1989). *Αγορές εργασίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πουλόπουλος, Χ. (2014). *Κρίση, φόβος και διάρρηξη κοινωνικής συνοχής*, Αθήνα: Τόπος.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου, Ένα μέσον για κοινωνικού επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (μτφρ. Βασιλική Νταλάκου & Κατερίνα Βασιλικού). Αθήνα, Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1993.)
- Ρομπόλης Σ., & Χλέτσος Μ. (1995). *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ρομπόλης, Σ. (2012). *Οικονομική κρίση και Κοινωνικό κράτος, Από το κράτος πρόνοιας στο κράτος φιλανθρωπίας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Στασινοπούλου, Ο. (1999). *Από το κράτος πρόνοιας στο νέο προνοιακό πλουραλισμό*. Αθήνα: Goutenberg.
- Τσαούσης, Δ. (1991). *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Goutenberg.
- Τσουκαλάς, Κ. (1999). *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (2005). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (2006). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. (μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Schnapper, D. (2000). *Η κοινωνία των πολιτών* (μτφρ. Δέσποινα Παπαδοπούλου). Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1994.)
- Schnapper, D. (2008). *Η κοινωνική ενσωμάτωση*. (μτφρ. Ξενοφών Γιαταγάνας). Αθήνα: Κριτική. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2007).
- Standing, G. (2022). *Το Πρεκαριάτο. Η νέα επικύνσινη τάξη*. (μτφρ. Μαρίνα Τουλγαρίδου). Αθήνα: Τόπος.
- Τάτσης Ν. & Θανοπούλου Μ. (2009). *Η κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Τερλέξης, Π. (1999). *Max Weber: Το ξεμάγεμα του κόσμου*. Τόμος πρώτος. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τόλιος, Ι. (2010). *Οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις της κρίσης στην Ελλάδα*. Στο *Ο Χάρτης της κρίσης. Το τέλος της αυταπάτης* (σ.115-146). Αθήνα: Τόπος.
- Τραυλός-Τζανετάτος, Δ. (1990). *Το εργατικό δίκαιο σε κρίση*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Τσιώλης, Γ. (2023). *Επισφαλείς βιογραφίες. Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Tönnies, F. (1975). *Κοινότητα και κοινωνία* (μτφρ. Μ. Μαρκάκης). Αθήνα: Αναγνωστίδης. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1912.)
- Tuma, E.H. (1978). *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία* (μτφρ Μιχάλης Χατζηπροκοπίου). Αθήνα: Gutenberg. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1978.)
- Χατζηβαρνάβα-Καζάση, Ε. (2004). *Οικογένειες, οικογενειακές πολιτικές, κοινωνικός αποκλεισμός και ο ιδιαίτερος ρόλος των προγραμμάτων οικογενειακής στήριξης*. Στο Μουσούρου, Λ. & Στρατηγάκη, Μ., *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ψημμένος Ι., & Σκαμνάκης Χ. (2008). *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Watson, J. T. (2005). *Κοινωνιολογία εργασία και βιομηχανία*. (μτφρ. Μαρία Κασταναρά). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Weber, M. (2005). *Οικονομία και κοινωνία, Α' τόμος: Κοινωνιολογικές έννοιες* (μτφρ. Θανάσης Γκιούρας). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1921).
- Weber, M. (2007). *Οικονομία και κοινωνία, Β' τόμος: Κοινότητες*. (μτφρ. Θανάσης Γκιούρας). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1921).
- Weber, M. (2008). *Οικονομία και κοινωνία, Στ' τόμος: Η πόλη* (μτφρ. Θανάσης Γκιούρας). Αθήνα: Σαββάλας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1921).

Ξενογλώσση

- Alcock, P., & Erskine A., & May M. (2002). *The Blackwell dictionary of social policy*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Barry, B. (2009). *Social exclusion, social isolation, and the distribution of income. Understanding social exclusion*. London: Oxford University Press
- Beck, U. (1992). *Risk society*. London: Sage.
- Berger, J. & Mohr J. (1975). *A seventh man*. London: Penguin Books.

- Bernard, J. (1973). *The sociology of community*. London: Scott, Foresman and company.
- Bourdieu, P. (1987). What makes a social class. *Berkeley Journal of Sociology*, 22. 17.
- Bourdieu, P (1993). *La misere du monde*. Paris: Ed. Du Seuil.
- Boyer, R. & Durand, J.P (1993). *L'apres- fordism*. Paris: SYROS.
- Boyer, R. (1987). *La flexibility du travail en Europe*. Paris: La Decouverte.
- Bridges, W. (1994). *JobShift: How to prosper in a workplace without jobs*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Bukodi., E., & Goldthorpe, J. (2019). *Social mobility and education in Britain*. UK: Cambridge University Press.
- Burrell., G., & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organizational analysis*. London: Heinemann.
- Cappelli, P. (2008). *Employment relationships*. Cambridge University Press.
- Castoriadis, C. (1987). *The imaginary institution of society* (trans. K. Blamey). Cambridge: Polity Press.
- Council of Europe (2008). *Report of high-level Task Force on social cohesion: Towards an Active, Fair and Socially Cohesive Europe*. TFSC (2007) 31E.
- Coutrot, T. (1998). *L'entreprise neo-liberale, nouvelle utopie capitaliste?* Paris: La Decouverte.
- Cressey, D. (1953). *Other peoples' money*. Glencoe, IL: Free Press
- Crompton, R. (2008). *Employment and the family*, Cambridge University Press.
- Crow, G., & Ellis, J. (2017). *Revisiting divisions of labour*. Manchester University Press.
- Cunningham., N., & Reed, M. (2010). *Employment tribunal claims, LAG Education and Service*. London: Trust Limited.
- Darlington-Hammond, L. (1997). Education, equity and the right to learn. In J. Goodlad and T.J. McMannon (eds), *The public purpose of education and schooling*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Dooley, D. & Prause, J. (2004). *The social costs of underemployment*. Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (2013). *The division of labour in society*, (Edited by Steven Lukes), introduction to 1984 edition. UK. Macmillan.
- Eichhorst, Werner, and Paul Marx. (2009). *Reforming German Labor Market Institutions: A Dual Path to Flexibility*. IZA. No. 4100. B
- Elias, N. (1975). *La dynamique de L' Occident*. Paris: Calmann-Levy.
- Elias, N. (1991). *La societe des individus*. Paris: Fayard.

- Engels, F. (2009). *The condition of the working class in England*. London: Penguin. (First edition 1845.)
- Enslin, P., & Pendlebury, S. and Tjiattas, M. (2001). Deliberative democracy, diversity and the challenges of citizenship education. *The Journal of the Philosophy of Education Society of Great Britain*, 35 (1), 117-30.
- European Commission (2014). *Facing the crisis: The coping strategies of unemployed people in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. doi:10.2767/55321
- Ferge, Z. (1979), *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy*: Cambridge University Press pp. 333.
- Fonseca, X., & Lukosch, S., & Brazier, F. (2018). *Social cohesion revisited: A new definition and how to characterize it*. Taylor & Francis Online: <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480>
- Franzoni, J.M, & Sanchez-Ancochea, D., (2018). *The quest for universal social policy in the South*. UK: Cambridge University Press.
- Fraser, N. (1994). After the family wage: Gender equity and the welfare state. *Political Theory*, 22, 591-618.
- Giddens, A. (1982). *Profiles and critiques in social theory*. University of California Press.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood, D. (1963). Affluence and the British class structure. *Sociological Review*, 11(2), 133-163.
- Gorz, A. (1980). *Adieu au proletariat*. Paris. Galilee.
- Gorz, A. (1999). *Reclaiming work beyond the wage-based society*. Oxford: Polity Press.
- Green, A. (2009). Education, inequality and erosion of social cohesion. *Forum*, 51(1), 5-8.
- Healy, M. (2013). *Philosophical perspectives on social cohesion*. Bloomsbury: Clark.
- Honoham, I. (2008). *Metaphors of solidarity*. In T. Carver and J. Pikalo (eds), *Political language and metaphor: Interpreting and changing the world* (pp 69-82). New York: Routledge.
- Jahonda, M., Lazarsfeld, P.F. & Zeisel, H. (2017). *Marienthal: The sociography of an unemployed community*. New York. Routledge.
- Johnson, P. (1998). Analytic induction. In S. Gillian & C. Gillian (eds), *Qualitative methods and analysis in organizational research: A practical guide* (p.28-50). London: Sage.
- Jones, G.R (1983). Life history methodology. In G. Morgan (ed), *Beyond method*. London: Sage.
- Kemshall, H., Wilkinson, B., Baker, K. (2013). *Working with risk*. Cambridge: Polity Press.

- Kolb, D.A., Rubin, I.M & McInyre, J.M. (1979). *Organizational psychology: An experiential approach*. London: Prentice-Hall.
- McKnight, A. (2002). Low-paid work: Drip-feeding the poor. In J. Hills, J. Le Grand & D. Piachaud (eds), *Understanding social Exclusion* (pp. XX). Oxford University Press.
- Maxwell, J. (1996). *Social dimensions of economic growth*. University of Alberta.
- Mills, W. (2000). *The sociological imagination*. Oxford University Press.
- OECD (1992). *New directions in work organization: The industrial relations Response*. Paris.
- OECD (2011). *Divided we stand: Why inequality keeps rising*. OECD Publishing
- Pahl, R. (1991). The search for social cohesion: From Durkheim to the European Commission. *European Journal of Sociology*, 32 (2), 345-60.
- Pahl, R. (2000). *On friendship*. Cambridge: Polity Press.
- Park, R. (1972). *The crowd and the public and other essays*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Parsons, T. (1960). *Structure and process in modern societies*. New York: The Free Press.
- Paugam, S., (2002). *Le salarie de la précarité*. Paris: PUF.
- Paugam, S., (1996). *L'exclusion sociale. L'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- Paugam, S., (2023). *L'attachement social. Formes et fondements de la solidarite humaine*. Paris: Seuil.
- Plummer, K. (1983) *Documents of life: An introduction to the problems and literature of a humanistic method*. London: G. Allen & Unwin.
- Putman, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York, New Haven and London: Yale University Press
- Race, R (2011). *Multiculturalism and education*. London, New York: Continuum
- Rogers, B. & Muir, R. (2007). *The power of belonging: Identity, citizenship and cohesion*. London: Institute for Public Policy Research.
- Savage, M. (2015). *Social class in the 21st century*. UK: Penguin.
- Sennett, R. (1999). *The corrosion of character*. NY: W.W. Norton & Company.
- Sennett, R. (2003). *Respect: The formulation of character in an age of inequality*. Westminster: Penguin Books.
- Silvia, S. (2002). The rise and the fall of unemployment in Germany: Is the red-green government responsible? *German Politics*, 11(1), 1-22. doi: 10.1080/714001228
- Thelen, K. (2014). *Varieties of liberalization and the new politics of social solidarity*. Cambridge University Press.

- Thomas, W. & Znaniecki, F. (1958). *The Polish peasant in Europe and America*. New York: Dover.
- Tomassi, L. (1998). *The tradition of the Chicago School of Sociology*. Routledge.
- Tönnies, F. (1977). *Communauté et société. Catégories fondamentales de la sociologie pure*. Paris: Retz-CEPL. (First edition 1887.)
- Townsend, P. (2011). *Building decent societies: Rethinking the role of social security in state building*. Geneva: Macmillan.
- Wallace, W. (1971). *The logic of science in Sociology*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Weber, M. (1905/2002). *The protestant ethic and the "spirit" of capitalism*. London: Penguin Books.
- Weick, K.E. (1995). *Sensemaking in organizations*. London: Sage.
- White, R. (1999). Friendship and commitment. *The Journal of Value Enquiry*, 33, 79-88.
- Znaniecki, F. (1934) *The Method of Sociology*. New York: Farrer and Reinhart.

Παράρτημα Ι: Οδηγός συνέντευξης

Μέρος Α΄

1^{ος} Άξονας: Κοινωνικά χαρακτηριστικά (Φύλο, ηλικία, οικ. κατάσταση, σπουδές)

2^{ος} Άξονας: Προσωπικό ιστορικό (πορεία ζωής).

3^{ος} Άξονας: Εργασιακό ιστορικό (η πορεία στην απασχόληση, παλαιότερες δουλειές)

Μέρος Β΄ Διερεύνηση οργανικού και κοινωνικού δεσμού

1^{ος} Άξονας: Διερεύνηση οργανικού δεσμού και οι σχέσεις μέσα στο χώρο.

Ενδεικτικές ερωτήσεις

- Πού εργάζεσθε σήμερα; Πώς και γιατί βρεθήκατε/επιλέξατε την συγκεκριμένη δουλειά; Έχει σχέση με τις σπουδές σας; Ποια είναι η μορφή των εργασιακών σχέσεων και το καθεστώς απασχόλησης; Ποιες είναι οι συνθήκες δουλειάς, απολαβών, ωραρίου κ.α.
- Πώς θα χαρακτηρίζατε τις σχέσεις εντός της δουλειάς; Ποιες οι σχέσεις με τους προϊστάμενους/ υφιστάμενους; Κατά πόσο θεωρείτε ότι συνδέεστε με τους συναδέλφους σας; Πόσο πιθανό είναι να κάνετε παρέα και εκτός δουλειάς;
- Ποια είναι η σχέση σας με την ίδια την δουλειά; Πόσο ευχαριστημένος/η είστε από αυτήν; Πώς σκέφτεστε/φαντάζεστε την πορεία σας στον εργασιακό τομέα; Πόσο πιθανό ή εφικτό είναι να αλλάξετε επάγγελμα; Πώς σκέφτεστε το εργασιακό σας μέλλον; Τι είναι για εσάς η δουλειά; Τι είναι αυτό που θα αλλάζατε στη δουλειά, αν ήταν στο χέρι σας, ώστε να είστε περισσότερο ικανοποιημένοι;

2^{ος} Άξονας: Διερεύνηση οικογενειακού δεσμού και δεσμού αίματος και πως έχει επηρεαστεί από τις υπάρχουσες εργασιακές συνθήκες.

- Ποιες είναι οι συνθήκες διαβίωσης στην καθημερινότητά σας; Μένετε μόνοι; Με την οικογένειά σας; Συγκατοικείτε;
- Πόσο εύκολα ανταπεξέρχεστε στις υποχρεώσεις σας; Είστε ο μόνος/η που δουλεύει στην οικογένειά σας; Οι γονείς σας, σας στηρίζουν οικονομικά; Πώς θα χαρακτηρίζατε τη σχέση με την οικογένειά σας; Θεωρείτε ότι έχουν επηρεαστεί/μεταβληθεί οι σχέσεις με την οικογένειά σας;
- Κατά πόσο πιστεύετε ότι έχει αλλάξει η καθημερινότητά σας υπό τις παρούσες οικονομικές και εργασιακές συνθήκες; Κατά πόσο είστε ευχαριστημένοι με τις συνθήκες που ζείτε;

3^{ος} Άξονας: Διερεύνηση του εκπαιδευτικού δεσμού.

- Ποιο είναι το μορφωτικό σας επίπεδο; Ποια η σχέση σας με την εκπαίδευση; Πόσο πιστεύετε ότι σας βοήθησε ή σας απέτρεψε από το να βρείτε μία καλή δουλειά; Θα συνεχίζατε σε ανώτερο επίπεδο σπουδών; Πιστεύετε ότι η επιμόρφωση θα σας βοηθούσε στο να βελτιώσετε το εργασιακό σας μέλλον;
- Σε σχέση με τα παιδιά σας (εάν υπάρχουν), θα θέλετε να σπουδάσουν; Τι πιστεύετε σε σχέση με την μετανάστευση των νέων και όχι μόνο, είτε για σπουδές είτε για αναζήτηση δουλειάς με καλύτερες συνθήκες;

4^{ος} Άξονας: Διερεύνηση του δεσμού των ελεύθερων επιλογών

- Ποιες είναι οι σχέσεις σας με τους οικείους-φίλους; Πόσο κοντά σας τους αισθάνεστε; Κατά πόσο έχετε τη δυνατότητα/χρόνο/διάθεση/πόρους να συμμετέχετε σε κοινές δραστηριότητες; (διακοπές, εξόδους κ.α.)
- Κατά πόσο μπορείτε να κάνετε έναν προγραμματισμό εισοδήματος αλλά και να κάνετε σχέδια για το μέλλον σας;
- Σκέφτεστε να δημιουργήσετε οικογένεια: Τι θα σας εμπόδιζε;

5^{ος} Άξονας: Διερεύνηση του πολιτικού και εθνικού δεσμού

- Πόσο ευχαριστημένος/η είστε που ζείτε στην Ελλάδα; Έχετε κάποια συμμετοχή σε κόμμα, αθλητικό σωματείο, μκο, ομάδα αλληλεγγύης ή αλλού;
- Κατά πόσο αισθάνεστε ότι έχετε δεσμούς με τους γύρω σας; Πιστεύετε ότι υπάρχει αλληλεγγύη σήμερα; Αν ναι, πού οφείλεται κατά τη γνώμη σας;

Μέρος Γ΄

1^{ος} Άξονας: Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

- Για ποιους λόγους κατά τη γνώμη σας, οδηγηθήκαμε στην παρούσα κατάσταση; Ποιοι θεωρείτε ότι έχουν τις μεγαλύτερες ευθύνες: πολιτεία; ΕΕ; οι πολίτες;
- Ποια είναι η μεγαλύτερη σας αγωνία για το αύριο;
- Τι πιστεύετε ότι έχετε χάσει μέχρι σήμερα;
- Είστε αισιόδοξοι ότι θα βελτιωθεί η παρούσα κατάσταση;
- Εσείς προσωπικά τι θα θέλετε ν' αλλάξει;
- Τι σκέφτεστε για το μέλλον; Υπάρχει κάποιο σχέδιο που θα ακολουθήσετε;
- Ποιους πιστεύετε ότι θα εμπιστευόσασταν περισσότερο για να βελτιωθεί η υπάρχουσα θέση σας: το κράτος, την οικογένεια σας; τους φίλους σας;

Παράρτημα II: Πίνακες με συνοπτικά συγκεντρωτικά αποτελέσματα συμμετεχόντων

Παρουσιάζονται συνοπτικά στις παρακάτω καρτέλες οι πίνακες με τα αποτελέσματα των συμμετεχόντων στην έρευνα πεδίου. Οι πρώτοι 6 που εμφανίζονται στις καρτέλες, συμμετείχαν στην πιλοτική έρευνα. Για τον λόγο αυτό οι παραπομπές στο κείμενο που αναφέρονται στους συμμετέχοντες, ξεκινούν από τον αριθμό 7 έως τον αριθμό 51.

1^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	36	Ιδ. υπάλληλος	άγαμος	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές κ διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Δουλειά σε οικογ. Επιχείρηση, τα τελευταία 3 χρόνια μισθωτός στον κλάδο τηλ/νιες

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	Ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	Ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

2^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	30	Ιδ. υπάλληλος	άγαμη	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αναζήτηση εργασίας πάνω στη φυσικοθεραπεία, τα τελευταία 2 χρόνια μισθωτή σε s. market.

Εργασιακό Ιστορικό

12 χρόνια δουλεύει σε φαρμακευτικές.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
+				

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
	+	

3^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	21	Ιδ. Υπάλληλος	Χωρισμένη/2 παιδιά	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Τα τελευταία 2 χρόνια μισθωτή σε κατάστημα εστίασης.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
	+	

4^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	35	Ιδ. υπάλληλος	άγαμος	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή επαγγελμάτων, διάστημα 2 ετών ανεργίας, εδώ και 1 χρόνο εργαζόμενος σε εταιρία πληροφορικής .

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

5^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	22	Ιδ. υπάλληλος	άγαμη	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εργαζόμενη σε ζαχαροπλαστείο, μετά το πέρας των σπουδών της.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

6^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	38	Ιδ. υπάλληλος	άγαμος	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών εργασιακών χώρων, εποχική δουλειά/ μάγειρας σε εστιατόριο.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	Ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	Ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

7^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	41	Ελ. επαγγελματίας	Διαζευγμένη	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα/ έζησε 2 χρόνια επαρχία

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών εργασιακών κλάδων/ Τα τελευταία 10 χρόνια είναι Αυτοαπασχολούμενη.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
				+

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
+				

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

8^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	30	Ηθοποιός	Άγαμος	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εργάζεται ως ηθοποιός/ τραγουδιστής/ Συχνή εναλλαγή λόγω εποχικότητας

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
+				

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

9^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	37	Ιδ. Υπάλληλος	Άγαμη	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών εργασιακών χώρων/ τα τελευταία 10 χρόνια εργάζεται σε εταιρία τηλ/νιών.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

10^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	34	Ιδ. Υπάλληλος	Άγαμος	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών εργασιακών χώρων/ τα τελευταία 10 χρόνια εργάζεται σε εταιρία πληροφορικής.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+		+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

11^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	35	Συμ. Πυροσβέστης	Παντρεμένος/ 1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Επαρχία τα τελευταία 2 χρόνια, λόγω οικονομικών.

Εργασιακό Ιστορικό

Εταιρία με ανελκυστήρες/ delivery, απ' το 2012 συμβ. πυροσβέστης

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
	+	

12^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	31	Μουσικός	Άγαμος	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών εργασιών ως φοιτητής/ εργ. Σε εταιρεία πληροφορικής/4 χρονιά τώρα επαγγελματίας μουσικός

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

13^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Ανδρας	40	Γραφίστας	Παντρεμένος/ 1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον/ ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

10 χρόνια σε μεγάλη εφημερίδα που έκλεισε/άνεργος για 2 χρόνια/ σήμερα γραφίστας σε e-shop

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

14^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	29	Ασφαλιστής	Άγαμος	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, ζει και εργάζεται Αθήνα/ μεγάλωσε επαρχία.

Εργασιακό Ιστορικό

Καθηγητής μαθηματικών & ασφαλιστής

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

15^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	26	Οικονομολόγος	Άγαμη	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Δουλειά στην οικ. Επιχείρηση. 6 μήνες δουλεύει σε εταιρία

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
+				

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

16^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	42	Ιδ. Υπάλλ.	Έγγαμος/ 1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα, σπουδές Αγγλία.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων. Δουλειά στην οικ. Επιχείρηση.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
+				

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

17^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	29	Ελ. Επαγγελ	Άγαμος	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων. Δουλειά στην οικ. Επιχείρηση.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

18^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	48	Ιδ. Υπ/μουσικός	Διαζευγμένη/1 παιδί	2

Προσωπικό Ιστορικό

Γεννημένη στη Ρουμανία/ Ελλάδα από το '91. Σπουδές, δουλειά γάμος Ελλάδα

Εργασιακό Ιστορικό

Καθηγήτρια μουσικής/ τα 6 τελευταία χρόνια ιδ. υπάλληλος.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
				+

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

19^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	46	Ιδ. υπάλλ	Διαζευγμένη	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων. Εδώ και 10 χρόνια σε δικηγορ, εταιρία.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

20^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	38	Ιδ. υπάλλ	Άγαμη	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων. Δουλειά σε εταιρία εδώ και 10 χρόνια.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

21^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	39	Ιδ. υπάλλ	Έγγαμος/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων. Δουλειά σε εταιρία εδώ κ 8 χρόνια.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

22^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	34	Ιδ. υπάλλ	Άγαμος	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εργάζεται εδώ και 15 χρόνια σε τράπεζα.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

23^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Ανδρας	20	Ιδ. υπάλλ	Άγαμος	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εργάστηκε από 15 χρονών εποχιακά ως σερβιτόρος, εδώ και 2 χρόνια σερβιτόρος.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

24^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	20	Ιδ. υπάλλ	Άγαμη	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

1 Χρόνο τώρα εργάζεται σε κομμωτήριο

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

25^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	33	Ιδ. υπάλλ	Άγαμος	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων, 10 χρόνια τώρα σε super market

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

26^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	38	Αυτοαπασχ.	Έγγαμη/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων, 4 χρόνια τώρα, ως αυτοαπασχολούμενη

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
	+	

27^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	34	Ιδ. υπάλληλ	Άγαμος	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

10 χρόνια σε πολυεθνική λογιστική εταιρεία

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

28^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	48	Καθηγήτρια	Χήρα	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε Αγγλία, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

20 χρόνια ιδιαίτερα μαθήματα Αγγλικών

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

29^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	36	Ψυχολόγος	Άγαμη	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Από το 2012 δουλεύει αναπλ. Σε σχολεία

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

30^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	38	Ιδ. υπάλληλος	Έγγαμος/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγ/ απ' το 2002 οδηγός σε χρηματοποστολές

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

31^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	32	Ιδ. υπάλληλος	Έγγαμος/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγ/ απ' το 2016 μερική απασχόληση

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

32^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	38	Δημ.υπάλληλος	Έγγαμη/2 παιδιά	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

16 χρόνια τώρα είναι δημ. Υπάλληλος αορίστου χρόνου

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

33^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	48	Δημ.υπάλληλος	Έγγαμη/4 παιδιά	6

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

15 χρόνια τώρα ιδιαίτερα μαθήματα μουσικής / απ το 2006 δημ. Υπάλληλος.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

34^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	38	Ιδ.υπάλληλος	Χωρισμένη/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

15 χρόνια τώρα δουλεύει στον Κωτσόβολο

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

35^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	35	Δημ.υπάλληλος	Έγγαμη/ 1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, γεννήθηκε, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

7 χρόνια στον ιδ. τομέα /'09 –'13 δημ. Αστυνομία '14 απολύεται/ απ το 15 δημ υπαλλ.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

36^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	50	Δημ.υπάλληλος	Έγγαμη/2 παιδιά	4

Προσωπικό Ιστορικό

Γεννήθηκε επαρχία, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

3 χρόνια στον ιδ. τομέα / απ' το 1993 δημ. Υπάλληλος.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

37^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	39	Δημ.υπάλληλος	Άγαμη	3

Προσωπικό Ιστορικό

Γεννήθηκε Αθήνα, ζει και εργάζεται Αθήνα.

Εργασιακό Ιστορικό

9 χρόνια στον ιδ. τομέα / απ' το 2000 δημ. Υπάλληλος.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

38^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	35	Δη. υπάλληλος	άγαμος	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Από το 2015 μόνιμος στην κρατική ορχήστρα Αθηνών

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

39^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	40	Ιδ. υπάλληλος	Έγγαμος/2 παιδιά	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Δουλειά σε οικογ. Επιχείρηση, τα τελευταία 3 χρόνια μισθωτός στον κλάδο τηλ/νιες

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

40^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	48	καθηγητής	Χωρισμ./2 παιδιά	3

Προσωπικό Ιστορικό

Γεννιέται Κρήτη, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Δουλεύει ως καθηγητής εδώ και 25 χρόνια

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

41^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	36	Ιδ. υπάλληλος	Έγγαμη /1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Γεννιέται Αθήνα/ διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγ.στον ιδ. τομέα

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

42^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	27	ιδ. υπάλληλος	άγαμος	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγ. στον ιδ. Τομέα. Σήμερα υπάλληλος σε βενζινάδικο

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

43^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	37	ιδ. υπάλληλος	Έγγαμος/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγ. στον ιδ. Τομέα. Σήμερα υπάλληλος σε φαρμακείο

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

44^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	32	Δημ. υπάλληλος	Άγαμος	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Από το '07 δημόσιος υπάλληλος

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

45^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	39	Ιδ. υπάλληλος	Έγγαμος/1 παιδί	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Από το '11 ιδ υπάλληλος σε εταιρεία

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

46^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	28	Ιδ. υπάλληλος	Άγαμος	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Από το '08 ιδ υπάλληλος σε κομμωτήριο

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

47^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	32	Ιδ. υπάλληλος	Άγαμη	2

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελματίων στον ιδ. Τομέα απ' το '06/ 5 χρόνια άνεργη

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

48^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	39	Καθηγήτρια	Έγγαμη/2 παιδιά	4

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Εναλλαγή πολλών επαγγελμάτων στον ιδ. Τομέα, 10 χρόνια καθηγήτρια ιδιαίτερα μαθήματα

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+

49^{ος} συμμετέχων

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Άνδρας	25	Μουσικός	Άγαμος	6

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

Δουλεύει ως μουσικός τα τελευταία 5 χρόνια

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

50^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	48	Καθηγήτρια	Χωρισμένη 2 παιδιά	3

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

15 χρόνια καθηγήτρια σε σχολείο, από το 2017 είναι στο Πανεπιστήμιο.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
		+		

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
+		

51^η συμμετέχουσα

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Φύλο	Ηλικία	Επάγγελμα	Οικογενειακή Κατάσταση	Αριθμός μελών νοικοκυριού
Γυναίκα	39	Ιδ. Υπάλληλος	Άγαμη	1

Προσωπικό Ιστορικό

Αστικό περιβάλλον, σπουδές και διαβίωση Αθήνα

Εργασιακό Ιστορικό

12 χρόνια δουλεύει σε φαρμακευτικές.

Οργανικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Οικογενειακός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Δεσμός προσωπικών/ελεύθερων επιλογών

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Εκπαιδευτικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
	+			

Πολιτικός/Εθνικός Δεσμός

Πολύ ισχυρός δεσμός	ισχυρός	μέτριος	αδύναμος	ανύπαρκτος
			+	

Στρατηγικές επιβίωσης για το μέλλον

Αισιόδοξος/η	Αδιάφορος/η	Απαισιόδοξος/η
		+